

Συριανά γράμματα

ιστορία • λαογραφία • περιβάλλον • καινοτομία • τέχνες
ΤΕΥΧΟΣ 1 • ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' • ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2017 • ΤΙΜΗ 12€ • ISSN: 1105-7505

ειδικό τεύχος Αφιέρωμα στην Απάνω Μεριά της Σύρου

Στη σημερινή ταχύτατη αλλαγή των δεδομένων κάθε τόπου, η επικαιροποίηση και η συνεχής καταγραφή των αποτιμημένων αλλά και των μη αποτιμημένων πόρων του αποτελεί πρώτη προτεραιότητα για την υποστήριξη της αξίας του έναντι κάποιων καιροσκοπικών, πειστικών και βραχυπρόθεσμων αναπτυξιακών σχεδίων.

Η Απάνω Μεριά της Σύρου αποτελεί για το νησί τη φυσική του τράπεζα από την οποία μπορεί, με σεβασμό στην αειφορία, να εξασφαλισθεί δανεισμός για πρωτοποριακή ανάπτυξη.

1
Β'

ΟΤΑΝ Ο ΕΡΩΤΑΣ ΠΑΛΙΩΝΕΙ

- ΣΑΝ ΤΟ ΚΑΛΟ ΚΡΑΣΙ -
ΣΤΑ ΚΑΤΩΓΙΑ ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ ΜΑΣ

Σημείωμα του εκδότη

Ωρίμασε..., πάλιωσε η ιδέα μέσα μας. Διατηρημένη στο έπακρον, όπως διαπιστώθηκε, συγκεκριμένη, λαμπερή, αστράφτει μπρος στα μάτια μας και υπαγορεύει την επανέκδοση του αγαπημένου μας περιοδικού. Μετά από 29 χρόνια επιτεύχθηκε η συναστρία, έπεσαν σαν καταρράκτης οι ιδέες στην ομήγυρη και χωρίς πολύ να το σκεφτούμε, το αποφασίσαμε.

Τα **Συριανά γράμματα** επανακυκλοφορούν.

Το ζήταγε ο κόσμος στη Σύρο, το 'λεγαν κάποιοι σε μένα, το 'λεγαν σε φίλους, συζητούσαν γι' αυτό, και να που η ώρα έφτασε.

Είμαι περήφανος γιατί η δεύτερη περίοδος έκδοσης των **Συριανών γραμμάτων** αρχίζει με ένα αφιέρωμα για την Απάνω Μεριά του αγαπημένου μου νησιού.

Είμαι περήφανος γιατί ανιδιοτελώς συγκεντρώθηκαν άνθρωποι με αγάπη, γνώση και όραμα, προσδιόρισαν τον κοινό στόχο και προέβησαν στην κατάθεσή τους στον βωμό της Απάνω Μεριάς της Σύρας.

Ευχαριστώ κάθε συντελεστή για το νέο αυτό ξεκίνημα, που, ταυτόχρονα, αποτελεί και συνέχεια του αγαπημένου μου περιοδικού.

Συριανά γράμματα, περίοδος Β', τεύχος 1.

Μάλια, Απρίλης 2017, Δημήτρης Β. Βαρθαλίτης

Συριανά γράμματα

ISSN: 1105-7505

Το περιεχόμενο του τεύχους είναι ελεύθερο προς αναδημοσίευση αρκεί να αναφέρεται η πηγή. Τα δικαιώματα επί του φωτογραφικού υλικού και των σχεδίων/σκίτσων, κοσμημάτων της έκδοσης αυτής ανήκουν στους δημιουργούς του και απαγορεύεται σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή με κάθε μέσον και σε κάθε μέσον χωρίς την έγγραφη άδειά τους.

ISSN: 1105-7505

Εξαμηνιαία περιοδική έκδοση *Συριανά γράμματα*.

Περίοδος Β' | τεύχος 1 | Απρίλιος 2017 | τιμή 12 €

ISSN: 1105-7505

Τυπώθηκε σε 1000 αντίτυπα.

Εκδότης: Εκπαιδευτήρια Άγιος Παύλος

Υπεύθυνος σύμφωνα με τον νόμο: Δημήτρης Β. Βαρθαλίτης

Αρχισυντάκτης: Αχιλλέας Δημητρόπουλος

Ομάδα σύνταξης: Αχιλλέας Δημητρόπουλος, Τέος Ρόμβος, Χαρά Πελεκάνου,
Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς, Δημήτρης Β. Βαρθαλίτης.

Στο παρόν τεύχος γράφουν: Γιάννης Βαβίτσας • R. L. N Barber • Τάκης Γαλανόπουλος
Αχιλλέας Δημητρόπουλος • Θωμάς Δρίκος • Νικόλας Καΐλης
Μαρία Καραμανώφ • Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς • Γεώργιος Ε. Κηπιώτης
Δημήτρης Κωστόπουλος • Μαρίζα Μαρθάρη • Ελπίδα Πρίντζη
- Καμπέλη • Τέος Ρόμβος • Ιωσήφ Στεφάνου, Εργαστήριο Πολεοδομικής
Σύνθεσης Ε.Μ.Π. • Μιχάλης Ι. Φραγκιάς

Σχέδιο εξωφύλλου: Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς,
«ο Φερεκύδης διδάσκων τον Πυθαγόρα».

Φωτογραφία εξωφύλλου: Γεώργιος Στεφάνου

Σχέδιο οπισθόφυλλου: Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς, «Μάρκος Βαμβακάρης».

Επιμέλεια ύλης: Χαρά Πελεκάνου

Επεξεργασία φωτογραφιών: Χαρά Πελεκάνου, Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς

Δημιουργικό-Σελιδοποίηση-Ψηφιακή επεξεργασία: Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς
ή «όταν τα Συριανά γράμματα συναντήθηκαν με το newloukoumi».
e-mail: kkatagas@yahoo.com | www.restart.net.gr

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: Τυποκυκλαδική Α.Ε., Οδός Αεροδρομίου, Μάννα, 84100, Σύρος
τηλ. 22810 82748, 22810 82148 | e-mail: klairi@typokykladiki.gr

Διάρθρωση: Εκπαιδευτήρια Άγιος Παύλος, Πολυλά 5, 11141, Αθήνα

Επικοινωνία: τηλ. 210 2280568, fax. 210 2117468, e-mail: efsps2@yahoo.gr

Επόμενο τεύχος: Αφιέρωμα στη Γυάρο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Ομάδα Σύνταξης	: Το Τελευταίο Συριανό Τοπίο...	8
2. Μαρία Καραμανώφ	: Η ταυτότητα της Σύρου και η Άνω Μεριά	12
3. Μιχάλης Ι. Φραγκιάς	: Η Απάνω Μεριά της Σύρου - «απέ το έκπαλαι»	16
4. Γεώργιος Ε. Κηπιώτης	: Ο γύρος της Σύρου εις εξ ημέρας	24
5. Θωμάς Δρίκος	: Τοπωνύμια της Απάνω Μεριάς	38
6. Τέος Ρόμβος	: Σύριγγας και Παναυλιές	48
7. Γιάννης Βαβίτσας	: Απάνω Μεριά, η Κιβωτός της Σύρου	52
8. Τέος Ρόμβος	: Στο άντρον του φιλοσόφου Φερεκύδη	60
9. Τάκης Γαλανόπουλος	: Τα μονοπάτια της Απάνω Μεριάς Σύρου - παράθυρο στο παρελθόν και στο μέλλον	62
10. Ελπίδα Πρίντζη - Καμπέλη	: Το περιβάλλον της Σύρου και η αγροτική οικονομία του νησιού κατά τον 17ο-18ο αιώνα	94
11. Μπαρμπα-Μήτσος Αλτουβάς	: Μια συζήτηση για την άνυδρη καλλιέργεια στην Απάνω Μεριά	114
12. Δημήτρης Κωστόπουλος	: Σύρος: Ένα ταξίδι στον χωροχρόνο	120
13. Τέος Ρόμβος	: Γράμματα - Το λίθινο χρονικό της νήσου Σύρου	132
14. Μαρίζα Μαρθάρη	: Ο αρχαιολογικός χώρος της Χαλανδριανής και η σημασία του	142
15. Ιωσήφ Στεφάνου Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης Ε.Μ.Π.	: Φρέαρ το Ελληνικόν	154
16. R. L. N Barber	: Ένας τάφος στον Άγιο Λουκά Σύρου	188
17. Τέος Ρόμβος	: Η ερωτική ζωή στην Απάνω Μεριά	200
18. Νικόλας Καϊλης	: Απάνω Μεριά, μια πρώτη επαφή με τη βλάστηση της περιοχής	206
19. Αχιλλέας Δημητρόπουλος	: Πανίδα στην Απάνω Μεριά, μια επικαιροποίηση	224
20. Κώστας Ι. Καταγάς	: Το ανάγλυφο χαλί της Συριανής φύσης. Στοιχεία για τη βλάστηση και τα βότανα στην Απάνω Μεριά	280
21. Δημήτρης Β. Βαρθαλίτης	: Τα Συριανά τοπωνύμια του τεύχους	308
22. Ομάδα Σύνταξης	: Παράρτημα: Σχετική ισχύουσα νομοθεσία προστασίας	312

Κάτι σαν πρόλογος για την επανέκδοση του περιοδικού

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΣΥΡΙΑΝΟ ΤΟΠΙΟ...

Ομάδα Σύνταξης

Η Ομάδα Σύνταξης των *Συριανών γραμμάτων* –στη δεύτερη περίοδο έκδοσής τους– σχηματίσθηκε στο κενό της απουσίας του αλησμόνητου Ευάγγελου Ν. Ρούσσου και όλων εκείνων των συνεργατών που φτερούγισαν μακριά σαν τα αποδημητικά πουλιά.

Όσοι από τους παλιούς συνεργάτες έμειναν πίσω, ταλαντεύτηκαν επανειλημμένα μεταξύ δράσης και αδράνειας, έχοντας σαφή επίγνωση της σημασίας που μπορούσε να έχει μια απόπειρα επανέκδοσης του περιοδικού. Χρειαζόταν όμως και η συγκυρία, όπως συνέβη κατά την πρώτη περίοδο, τότε που συναντήθηκαν οι διαδρομές μιας πλειάδας ανθρώπων με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν ένα πρωτοποριακό έντυπο με επιρροή.

Την αφορμή για την επανέκδοση την έδωσε η συνάντηση κάποιων παλιών συνεργατών των *Συριανών γραμμάτων* με τα μέλη μιας μεγάλης ομάδας πολιτών που εδώ κι ένα χρόνο, μετά από τη συνειδητοποίηση ότι η Απάνω Μεριά της Σύρου αποτελεί ένα μοναδικό νησιωτικό τοπίο, δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της κήρυξης της περιοχής σε περιβαλλοντικό και γεωλογικό πάρκο. Ένα πάρκο που θα μπορούσε, παράλληλα με τις υπάρχουσες δραστηριότητες των λιγοστών κατοίκων της, να αναδειχθεί σε ένα μοναδικό μουσείο φυσικής, γεωλογικής και αρχαιολογικής σημασίας και θα είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη του εναλλακτικού τουρισμού στην περιοχή.

Και όπως τα *Συριανά γράμματα* στην πρώτη τους περίοδο υπήρξαν τέκνο της στιγμής, κάπως έτσι και η τωρινή συγκυρία δίνει την ευκαιρία

φωτογραφία: Πάργος Στεφάνου

να δημιουργήσουμε εκ νέου ένα βήμα πληροφορίας και προβληματισμού για να γράφονται, να ακούγονται, να διαβάζονται και πάλι θέματα πολιτισμού και περιβάλλοντος που αφορούν τη Σύρο αλλά και γενικότερα τις Κυκλάδες και το Αιγαίο. Επιθυμία μας μέσα από μια σειρά μονογραφιών, αφιερωμένων σε θέματα που θα έχουν σχέση με την ιστορία, τη λαογραφία, το περιβάλλον, τη φυσική ιστορία, τις καλές τέχνες, να αναδείξουμε την πολιτισμική διάσταση και την ταυτότητα του τοπίου και του τόπου μας.

Η νέα ανανεωμένη ομάδα των *Συριανών γραμμάτων*, ακολουθώντας τα ίχνη των εμπνευστών της πρώτης περιόδου, επέλεξε να ξεκινήσει τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού μ' ένα αφιέρωμα στην Απάνω Μεριά, κι αυτό όχι τυχαία. Στα χρόνια που πέρασαν από τότε που δημοσιεύθηκαν τα πρώτα άρθρα για τη φύση στην Απάνω Μεριά (*Συριανά γράμματα* τεύχος 16, 1991), σημειώθηκαν αρκετές πρωτοβουλίες και δράσεις προς την κατεύθυνση της ενημέρωσης, της ευαισθητοποίησης και εν τέλει της προστασίας του ευλογημένου αυτού τόπου.

Και ο εκδότης του περιοδικού Δημήτρης Β. Βαρθαλίτης που υπήρξε πάντοτε ένας ευαίσθητος δέκτης των κελυφμάτων των καιρών, όταν βρέθηκε στις συγκεντρώσεις μας ενθουσιάστηκε, τόσο, που μας ζήτησε να συνεργαστούμε για την επανέκδοση του περιοδικού που το είχε από χρόνια πλέον λαχταρήσει.

Για εμάς που ζούμε στη Σύρο, είτε επειδή γεννηθήκαμε εδώ ή πρόκειται για επιλογή ζωής, η λιτή νησιωτική φύση της Απάνω Μεριάς είναι το βάλαμά μας. Μια βόλτα στη φύση δίνει νόημα στην ύπαρξη, αρκεί για να μας μεθύσει με εικόνες στιγμιαίες, σπάνιες, μυρωδιές που θα ξαλαφρώσουν το άλγος της ψυχής μας. Στη ματιά που ταξιδεύει στο πέλαγος και στα βουνά, στα γκρεμνά και στις χαράδρες, στα πουλιά που συντροφεύουν τον αέρα, στα κελαιδίσματά τους, στις ψιχάλες της βροχής που μας ξυπνούν από το λήθαργο, στο φύσημα του αέρα που μας δίνει νέα πνοή, στο σπάνιο χιόνι και στον εκτυφλωτικό ήλιο, στην ανάδυσή του τα πρωινά και στο μαγικό βύθισμά του στη θάλασσα το ηλιοβασίλεμα, εκεί βρίσκεται η ισορροπία μας.

Τα γεωλογικά μνημεία, τα σπάνια πετρώματα, η πλούσια άγρια χλωρίδα και η πανίδα.

Το μοναδικό τοπίο με τις ρεματιές, τις σπηλιές, τα φαράγγια, τις παραλίες και τα φυσητά από τον αέρα βράχια. Στο Διαπόρι, στη Γριά Σπηλιά, στο Μαρμάρι, στον Σύριγγα, στον Αερόλιθο, στη Λία, στον Αετό, στη Βαρβαρούσα, στο Δελφίни.

Εδώ βρίσκεται αποτυπωμένη η αρχή της μεγάλης πορείας του ανθρώπου προς τον πολιτισμό. Οι αρχαιολογικοί τόποι αφηγούνται αυτήν την πορεία. Η Χαλανδριανή, το Καστρί, ο Αϊ-Λούκας, τα Γράμματα, το σπήλαιο του φιλοσόφου και διανοητή Φερεκύδη.

Ολόκληρη η Απάνω Μεριά είναι ένα μουσείο φυσικής και ανθρωπογενούς ιστορίας.

Είναι ουσιαστικά το τελευταίο συριανό τοπίο που διατηρεί μονάκριβες εικόνες συνύπαρξης ανθρώπου και φύσης.

Οι μετρημένοι οικισμοί της κατοικούνται από ελάχιστους πλέον κατοίκους. Οι αναβαθμίδες που συγκρατούν το πολύτιμο χώμα, οι καλλιέργειες, η αρμονική αρχιτεκτονική, οι κήποι, όλα αυτά δηλώνουν την ισορροπημένη συνύπαρξη ανθρώπου και φύσης μέσα στους αιώνες.

Οι λιγυσοστοί αγρότες συνεχίζουν να καλλιεργούν τα κηπευτικά προϊόντα τους με τον ίδιο απaráλλακτο τρόπο της άνυδρης καλλιέργειας. Οι ελάχιστοι κτηνοτρόφοι οδηγούν τα ζώα τους να βοσκήσουν στις σκληρές, ώστε να μην καταστρέφουν τα καλλιεργούμενα χωράφια. Οι λίγοι μελισσοκόμοι τρυγούν το αρωματισμένο με θυμάρι και φασκόμηλο μέλι τους.

Το τεύχος αυτό απευθύνεται στους Συριανούς που έχοντας βαθιά επίγνωση ότι αυτή η λωρίδα γης, που ταξιδεύει στο πέλαγος εδώ και εκατομμύρια χρόνια, κουβαλά έναν πανάρχαιο και διαχρονικό πολιτισμό με την απείριπτη και λιτή ομορφιά ενός μικρού πλωτού οικοσυστήματος, θα αναλογιστούν τη σημασία του εγχειρήματος, θα αγκαλιάσουν το όραμά μας και θα συνδράμουν στην κήρυξη της Απάνω Μεριάς, του τελευταίου συριανού τοπίου ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, σε περιβαλλοντικό γεωπάρκο ■

Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΩ ΜΕΡΙΑ

κείμενο: Μαρία Καραμανώφ

Η μαγεία των Κυκλάδων συνίσταται στο γεγονός ότι το κάθε νησί αποτελεί ένα ξεχωριστό μικρόκοσμο, με δική του φυσιογνωμία που το διαφοροποιεί σημαντικά από το διπλανό, έστω κι αν απέχουν μεταξύ τους λίγα μόλις μίλια. Η διαφοροποίηση αυτή είναι αποτέλεσμα εξελικτικής διαδικασίας χιλιάδων χρόνων, η οποία έχει προσδώσει στο κάθε Κυκλαδονήσι μια διακεκριμένη γεωλογική, περιβαλλοντική, ιστορική, πολιτική, οικονομική και αισθητική ταυτότητα. Και είναι αξιοσημείωτο ότι η ταυτότητα αυτή είναι τόσο ισχυρή, ώστε διασώζεται ακόμα παρά τα πλήγματα από την ομοιομορφία που επέφερε η άγρια τουριστική και οικιστική ανάπτυξη.

Από όλα τα νησιά των Κυκλάδων, η Σύρος διαθέτει ίσως την πιο πολυσχιδή και αντιφατική φυσιογνωμία, προϊόν της ιδιότυπης ιστορικής, πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξής της. Μια νοητή γραμμή χωρίζει, θα 'λεγε κανείς, το νησί σε δύο κόσμους. Στον ένα κυριαρχεί το ανθρωπογενές στοιχείο, το οποίο εκδηλώνεται με απροσδόκητους για τη μικρή κλίμακα του νησιού συνδυασμούς. Η μεγαλοπρέπεια του αστικού περιβάλλοντος της Ερμούπολης γειτονεύει αρμονικά με το παραδοσιακό νησιωτικό συγκρότημα της Άνω Σύρου και τα μοναδικά βιομηχανικά κτίρια της περιοχής του Νεωρίου. Στο γαλήνιο και ήμερο αγροτικό τοπίο της υπαίθρου οι καλλιέργειες και οι αγροτικοί οικισμοί συμβιώνουν αρμονικά με τις νεοκλασικές επαύλεις, κατ' εξοχήν χαρακτηριστικές της Σύρου. Και πάνω από τη γραμμή αυτή, στη Βόρεια Σύρο, η άγρια και επιβλητική ερημιά της Άνω Μεριάς παραπέμπει σ' έναν άλλο κό-

σμο, που έχει μείνει σχεδόν αλώβητος στο πέρασμα του χρόνου. Ένα κόσμο με κρυμμένους οικολογικούς, γεωλογικούς και αρχαιολογικούς θησαυρούς, με τεράστια αισθητική και περιβαλλοντική αξία, ο οποίος έχει διατηρήσει αναλλοίωτη την ενότητά του.

Η ιδιαίτερη σημασία της Άνω Μεριάς αναγνωρίζεται πλέον όχι μόνο από τους κατοίκους και τους λάτρεις του νησιού, αλλά και από την Πολιτεία. Όπως αναφέρεται στο υπ' αρ. 16/1996 Πρακτικό Επεξεργασίας του Συμβουλίου της Επικρατείας για το ειδικό χωροταξικό σχέδιο της νήσου Σύρου, σύμφωνα με την «Ειδική Χωροταξική Μελέτη Αναπτύξεως, προστασίας περιβάλλοντος και χρήσεων γης νήσου Σύρου» (Α' Φάσις: 1987, Β' Φάσις: 1990, Γ' Φάσις: 1991), ολόκληρον το Βόρειο τμήμα της νήσου εκείθεν του όρμου «Δελφίνι» και βορείως του οικισμού Άνω Σύρου, παραδοσιακώς καλούμενου «Άνω Μέρα», αποτελεί σχεδόν άθικτο βιότοπον μεγάλης αξίας με πλουσίαν χλωρίδα και πανίδα «που έχει μεγάλη πυκνότητα σε πληθυσμούς πουλιών, ψαριών, μαλακίων, ερπετών και εντόμων»... «Στην περιοχή αυτή βρίσκονται επίσης και οι καλύτεροι ψαρότοποι του νησιού: Διαπόρι, Δελφίνι, Βαρβαρούσα». Στο ΒΔ μέρος υπάρχει καταφύγιον θηραμάτων τριών χιλιάδων

στρεμμάτων -ενδιαίτημα ορεινής πέρδικας. Από αισθητικής απόψεως το τοπίο είναι ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Στο ΒΑ μέρος της περιοχής υπάρχει μεγίστη αξίας αρχαιολογικός χώρος, ήτοι η προϊστορική ακρόπολη Καστρίου, πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο και ο οικισμός της Χαλανδριανής οπόθεν και τα πλείστα ευρήματα του πρωίμου Κυκλαδικού πολιτισμού (πολιτισμός ΣΥΡΟΣ-ΚΕΡΟΣ) της 4ης χιλ. π.Χ. Στην ίδια περιοχή και νοτιότερα υπάρχει η σπηλιά του επιφανούς Συρίου φιλοσόφου Φερεκύδου (διδασκάλου του Πυθαγόρου).

Κατά τα προεκτεθέντα, η περιοχή αυτή ανήκει εξ ολοκλήρου εις το διαφυλακτέον φυσικόν κεφάλαιον της νήσου Σύρου και δέον, οριοθετούμενη, να έχει ιδιαίτερο καθεστώς προστασίας στον οποίον δέον να συμπεριληφθούν και αι μικραί νήσοι Σχινονήσι και Διδύμη, άθικτοι επίσης. Στο καθεστώς αυτό ουδεμία εξαίρεσις κατά τόπον ή χρόνον επιτρέπεται, διότι θα αποτελέσει την απαρχήν βεβαίας υποβαθμίσεως και καταστροφής του ρηθέντος βιοτόπου. Ως ορθώς παρατηρείται στην μελέτη, «Το φυσικό περιβάλλον του νησιού δεν έχει μεγάλα περιθώρια χωρητικότητας σε τουριστικές δραστηριότητες και είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο. Κινδυνεύει να υποβαθμισθεί σε σχετικά κοντινό

Η Μαρία Καραμανώφ είναι αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας και Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας.

χρονικό ορίζοντα εάν δεν ελεγχθούν - κατευθυνθούν σωστά οι υπάρχουσες πιέσεις. Σημειώνουμε ιδιαίτερα ότι εάν οι πιέσεις τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής του Δελφινιού και κατ' επέκταση της Απάνω Μεριάς δεν ελεγχθούν - κατευθυνθούν σωστά, ενδέχεται να υποβαθμισθεί η ιδιαίτερα ευαίσθητη αυτή περιοχή του νησιού. Το βόρειο αυτό τμήμα του νησιού δεν έχει ουσιαστικά μόνιμους κατοίκους. Αποτελεί, λόγω της μεγάλης αισθητικής και οικολογικής αξίας του, περιοχή πολύ μεγάλου βαθμού προστασίας, στον οποίο οι οποιοσδήποτε επεμβάσεις -οικιστικές και άλλες- θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικές. Το να θεωρείται, στα πλαίσια του σχεδιασμού του νησιού, σαν ξεχωριστή περιοχή, εξυπηρετεί αυτό το στόχο». Παρ' όλα αυτά, 20 χρόνια μετά εξακολουθεί να απουσιάζει ένα σφαιρικό και ολοκληρωμένο καθεστώς προστασίας της Άνω Μεριάς, το οποίο θα ενσωματώνει όλα τα επί μέρους προστατευτέα χαρακτηριστικά της, θα εναρμονίζει τη συμβίωσή τους, θα διασφαλίζει τη βιώσιμη και κατά προορισμό λειτουργία τους και θα την οχυρώνει απέναντι στις επικίνδυνες πιέσεις.

Φιλότιμες προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή γίνονται εδώ και χρόνια από περιβαλλοντικούς φορείς και άτομα που έχουν συνειδητοποιήσει τη μοναδική αξία της Άνω Μεριάς και έχουν αναλάβει να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη και την Πολιτεία. Θα ήθελα να ενώσω μαζί τους και τη δική μου φωνή. Η μέριμνα για τη διαφύλαξη της Άνω Μεριάς δεν είναι υπόθεση μόνον εκείνων που ενδιαφέρονται είτε για τους οικότοπους, τη βιοποικιλότητα, τα ρέματα, τις ακτές και τις αμμοθίνες είτε για τους σπάνιους γεωλογικούς σχηματισμούς είτε για τις αρχαιότητες και το πολιτιστικό περιβάλλον. Είναι υπόθεση όλων εκείνων που κατανοούν ότι η απaráμιλλη γοητεία της Σύρου βρίσκεται ακριβώς στην αντιπαράθεση του βορρά και του νότου του νησιού, του άθικτου φυσικού κεφαλαίου και του πολύπλοκου ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Η χαρακτηριστική ομορφιά και ενότητα του καθενός αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την αξία του άλλου και η συνύπαρξή τους είναι εκείνη που συνιστά τη μοναδική ταυτότητα της Σύρου, το πολυτιμότερο κεφάλαιό της για το παρόν και το μέλλον. ■

φωτογραφία: Χαρά Πελεκάνου

Η ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ

«απέ το έκπαλαι»¹

κείμενο: Μιχάλης Ι. Φραγκιάς

Είναι άξιο προσοχής και θαυμασμού ένα τόσο μικρό νησί και τόσο πυκνοκατοικημένο, όσο η Σύρος², να έχει ως σήμερα το ήμισυ σχεδόν της εκτάσεώς του ακατοίκητο και υπό προστασία από την επέλαση του σύγχρονου Τεχνικού Πολιτισμού. Αναμφισβήτητα είναι δείγμα πολιτισμού, έμπρακτη απόδειξη περιβαλλοντικής συνείδησης και υπόδειγμα για άλλες περιοχές της Χώρας. Ο λόγος για την «Απάνω Μεργιά»³, το βόρειο μέρος του νησιού, το άγονο και άνυδρο, το βραχώδες και θαμνοειδές, το ανεμόδαρτο, το απαράμιλλο.

Τα λιγοστά οικήματα, οι μετρημένοι κάτοικοι, -συνήθως χωρικοί ξωμάχοι και ξεχασμένοι ξωμερίτες κτηνοτρόφοι- καθιστούν την περιοχή τόπο φιλόξενο για πουλιά, ερπετά, μικρόσωμα θηλαστικά, τα οποία ήδη σπανίζουν. Όμως, ο αιχμηρός, ξηρός και τραχύς χαρακτήρας της δεν την στερεί από μια ιδιαίτερη βλάστηση, άδενδρη μεν και σε πολλά σημεία με ισχνούς, ακανθώδεις θάμνους, αλλού όμως διάσπαρτη από αυτοφυή φυτά, χόρτα και πόες κάθε λογής: αρωματικά -θυμάρι, ρίγανη, φασκομηλιά, πετροσέλινο...-, κοσμητικά -ανεμώνη, αγριοπαπαρούνα, κρόκο, κυκλάμινο, μολόχα...-, αειθαλείς αρωματικούς ή μη θάμνους -μυρτιά, πικροδάφνη, λυγαριά, σχίνο...-, κτηνοτροφικά, νομειτικά και άλλα, τα οποία την ανάγουν σε κατάλληλο τόπο βοσκής, κυρίως αιγοπροβάτων.

Ο Μιχάλης Φραγκιάς είναι φιλόλογος.

Αυτά κατ' εξοχήν, τα αγρωστώδη φυτά, αιώνες τώρα, κράτησαν τους κατοίκους της Απάνω Μεριάς στα ορεινά και κακοτράχαλα μέρη, τροφοδοτώντας τα κοπάδια των κτηνοτρόφων με την απαραίτητη τροφή τους.

Η Σύρος, άλλοτε κατ' εξοχήν γεωργικό και κτηνοτροφικό νησί, στηριζόταν για την επιβίωσή της πάνω στους χωρικούς, γεωργούς και κτηνοτρόφους.

Το διαπιστώνουμε όχι μόνο από τη σημερινή παρουσία γιδοπροβάτων και λίγων βοοειδών στην

περιοχή, αλλά κυρίως από τις γραπτές μαρτυρίες παλαιών Συριανών εγγράφων επί Τουρκοκρατίας. Κάποια εξ αυτών αναφέρονται λεπτομερώς σε θέματα βοσκής, φύλαξης των ζώων, εκτάσεων βοσκοτόπων, δικαιωμάτων των κτηνοτρόφων, αγοραπωλησίας των ζώων που δεν έπρεπε να βγουν απ' το νησί χωρίς την άδεια του Επιτρόπου, εξουσίας του Επιτρόπου πάνω σε βοσκούς και βοσκές⁴.

Αυξημένο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνα από τα έγγραφα τα

1. Συνηθισμένη έκφραση των παλαιών Συριανών εγγράφων: «από το έκπαλε, απέ το έκπαλαι» = από τα χρόνια τα παλιά, από πολύ παλιά.

2. Έκταση 86.069 τ.χ. πληθυσμός: 21.507, απογραφή 2011, (250 κάτοικοι στο τ.χ.). Ενώ η πυκνότητα πληθυσμού της Ελλάδας είναι 83 κάτοικοι ανά τ.χ.

3. Απάνω Μεργιά. Έτσι συναντάται συχνά στα έγγραφα. Η ανάπτυξη του υπερωικού-ουρανικού γ δεν είναι σπάνια. Έχουμε τους τύπους: δουλεύγει, γυρεύγει, εκινδύνευγε, Ζουγάννες, το οποίγο, οι γερείς κ.ά.

4. Οι Επίτροποι ήταν το βασικό Διοικητικό όργανο της αυτοδιοικούμενης Κοινότητας, ρύθμιζαν όσα θέματα σχετιζόνταν με τη ζωή των πολιτών, δίκαιαν τις διαφορές τους, εμφανίζονταν ενώπιον των Τούρκων κ.ά.

οποία αναφέρονται στον τρόπο διοίκησης, οργάνωσης και διατήρησης των «κολλιγιών βοσκής» δηλ. των συνεταιρισμών βοσκής. Παραθέτουμε ευθύς αμέσως ένα έγγραφο διαφωτιστικό όχι μόνο επειδή ανήκει στα παλαιότερα Συριανά, αλλά κυρίως για το διοικητικό σύστημα και το νομικό περιεχόμενο το οποίο εμφανίζει. Το καταχωρεί ο αείμνηστος Ανδρέας Δρακάκης στον πρώτο τόμο του «*Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*».

1583 μηνός μαρτίου εις την πρώτη

Ένπροστε εις τον εβιενέστατο μισέρ Ζάννε Τελιβόγια κι Επίτροπος Σύρας και βεκίλης (αντιπρόσωπος) του Φλαμπουριάρη (μισθωτής του νησιού), ενεφανίστη ο κερ Γιώργης Βουτζίνος του Ζώρζη με την συντροφιάν του κ(α)ι γυρέβγουσι εις τον Κούρκουλο στην μάντρα τωνε να τηνε κτίσουσι εδώθε εις την πέρα μεριά για να (μ)πορή να ξανοίγη αν αριβάρη κακό (=αν εμφανιστούν δηλ. πειρατές) να το θωρή. Κι από την άλλη μεριά ενεφανίστη ο Γιώργης Ρούσσοσ του Ναδάλι με τη συντροφιά του της Μαύρης Ράχης οι άνθρωποι και τεφετέρου (αρνούνται, εμποδίζουν) και δεν αφήνουσι να κτίσουσι τη μάντρα το πώς (επειδή) είναι η βοσκή τωνε ως εκεί. Κι επήρασι εμένα το Ζάννε Τελιβόγια και το μισέρ Βασάλο και το Μάρκο Βακούντιο κι διαβήκαμε απάνω εις τον τόπο κι εφέρασι και το πρεβιλέζιο (έγγραφο μέσω του οποίου δινόταν δικαίωμα βοσκής σε ορισμένες περιοχές) της μάντρας της Μαύρης Ράχης. Κι ερωτήσαμε κει τον κερ Δημήτρη Ταμιράλια και το(ν) κερ Λυνάρδο Πρέντεζη και το(ν) κερ Αρμουλά Ταμοφίλη αν είναι καλά όπου γυρεύγουσι, και όλοι μάς είπασι πως είναι καλά να την εκάμουσι και έστοντας (επειδή) και είδαμε τούτο το ζήτημα όπου γυρέβγου, κράζομε το όνομα του Θεού και σετετζιάρομε (εκδίδουμε απόφαση) και αποφασίζομε ότι να κτίσου τη μάντρα εκεί εις την πέρα μεριά και να κινά η βοσκή της μάντρας του Κούρκουλου να πάγη τ' Άσπρο μούτζουνο, να πάγη κάτω της Σκρόφας το γιαλούδι, κι από την άλλη μεριά του Σιγάλα το κλίσμα (χέρσο χωράφι), όπου έχει απ' το Ζαννή το(ν) Ταλλέδο, να πάγη του Καλογέρου το κελί, να πάγη του Γρίζα τη μάντρα, να πάγη κάτω του Γίπη τη βολάδα, εκεί εφινίρισε.

Αξίζει να σχολιαστεί λεπτομερώς το ανωτέρω έγγραφο. Η όλη υπόθεση σχετίζεται με περιοχές της Απάνω Μεριάς, εφόσον είναι γνωστή τόσο η θέση Κούρκουλος, στο βορειοανατολικό μέρος του νησιού, όσο και αυτή της Μαύρης Ράχης, κατά τι νοτιότερα. Εκτός από το γλωσσικό ενδιαφέρον του εγγράφου, σημαντικό είναι το περιεχόμενό του.

Το νησί φαίνεται ότι αυτοδιοικείται ήδη από καιρό και ότι ασκούσαν εξουσία, που γινόταν σεβαστή, κάποιοι ντόπιοι οι οποίοι είτε είχαν κάποιο αξίωμα είτε κατάγονταν από προύχοντες του νησιού είτε ακόμα είχαν βαρύνουσα γνώμη στα κοινά.

Ο Ζάννες Τελιβόγιας ανήκε στην αρχαία αρχοντική οικογένεια του νησιού και ήταν Κυβερνήτης του, διορισμένος από τον τότε Φλαμπουριάρη του Σαντζάκ Νάξου (μισθωτής της Επαρχίας Νάξου) Κ. Καντακουζηνό, όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός Α. Δρακάκης. Κλήθηκε λοιπόν από δυο διαφορετικές «*συντροφίες*» για να επιλύσει πρόβλημα σχετικό με τα όρια των «*κολλιγιών βοσκής*» και τη συντήρησή τους. Του συμπαραστέκονται ο Βασάλος και ο Μάρκος Βακούντιο, κριτές των αντιδίκων, προκειμένου να αποφασίσουν για τη μεταξύ τους διαφορά. Διαπιστώνουμε ότι η πρόσληψή τους έγινε ελεύθερα, αποκλειστικά με τη βούληση των ενδιαφερομένων⁵. Το ανωτέρω έγγραφο, λοιπόν, μας παραπέμπει στους χωριανούς εκείνους του Κάστρου, οι οποίοι περνούσαν τη μέρα τους βόσκοντας και φροντίζοντας τα ποίμνιά τους.

Ο κατ'εξοχήν χώρος βοσκής ζώων ήταν ακριβώς η Απάνω Μεριά, τόσο για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, όσο και διότι οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ήταν μικρές, προστατεύονταν ευκολότερα και έτσι δεν υπήρχε μεγάλος φόβος για σοβαρές ζημιές στους αγρούς, όταν οι μάντρες συντηρούνταν σωστά. Όλοι όσοι κατείχαν και νέμονταν την ίδια βοσκή είχαν κοινή «*μάντρα*», η οποία συγκροτούνταν από το «*μιτάτο*», δηλαδή το στρογγυλό αυτό κτίσμα με ξερολιθιά, μέσα στο οποίο ο βοσκός έβρισκε καταφύγιο χειμώνα καλοκαίρι, την καλύβα του. Η μάντρα ήταν αρκετά ευρύχωρη για να συμπεριλάβει όλα τα αιγοπρόβατα, των οποίων τα μικρά τα απέκλειαν στο λεγόμενο «*ριφοκέλι*» – μικρό κτίσμα μέσα στη μάντρα- ώστε να μη βυζαίνουν τις μανάδες τους⁶.

5. Γνωρίζουμε ότι λίγο αργότερα θα ορίζονται εκ των προτέρων τα πρόσωπα εκείνα που θα επιλαμβάνονταν πληθώρας ζητημάτων του νησιού ως σύμβουλοι και παραστάτες του Κυβερνήτη. Θα είναι οι Επίτροποι, το νέο Διοικητικό όργανο της Κοινότητας η οποία θα αυτοδιοικείται. Βλ. Α. Δρακάκης ό.π.

6. *Περικλή Ζερλέντη*: βλ. «Μαντροκάθισμα, βουδόμαντρες, θεμωνιά, μιτάτο». Μαντροκάθισμα ή Μαντροκαθισιά είναι όλη η έκταση γης παραχωρημένη για βοσκή. Οι μάντρες κάθε κολλιγιάς αποτελούσαν ένα ολόκληρο συγκρότημα κτισμάτων από ξερολιθιά και περιλάμβαναν την κύρια μάντρα, τη θεμωνιά ή τημωνιά, όπου διέμεναν τα ζώα. Οι θεμωνιές είχαν μακρόστενα ανοίγματα, αντί για παράθυρα, τα οποία διευρύνονταν προς το εσωτερικό και τα χρησιμοποιούσαν ως πολεμίστρες σε περίπτωση απόκρουσης των πειρατών. Το ριφοκέλι και το μιτάτο –κατάλυμα του βοσκού- ολοκλήρωναν τη «Μαντροκαθισιά».

Από τα έγγραφα συμπεραίνουμε ότι οι βοσκές αυτές ήταν κατά κανόνα κοινοτικές.

Μπορεί, βέβαια, το βόρειο μέρος του νησιού να χρησιμοποιείτο για βοσκή, αλλά μεγάλο μέρος και της υπόλοιπης έκτασής του -της γονιμότερης- ήταν αφιερωμένο στη βόσκηση. Το ίδιο ίσχυε και για το υπαγόμενο στη Σύρο γειτονικό νησί Γιούρα. Η βόσκηση γινόταν μάλιστα με συνεταιρικό τρόπο, όπου πολλοί κτηνοτρόφοι ένωναν τα κοπάδια τους, τα οποία βοσκούσαν στην ίδια βοσκή. Εξ ου και ο όρος «κολλιγιά βοσκής» ή «συντροφιά βοσκής» ή σκέτο «συντροφιά», «συντροφία», όπως τον συναντάμε στο παραπάνω έγγραφο και σε άλλα. Ο (οι) αντιπρόσωπός (-οί) τους αποκαλείτο «αρχαύλης» (αρχαυλήδες κοπαδιών)⁷. Αυτός παρουσιαζόταν με τους συναδέλφους του στους Επιτρόπους, στην Καντζηλλαρία (γραφείο Κοινότητας), για την επίλυση των προβλημάτων και σχετικών με το επάγγελμά τους υποθέσεων. Είχαν, λογικά, και τους τοπικούς προσδιορισμούς για να ξεχωρίζει η μια κολλιγιά από την άλλη. Εδώ έχουμε τη «βοσκή της Μάντρας του Κούρκουλου» και αυτή της «Μαύρης Ράχης». Αλλού συναντάμε τη μάντρα της κολλιγιάς του βουνού Νεράντζι, στον Γαλησσά, την «συντροφιά του Όρους», «του Αστυβοπού» (Αστοιβωπού) και «του Αμάραντου»⁸.

Ο αριθμός των συνεταιρών βοσκών δεν ήταν αμελητέος. Συχνά υπερέβαινε τους πενήντα και εξήντα, όπως το επιβεβαιώνει έγγραφο της 20 Ιανουαρίου 1777. Η απόφαση μάλιστα του Κοινοτικού Δικαστηρίου στο έγγραφο αυτό, αναγνωρίζει το δικαίωμα να αποκατασταθεί και να διατηρηθεί η μάντρα της «κολλιγιάς του Όρους» –στα όρια Αζολίμνου και Βάρης– εντός ξένων χωραφιών λόγω χρησικτησίας⁹.

Ο αριθμός των μικρών ζώων, των λιανών, όπως τα αποκαλούσαν, ήταν σημαντικός. Από το «προβατονόμιστρο»¹⁰ υπολογίζεται ότι ανέρχονταν από 5.000 έως 8.000. Και αυτά όλα, μαζί με τα άλλα πρά(γ)ματα (=ζώα) έπρεπε να διατεθούν αυστηρά πρώτα-πρώτα για τις ανάγκες των ντόπιων.

7. Ο όρος «αρχαύλης» (άρχω – αυλή) σημαίνει τον κύριο άρχοντα του ποιμνίου ή τον πρώτο των βοσκών, τον αρχιποιμένα, αρχιπέλιγα. Στη Σίφνο αρχαυλήδες ήταν οι ιδιοκτήτες των κοπαδιών. Στα Δωδεκάνησα (Ρόδος, Κάρπαθος κ. ά.) αρχαυλής ή αρκαυλής αποκαλείται ο ποιμένας τυροκόμος ή αυτός που συλλέγει το γάλα των ποιμνίων της περιφέρειας και στη συνέχεια το τυροκομεί. Ο όρος συναντιέται και σήμερα ως επώνυμο.

8. Έγγραφο της 25ης Νοεμβρίου 1596 και της 8 Δεκεμβρίου 1544, όπου οι Φρατζέσκος Νταμιράλιας, Νικόλας Νταμιράλιας, Μπουνιάσιος Νταμιράλιας και Ιωάννης Νταλέγγιος με τις συντροφίες τους ζητούν μπρος στον «μεγαλειότατο μισέρ Μαθιό Μπελόνια και άξιον καπετάνιον νησιού Σύρας» να διακανονιστούν τα όρια των μαντρών τους σε σχέση με τις μάντρες της συντροφίας του Αμάραντου. Το έγγραφο της 7ης Ιουλίου 1709 αναφέρεται στους βοσκούς του κοπαδιού του Βωλάκου -περιοχή Κιניού- ενώ αυτό της 2ας Ιουλίου 1720 στην κολλιγιά της μάντρας του Κατάστεγου. Τέλος, γνωστή ήταν και η κολλιγιά της μάντρας του Τροχού, στην Απάνω Μεριά.

Για να τα ξεχωρίζουν από τα άλλα ζώα των λοιπών κολλιγιών είχαν επινοήσει τη χαραγή, δηλαδή το σημάδι με μαχαίρι στο αυτί των ζώων, το οποίο γινόταν σε πολύ μικρή ηλικία.

Το κόψιμο, η «χαραγή», στη Σύρο είχε διάφορες ονομασίες σύμφωνα με το σχέδιό της στο αυτί των λιανών. Συναντάμε τους όρους «φουρκί» και «κόκκα»¹¹. Έτσι μηδενίζονταν οι λογομαχίες και οι φιλονικίες. Εξάλλου υπήρχαν σχετικοί νόμοι για τις βοσκές και οδηγίες που δίδονταν κατά καιρούς για κολλιγιές βοσκής, βοσκούς, λιανά, καματερά.

Για παράδειγμα, κανόνας δικαίου προέβλεπε ότι μόνο μετά την τρίτη είσοδο ξένου ζώου σε καλλιεργημένο κτήμα, ο ιδιοκτήτης του κτήματος να το θανατώνει, χωρίς να υποστεί καμιά ζημιά ή βλάβη ο ίδιος. Αυτός ο νόμος μάλιστα έγινε αργότερα αυστηρότερος. Γι' αυτό οι Επίτροποι συνιστούσαν «να φυλάγουσι οι βοσκοίτες πόστες ήγουν τα ακρωτήρια (τα άκρα του νησιού όπου υπήρχαν βοσκές), και κάποια πράματα οπού είναι κοντά εις κάποιες βοσκές να εμπορούν να κτίζονται δυνατά κατά το παλαιόν» (έγγρ. 23 Απριλίου 1700)¹².

9. 1777 Ιανουαρίου 20 Σ.Ν.

Έστοντας και ο Αν. Καπέλλας του Ν. με το να αγόρασε κάπια χωράφια να ήτονε τοποθετημένη από το έκπαλαι η μάντρα οληνής της κολλιγιάς της βοσκής του Όρους και ο άνω λεγόμενος ποσσεσάροντας τα χωράφια έβαλλε χέρι και έχασε την αυτή μάντρα, διά τούτο λοιπόν ούλη η κολλιγιά της αυτής μάντρας, άνθρωποι γέροι και άνθρωποι νέοι, στον αριθμό άνθρωποι εξήντα, εφρασιτήκασι μπρος στον Επίτροπο της παρόν χρονιάς Στεφανή Βιτάλε, οι οποίοι δυνατά εκλαφήκασι (παραπονέθηκασι, διαμαρτυρήθηκασι) και εφανερώσανε και άνθρωποι γεροντάκια, της ηλικίας ογδοήντα, οι οποίοι εμαρτυρήσανε όχι μονάχα πως το εθυμόντανε πάντα πως αυτή η μάντρα εδουλειούντανε πάντα της αυτής βοσκής, αμή (αλλά) ακόμη εμαρτυρήσανε πως το είχανε αγρηκήσει (ακούσει) και από προτερούς ανθρώπους. Διά τούτο ο Επίτροπος κρίνει και αποφασίζει ο Αντώνης Καπέλλας δίχωσ άργητα να υπάγη να κτίση την όμοια μάντρα. Στεφανής Βιτάλες – Επίτροπος βεβαιώνω. Γιαννούλης Ρούσσος – Προεστός βεβαιώνω.

(Επειδή ο Α. Καπέλλας του Ν. αγόρασε κάποια χωράφια όπου ήταν από τα παλιά χρόνια τοποθετημένη η μάντρα όλου του συνεταιρισμού της βοσκής τού Όρους και αφότου ο άνω λεγόμενος απέκτησε τα χωράφια...)

10. Προβατονόμιστρο: φόρος επί των μικρών ζώων, των λιανών, δύο παράδες ανά κεφάλι. Σύμφωνα με τα έσοδα συμπεραίνει κανείς ότι τα αιγοπρόβατα ανήρχοντο σε τόσες χιλιάδες.

11. Έγγραφο της 23ης Απριλίου 1719. Δεν επιτρεπόταν οι εκτός συγκεκριμένης κολλιγιάς βοσκής να μιμηθούν τις χαραγές μιας άλλης, ώστε να οικειοποιηθούν τα ζωντανά της. Η χαραγή εκληρονομείτο στους βοσκούς κάθε συντροφιάς βοσκής, όπως σε μεμονωμένες περιπτώσεις από πατέρα σε γιο. Και σήμερα μαθαίνουμε, χάρη στον 85άχρονο Γιάννη Βουτσίνιο τον Μαυρόνυχο, βοσκό και βουκόλο στη Μαύρη Ράχη, ότι η χαραγή «κόκκα» ήταν σημάδι σε σχήμα μισοφέγγαρου στ' αυτί –το κρατάει μάλιστα ο ίδιος στο κοπάδι του- ενώ το «φουρκί» ήταν σημάδι σε σχήμα τριγώνου, το «κλουσί» κόψιμο στην άκρη του αυτιού, το «λαβώκομμα» σε σχήμα Γ και το «επάρμα» λοξή κοψιά στην κορυφή του αυτιού. Στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα οι κτηνοτρόφοι τα γνωρίζαν και τα εφαρμόζαν πιστά. Στη Ρόδο, Κάρπαθο κ. α. είχαν ακόμη τις ονομασίες: το «κουτσουλιά»: κόψιμο στην άκρη του αυτιού πέρα-πέρα και λίγο πιο κάτω από την κορυφή, το «φτερό»: κάθετο κόψιμο του αυτιού από την κορυφή σε μήκος δύο πόντους περίπου, ώστε να σχηματιστεί ορθή γωνία, το «μυρόφτερο», όπου η γωνία είναι προς το μπροστινό μέρος του αυτιού, αντίθετα το «πισώφτερο» είχε τη γωνία προς το πίσω μέρος του αυτιού. Είναι ακόμα η τρύπα, η κόκκα, το ξυράφι, το λουβί, ο σφάχτης, το σχιστό και το φουρκί. Σήμερα συνεχίζεται αυτή η πρακτική στα λίγα κοπάδια που έχουν απομείνει, δυστυχώς.

12. Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι όλες αυτές οι ξερολιθιές, διάσπαρτες σε όλο το νησί –εμφανέστατες στην Απάνω Μεριά, με ύψος που φτάνει συχνά το μέτρο– δεν χρησίμευαν μόνο για να οριοθετήσουν ιδιοκτησίες, αλλά και για να καθορίζουν τα όρια των «κολλιγιών βοσκής».

Πέραν αυτών, για να επανέλθουμε στο αρχικό έγγραφο που παραθέτουμε, παρατηρούμε ακόμη ότι κομίζει και έναν άλλο λόγο για το κτίσιμο της μάντρας «εις τον Κούρκουλο... : για να (μ)πορή να ξανοίγη αν αριβάρη κακό να το θωρή».

Ολοφάνερη είναι η αναφορά στον υπαρκτό κίνδυνο των πειρατών και των κουρσάρων, οι οποίοι λυμαίνονταν τις Κυκλάδες και όλο το Αιγαίο. Οι μάντρες έπαιζαν και το ρόλο των «βιγλών». Οι βοσκοί ως «βιγλατόροι» παρατηρούσαν το πέλαγος και ειδοποιούσαν μέσω φρυκτωριών τους Επιτρόπους για επερχόμενο κίνδυνο. Ήταν λοιπόν πολύτιμη η παρουσία τους στα βουνά.

Υπήρχαν πολλές βίγλες διάσπαρτες σ' όλο το νησί. Άφησαν μάλιστα το στίγμα τους ως σήμερα, εφόσον έχουμε πολλές τοποθεσίες όχι μόνο στην Απάνω Μεριά, αλλά παντού στα υψώματα. Το μαρτυρούν οι τοποθεσίες «Βίγλα» στο Κίνι, στον Δανακό, στον Βώλακα, στον Πύργο, στον Κάμπο, στον Άνω Κάβο για να περιοριστώ μόνο στην Απάνω Μεριά. Ενώ αποκαλυπτικές είναι και οι θέσεις Βιγλαράκι (Μαύρο Βουνί ή Μαυροβούνος, στους Νίτες), Βιγλοστάσι (Δελφίни, Κάτω Κάβος), Στροβίγλια στη Βάρη, καθώς Σκοπή και Σκόπελος στο Μάνα.

Τέλος, η λεπτομερής αναφορά στα όρια της έκτασης κάθε μάντρας σε όλα τα σημεία του ορίζοντα εντυπωσιάζει. Η τοπωνυμία και η μικροτοπωνυμία-μικροτοποθεσίες κάποιες εκ των οποίων χάθηκαν με το πέρασμα του χρόνου-ήταν το ασφαλές σημείο αναφοράς για όλους, ώστε να αποφεύγεται κάθε παρεξήγηση. Βάσει αυτών, των προσκομιζομένων εγγράφων και προφορικών μαρτυριών ελάμβαναν τις αποφάσεις «κράζοντας (επικαλούμενοι) το όνομα του Θεού».

Η Απάνω Μεριά ήταν ένας μεγάλος βοσκότοπος. Υπήρχαν, βέβαια, και ορισμένες μικρές εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης, όπως διαβάζουμε σε έγγραφο της 16ης Φεβρουαρίου 1701, όπου αναφέρονται Απανωμερίτικες τοποθεσίες. Το συγκεκριμένο προικοσύμφωνο μιλάει για «αμπελάκι στο Λυγερό, στ' Αμυγδαλό χωράφια, στου Παπούρη ποτιστικό και αμπέλια». Αλλά και στο αρχαιότερο από τα προικοσύμφωνα, αυτό της 17ης Πρωτοουλίου (Ιουνίου) 1548, μαθαίνουμε ότι «ο Ιωάννης του Πέρου Ντεφούντου τάξει στον υιόν του Μάρκον ... τα χωράφια στην Απάνω Μεριά στου Μαρμαροκόπου...».

Πολλά άλλα τοπωνύμια διασώζονται σε πολυάριθμα έγγραφα, τοποθεσίες γνωστές και αγαπητές ως σήμερα σε όλους όσοι αρέσκονται να απολαμβάνουν τις χάρες αυτού του υπαίθριου ορεινού μουσείου του νησιού μας. Είναι οι: Μύτακας, Χαρτιανά, Κυπερούσα, Πλάτος, Κουλού-

ρα, Βαρβαρούσα, Λία, (Λίγα, το σωστό: Λύ(γ)α< λυγαριά), Αητός, Μερτιές, Μαρμάρι, Σύριγγας, Πλατύ Βουνί, Φυσώντας, Μαύρες Βωλάδες, Χαλανδριανή, Καστρί, (Ελ) Ληνικό, Σα Μιχάλης, Σχιζομενές, Κάμπος, Παναυλιές, Γράμματα, Αυλάκι, Δελφίни και τόσες άλλες.

Η Απάνω Μεριά αποτελεί έναν ανεκτίμητο θησαυρό της Σύρου. Ο παρατηρητικός περιπατητής δεν απολαμβάνει μόνο το γοητευτικό, πανέμορφο τοπίο, οδοιπορώντας αμέριμνα σ' έναν αξιόλογο οικότοπο, αλλά βιώνει κάτι που σταδιακά λείπει στον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος ταλανίζεται από τις όλο και περισσότερο οχληρές ανθρωπογενείς δραστηριότητες: η άμεση επαφή με τη φύση, η εσωστρέφεια, ο στοχασμός. Καθήκον όλων μας να διαφυλάξουμε, ως κόρη οφθαλμού, ένα παρόμοιο λυτρωτικό τοπίο. ■

Ο ΓΥΡΟΣ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ ΕΙΣ ΕΞ ΗΜΕΡΑΣ

Περιβάλλον και τοπικές παραδόσεις

του Γεωργίου Ε. Κηπιώτη

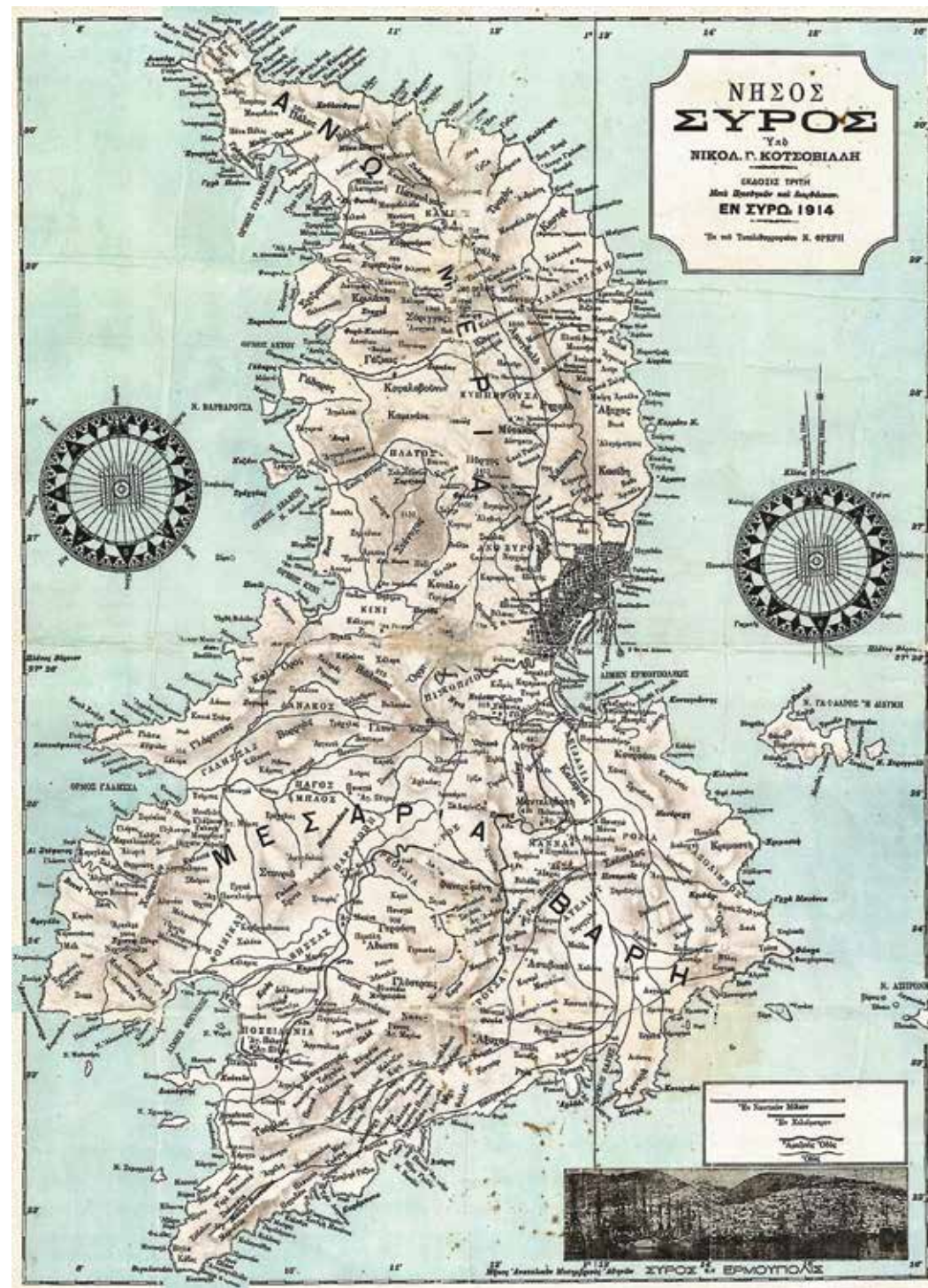
T

ο καλοκαίρι του 1925 (από 17 Ιουλίου 1925 έως 19 Αυγούστου) ο καθηγητής Γυμναστικής της Εμπορικής Σχολής Σύρου Γεώργιος Ε. Κηπιώτης μαζί με κάποιους νέους, πρώην μαθητές του, πραγματοποιούν το γύρο της Σύρου. Στόχος τους είναι η περιγραφή και χαρτογράφηση της διαδρομής τους που διαρκεί έξι εκδρομικές ημέρες.

Οι σημειώσεις και τα σκίτσα που ακολουθούν είναι του Γ.Ε.Κηπιώτη*.

Εκδρομή Α' 17 Ιουλίου 1925

Εκκίνησης ώρα 5,30' π.μ. Αφίξεις εις «Πλατεάκι»(1) 6. π.μ. Κάθοδος προς παραλιάν(2) με κατεύθυνσιν 350°/6,5' –Αλλαγή κατευθύνσεως 20°/6,7' (3)–Εις τας 6,11' φθάνομεν εις χαράδραν με κατεύθυνσιν 110°. Αριστερά της χαράδρας υπάρχει ασβεστοκάμινον(4) εν αχρησία. Εις τας 6,14' φθάνομεν εις δευτέραν χαράδραν κατευθύνσεως 50°. Εντός αυτής αριστερά και εις απόστασιν 10 μ. από της θαλάσσης υπάρχει πηγαδάκι με πόσιμον ύδωρ, βάθους 2,5 μ. με δέκα σκαλάκια. –Κατά την χαράδραν άρχεται το μονοπάτι μεταξύ δύο βράχων ανυψουμένων πλησίον της θαλάσσης με κατεύθυνσιν 320°. –Μετά τους βράχους τούτους η ατραπός είναι επικίνδυνος δια πεζοπόρους νυκτός. (5) Τη 90°/6,27' φθάνομεν εις εγκαταλελειμμένον μεταλλείον σιδήρου, ούτινος η εξερεύνησις του βάθους είνε επικίνδυνος άνευ φωτός και λοιπών προφυλακτικών μέτρων. Μη υπάρχουσης ατραπού, εμποδιζούσης της θαλάσσης, ανερχόμεθα 360°/6,36' επί διεσπαρμένων βράχων κατ' αρχάς και είτα ανερχήθημεν επί αποτόμου βράχου επί της κορυφής του οποίου έπαυσεν η λειτουργία της πυξίδος, λόγω υπάρξεως υπό τους πόδας μας σιδηρούχου μεταλλεύματος. Μετά τινα βήματα κατερχόμεθα καθέτως σχε-

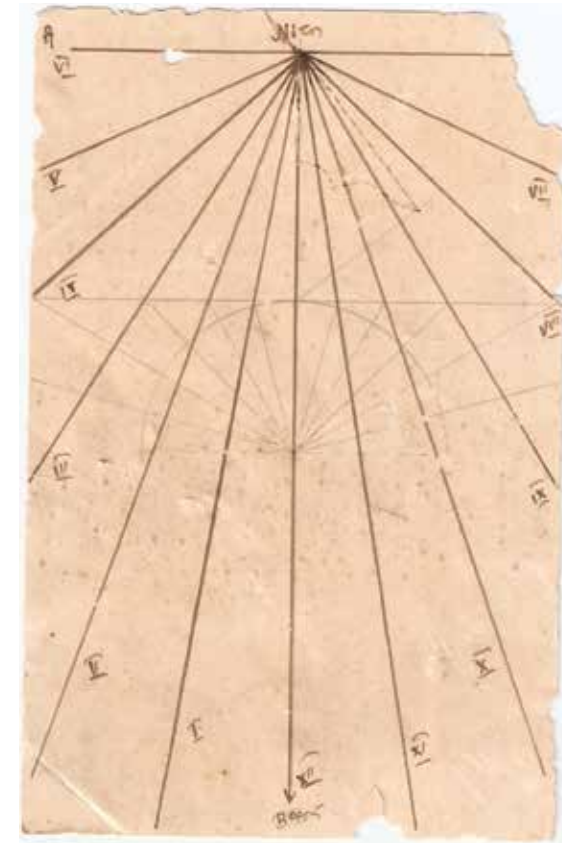
δόν εις την παραλίαν(6). –Εις την αρχήν της καθόδου δεξιά και αριστερά υπάρχουν φρέατα μεταλλείων εγκαταλελειμμένων.

–Τη $280^{\circ}/6,57'$ φθάνομεν έναντι υψηλού βράχου(7) και βαδίζομεν παραθαλασσίως προς «Κομμένον», όπερ βλέπομεν τη $6,58'$ υπό διεύθυνσιν 10° –Φθάνομεν εις «Κομμένον» (8), εις τας $7,10'$ και βαδίζομεν από βράχου εις βράχον παραθαλασσίως μέχρι χειμάρου (9) κατευθύνσεως 110° –Εις μικράν απόστασιν από της θαλάσσης υπάρχει ασβεστοκάμιος –Πλάτος παραλίας 30 μ. περίπου.

Βαδίζομεν μετά την παραλίαν ταύτην παραθαλασσίως $330^{\circ}/7,23'$ επί ατραπού διχαζομένης μετά τινα βήματα(10). Ακολουθούμεν τον δεξιόν κλάδον πλησίον της θαλάσσης. Τη $110^{\circ}/7,30'$ μετά τινα βήματα η εμφάνισις βούρλων μας προειδοποίησε την ύπαρξιν ύδατος(11), όπερ όμως δεν εδοκιμάσαμεν, λόγω των επί της επιφανείας αυτού ακαθάρτων βρύων. –Κατά τας πληροφορίας παρατυχόντος αλιέως είνε πόσιμον, αλλά γλυφόν, εξ ου και ονομάζεται «γλυφάδα».

–Τη $320^{\circ}/7,37'$ προς «δύο νερά», ένθα αφίχθημεν τη $7,47'$ (12). Μικρά στάσις. –Εκκίνησις $340^{\circ}/8,15'$ επί της προς τα δεξιά ατραπού ύπερθεν της θαλάσσης ευρισκομένης εις βάθος και εις απόστασιν 15 μ.

Τη $8,25'$ εφθάσαμεν εις θέσιν «Τούρκος», όπου απεμακρύνθημεν της θαλάσσης, λόγω αποτόμων βράχων, κάτω των οποίων υπάρχουν σπήλαια δι' αιγοπρόβατα.–Μετά 3' λεπτά ανεύρομεν ατραπόν δια της οποίας κατήλθομεν με κατεύθυνσιν 70° και είτα 50° εντός του χειμάρου «Λούρι»(13) τη $8,40'$ –Παραλία πλάτους 30 μ. με διάφορα σπήλαια κατάλληλη προς καταφυγήν εν καιρώ βροχής ή καύσωνος(14) –Βαδίζομεν άνωθεν των σπηλαίων με κατεύθυνσιν $360^{\circ}/8,50'$. –Μετά τινα βήματα υπερπηδήσαντες τοίχον, προχωρούμεν με κατεύθυνσιν 290° προς κάβον «Κοράκι»(15), ένθα εφθάσαμεν $8,55'$ και εξακολουθούμεν την πορείαν με κατεύθυνσιν 10° προς τον έμπροσθεν ημών ορμίσκον(16) δι' αποκρήμων βράχων. –Τη $9,2'$ φθάνομεν εις την εντός του ορμίσκου υδρορρόην διεύθυνσεως 80° .–Ανερχόμεθα επί 3' λεπτά την υδρορρόην και βαδίζομεν με κατεύθυνσιν 10° προς ακτήν «Νερατζιές» επί αιχηρών βράχων. Μετά απότομον άνοδον εγένετο μικρά ανάπαυσις. –Τη $9,12'$ εξακολουθήσαντες την πορείαν εφθάσαμεν επί της κορυφής τη $9,20'$. –Βαδίσαντες παραλλήλως της θαλάσσης με κατεύθυνσιν 350° εφθάσαμεν τη $9,30'$ επί της αριστεράς πλευράς χαράδρας εκβαλλούσης εις τον όρμον «Αφόκου» (17) –Επί της απέναντι πλευράς εις ύψος υπάρχει αγρία συκή (ερινός) προς ην βαδίζομεν επί των αποτόμων νοτίων καταπτώσεων του βουνού «Καμπί».

–Με κατεύθυνσιν 110° βαδίζομεν προς τον άναντα (ήτοι προς την πηγήν) της χαράδρας και είτα προς τον ερινόν, ένθα εφθάσαμεν, μετά κόπου και μόχθου τη $9,45'$. –Πλησίον του ερινού τούτου υπάρχει πηγαδάκι βάθους 1,50 μ. με διαυγέστατον ύδωρ, όπου εγένετο μικρά ανάπαυσις. –(18) Τη $330^{\circ}/9,54'$ εξακολουθήσαμεν την πορείαν μας επί ατραπού. –Τη $10,5'$ εφθάσαμεν κατόπιν πλαγίας πορείας επί αγρών εις θέσιν «Καμπί», εξ ης φαίνεται η εκκλησία Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού προς διεύθυνσιν 90° . –Τη $45^{\circ}/10,8'$ επροχωρήσαμεν και εις τας $10,15'$ αντικρύσαμεν το βουνό «Μαντάλι» και ξεκινήσαμεν κατερχόμενοι εις θέσιν «Ψύχα», ένθα εφθάσαμεν τη $10,30'$ (20).

Η επάνοδος εις Σύρον εγένετο δια της δια του χωρίου «Πλατύ Βουνί» (21) ημιονικής ευβάτου οδού 4–6 μ.μ. –Κατά την επιστροφήν επεσκέφθημεν το θερινόν σπήλαιον(22) του φιλοσόφου Φερεκύδους, ευρισκόμενον εις θέσιν «Χάλαρα», άνωθεν της οδού και επί της κορυφής της τρίτης από βορρά διακλαδώσεως του χειμάρου «Λούρι» (Κοράκι).

–Επί της δευτέρας και τρίτης διακλαδώσεως του αυτού χειμάρου ευρίσκεται πόσιμον ύδωρ πλησίον πικροδαφνών, κατά τας πληροφορίας παρατυχόντος χωρικού.

Της παρούσης εκδρομής μετέσχον, πλην του γράφοντος και οι κ. Αριστείδης Ξανθόπουλος και Ιωάννης Θανόπουλος.

Την προσεχή Παρασκευήν θεού θέλοντος θ' αναχωρήσωμεν από βαθείας νυκτός συνεχίζοντας τας περιπατητικές εξερευνήσεις και θα επιστρέψωμεν την εσπέραν της επομένης ημέρας.

Εκδρομή Β' 30 Ιουλίου μέχρι 1 Αυγούστου 1925

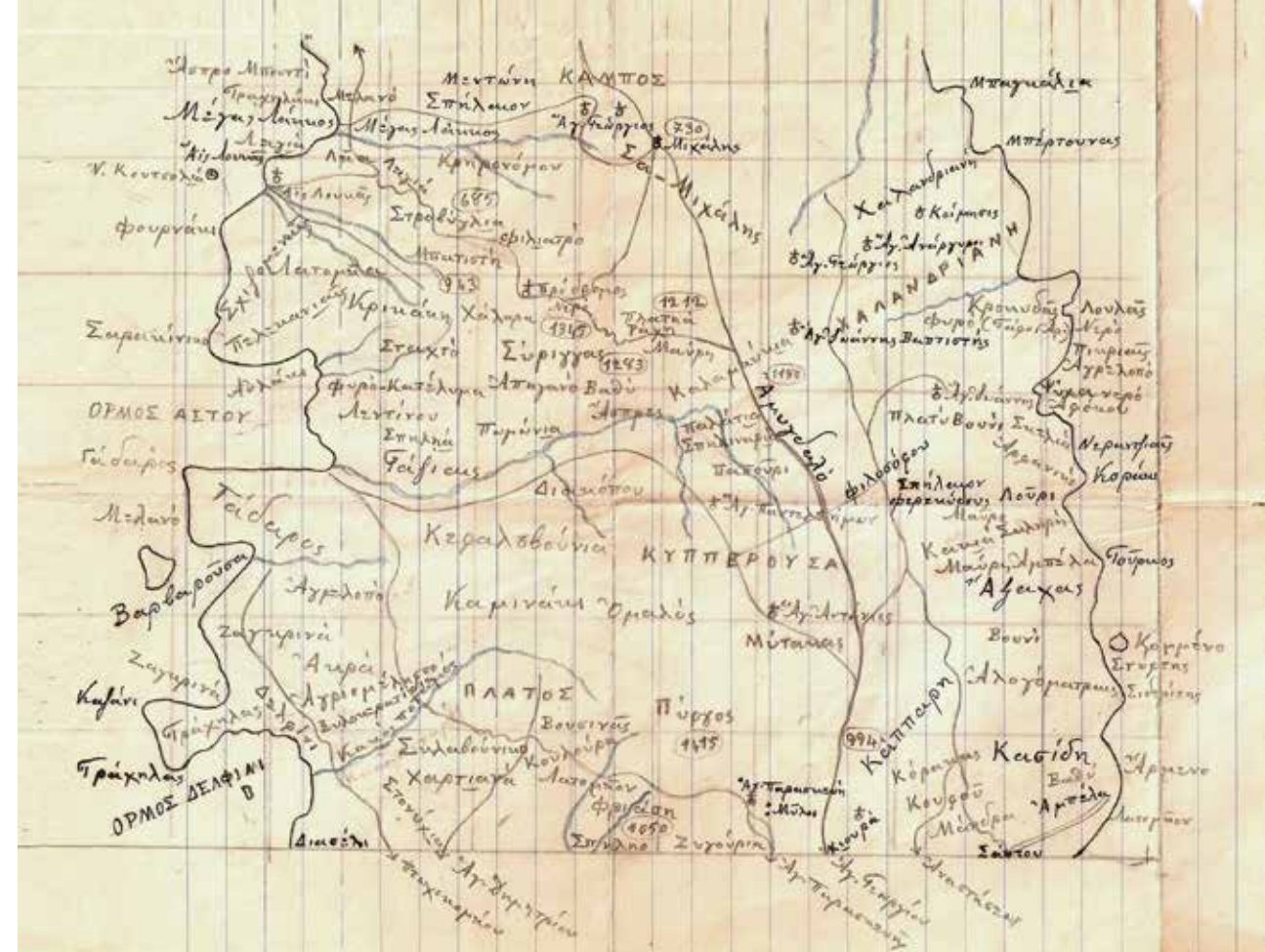
Το μεσονύκτιον της 30ης Ιουλίου αναχωρούμεν, ο γράφων τας παρούσας γραμμάς και οι κ. Αριστείδης Δ. Ξανθόπουλος, Μιχ. Δ. Ξανθόπουλος και Ιωάννης Θανόπουλος δια θέσιν «Ψύχα».

Τη 31η Ιουλίου και ώραν 2,30' π.μ. αφίχθημεν εις «Ψύχα». –Κατάκλις και έγερσις 4,30'. –Κατόπιν ελαφρού προγεύματος αναχωρούμεν τη 5,50'. –Τη 30°/5,55' διερχόμεθα υδρορρόην Β.Α. κτήματος «Ψύχα» κατευθύνσεως 90°. –Τη 300°/5,58' επί ατραπού. –Τη 340°/6 π.μ. δεξιά μας η παραλία «Ψύχα». –Εις το μέσον αυτής και επί του άκρου της θαλάσσης υπάρχει υψηλός βράχος. –Απόστασις και ύψος ατραπού από παραλίαν 75 μ. περίπου. –Εις το βάθος της χαράδρας υπάρχει ασβεστοκάμιнос. (23). Παραλία καταλληλοτάτη δια κατασκήνωσιν. –Ακροθαλασσία διάβασις είνε αδύνατος, λόγω βράχων βορείως. Τη 310°/6,8' φθάνομεν προ βράχου κάτωθεν του οποίου, δεξιά της ατραπού, υπάρχει μικρά καλύβη και αριστερά σπήλαιον. –Τη 360°/6,10' επί βουνού «Μαντάλι» (24) –Τη 6,12' υπερπηδώνμεν τοίχον διακόπτοντα την ατραπόν. –Προς διεύθυνσιν 110° φαίνεται η εκκλησία Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού (25) και προς κατεύθυνσιν 70° αγροικία μετά αγρών και καλαμιώνων. –Ατραπός εξακολουθεί. –Τη 50°/6,16' είτα 90° και κατόπιν 50°/6,20' κατερχόμεθα προς υδρορρόην (26) «Πικριών». –Τη 6,21' φθάνομεν εις πηγήν (27) ποσίμου ύδατος, μικράς παροχής, ήτις κείται επί Ν.Δ. διακλαδώσεως υδρορρόης, καταφύτου από πικροδάφναις και βούρλα.

–Εντός της χαράδρας ασβεστοκάμιнос. –Πορεία παραθαλασσίως αδύνατος, όθεν ακολουθούμεν την ατραπόν τη 350°/6,27' –Τη 6,30' αφίχθημεν εις βορείαν διακλάδωσιν (28) χαράδρας, ην ακολουθούμεν. –Αριστερά αυτής συκή εντός αγρού. –Υδρορρόη βατή εις πεζοπόρους. –Τη 30°/6,35' αφίνομεν υδρορρόην αριστερά, ακολουθούντες ατραπόν. –Τη 310°/6,37' βαδίζομεν παραπλεύρως τοίχου. –Τη 360°/6,40' σταματά η ατραπός. –Αριστερά περιτοιχισμένοι και καλλιεργημένοι

αγροί. –Τη 6,42' αφίχθημεν άνωθεν βραχώδους (29) παραλίας. –Επ' αυτής σπήλαιον ανοικτόν άνωθεν. –Τη 6,46' εξακολουθούμεν πορείαν προς «Γλυσσούραν» αναρριχώμενοι. –Τη 40°/6,49' υπερπηδώνμεν τοίχον. –Ατραπός επί βραχώδους εδάφους εν καθιζήσει. –Δεξιά ασβεστοκάμιнос. –Τη 50°/6,55' αντικρύζομεν παραλίαν «Γλυσσούρας». –Εις απόστασιν 100 μ. από παραλίας αριστερά περιτοιχισμένον μέρος, εν ω η παρουσία βούρλων αποδεικνύει ύπαρξιν ύδατος, προς ο βαδίζομεν με κατεύθυνσιν 90° (30). Έξωθεν του περιτοιχίσματος προς τα άνω υπάρχει πηγή ύδατος ποσίμου. –Τη 20°/7,7' διευθυνόμεθα προς παραλίαν επί ατραπού, διερχόμεθα υδρορρόην διεύθυνσεως 150° δεξιόθεν της οποίας κείται το κτήμα με τα βούρλα. –Τη 7,15' αφίχθημεν εις παραλίαν «Γλυσσούρας» πλάτους 40 μ. –Μικρά στάσις (31). –Πηγή ποσίμου ύδατος εν τη παραλία (περιεχούσης όμως βδέλλας). –Κατά την κάθοδον προς παραλίαν αριστερά υπάρχει σπήλαιον κατάλληλον δια κατασκήνωσιν μιας ενωμοτίας. –Αναχώρησις τη 7,35' δι' ατραπού υποκάτω των βράχων και παρά την θάλασσαν. –Μετά τινα βήματα δεξιά ευρίσκομεν σπήλαιον χωρητικότητος δέκα ατόμων. –Τη 7,40' φθάνομεν εις τοίχον, ον υπερπηδώνμεν. –Πορευόμεθα επί ατραπού 290° –Τη 50°/7,45' βαδίζομεν επί κορυφής αποκρήμνων βράχων. –Προς διεύθυνσιν 160° φαίνεται εκκλησίδιον επί κορυφής βουνού και κατά μήκος παραλίας ασβεστοκάμιнос. –Τη 40°/7,55' αναρριχθέντες ευκόλως επί κλιμακοειδών βράχων εφθάσαμεν επί κορυφής αυτών ένθα υπερπηδώνμεν τοίχον. –Τη 8 π.μ. αφίχθημεν εις ημιονικήν εύβατον κατερχομένη μέχρι θαλάσσης ένθα υπάρχει μικρά λιθόκτιστος καλύβη. –Αριστερά μας ερείπια οικίσκου. –Τη 340°/8,5' προχωρούμεν επί βραχώδους εδάφους άνωθεν θαλάσσης. –Τη 30°/8,7' σταματώμεν προ κατακορύφων βράχων, διερχόμεθα λατομείον πλακών, εισερχόμεθα εις ημιονικήν εύβατον 40°/8,9' άγουσαν εις θάλασσαν. –Φθάσαντες εις την θάλασσαν, βαδίζομεν παραθαλασσίως επί βράχων. –Τη 70°/8,15' ηναγκάσθημεν να εγκαταλείψωμεν παραλίαν και να βαδίσωμεν προς τα άνω. –Τη 8,30' υπερπηδήσαντες τοίχον φθάνομεν εις χαράδραν κατευθύνσεως 120° καταλήγουσαν εις παραλίαν «Μπέρτουνας» (32). Εν αυτή ασβεστοκάμιнос. –Μικρά στάσις. –Αναχώρησις 30°/8,45'. –Αναρριχώμενοι εφθάσαμεν τη 8,55' εις θέσιν «Πλακάκι» (33). Ατάκτως κεχωρισμένοι βράχοι μαρμάρου. –Εντός ενός εξ αυτών σπήλαιον. –Παραλία βραχώδης. –Τη 50°/9 π.μ. βαδίζομεν άνωθεν και παραλλήλως ακτής επί βραχωδών κλιτύων, επί ατραπού μετά τοίχου υποστηρίξεως. –Διερχόμεθα την θέσιν (34) «Μαυροβολάδες» (ονομασία

δοθείσα ένεκα των μελανών ογκωδών βράχων). –Τη 9,25' εφθάσαμεν δι' ατραπού επί της κορυφής του κάβου «Φουρλά»(35), οπόθεν αντικρύσαμεν φανόν «Πετρίτη» προς κατεύθυνσιν 80° και νησίδα «Γιούρα». –Αποκαμόντων των συνοδοιπόρων κατηθύνθημεν προς ύδωρ κείμενον επί κορυφής χεμάρου προς ο βαδίζομεν με κατεύθυνσιν 160°. –Τη 10,30' αφίχθημεν εις ύδωρ κείμενον επί κορυφής βουνού «Γρύζα»(37), ύδωρ πόσιμον. –Πηγή ομοία κατά την διάταξιν προς την των «δύο νερών». –Γεύμα, ύπνος κ.τ.λ.–Αναχώρησις 330°/4,10' επί βραχωδών κλιτύων «Τροχού». –Τη 350°/4,12' φθάνομεν εις ατραπόν αναχωρούσαν εκ του κτήματος, ένθα το ύδωρ περί ου είπομεν, και κατευθυνόμεθα εις «Συκαμινιάν». –Τη 100°/4,20' αντικρύζομεν κάβον «Πετρίτη», προχωρούντες από Β.Δ. καταπτώσεων «Τροχού». –Τη 4,35' αφίχθημεν εις αμμουδιάν «Συκαμινιάς», υπερπηδήσαντες τοίχον κατερχόμενον μέχρι θαλάσσης(38). –Υδωρ εντός της χαράδρας προς κατεύθυνσιν 180° εκ παραλίας. –Τη 4,45' αφίχθημεν εις ύδωρ δι' ατραπού δεξιά της χαράδρας και κείμενον εις ο σημείον η χαράδρα διχάζεται εις δύο(39). Πέριξ πηγής ποσίμου ύδατος υπάρχουν βούρλα.–Επιστρέφομεν εις παραλίαν, εν η υπάρχει ασβεστοκάμιнос εν ενεργεία(40). Αναχώρησις τη 340°/4,50' δι' ατραπού. –Τη 40°/4,55' και τη 60°/5 μ.μ. διευθυνόμεθα προς παραλίαν «Τραχήλια», εις ην αφίχθημεν τη 5,6'(41). Εν τη παραλία (Τραχήλια) υπάρχει ασβεστοκάμιнос.–Ακολουθούμεν ατραπόν κατευθύνσεως 150° δεξιά της χαράδρας προς ανεύρεσιν ύδατος.– Μετά τινα βήματα η ατραπός βαίνει αριστερά τω ανερχομένω την χαράδραν με κατεύθυνσιν 160°. –Τη 5,13' αφίχθημεν εις πηγήν ποσίμου ύδατος περιβαλλομένην από βούρλα(42).–Επιστρέφοντες αφίχθημεν εις παραλίαν τη 5,20'. –Τη 70°/5,23' ανερχόμεθα κλιτείς «Φονίσσης». –Μετά τινα βήματα φθάνομεν εις ατραπόν δύσβατον κατευθύνσεως 30°. –Τη 5,35' κατήλθομεν εις βραχώδη ακτήν μεταξύ «Φονίσσης» και «Ξυλοφά», ένθα εις απόστασιν δέκα μέτρων από θαλάσσης υπάρχει μικρή πηγή ποσίμου ύδατος γλυφού(43). –Μικρά στάσις. –Αναχώρησις τη 60°/5,40'. –Ακολουθούμεν ατραπόν επί «Ξυλοφά» κατευθύνσεως 30° εις αρκετόν ύψος από της θαλάσσης. –Βαδίζομεν προς «Χόρτο» με κατεύθυνσιν 50°, διερχόμενοι έδαφος εν καθιζήσει, ένθα η ατραπός εξαφανίζεται τη 5,50'. –Δύο συκαί αριστερά μας. –Τη 90°/5,55' επανεύρομεν την ατραπόν μετά τους καταπεσόντας βράχους. –Τη 6 μ.μ. αφίχθημεν εις υδρορρόην μεταξύ «Ξυλοφά»(44) και «Χόρτου». –Εξακολουθούμεν την πορείαν προς «Χόρτο» με κατεύθυνσιν 360°, ανερχόμενοι δια χειρών και ποδών μέχρις ατραπού επί κορυ-

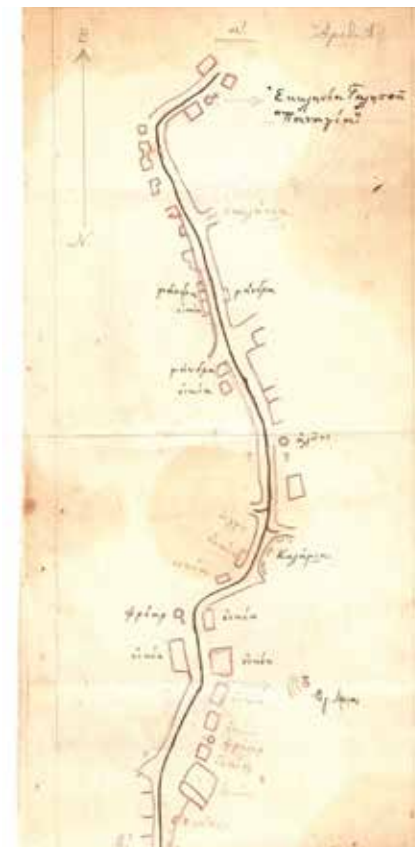

φής «Χόρτου»(45). Τη 350°/6,5' βαδίζομεν επί βορείων καταπτώσεων «Κούλουθρου». Κλιτείς δύσβατοι, ας υπερπηδώνμεν. –Τη 60°/6,10' διερχόμεθα υδρορρόην και τη 6,15' υπερπηδώνμεν τοίχον εντός δευτέρας υδρορρόης και κατά μήκος αυτής. –Αναρριχώμεθα μετά δυσκολίας. –Τη 6,30' φθάσαντες επί κορυφής αντικρύζομεν Κάβον και εξακολουθούμεν βαδίζοντες επί βορείων καταπτώσεων «Κούλουθρου» προς «Ανασκελάρι». –Τη 70°/6,45' διερχόμεθα υδρορρόην βαινουσαν προς «Κακόν Κατήφορον»(46). –Τη 6,55' κατόπιν πολλών δεινών, παράλλαξις (δηλ. επεράσαμεν επί της ετέρας πλευράς, αφού εβαδίσαμεν προς το βάθος της χαράδρας και κατόπιν προς αυτήν) «Κακών Κυλιστρών»(47) και «Μαύρης Μυτιάς»(48). –Ευρισκόμεθα ακριβώς εις το μέσον της βορείας άκρας της νήσου, ένθα ευρίσκομεν ατραπόν διευθύνσεως 90° και λιθόκτιστον στάνην επ' αυτής. –Προχωρούμεν επί ατραπού 70°/7,9' παράλλαξις «Σκάλας»(49) και «Ανασκελαρίου». –Ατραπός βαίνει επί βορείων καταπτώσεων βουνού «Πρίονας»(50) εις αρκετόν ύψος

από θαλάσσης. –Απέναντί μας προς κατεύθυνσιν 310° στενόν νήσου Άνδρου. –Τη 7,17' παράλλαξις «Μουσταφά»(51) και «Πριονακίου»(52). –Πορεία επί ατραπού 110°/7,18' ακολουθούσης νυν δυτικής καταπτώσεως «Πρίονα». –Τη 40°/7,27' έδαφος βραχώδες. –Τη 360°/7,28' σταματώμεν εις «Διαπόρι», διότι αρχίζει να νυκτώνη. –Μεταβαίνομεν προς αναζήτησιν ύδατος, κατ' αρχάς εις «Πετρίτην» (54) και εκείθεν εις «Ρύακα» (55) και «Στεάδη»(56) άνωθεν «Χάνδακος»(57) και «Βοθονείων». Το επί του χάρτου αναγραφόμενον ύδωρ δεν υπάρχει. –Επαναλαμβάνομεν την αναζήτησιν ύδατος. –Διερχόμεθα «Διαπόρι»(59), «Ποταμάκια»(60), «Καμινάκι»(61) μέχρι «Πάλον»(62), από κρημονού εις κρημόν και από χαράδρας εις χαράδραν, αλλ' ύδωρ ουδαμού. –Μεταβαίνομεν εις «Γράμματα»(63), ένθα ο χάρτης αναγράφει ύδωρ. –Αναρριχώμεθα μέχρι κορυφής «Γραμμάτων» ύψους 115 μ. και κατερχόμεθα τη 9 μ.μ. εις την πρώτην αμμουδιάν. –Ερευνώμεν μετά προσοχής, άνευ όμως αποτελέσματος. –Ουδέν άλλο υπολείπεται πλέον, ειμή να ροφήσωμεν τας τελευταίας σταγόνας, ας είχε έν των υδροδοχείων μας και να παραδοθώμεν νήστεις εις τον ύπνον επί της αμμουδιάς(63), όπερ και επράξαμεν. –Παρ' όλην την κόπωσιν ο ύπνος μας υπήρξεν άτακτος, υπερισχυσάσης της πείνης και της δίψης.

–**Τη 1η Αυγούστου εγέρθημεν όρθρου βαθέως (4,30' π.μ.)** και επανελάβομεν τας ερεύνας μας προς εύρεσιν ύδατος. –Μετέβημεν μέχρι σπηλιάς «Γραμμάτων», ένθα ευρέθησαν, προς μεγάλην μας λύπην, μόνον ίχνη ύδατος επί της υπαρχούσης εκεί μικράς πηγής. –Ως εκ τούτου επιστρέφομεν εις παραλίαν τη 5,10' και εκκινούμεν επί ατραπού διευθύνσεως κατ' αρχάς 270° και είτα 310° προς «Ποταμάκι»(65), ένθα αφίχθημεν τη 5,20'. –Σπήλαια παρά την ακτήν, ουχί δε και ύδωρ. Προχωρούμεν προς «Σεροσπηλιά»(66) επί ατραπού διευθύνσεως 200° και είτα 290°–Αφίξις τη 5,25'. –Βούρλα άνευ ύδατος και ασβεστοκάμιнос εν τη παραλία. –Βαδίζομεν προς «Γρηά Σπηλιά»(67) με κατεύθυνσιν 180°–Ανερχόμεθα λόφον δι' ατραπού διευθύνσεως 220° και είτα 240°–Αφίξις τη 5,35'–Βούρλα και ενταύθα, άνευ ύδατος, και ασβεστοκάμιнос εν τη παραλία. –Υπερπηδώνμεν τοίχον αφικνούμενον μέχρι θαλάσσης, διευθυνόμενοι πρός «Μαρμάρι»(68). –Καθ' οδόν μάρμαρα. –Διεύθυνσις 180° ευρίσκομεν ατραπόν διευθύνσεως 200° έως 240°–Αντικρύζομεν πικροδάφνας και βούρλα, ων η πληθύς και το πράσινον ζωϊρόν χρώμα μας εγγυάται την ύπαρξιν ύδατος. –Ως άλλοι «μύριοι του Ξενοφώντος» εφωνάξαμεν ουχί βεβαίως «θάλαττα, θάλαττα», αλλά «νερό, νερό» και σπεύδομεν προς αυτό, και ευρέθημεν προ του εν τη παραλία «Μαρμά-

ρι» ύδατος(69) τη 5,55'. –Οι πάντες ησθάνθημεν την ανάγκην να ριφθώμεν επί της πηγής και να ροφήσωμεν αυτήν μέχρι πυθμένος. –Τις θα ηδύνατο να μας συγκρατήση; –Και όμως αι καλοί οδηγίαί του Προσκοπισμού, ας οι πάντες είχομεν διδαχθή μας συνεκράτησαν και ηρκέστημεν επί τινα λεπτά να βλέπωμεν μόνον αυτό και να ικανοποιησωμεν την όρασιν και την αφήν και κατόπιν την γεύσιν. –Το ύδωρ της παρούσης πηγής είναι άφθονον και πόσιμον, αλλά γλυφόν. –Ευνόητον ότι την γλυφάδα του την εννοήσαμε ουχί ευθύς εξ αρχής αλλά κατόπιν, όταν είχομεν πλέον κορέσει την δίψαν μας. –Οφείλομεν δε να ομολογήσωμεν ότι είμεθα άξιοι της τοιαύτης σκληράς δοκιμασίας, διότι αντί να φέρη έκαστος ημών το υδροδοχείον του, είχομεν δύο μόνον τοιαύτα, παρά τας διατάξεις του Προσκοπισμού. –Επί της παρούσης παραλίας υπάρχουν πολλοί όφεις. –Περατωθέντος του προγεύματος εβαδίσσαμεν τη 200°/7,20' προς «Μέγαν Λάκκον»(70). –Μετά τινα λεπτά 210°-250°/7,25' επί ατραπού δι' ης διερχόμεθα τη 220°/7,30' άνωθεν κρημονού. –Τη 160°/7,35' διερχόμεθα υδρορρόην «Αϊ-Φωκά».–(ο σημειούμενος εις χάρτην κ. Κοτσοβίλη ναός του Αγίου Φωκά, δεν υφίσταται). –Τη 220°/7,37' προς παραλίαν «Μέγας Λάκκος» κάτωθεν «Σύριγγος». –Τη 7,40' αφίχθημεν εις «Μέγαν Λάκκον». –Αγροί εν τη παραλία μετά συκών. –Ασβεστοκάμιнос αριστερά τω ανερχομένω την χαράδραν κειμένην αριστερά κτήματος. –Πικροδάφναι εντός της χαράδρας, αλλ' ουχί ύδωρ. –Εκ παραλίας άρχεται ατραπός προς «Σύριγγα» και ημιονική εύβατος προς «Σαν Μιχάλη». –Τη 160°/7,55' επί ατραπού προς «Αϊ-Λουκά». –Διερχόμεθα τη 180°/8 π.μ. τοίχον δια θύρας ξυλίνης. –Ατραπός βαίνει πλησίον τοίχου εκ ξηρολιθιάς. –Τη 150°/8,2' υπερπηδώνμεν έτερον τοίχον κατευθυνόμενοι προς παραλίαν «Αϊ-Λουκάς». –Τη 8,5' φθάνομεν εις χα-

ράδραν «Αι-Λουκά» κατευθύνσεως 120°, πλήρη πικροδαφνών και κυψελών μελισσών. –Εις παραλίαν «Αι-Λουκά» τη 8,15'. –Φρέαρ(72) ποσίμου ύδατος βάθους 2 μ. εις απόστασιν 7 μ. από θαλάσσης και εντός χειμάρου. –Μικρά στάσις μετ' ελαφρού προγεύματος. Ένθεν και ένθεν παραλίας σπήλαια επί βράχων.

–**Τη 9,5' αναχωρούμεν διευθυνόμενοι προς «Όρμον Αετού»**(73) επί ατραπού άνωθεν και αριστερά της χαράδρας 120°/9,7'–Διερχόμεθα υδρορρόην διευθύνσεως 200°–Τη 130°/9,12' σταματά η ατραπός επί βραχώδους εδάφους και αποκρήννου ακτής. –Τη 9,16' σταματώμεν προ καθέτων βράχων επί ακρωτηρίου «Φουρνάκι»(74).–Βάθος μέχρι ακτής 60 μ. –Υπερπηδώνμεν τοίχον και βαδίζομεν με κατεύθυνσιν 220° επί κορυφής αποκρήννου ακτής «Σχιζομενών». –Ιδόντες μακρόθεν ατραπόν κατευθυνομένην προς παραλίαν και αγριοπερίστερον φεύγον εκείθεν, κατηυθύνθημεν προς αυτήν και κατόπιν ερευνών ανά μέσω βράχων εύρομεν φρέαρ(76) βάθους 2 μ. με ύδωρ ως το του «Σύριγγος» κατά τε την γεύσιν και ψυχρότητα. –Τη 10 π.μ. αναχωρούμεν επί ατραπού κατευθύνσεως 210° παραπλεύρως τοίχου αρχομένου από ύδατος «Σχιζομενών» προς όρμον «Αετού». –Τη 140°/10,3' ατραπός ορεινή δύσβατος. –Τη 160°/10,8' σταματά η ατραπός επί βραχώδους εδάφους. –Τη 190°/10,12' αντικρύζομεν ακρωτήριον «Γάδαρος» και νησίδα «Βαρβαρούσα». –Τη 220°/10,16' αντικρύζομεν αμμουδιάν «Αετού». –Έδαφος βραχώδες με αρκετούς μικρούς θάμνους (Σχίνους). –Τη 270°/10,18' κατευθυνομέθα προς χαράδραν και αυχένα «Φυρό Κατέλυμα». –Βαδίζομεν με κατεύθυνσιν 300° επί αιχμηρών βράχων και αποτόμων επί νοτίων καταπτώσεων «Πελεκανιών»(77). –Τη 330-310°/10,30'–Τη 350°/10,35' ανερχόμεθα παραπλεύρως τοίχου αφικνουμένου εκ θαλάσσης με κατεύθυνσιν 20°. –Τη 10,40' φθάνομεν εις μέγα σπήλαιον (78) εις το τέλος τοίχου, διηρημένον εις δύο πατώματα μετά διαμερισμάτων και χρησιμοποιούμενον ως στάνη και κατοικία ποιμένων. –Έν τω μέσω του σπηλαίου υπάρχει λιθίνη τράπεζα. –Το σπήλαιον τούτο ευρίσκεται επί νοτίων ακριβώς καταπτώσεων «Πελεκανιών» με είσοδον από Ν.Α. –Αναχώρησις τη 11 π.μ. με κατεύθυνσιν 240° προς χαράδραν «Αυλάκι» δι' ατραπού μετά τον τοίχον, ον διήλθομεν δια της ξυλίνης θύρας. –Τη 270°/11,10' κάτωθεν ατραπού, εντός της χαράδρας τέσσαρα μεμονωμένα δένδρα. –Τη 250°/11,15' άνωθεν χαράδρας αριστερά εις ύψος 5 μέτρων μικρόν σπήλαιον. –Τη 11,17' εφθάσαμεν εις χαράδραν «Αυλάκι»(79), ένθα αύτη διακλαδούται εις δύο. –Νοτία διακλάδωσις χωριζομένη εκ νέου εις δύο, άγει εις βουνό

«Σύριγγα». –Βαδίζομεν νυν επί ανατολικών καταπτώσεων «Φυρό Κατέλυμα»(80) επί της αυτής ατραπού τη 140°/11,20' –Τη 11,30' εφθάσαμεν επί της κορυφής αυχένος «Λεντίου»(81). –Ατραπός εξακολουθεί με κατεύθυνσιν 205° επί Ν.Δ. καταπτώσεων «Γαζιών»(82). –Τη 240°/11,37' –Τη 11,40' αφίνομεν την ατραπόν και κατακυλώμεν προς αμμουδιάν «Αετού» με κατεύθυνσιν 180°. –Αριστερά μας χαράδρα μετά σχίνων. –Τη 11,49' φθάνομεν εις φρέαρ(83) εντός της χαράδρας βάθους 2 μ. εις αρκετήν απόστασιν από της θαλάσσης. –Το ύδωρ είνε γλυφόν. –Τη 12(μεσημβριάν) αφίχθημεν εις παραλίαν «Αετού»(84). Έν τη παραλία «Αετού» θαλάσσιον λουτρόν, γέυμα και ύπνος.

–**Αναχώρησις τη 250°/4,25' προς «Κυππερούσαν»** επί ατραπού παραπλεύρως τοίχου δεξιά της παραλίας. –Τη 4,35' υπερπήδησις τοίχου περιτοιχίζοντος δασύλλιον εκ σχίνων. –Τη 310°/4,45' ακολουθούμεν έξωθεν τοίχου κτήματος. –Τη 4,50' εφθάσαμεν εις κτήμα, ένθα μικρά στάσις. –Τη 270°/5,5' επί ατραπού προς «Άγιον Παντελεήμονα». –Τη 5,8' εξερχόμεθα του κτήματος. –Ατραπός βατή. –Κτήματα δεξιόθεν αυτής. –Τη 310°/5,20'–Τη 5,22' διερχόμεθα χαράδραν διευθύνσεως 340° πλήρη βούρλων και πικροδαφνών άνευ ύδατος. –Τη 240°/5,27'–Τη 5,28' φθάνομεν εντός χαράδρας διευθύνσεως 280° πλήρους βούρλων και πικροδαφνών. –Πηγή ύδατος ουχί ποσίμου. –Έντός κτήματος αριστερά της χαράδρας φρέαρ(85) ποσίμου ύδατος. –Τη 160°/5,30'–Τη 250°/5,38' ημιονική εύβατος. Τη 340°/5,42' τη 270°/5,45' και τη 220°/6 μ.μ. παράλλαξις Αγίου Παντελεήμονος και προχωρούμεν προς Άγιον Αντώνιον(86). –Αριστερά οδού υπάρχει χαράδρα κατευθύνσεως 140° –Πέραν της χαράδρας Κυππερούσα (κτήμα Ψύλλα). –Διασχίζομεν «Μύτακαν»(87) με κατεύθυνσιν 270°, το βουνό είνε κατάφυτον από φασκομηλιά, εμάζευσα καρπούς φασκομηλιάς οίτινες, όταν καθαρισθώσιν, είνε φαγώσιμοι, γλυκείς και αρωματικοί. –Οδός πλήρης φρεάτων. –Τη 230°/6,35' τη 200°/6,45' και τη 160°/6,48' συναντώμεν διακλάδωσιν οδού προς «Σύριγγα». –Τη 180°/6,52' διερχόμεθα οδόν «Ελπίδος» διασχίζοντες «Φοινικιάν»(88). –Τη 210°/7 μ.μ. διερχόμεθα οδόν «Αναπαύσεως» προς Άγιον Γεώργιον Άνω Σύρου. –Τη 7,15' αφίχθημεν εις «Μύλους»(89) άνωθεν Αγίου Αθανασίου. –Κατερχόμεθα προς Ερμούπολιν δι' οδού Αγ. Αθανασίου. –Άφιξις εις Ερμούπολιν 7,30'. –Η εκδρομή εις «Αετόν» - «Φυρό Κατέλυμα» - «Σπήλαιον Λεντίνο», εγένετο την εσπέραν της 30ής λήξαντος μηνός μέχρι της εσπέρας της 1ης τρέχοντος.

Τρίτη Εκδρομή 6-8 Αυγούστου 1925

Από πρωίας εις τον όρμον της Βαρβαρούσης δια να συνεχίσωμεν τας εργασίας μας μέχρι της εσπέρας του Σαββάτου.

Τη 6η Αυγούστου, ώραν 11,30' μ.μ. αναχωρούμεν (ο γράφων τας παρούσας γραμμάς και ο κ. Αριστ. Ξανθόπουλος) δια «Πύργον»(90) άνω Αγίας Παρασκευής. Τη 7 Αυγούστου ώραν 12,30' π.μ. άφιξις εις «Πύργον». –Κατάκλισις εντός αγρού τινός. –Έγερσις, πρόγευμα και αναχώρησις τη 5,40' δια όρμον «Βαρβαρούσης» επί ημιονικής ευβάτου οδού κατευθύνσεως 50°–Δεξιά και αριστερά καλλιεργημένοι αγροί μετά συκών.–Τη 5,45' η οδός διχάζεται εις δύο. –Μία διακλάδωσις βαίνει προς «Κίνι», ακολουθούμεν την ετέραν κατευθύνσεως 30°. –Εκατέρωθεν της οδού τοίχι εκ ξηρολιθιάς. –Τη 60°/5,50' διερχόμεθα ξυλίνην θύραν επί της οδού. –Έδαφος βραχώδες. –Τη 80°/5,55' ατραπός. –Τη 90°/6,2' διερχόμεθα τοίχον. –Ατραπός εξακολουθεί παραπλεύρως τοίχου με κατεύθυνσιν 30° –Φαίνεται ναός Αγίας Βαρβάρας προς κατεύθυνσιν 20°. –Φαίνονται έμπροσθέν μας η νήσος «Γιούρα» και ο βράχος των «Γραμμάτων». –Τη 40°/6,15' αριστερά μας αγροικία. –Τη 6,20' δεξιά μας ερείπια οικίσκου. –Ευρισκόμεθα εις θέσιν «Χαρτιανά»(91).–Τη 30°/6,30' προς χείμαρρον «Κακός Ποταμός». –Τη 10°/6,32' υπερπηδόμεν τοίχον. –Αρχή υδρορρόης.–Ατραπός 30°/6,35' –Διερχόμεθα τοίχον εντός της υδρορρόης και βαδίζομεν εντός αυτής. –Τη 50°/6,40' ένθεν και ένθεν χαράδρας αγροί μετά συκών. –Αριστερά μας ελαίαι εντός της χαράδρας. –Τη 30°/6,42' αφίνομεν αριστερά την χαράδραν, ακολουθούντες ατραπόν μέσω δύο τοίχων. –Δεξιά μας αγρός μετά κατοικίας. –Τη 6,45' εφθάσαμεν εις χείμαρρον «Κακός Ποταμός»(92) κατευθύνσεως 320°. –Άνωθεν, εντός αγρού δεξιά ως προς τον άναντα της χαράδρας, φρέαρ(93) ποσίμου ύδατος, βάθους 3 μ.–Μικρά στάσις.– Τη 100°/7 π.μ. εξακολουθούμεν τον δρόμον προς «Βαρβαρούσαν» επί ατραπού επί νοτίων καταπτώσεων βουνού «Καμινάκι»(94). –Τη 7,5' αντικρύζομεν νησίδα «Δελφίни» προς διεύθυνσιν 130° και εις το βάθος της χαράδρας αριστερά προς διεύθυνσιν 210° φρέαρ κανονικόν ποσίμου ύδατος. –Τη 90°/6,7' υπερπηδόμεν τοίχον διευθυνόμενον προς αυχένα βουνών «Ακρά»(95) και «Καμινάκι». Τη 110°/7,12' διερχόμεθα τοίχον κάτωθεν οπής αυτού. –Ατραπός εξακολουθεί. –Τη 7,15' φθάνομεν επί αυχένος, οπόθεν αντικρύζομεν παραλίαν «Βαρβαρούσης» προς κατεύθυνσιν 60°–Κατερχόμεθα προς παραλίαν δι' ατραπού κατευθύνσεως 40° βαδίζοντες επί Β.Α. κλιτύων «Καμινακίου» καταφύτων υπό θάμνων. –Τη 70°/7,30' διερχόμεθα υδρορρόην βαδίζο-

ντες νυν επί Β.Α. κλιτύων «Ακρά». –Τη 40°/7,34' διασχίζομεν λατομείον. –Τη 7,35' αφίχθημεν εις αγρούς, εις βάθος παραλίας «Βαρβαρούσης». –Κατευθυνόμεθα προς αμμουδιάν με κατεύθυνσιν 60°. –Τη 7,45' αφίχθημεν εις φρέαρ(96) ύδατος γλυφού, βάθους 5 μ. εντός κτήματος πλησίον παραλίας, ευδιακρίτου από ελαιόδενδρον κείμενον εις το μέσον αυτού. –Μικρά στάσις. –Τη 90°/8,25' ανεχωρήσαμεν εκ του φρέατος και τη 8,30' αφίχθημεν εις αμμουδιάν «Βαρβαρούσης»(97), πλάτους περίπου 50 μ. –Έμπροσθέν μας ακριβώς νησίς «Βαρβαρούσα». –Υπερπηδόμεν τοίχον φθάνοντα μέχρι της παραλίας, και διευθυνόμεθα προς «Δελφίни» βαδίζοντες επί Β.Δ. καταπτώσεων βουνού «Ακρά», αναρριχόμενοι με κατεύθυνσιν 150° χερσίν τε και ποσί επί αποκρήννου βραχώδους εδάφους. –Τη 8,55' αφίχθημεν επί δυτικών κλιτύων «Ακρά» και κατρακυλώμεν με κατεύθυνσιν 160° προς «Ζαγκρινά»(98). –Βορειοδυτικά καταπτώσεις «Ακρά» αποτομώταται, αι προς δυσμάς ομαλώτερα. –Προς βορράν φαίνεται το ακροτήριον «Διαπόρι». –Τη 150°/9,8' υπερπηδόμεν τοίχον κατευθύνσεως 230°. –Τη 9,15' φθάνομεν εις τοίχον χωρίζοντα χερσόνησον «Τράχηλα»(99) από ακτήν «Δελφίни». –Μη ευρόντες το επί του χάρτου αναγραφόμενον ύδωρ προχωρούμεν προς αμμουδιάν «Δελφίни» τη 240°/9,30' επί ομαλού εδάφους. –Τη 9,35' υπερπηδόμεν έτερον τοίχον και δι' ατραπού κατευθύνσεως 250° αφίχθημεν τη 9,40' εις παραλίαν(100) «Δελφίни». Αγροί εντός αυτής. –Εντός του πρώτου εξ αυτών υπάρχει φρέαρ(101) ποσίμου ύδατος, βάθους 5 μ. –Παρά το φρέαρ στάναι αιγοπροβάτων.–Μικρά στάσις. –Αναχώρησις τη 180°/10 π.μ. προς «Κίνι». –Μετά τον αγρόν χαράδρα «Κακός Ποταμός», κατευθύνσεως 310° –Διασχίζομεν την παραλίαν και τη 10,8' υπερπηδόμεν τοίχον εις την νοτίαν άκραν αυτής. –Ατραπός κατευθύνσεως 220° προς «Κίνι» παραθαλασσίως. –Τη 10,11' φθάνομεν εις αποξηραμένην πηγήν ύδατος κάτωθεν συκής αριστερά της ατραπού. –Τη 160°/10,15' ατραπός βαίνει επί ομαλών κλιτύων «Βουνί»(102). –Τη 180°/10,20' –Τη 160°/10,30' υπερπηδόμεν τοίχον αφικνούμενον μέχρι του χείλους κρημού. –Υδωρ αναγραφόμενον επί του χάρτου εις θέσιν «Βληχάδα»(103) απεξηραμένον. –Τη 160°/10,40' εξακολουθούμεν βαίνοντες επί ατραπού προς Άγιον Πέτρον(104) «Κίνι». –Τη 200°/10,42' –Τη 250°/10,45' προς αμμουδιάν «Κίνι», ην αντικρύζομεν. –Τη 10,50' αφίχθημεν εις «Κίνι»(105). Τελικώς ο Γύρος της Σύρου κατέστη εφικτός εις εξ εκδρομικάς ημέρας μεταξύ 17 Ιουλίου 1925 - 19 Αύγουστου 1925. ■

* Οι σημειώσεις αυτές βρέθησαν στο αρχείο του γυμναστή Γ.Ε. Κηπιώτη και εμπεριέχονται στο βιβλίον «Γεώργιος Κηπιώτης, ένας φίλος των παιδιών» που κυκλοφόρησε το 2016.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑΣ

κείμενο: Θωμάς Δρίκος

Ο Αξιώτης φιλόλογος Αντώνιος Κατσουρός, μαθητής του Χιώτη Κωνσταντίνου Άμαντου, είναι νομίζω ο πρώτος που δημοσίευσε συνολική για ένα νησί μελέτη των κυκλαδικών τοπωνυμίων το έτος 1947.

«Τοπωνύμια της Νάξου», αυτός ήταν ο τίτλος της μελέτης του που εμφανίστηκε το 1947 σε συνέχειες στο τότε πρωτοϊδρυμένο περιοδικό «Ναξιακόν Αρχείον». Στη συνέχεια υπήρξαν πολλές αξιόλογες δημοσιεύσεις, κυρίως στην ετήσια έκδοση της Εταιρίας Κυκλαδικών Μελετών που άρχισε να εκδίδεται το 1961, με θέμα τα κυκλαδικά τοπωνύμια.

Παρότι κάτοικος Ερμούπολης για πολλά χρόνια, ο εκπαιδευτικός και ονοματολόγος Ιωάννης Θωμόπουλος, κεντρικό πρόσωπο της ελληνικής ονοματολογίας, δεν δημοσίευσε κάτι συνολικό για τα τοπωνύμια της Σύρου, εκτός από επί μέρους σχόλιά του στην τοπική εφημερίδα της Σύρου «Θάρρος» της δεκαετίας του 1950.

Ο ιστορικός της Σύρου Ανδρέας Δρακάκης δεν είχε ιδιαίτερη έφεση στο ζήτημα και παρέμεινε και αυτός σε επί μέρους σχόλια επί κάποιων τοπωνυμίων που δημοσίευσε στο βιβλίο του «*Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας*» το 1948.

Πιο πολύ ασχολήθηκε με τα τοπωνύμια της Σύρου ο γιατρός και ιστορικός Ανδρέας Φραγκίδης με δημοσιεύματά του σε τοπική εφημερίδα του 1911-12, αλλά οι εξηγήσεις που έδωσε για αρκετά τοπωνύμια ήταν πολλαπλώς αυθαίρετες και μάλιστα έδωσαν βάση και σε αδικαιολόγητες στρεβλώσεις.

Ακόμη και ο Τιμολέων Αμπελάς είχε κάνει κάποιες νύξεις για ερμηνεία τοπωνυμίων όπως και ο Ανδρέας Χούμης.

Ο Θωμάς Δρίκος είναι δικηγόρος και συγγραφέας.

Το προφανές κενό για το ζήτημα, όσον αφορά στη Σύρο, είχε αντιληφθεί ο Συριανός φιλόσοφος και φιλόλογος Ευάγγελος Ρούσσοσ και ετοιμάζε μια γενική, συνολική πραγματεία επί των συριανών τοπωνυμίων που δεν πρόλαβε όμως να ολοκληρώσει, έχοντας στο μεταξύ πριν τον πρόσφατο θάνατό του, δημοσιεύσει τις καταγραφές τους.

Κατοικώντας αρκετούς μήνες το χρόνο στην Απάνω Μεριά της Σύρου πολλές φορές αναρωτήθηκα για την προέλευση διάφορων τοπωνυμίων. Το ενδιαφέρον είναι ότι για αρκετά από αυτά τα τοπωνύμια δεν έβρισκα ικανοποιητικές απαντήσεις.

Ξεκίνησα με το τοπωνύμιο της Χαλανδριανής. Σε όσους έχουν ασχοληθεί με τα τοπωνύμια της Σύρου δεν μπόρεσα να βρω κάτι που να με πείθει. Μάλιστα, η εξήγηση του Φραγκίδη ότι δήθεν προέρχεται το όνομα της εκκλησίας αλλά και της τοποθεσίας από τινος ανυπάρχτου οροπεδίου των Χαλάνδρων μου ήταν αδύνατη. Την αστήρικτη άποψη του Φραγκίδη, η οποία φαίνεται να αντιγράφει γνώμη του Ανδρέα Χούμης, ακολουθεί κατά γράμμα και ο Ανδρέας Δρακάκης (1948).

Ονομασία Χάλανδρα από οροπέδιο ή άλλο τι δεν υπήρχε πουθενά, σε καμία μαρτυρία, προφορική ή έγγραφη.

Η ίδια η λέξη Χαλανδριανή σε παραπέμπει ως προς την κατάληξή της σε παράγωγο της ρίζας που είναι προφανώς η λέξη Χάλανδρο ή Χάλανδρη ή Χαλάνδρη. Το πιο γνωστό τοπωνύμιο με αυτή τη λέξη, αυτοτελώς μάλιστα χωρίς παράγωγο, είναι η πόλη Χαλάνδρι στην Αττική. Ανατρέχοντας στην ιστοριογραφία της περιοχής δεν βρήκα κάτι αποδεκτό.

Αρκετοί προσπαθούσαν να βγουν από την αμηχανία πλησιάζοντας την ερμηνεία της λέξης ως δήθεν προερχόμενη από τη λέξη χαράδρα. Αλλά ιδιαίτερες χαράδρες, ήτοι απότομες κλίσεις εδάφους, η Χαλανδριανή της Σύρου δεν είχε ποτέ. Ως εκ τούτου και η εξήγηση που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Συριανά γράμματα*, τ. 11 Ιούλιος 1990 από τον Γ. Ντελόπουλο, ότι δήθεν η εναλλαγή του λ και του ρ, που πράγματι υπάρχει στην κυκλαδική ομιλία και γραφή, μπορεί να ερμηνεύσει το Χαλανδριανή ως προερχόμενο από το Χαραδριανή, ήτοι τόπος με χαράδρες, με άφησε παγερά αδιάφορο.

Το τοπωνύμιο και η εξ αυτού λέξη Χαλανδριανή έχουν κάνει τεράστια καριέρα σε παγκόσμιο επίπεδο, λόγω της ανακάλυψης

σε αυτό τον τόπο του μεγάλου νεκροταφείου της προϊστορικής εποχής. Μάλιστα η λέξη αυτή έδωσε το όνομά της σε μια ολόκληρη περίοδο, την πιο λαμπρή του λεγόμενου κυκλαδικού πολιτισμού της προϊστορίας. Η παγκόσμια βιβλιογραφία για την εποχή αυτή της ανθρωπότητας βρίσκεται από αναφορές στο όνομα Χαλανδριανή. Τα σπουδαιότερα μουσεία του πλανήτη, από τη Νέα Υόρκη μέχρι το Παρίσι, το Λονδίνο, την Αθήνα, τη Φλωρεντία κλπ. εκθέτουν ευρήματα με αναφορά στη θέση και λέξη Χαλανδριανή. Οι δε απανταχού του κόσμου αρχαιολόγοι, ιδίως οι ασχολούμενοι με την προϊστορία, κατά τον ένα ή άλλον τρόπο, είναι εξοικειωμένοι με τη γραφή και προφορά αυτής της λέξης.

Το τοπωνύμιο εμφανίζεται σε συριανά έγγραφα από το 17ο αιώνα και μετά, όταν ήδη η σημασία της λέξης έχει λησμονηθεί (Συλλογή ΚΙΜΚΕΣ, 1607, 1720, Δρακάκης 1967, 1718, 1723) και από αυτές τις αναφορές φαίνεται η συνύπαρξη στην τοποθεσία αμπελιών και βοσκότοπων.

Από την αρχή του προσωπικού μου ταξιδιού προς τη λέξη αυτή, το μικρό εκκλησάκι της Παναγίας της Χαλανδριανής ήταν κάτι σαν σταθερό σημείο αναφοράς. Είχα από την αρχή την ιδέα ότι το κτίσμα του ναού είχε δώσει το

όνομά του στην τοποθεσία και όχι η τοποθεσία στο εκκλησάκι. Δηλαδή ότι δεν ήταν η εκκλησία της Παναγίας στον τόπο της Χαλανδριανής, αλλά η εκκλησία της Παναγίας της Χαλανδριανής καθαυτήν, που εκ της ιδρύσεως και ανεγέρσεώς της και μετά έλαβε ο τόπος το όνομά του.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι οι εκκλησίες που τιμούν την Παναγία στον ελληνικό χώρο, αφ' ενός είναι πάμπολλες, αφ' ετέρου δε φέρουν προσωνυμίες που ποικίλλουν, προερχόμενες είτε από θρησκευτική αιτία (Κοίμηση, Ευαγγελισμός), είτε από το όνομα του τόπου στον οποίο είναι κτισμένες, είτε από χίλιες δυο αιτίες και λόγους και είτε τέλος από κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ίδιου του εκκλησιαστικού κτίσματος. Ο Γ. Κορρές σε μελέτη που δημοσίευσε στην ΕΕΚΜ, τόμος ΣΤ, έτος 1967, «περί των επωνυμιών της Παναγίας εν Νάξω», αναφέρεται στην προέλευση της επωνυμίας Αγίτσα και Ναϊτσα εκ των διαστάσεων του ναού, όπως γενικότερα εκ του μεγέθους ή σχεδίου του ναού υπάρχουν επωνυμίες και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Πρόχειρα μου έρχεται στο νου η επωνυμία Παναγία η Κουμπελιδάνα, επωνυμία προερχόμενη εκ του είδους του ναού (ναός με χαρακτηριστικό κουμπέ, δηλαδή τρούλο).

Ο ναός της Παναγίας Χαλανδριανής στην Απάνω Μεριά της Σύρου, είναι ένα χριστιανικό καθολικό αγροτικό εκκλησάκι με μικρές διαστάσεις που έχει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό.

Στο μέσο του βορειοανατολικού του τοίχου υφίσταται πόρτα με την οποία επικοινωνεί με συνεχόμενο ορθογώνιο κτίσμα, που χρησιμεύει σήμερα ως χώρος αποθήκευσης εκκλησιαστικών αντικειμένων.

Δεν μπορώ να κάνω τη χρονολόγηση της ανέγερσης του ναού, αλλά αν ο συλλογισμός μου είναι σωστός, αν δηλαδή η επωνυμία του ναού πηγάζει από αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, τότε, αν μπορεί να χρονολογηθεί κάπως το τοπωνύμιο, πλησιάζουμε τη χρονική περίοδο της ανέγερσης του ναού.

Από τη στιγμή που συνέλαβα την πιο πάνω ιδέα και όταν πράγματι διεπίστωσα ότι από τους ναούς της Απάνω Μεριάς μόνο η Παναγία η Χαλανδριανή έχει αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα, δηλαδή συνδέεται εσωτερικά με άλλο συνεχόμενο κτίσμα, το οποίο συνεχόμενο κτίσμα έχω παρατηρήσει και στο ναό του Χριστού στο Ράχαμο, τότε απεφάσισα να συνεχίσω τη διερεύνηση της υπόθεσής μου, που σιγά - σιγά μου φαινότανε όλο και πιο βάσιμη.

Στον αρχαιότερο κατάλογο εκκλησιών της Σύρου, που είναι αυτός του 1631, δημοσιευμένο από τον G. Hoffman το 1937 στον τόμο III, Syros, της σειράς «*Vescovadi Cattolici della Grecia*», συνολικά στη Σύρο αναγράφονται 175 ναοί. Ανάμεσα σε αυτούς 39 προς τιμή της Παναγίας (Madonna).

Η Madonna στη Χαλανδριανή είναι μία από αυτές, ρητά αναγράφεται ως Assunta, ήτοι Κοίμηση. Ένας από τους λόγους της πανσπερμίας των επωνυμιών της Παναγίας είναι ασφαλώς και το πλήθος των ναών.

Για να ξεχωρίζουν οι ναοί της Παναγίας δεν αρκούσε η θρησκευτική αναφορά, ήτοι Κοίμηση, Ευαγγελίστρια κτλ. αλλά κάθε φορά μια άλλη επωνυμία βοηθούσε μεταξύ άλλων και στη διάκρισή τους.

Όμως λέξεις παρόμοιες με τη Χαλανδριανή ταξιδεύουν και σε άλλα νησιά του Αιγαίου.

Στη Μύκονο: πωλητήριο πράγματος στην υποθεσία (τοποθεσία) Χαλάντρα, έτος 1663, (Πετρόπουλος, 1957), στη Νάξο (Κατσουρός 1947 και 1968): Χάλαντρα στον Κινίδαρο και Χαλαντρίτης ο ποταμός που τα διαρρέει, Χάλαντρη (Slot 2012), βοσκότοπος στ' Απεράθου, Χαλαντρίτικα στο Σκαδό. Στη Χίο (Άμαντος 1915): Χάλανδρα, χωρίο και μοναστήριον.

Στη Λέσβο (Άμαντος 1915): Χάλανδρα.

Αλλά και στην Πελοπόννησο (Άμαντος 1915): Χωρίο της Ήλιδος, Χαλανδρίτζα.

Ο προσεκτικός αναγνώστης του κειμένου του αρχαιολόγου Χρήστου Τσουντα που δημοσιεύτηκε στην αρχαιολογική εφημερίδα του 1899 θα διαβάσει: «...Η θέσις Χαλανδριανή, ήτις καλείται ούτω από τινος εκκλησίας της Παναγίας Χαλανδριανής...»

Αλλά την επιβεβαίωση της υπόθεσης μου την έδωσαν δύο άγνωστα σε εμένα δημοσιεύματα, αλλά όχι μόνο σε εμένα άγνωστα, το ένα του Κωνσταντίνου Άμαντου στο περιοδικό Αθηνά του 1915:

«Καθαρώς μεσαιωνικόν είναι το όνομα Χάλανδρα, το οποίον απαντά τρις εν Χίω (χωρίον και μοναστήριον καλογραιών παρά την Διδύμαν και εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στα Χάλανδρα παρά τον Βροντάδον). Χαλάδριον και Χαράδριον είναι η κλίνη, έπειτα δε μοναχική καλύβη, μοναχικός κοιτών, εκ του βίου του Αγίου Αλεξίου σημειώνει ο Δουκάγγιος: «και προσέταξεν ποιήσαι εις τον νάρθηκα αυτού χαλάνδριον, ίνα εισπορευομένου αυτού και εκπορευομένου αυτού θεωρείν αυτόν». Την έννοιαν της καλύβης, λησμονηθείσαν σήμερον είχαν τα Χάλανδρα της Χίου και της Λέσβου, όπως το Χαλάνδρι

της Αττικής και η Χαλανδρίτζα της Ήλιδος. Και η Χαλανδριανή της Σύρου = εκκλησία του Χαλανδριού». Το δεύτερο δημοσίευμα του Αντωνίου Κατσουρού, στο περιοδικό Ναξιακόν Αρχείον του 1947: «Χάλαντρα, τα (Κινιδ.) και ο ποταμός που τα διαρρέει Χαλαντρίτης. Χάλαντρη, η (Απερ.) και Χαλαντρίτικα, τα (Σκαδ.). Ανάγονται στο μεσαιωνικό χαλάδριον ή χαράδριον ή χαλάνδριον, το, που στην αρχή εσήμαινε την ψάθα, έπειτα το στρώμα, το φορείον και τέλος το καλύβι του καλόγερου, του καλόγερου τον κοιτώνα. Την έννοια της καλύβης που σήμερα έχει λησμονηθεί είχαν τα Χάλανδρα της Χίου, όπως και το Χαλάνδρι της Αττικής και η Χαλανδρίτζα της Ήλιδος. Και η Χαλανδριανή της Σύρου = εκκλησία του Χαλανδριού».

Άρα η ύπαρξη του συνεχόμενου βοηθητικού κτίσματος, του χάλανδρου, του κοιτώνος δηλαδή στο ναό της Παναγίας, προσέδωσε στην εκκλησία την επωνυμία Παναγία η Χαλανδριανή. Ήταν από την εποχή που κτίστηκε Παναγία η Χαλανδριανή και όχι η Παναγία στη Χαλανδριανή. Αυτή έδωσε με τη σειρά της την επωνυμία στην ευρύτερη τοποθεσία.

Αν ακολουθήσουμε όμως τους δύο ως άνω λόγιους, οδηγούμαστε και σε άλλα χρήσιμα συμπεράσματα.

Η χρονολόγηση της ανέγερσης του ναού είναι σύμφωνα με τα

πιο πάνω και αυτή μεσαιωνική. Αν θέλουμε κάπως μέσα στο χρονικό ωκεανό του Μεσαίωνα να πλοηγηθούμε με βάση τη λέξη χαλάνδριον ή χάλανδρον είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι μάλλον πρέπει να αποκλειστεί ο ύστερος μεσαίωνας, δηλαδή ο 14ος και 15ος αιώνας και τούτο γιατί η σημασία της λέξης φαίνεται να έχει λησμονηθεί εντελώς αυτή την εποχή. Η χρήση της λέξης φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στην εποχή του πρώιμου και μέσου μεσαίωνα, ήτοι από τον 6ο μέχρι τον 13ο αιώνα.

Όταν στο λεξικό του Ησύχιου, το πλουσιότερο και σπουδαιότερο της ελληνικής γλώσσας, γραμμένο τον 5ο αιώνα, στην περίφημη έκδοση του 1766, βρήκα το λήμμα Χάλανδρον με την ερμηνεία «κράββατον», αφ' ενός μου επιβεβαιώθηκε πλήρως η επιτυχής εξήγηση της λέξης Χαλανδριανή από τους Άμαντο και Κατσουρό και αφ' ετέρου η καταγωγή της λέξης τουλάχιστον από την ελληνιστική και ρωμαϊκή αλεξανδρινή εποχή.

Τώρα για το πόσο πίσω στο Μεσαίωνα μπορεί να τοποθετηθεί η χρήση της λέξης Χάλανδρον και των παραγώγων της αυτό δεν μπορώ να το επιχειρήσω με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, ώστε να οριοθετηθεί και κάποιος χρόνος ονοματοθεσίας του ναού της

Παναγίας Χαλανδριανής. Τυχόν έρευνα από άποψη αρχιτεκτονική του υπάρχοντος ναού ίσως κάτι μπορεί να προσφέρει. Πάντως δεν θα μου φαινόταν παράδοξο να καταλήξει κάποτε ο ναός της Παναγίας Χαλανδριανής να χρονολογηθεί ίσως και πριν την ανέγερση του μεσαιωνικού οικισμού της Χώρας της Σύρου, άρα πριν την ίδρυση του Δουκάτου της Νάξου, κατά τη βυζαντινή περίοδο και ως εκ τούτου να αποτελεί, αν όχι τον αρχαιότερο, έναν από τους αρχαιότερους αγροτικούς χριστιανικούς ναούς όχι μόνο της Απάνω Μεριάς αλλά ολόκληρης της Σύρου.

Δεν αναφέρομαι στον Ευάγγελο Ρούσσο, γιατί από ό,τι μπόρεσα να δω στο αρχείο του για τη λέξη Χαλανδριανή δεν έχει προσωπική εξήγηση ή θέση. Απλώς καταγράφει τη θέση του Φραγκίδη για τα ανύπαρκτα Χάλανδρα και τις αναφορές της λέξης σε διάφορα έγγραφα του 17ου αιώνας κυρίως, δημοσιευμένα από τον Ανδρέα Δρακάκη (Δρακάκης 1967) και τους καταλόγους εκκλησιών που έχει δημοσιεύσει ο G. Hoffman. Παρ' όλα αυτά, ενώ στη βιβλιογραφία που είχε γενικά υπόψη του περιλαμβάνονταν τα πιο πάνω δημοσιεύματα του Άμαντου (1915) και του Κατσουρού (1947), στις αναφορές στη λέξη Χαλανδριανή που σημειώνει στο

κάθε λήμμα δεν υπάρχουν αυτά. Από τη μη παράθεσή τους, παρ' ότι έχουν σαφή αναφορά στη Χαλανδριανή της Σύρου, φαίνεται ότι είτε του είχαν ξεφύγει, είτε δεν είχε ολοκληρώσει την επεξεργασία του λήμματος. Κάπου στο αρχείο του αναφέρει κάποια εργασία του χειρόγραφο για τα συνώνυμα τοπωνύμια Σύρου και Νάξου, την οποία όμως δεν μπόρεσα να εντοπίσω.

Ένα δεύτερο τοπωνύμιο της Απάνω Μεριάς που με απασχόλησε είναι το τοπωνύμιο «Κλεισούρα». Με αυτό ονομάζεται σήμερα η παραλία ανατολικά του λόφου Καστρί στη Χαλανδριανή της Απάνω Μεριάς.

Η λέξη «Κλεισούρα» από τους λεξικογράφους ανάγεται στη ρωμαϊκή λέξη «Clausura» και ανευρίσκεται σε διάφορα τοπωνύμια στην Ελλάδα, είτε τοποθεσιών, είτε ποταμών, είτε χωριών. Σαν επικρατέστερη εκδοχή προτείνεται η σημασία της λέξης ως τόπος σε στενό πέρασμα, στενό πέρασμα, στενή δίοδος. Υπάρχει όμως και η εκδοχή της σημασίας της λέξης ως κλείσιμο, αποκλεισμός.

Όταν πλησιάζει το καράβι από τον Πειραιά στη Σύρο, ανοίγεται στα δεξιά του το ορεινό τοπίο της Απάνω Μεριάς. Το άμεσο γνώρισμα του γυμνού τοπίου είναι οι μακριές λίθινες γραμμές που δημιουργούν διάφορα σχήματα

στο έδαφος. Η πρώτη και φυσιολογική σκέψη που κάνει ο ταξιδιώτης που τις αντικρίζει είναι σε τι χρησίμευαν και γιατί ήταν ή είναι αναγκαίες αυτές οι λίθινες γραμμές, ώστε να δαπανήσουν οι άνθρωποι ατελείωτες ώρες εργασίας για να τις κτίσουν.

Συνήθως η πρώτη σκέψη είναι ότι χρησίμευαν και χρησιμεύουν για το διαχωρισμό των ιδιοκτησιών.

Αλλά μένει μια βάσιμη αμφιβολία, ακόμη και στην κορφή του βουνού να ανεβαίνουν αυτές οι γραμμές, όπου οι ιδιοκτησίες έχουν δυσανάλογη μικρή αξία σε σχέση με τον κόπο της ανέγερσής τους;

Μετά από αρκετή παρατήρηση έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι ατελείωτες αυτές λίθινες γραμμές, ξεροτρόχαλοι τοίχοι ύψους περίπου 30-50 εκατοστών, χρησίμευσαν αρχικά στον καθορισμό και περιορισμό του χώρου βοσκής των ζώων, κυρίως αιγοπροβάτων.

Αυτό με τη σειρά του δημιουργήσε τη δυνατότητα να οριστεί ποιο κοπάδι θα μπορούσε να βόσκει στον κάθε ξεχωριστό βοσκότοπο.

Βρίσκω τον όρο «*ρύθμιση της κτηνοτροφίας*» αρκετά επιτυχή για να ορίσει και εξειδικεύσει το σύνολο των αναγκών που εξυπηρετούν οι πιο πάνω μικροί λίθινοι τοίχοι. Αργότερα, πάνω σε αυτή την

ανάγκη εξελίχτηκαν με την πάροδο των αιώνων τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω στη γη, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα.

Έχω την ιδέα ότι η λέξη «Κλεισούρα», που χρησιμοποιείται σήμερα για την παραλία ανατολικά από το λόφο «Καστρί», είχε αρχικά, όταν τέθηκε, την έννοια του αποκλεισμού, ήτοι του περιορισμού των ζώων σε ένα βοσκότοπο.

Και να μην παραλείψω τη συγγένεια, ως προς την κατάληξη, της λέξης «Κλεισούρα» με τη λέξη «Παστούρα» η οποία έχει λατινογενή προέλευση.

Και αυτή χρησιμοποιείται στη Σύρο για να δηλώσει το δέσιμο μεταξύ τους δύο ποδιών των αιγοπροβάτων, ώστε να τα δυσχεραίνει στο περπάτημα και να μειώνει τον κίνδυνο της απομάκρυνσής τους, όταν δεν είναι περιορισμένα σε κάποιο βοσκότοπο.

Μου φαίνεται πολύ πιθανό η λέξη Κλεισούρα να προσδιόριζε ονοματικά σχετικό βοσκότοπο, δυτικά της σημερινής παραλίας με την ονομασία αυτή. Βοσκότοπο μάλιστα ιδιαίτερα προνομιακό για τους βοσκούς της Απάνω Μεριάς γιατί εμπεριέχει, καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, περισσότερες από μια πηγές με νερό.

Άρα και ο αποκλεισμός των ζώων σε ένα τέτοιο βοσκότοπο ήταν ασφαλώς επιτυχέστερος, γιατί βοηθούσε και στον αποκλεισμό

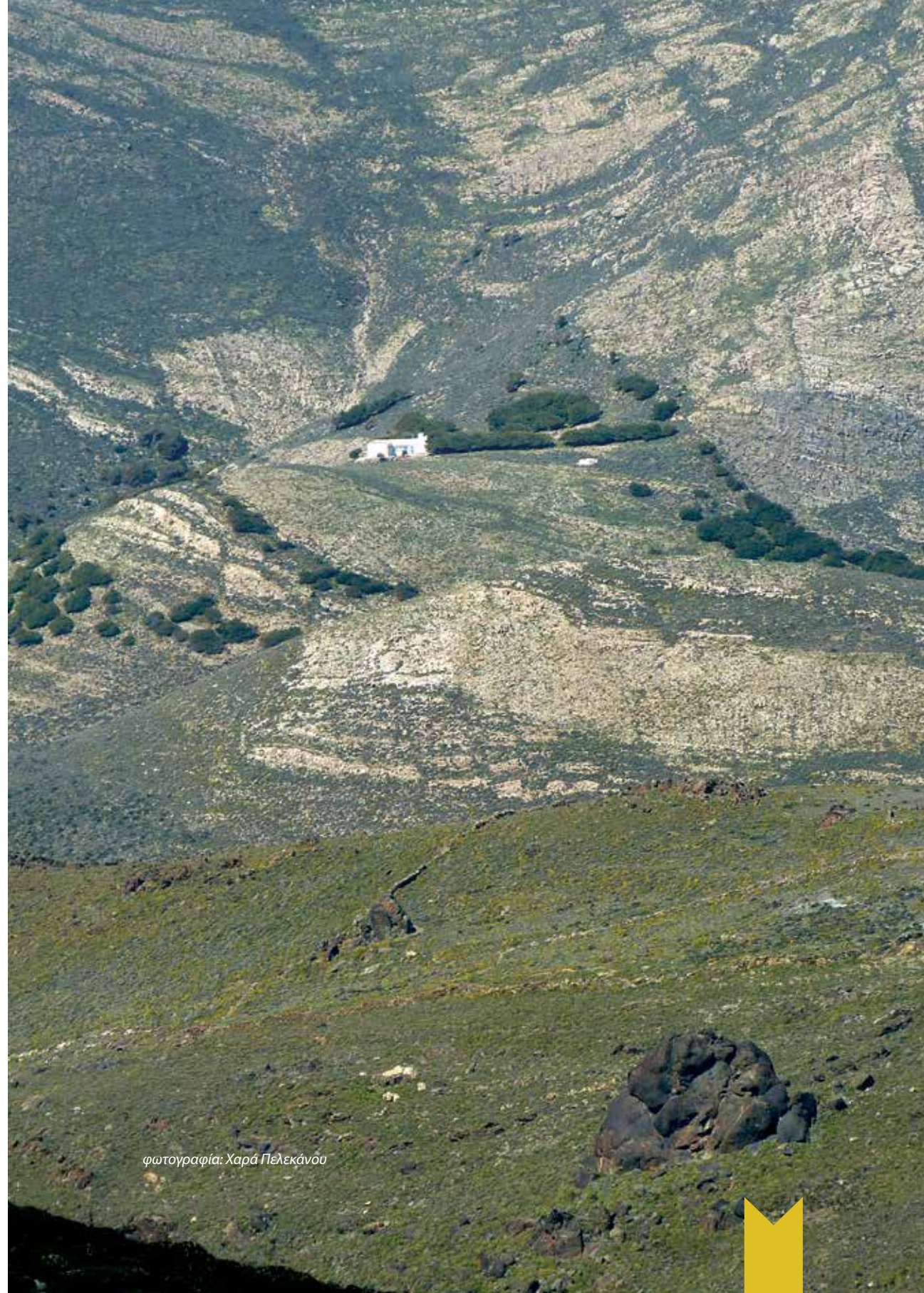
των ζώων που θέλουν να παραμένουν κοντά στο νερό αλλά και στο μη καθημερινό ανεφοδιασμό με νερό από τους βοσκούς.

Τώρα αν συνδυαστεί το πραγματικά κλειστό τοπίο ανάμεσα στο λόφο του Καστριού και το βουνό που αρχίζει να ανεβαίνει από την τοποθεσία Μνήματα κοντά στη θάλασσα προς την Χαλανδριανή με τον αποκλεισμό των ζώων σε αυτόν, τότε πράγματι δείχνει πιο πειστικός ο ισχυρισμός ότι η λέξη «Κλεισούρα» προέρχεται από βοσκότοπο της περιοχής και είχε αρχικά την έννοια του αποκλεισμού των αιγοπροβάτων σε αυτόν. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κωνσταντίνος Άμαντος: Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Χίου, περιοδικό Αθηνά, 1915.
Ανδρέας Δρακάκης: Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας, Σύρος, 1948.
Ανδρέας Δρακάκης: Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας – Η Δικαιοσύνη και το Δίκαιο, ΕΕΚΜ 1967.
Περικλής Ζερλέντης: Φεουδαλική Πολιτεία εν τη νήσω Νάξω, Ερμούπολη 1925.
Ησύχιος: Λεξικό, Lugdunum – Batavorum, 1766.
Αντώνιος Κατσουρός: Τοπωνύμια της Νάξου, περιοδικό Ναξιακόν Αρχείον, 1947.
Αντώνιος Κατσουρός: Ναξιακά Δικαιοπρακτικά Έγγραφα του 17ου αιώνα, ΕΕΚΜ 1968.
Γεώργιος Κορρές: Επωνυμία της Παναγίας εν Νάξω, ΕΕΚΜ 1967.
Γεώργιος Πετρόπουλος: Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου ετών 1663 – 1779, Αθήνα 1960.
Εφημερίς Σύρου 1911 – 1912
Αρχαιολογική Εφημερίς 1899.
Giorgio Hoffman: Vescovadi Cattolichi della Grecia, III, Syros, Ρώμη 1937.
Benjamin Slot: Η μονή του Φωτοδότη τον 17ο αιώνα, περιοδικό Φλέα, τ. 33, 2012.
Συλλογή του Κέντρου Ιστορικών Μελετών Καθολικής Επισκοπής Σύρου (επιμ. Μαρία – Θηρεσία Δαλεζίου) χ.χ. Σύρος.

φωτογραφία: Χαρά Πελεκάνου

ΣΥΡΙΓΓΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΥΛΙΕΣ

κείμενο: Τέος Ρόμβος

Ο θεός Παν υπήρξε μια ιδιαίτερη προσωπικότητα του αρχαίου πάνθεου.

Τραγοπόδαρος, τριχωτός, γενειοφόρος, με κέρατα κατσικιού και μυτερά αυτιά, μοιάζει στους φαύνους και τους σατύρους. Εμφανίζεται να έχει γεννηθεί στο όρος Πύκαιον της Αρκαδίας κάπου τον 6ο π.Χ. αιώνα και υπήρξε φίλος του κρασιού, του γλεντιού και του έρωτα, ενώ έκφραζε την προσωποποίηση της γενετικής δύναμης της ζωής. Λέγεται ότι μόλις τον πρωταντίκρισε η μητέρα του έφυγε τρομοκρατημένη, ο πατέρας του όμως Ερμής τον ανέβασε στον Όλυμπο και τον παρουσίασε στους θεούς, που τον καλοδέχτηκαν και τον αγάπησαν. Ανατράφηκε από τις αρκαδικές νύμφες κι έγινε φίλος τού Διόνυσου. Υπήρξε σύντροφος των νυμφών και ακούραστος εραστής κοριτσιών και αγοριών. Θεωρούνταν πανηδονιστής και επιβήτορας των κατσικιών.

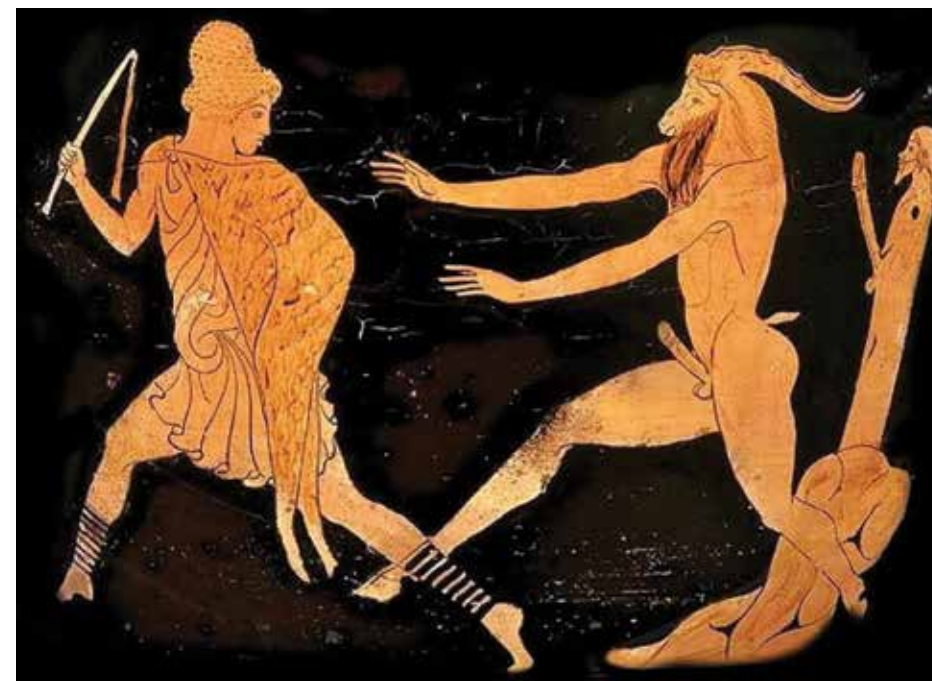
Κι όπως λέει ο μύθος, χαρακτηριστικές ήταν οι άγριες κραυγές του Πάνα με τις οποίες έσπερνε τον Πανικό.

Οι Αθηναίοι θεωρούσαν μάλιστα ότι αυτός με τις κραυγές του έτρεψε τους Πέρσες σε φυγή στη διάρκεια της μάχης του Μαραθώνα. Έπλασαν μάλιστα τον μύθο ότι ο Παν είχε γιο τον Κρότο.

Ο κατσικόμορφος θεός υπήρξε προστάτης των ποιμένων που του αφιέρωναν τα σπήλαια που χρησιμοποιούσαν για στάνες και τυροκομιά ήδη από τα προϊστορικά χρόνια.

Ένα τέτοιο σπήλαιο αφιερωμένο στη λατρεία του Πάνα υπήρξε η λεγόμενη Σπηλιά του Μεντόνη, στον Κάμπο της Απάνω Μεριάς. Πάνω από το σπήλαιο εκτείνεται ο λόφος με το χαρακτηριστικό όνομα Παναυλιές. Στο άντρο αυτό ο επισκέπτης βλέπει, ως και σήμερα, εργαλεία που χρησιμοποιούσαν για αιώνες οι βοσκοί και το πέτρινο τραπέζι με τις χαρακίες όπου στράγγιζαν το φρέσκο τυρί.

Ο Τέος Ρόμβος είναι συγγραφέας.

Ο Παν κυνηγεί ένα νεαρό βοσκό, αθηναϊκός ερυθρόμορφος κρατήρας, 5ος π.Χ. αιώνας, Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστώνη.

Ο Παν, ως μέγας ερωτιδέας, αγαπήθηκε πολύ από την Αναγεννησιακή Επανάσταση η οποία τον απεικονίζει συχνά με ορθωμένο φαλλό.

Ο Διογένης ο Κυνικός διηγούνταν ότι ο Παν, παιδί ακόμη, είχε μάθει από τον πατέρα του Ερμή να αυνανίζεται και με τη σειρά του δίδαξε τον αυνανισμό στους βοσκούς και γι' αυτό ίσως υπήρξε τόσο αγαπητός στους μοναχικούς αυτούς ανθρώπους.

Η Σπηλιά του Μεντόνη.

Το πέτρινο τραπέζι όπου στράγγιζαν το τυρί.

Ο Παν και η νύμφη Σύριγξ.

Οι ερωτικές περιπέτειες του Πάνα με τις νύμφες υπήρξαν πολλές: η Πίτυς, η Ηχώ, η Σελήνη στην οποία παρουσιάστηκε έχοντας κρύψει το κάτω μέρος του κορμιού του μέσα σ' ένα ασκί για να μη φαίνονται τα τριχωτά κατσικίσια ποδάρια του, μέχρι που την παρέσυρε μέσα στο σκοτεινό δάσος, όπου και την αποπλάνησε.

Όπως γράφει στα Γεωργικά ο Ρωμαίος ποιητής Βιργίλιος: «Αν είναι να πιστέψουμε τη φήμη, ο Παν, ο θεός της Αρκαδίας, κατάφερε και σε ξελόγιασε, ω Σελήνη, χάρη στη λάμψη του άσπρου του δέρματος και σε παρέσυρε, καλώντας σε στα βάθη των δασών, και συ δεν στάθηκες κουφή στο κάλεσμά του».

Και είναι γνωστό το υπέροχο γυνό της θεάς Αφροδίτης που βρίσκεται στο εθνικό αρχαιολογικό μουσείο της Αθήνας με τη θεά να τον απειλεί με υψωμένο το σανδάλι της, ενώ εκείνος γέρνει να τη χουφτώσει.

Είναι προφανές ότι η παρουσία νυμφών, δηλαδή κοριτσιών, θα επαναλαμβανόταν –έστω και σπάνια– σε όλες τις εποχές και περιοχές, όσο μακρινές και δυσπρόσιτες κι αν ήταν. Τα θηλυκά πλάσματα έχουν μέσα τους αυξημένη την περιέργεια, ευτυχώς για τον ανθρώπινο πολιτισμό, επειδή με αυτό τον τρόπο εξελίσσεται.

Έναν λιγότερο γνωστό μύθο, γραμμένο την εποχή που άρχιζε να μετράει το ημερολόγιο, αφηγείται ο Οβίδιος στις Μεταμορφώσεις του. Ο ποιητής περιγράφει τη συνάντηση του Πάνα με τη νύμφη Σύριγξ στα δάση της ορεινής Αρκαδίας, όπου εκείνος, κεραυνοβολημένος από την ομορφιά της, τρέχει ξοπίσω της προσπαθώντας να την πιάσει.

Στην Απάνω Μεριά της Σύρου ζωντανεύει και πάλι αυτή η όμορφη ιστορία.

Κάπου εδώ γύρω, στις Παναυλιές, έτρεξε κάποτε ο Πάνας κυνηγώντας τη νύμφη Σύριγξ, γύρω

στο μαγικό αερόλιθο που λέγεται ότι έχει έρθει από τον ουρανό, (στην πραγματικότητα πρόκειται για τον εκλογίτη, ένα σπάνιο πέτρωμα που ξεφύτρωσε από το εντόσθια της γης πριν κάμποσα εκατομμύρια χρόνια).

Και πιο κάτω, εκεί που συναντώνται οι κοίτες των χειμάρρων που σχηματίζονται στα ριζά των βουνών Σύριγγας και Σκόπελος και στο προϊστορικό νεκροταφείο του Αϊ Λούκα που ανέσκαψε ο Χρήστος Τσουντας κατά το έτος 1896, εκεί έφτασε ασθμαίνοντας το κορίτσι μετά από ένα μακρύ κι επίπονο κυνηγητό κι απελπισμένη φώναξε τις νύμφες του νερού, Νηρηίδες, για βοήθεια.

Και την πιο τελευταία στιγμή, καθώς ο Πάνας ξαναμμένος από το ερωτικό του πάθος την αδράχνει από τα μαλλιά, εκείνη πηδάει στο ποτάμι όπου μεταμορφώνεται σε καλαμιώνα.

Και ο ερωτοχτυπημένος θεός βρέθηκε να κρατάει στα χέρια του ένα μάτσο καλάμια κι απελπισμένος άρχισε να στενάζει βαθιά. Κι ο αέρας φύσηξε και τα καλάμια ρίγησαν κι έβγαλαν έναν ήχο πιο λεπτό κι από θρήνο, και ο Πάνας μαγεύτηκε από τη γλυκύτητα του ήχου που κανένα αυτί δεν είχε ματακούσει, και ούρλιαξε με όλη του τη δύναμη:

«Ναι, έτσι μόνο θα μπορέσω να συνομιλώ μαζί σου».

Και ο θεός έκοψε τα καλάμια και τα συγκόλλησε αναμεταξύ τους με κερί κι άρχισε να φυσάει μέσα τους για να επικοινωνήσει με τη Σύριγγα. Έτσι ο Πάνας βρήκε παρηγοριά για την απώλεια της νύμφης φτιάχνοντας από τα καλάμια το πρώτο μουσικό όργανο.

Και σ' αυτό τον ακολούθησαν οι απανταχού βοσκοί, ποιμένες και τσομπάνηδες και στις ατέλειωτες ώρες της μοναχικότητάς τους, φυσάνε στους αυλούς και στις φλογέρες τους.

Και από τους χρόνους εκείνους ονομάστηκαν το μεν ψηλότερο βουνό της Σύρου Σύριγγας και το αντικρινό του βουναλάκι Παναυλιές. ■

ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ Η ΚΙΒΩΤΟΣ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ

κείμενο: Γιάννης Βαβίτσας

Τια πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα η καθιέρωση μιας προστατευόμενης περιοχής σήμαινε το κλείσιμο και την παράδοση ορισμένων τμημάτων γης στις επερχόμενες γενεές, ενώ ολόκληρη την υπόλοιπη περιοχή που την περιέβαλλε την εκμεταλλεύονταν και την κατέστρεφαν, συχνά κατά τρόπο αμετάκλητο και μη αναστρέψιμο. Στις μέρες μας πλέον τα πράγματα έχουν αλλάξει. Προστατευόμενες περιοχές σημαίνει διαχείριση, διασκέδαση και αποκατάσταση.

Υπάρχει ακόμη φύση γύρω μας στον κόσμο. Είναι ακόμη δυνατό να χαθεί κάποιος σε ένα τροπικό δάσος, να περιπλανηθεί σε μια έρημο και να κολυμπήσει σε έναν κοραλλιογενή ύφαλο. Όχι γιατί ο άνθρωπος δεν κατάφερε να αποικίσει κάθε γωνιά του πλανήτη, αλλά επειδή έχει αντιληφθεί ότι **ΤΑ ΑΝΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΤΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΙΑΤΗΡΗΘΟΥΝ**, και έχει ορίσει μερικές περιοχές του κόσμου για να κάνει ακριβώς αυτό το πράγμα: εθνικά πάρκα, φυσικές και προστατευόμενες περιοχές διαφόρων ειδών και σπουδαιότητας.

Οι προστατευόμενες περιοχές είναι σήμερα πηγή σημαντικών οικονομικών πόρων για πολλές χώρες, οι οποίες έχουν αντιληφθεί πως η προστασία του περιβάλλοντος μπορεί επίσης να αποτελέσει πηγή εσόδων (ή, με άλλα λόγια, προσέλκυση τουριστών).

Πάνω απ' όλα όμως οι προστατευόμενες περιοχές διαφυλάττουν μια εθνική κληρονομιά χωρίς την οποία ο κόσμος θα ήταν πολύ φτωχότερος.

Ο Γιάννης Βαβίτσας είναι Τεχνολόγος Γεωπονίας με μεταπτυχιακό στην Περιβαλλοντολογία.

φωτογραφία: Γιάννης Βαβίτσας

Είναι αλήθεια ότι μια προστατευόμενη περιοχή δημιουργείται με κύριο σκοπό την εξασφάλιση μιας ιδιαίτερης πλευράς του φυσικού περιβάλλοντος: ένα είδος ζώου ή φυτού υπό εξαφάνιση, ένα σπάνιο γεωλογικό φαινόμενο ή πολλές φορές ακόμη απλώς για ένα εξαιρετικά όμορφο τοπίο.

Η Απάνω Μεριά της Σύρου έχει όλα τα παραπάνω, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αλλά και πολλά ακόμα, όπως χώρους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος καθώς και ένα πραγματικό μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς των νησιών του Αιγαίου, τις αναβαθμίδες, για τις οποίες έχουν ήδη ξεκινήσει προσπάθειες ώστε να κηρυχθούν Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Η Απάνω Μεριά λοιπόν διαθέτει μια σπάνια και πλούσια χλωρίδα.

Πολλοί παραξενεύονται ακούγοντας ότι η χλωρίδα της περιοχής είναι πλούσια, καθώς συγγέουν την έννοια της χλωρίδας με αυτήν της βλάστησης. Ας δούμε λοιπόν παρακάτω τι ακριβώς εκφράζει ο όρος χλωρίδα και τι ο όρος βλάστηση.

Βλάστηση είναι το σύνολο των ατόμων που αναπτύσσονται σε μια περιοχή και συνήθως αντιπροσωπεύεται από το σύνολο των φυτοκοινωνιών ή των φυτικών διαπλάσεων της περιοχής αυτής. Η έννοια βλάστηση μπορεί να δοθεί επίσης με την έννοια φυτοκάλυψη.

Η βλάστηση διαφέρει από τη χλωρίδα γιατί η τελευταία αντιπροσωπεύει το σύνολο των φυτικών ειδών και όχι των ατόμων μιας περιοχής, δηλαδή πρόκειται για ένα κατάλογο των φυτικών ει-

δών τα οποία αναφέρονται, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η αφθονία τους ή η κυριαρχία τους.

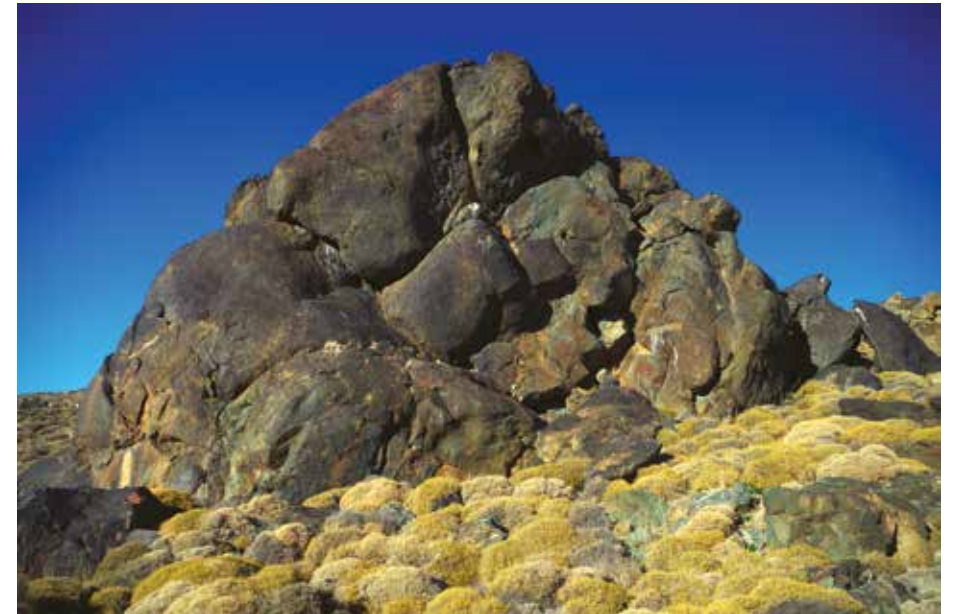
Για να γίνει απολύτως κατανοητό, ας δούμε ένα παράδειγμα για τη χλωρίδα και τη βλάστηση μιας δεδομένης περιοχής. Στην περίπτωση του χλωριδικού καταλόγου καταγράφουμε τα φυτά που υπάρχουν στην περιοχή π.χ. θυμάρι, φασκομηλιά, ασπάλαθος, πεύκο. Τώρα για την ίδια περιοχή ο κατάλογος της βλάστησης μας δείχνει πόσα άτομα από το κάθε είδος υπάρχουν, π.χ. 178 θυμάρια, 345 φασκομηλιές, 148 ασπάλαθοι, 2 πεύκα. Με λίγα λόγια η βλάστηση εκφράζει τον τρόπο που συνενώνονται τα διάφορα φυτά ποιοτικά και ποσοτικά, έτσι ώστε να δίνουν διάφορες φυτοκοινωνίες ή φυτικές διαπλάσεις, όπως δάση, θαμώνες, στέπες, σαβάνες, κλπ. Έτσι καταλαβαίνουμε ότι στο παραπάνω παράδειγμα εφόσον έχουμε πολλούς θάμνους έχουμε έναν θαμνώνα. Αν τώρα στο ίδιο παράδειγμα είχαμε π.χ. 7 θυμάρια, 25 φασκομηλιές, 5 ασπαλάθους και 850 πεύκα, εύκολα καταλαβαίνουμε ότι έχουμε ένα δάσος πεύκης. Οι δύο έννοιες της χλωρίδας και της βλάστησης μπορεί μερικές φορές να βρίσκονται σε αντινομία. Ένα δάσος πεύκης π.χ. έχει πλούσια βλάστηση (μεγάλο φυτικό όγκο), αλλά φτωχή χλωρίδα, αφού η ρητίνη

από τις πευκοβελόνες δεν αφήνει να φυτρώσουν παρά ελάχιστα άλλα φυτικά είδη ή και καθόλου κάτω από τα πεύκα.

Αντίθετα, διάφορα φρύγανα και ξερά λιβάδια (όπως στην περίπτωση μας) έχουν συνήθως φτωχή βλάστηση και πλούσια χλωρίδα. Πράγματι, αν περπατήσει κανείς μια μέρα της άνοιξης σε οποιαδήποτε πλαγιά της Απάνω Μεριάς θα συναντήσει, σε λίγα μόνο τετραγωνικά μέτρα, πάνω από 30 είδη φυτών ίσως και πολύ περισσότερα, πάνω από 50 πολλές φορές.

Δηλαδή έχουμε τεράστια βιοποικιλότητα. Για την ακρίβεια, οι Κυκλάδες έχουν την πιο πλούσια χλωρίδα από οποιαδήποτε άλλη περιοχή ίσης έκτασης στην Ευρώπη. Δηλαδή οι Κυκλάδες είναι από χλωριδική άποψη ο Αμαζόνιος της Ευρώπης, πράγμα που εντυπωσιάζει όλους τους βοτανολόγους.

Όταν ήμουν ακόμα πρωτοετής φοιτητής, επρόκειτο να επισκεφθούν τη Σύρο, νωρίς την άνοιξη, μια ομάδα Ελβετών βοτανολόγων και ο παλιός καθηγητής μου στο μάθημα της βοτανικής με παρακάλεσε να τους συνοδεύσω και να τους δείξω μερικές περιοχές στο νησί, ώστε να μπορέσουν να κάνουν πιο εύκολα την έρευνά τους. Φυσικά δέχτηκα αλλά πίστευα ότι θα απογοητεύονταν

Ο Αερόλιθος εν μέσω φρυγανώδους βλάστησης στην Απάνω Μεριά. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

από αυτό που θα έβλεπαν, αφού στην πατρίδα τους είχαν απέραντες εκτάσεις με δάση από έλατα. Τι να δουν εδώ, αναρωτιόμουν. Όλο φρύγανα είναι, έλεγα και εγώ αφού αυτά άκουγα συνέχεια. Όταν ήρθαν λοιπόν, πήγαμε στη Απάνω Μεριά κοντά στο Σύριγγα που έχει ωραία θέα στο βόρειο κομμάτι του νησιού. Αφού θα απογοητευτούν, έλεγα μέσα μου, ας δουν τουλάχιστον τη θέα. Όταν βγήκαν έξω, τους είπα δεν θα βρείτε τίποτα το σπουδαίο αλλά δυστυχώς έτσι είναι όλο το νησί, δεν έχουμε εδώ δάσος, μόνο φρύγανα. Περπάτησαν λίγα μόνο μέτρα στην πλαγιά και στη συνέχεια για τις επόμενες 3 ώρες ήταν πεσμένοι στα γόνατα και

μάζευαν δείγματα, κρατούσαν σημειώσεις, φωτογράφιζαν και μιλούσαν με ενθουσιασμό μεταξύ τους. Εγώ στην αρχή δεν καταλάβαινα τι ήταν αυτό που τους προκαλούσε τέτοιο ενθουσιασμό και, όταν τους ρώτησα, μου απάντησαν το εξής: Μπορεί στην Ελβετία να έχουμε πολλά δάση με έλατα και κωνοφόρα αλλά μέσα σε αυτά δεν φυτρώνουν πάρα ελάχιστα είδη φυτών. Σε μια έκταση όσο όλη η Σύρος, συνέχισαν, που μπορεί μεν να είναι καλυμμένη με έλατα, δεν φύονται πολλά είδη φυτών. Εδώ αντίθετα σε μια μόνο πλαγιά έχουμε πολύ περισσότερα και άρχισαν να μου απαριθμούν τα είδη που είχαν καταγράψει (θυμάρι, ασφάκα, ασπά-

λαθος, λαδανιά, σχίνος, ορχιδέες, δίανθος κλπ.) σύνολο 53 είδη κατέγραψαν τότε, σε μια έκταση όσο περίπου η πλατεία Μιαούλη. Τα περισσότερα από αυτά βέβαια είναι μικρά αγριολούλουδα λίγων μόνο εκατοστών και δεν σε εντυπωσιάζουν από μακριά, όπως τα έλατα, πρέπει να σκύψεις για να τα προσέξεις, αλλά πολλά από αυτά είναι ενδημικά του Αιγαίου πράγμα που τα κάνει ακόμα πιο σημαντικά.

Τι σημαίνει, όμως, ενδημικά είδη; Ας δούμε λοιπόν: «Ορισμένες περιοχές της Ελλάδας έχουν ιδιαίτερα υψηλό αριθμό ειδών και ειδικά ενδημικών ειδών, (είδη δηλαδή που δεν απαντούν σε καμία άλλη περιοχή του πλανήτη) τέτοιες περιοχές στην Ελλάδα είναι οι κορυφές των βουνών, όπως του Ταΰγέτου και του Ψηλορείτη και πολλά από τα νησιά των Κυκλάδων. Το Αιγαίο πέλαγος θεωρείται εργαστήριο βιοποικιλότητας λόγω της πολύπλοκης παλαιογεωγραφίας, της γεωμορφολογίας και της θέσης του στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων αλλά και λόγω της μακραιώνης ανθρώπινης παρουσίας. Οι παράγοντες αυτοί διαμόρφωσαν τη σημερινή χλωρίδα του Αιγαίου που περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό ενδημικών ειδών. Από τα 900 - 1.000 ενδημικά είδη της Ελλάδας, περίπου 380 είδη είναι ενδημικά στο Αιγαίο,

δηλαδή απαντούν αποκλειστικά στα νησιά του, πολλά από αυτά βρίσκονται φυσικά και στη Σύρο» (Legakis & Kypriotakis 1994).

Καταλαβαίνουμε λοιπόν τώρα γιατί ενθουσιάστηκαν οι Ελβετοί μετά από την επίσκεψή τους στη Σύρο. Όχι μόνο γιατί είχαν την ευκαιρία να μελετήσουν σε μια μικρή και μόνο περιοχή πάρα πολλά είδη φυτών αλλά και γιατί πολλά από αυτά δεν υπάρχουν πουθενά αλλού τον κόσμο, πάρα μόνο σε κάποια ακόμα Κυκλαδονήσια και την Κρήτη.

Εκτός από τα παραπάνω, όμως, η Σύρος είναι ένα ανεκτίμητο και μοναδικό μουσείο γεωλογικής σημασίας χάρη στους κυανοσχιστόλιθους και τους εκλογίτες που απαντώνται στο νησί και ειδικότερα στο βόρειο κομμάτι. Μάλιστα η Σύρος θεωρείται η ιδανικότερη περιοχή στον κόσμο για να μελετηθούν τα συγκεκριμένα πετρώματα, γεγονός που φέρνει κάθε χρόνο πανεπιστήμια από όλο τον κόσμο.

Από τα παραπάνω και μόνο καταλαβαίνουμε πόσο σημαντική περιοχή είναι η Απάνω Μεριά, όχι μόνο για τη Σύρο αλλά γενικότερα και, αν σε αυτό προσθέσουμε το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της είναι ανέγγιχτο και μεγάλο τμήμα της ανήκει στο δικτυο περιοχών Natura 2000, αυτό ανεβάζει ακόμα περισσότερο τη

Τυπική βλάστηση στον όρμο της Βαρβαρούσας. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

Μεταμορφωμένα πετρώματα στον Κάμπο: Στρωματώδεις, πτυχωμένοι γενέσιοι με εναλλασσόμενα στρώματα λευκοκρατικών και μελανοκρατικών ορυκτών συστατικών. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας | προσδιορισμός: Χρήστος Γ. Καταγάς)

σπουδαιότητά της. Και όχι μόνο από την ηθική πλευρά αλλά και από την οικονομική, αφού η συντριπτική πλειονότητα των επισκέψεων πεζοπορικού και φυσιολατρικού τουρισμού αφορά στις περιοχές Natura. Αυτό μόνο τυχαίο δεν είναι, αφού στις περιοχές αυτές φιλοξενείται συνολικά η βιοποικιλότητα του κάθε μέρους, ενώ υπάρχουν περιοχές με ανέγγιχτα, εκπληκτικής ομορφιάς τοπία.

Η επίσκεψη στις περιοχές αυτές αποτελεί μοναδική εμπειρία λόγω της δυνατότητας να συναντήσεις και να χαρείς πλήθος ειδών και τοπίων σε μια και μόνη διαδρομή, που είναι το ζητούμενο για τον επισκέπτη των λίγων ημερών. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η χλωρίδα της Σύρου είναι στη μεγαλύτερη ανθοφορία τους μήνες Μάρτιο – Απρίλιο (τότε ανθίζει το 70% των αγριολούλουδων) εύκολα συμπεραίνουμε ότι αυτός είναι ένας τρόπος για την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, αφού όποιος θέλει να δει και να μελετήσει τη χλωρίδα, τότε και μόνο τότε μπορεί να το κάνει, μιας και οι ρυθμοί της φύσης δεν αλλάζουν.

Η Απάνω Μεριά λοιπόν, όπως είπαμε και στην αρχή, έχει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που έχουν οι προστατευόμενες περιοχές: έχει μια πλούσια χλωρίδα με

πολλά ενδημικά είδη, έχει σπάνιους γεωλογικούς σχηματισμούς, έχει ένα ανέγγιχτο και πανέμορφο τοπίο, με μια λέξη είναι μια περιοχή αναντικατάστατη.

Αυτή η περιοχή μπορεί να αναπτυχθεί μέσω ενός υγιούς τουρισμού που θα συνδυάζεται φυσικά και με άλλες δραστηριότητες στο νησί. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως είναι η διατήρησή της, ώστε να μην καταστραφεί λόγω της άγνοιας που καταστρέφει πολλές φορές (π.χ. με την ανεξέλεγκτη δόμηση) αυτά που δεν αντικαθίστανται.

Αν αναλογιστούμε τώρα και τους χώρους αρχαιολογικής σημασίας που υπάρχουν εκεί, αυτόματα η Απάνω Μεριά γίνεται ακόμα σημαντικότερη, αφού η αίσθηση που θα αποκομίσει ο επισκέπτης σε έναν αρχαιολογικό χώρο, όπου το περιβάλλον γύρω του είναι όπως ήταν και πριν από 5000 χρόνια, είναι πολύ πιο δυνατή απ' ό,τι σε έναν περιφραγμένο χώρο κοντά σε μια πόλη.

Για όλους αυτούς τους λόγους και η αξία των προϊόντων που ενδεχομένως παράγονται σε μια περιοχή όπως αυτή θα μπορούσε να απογειωθεί, αν έχουν βέβαια το σωστό μάρκετινγκ και προβολή. Αντί να πουλάμε λοιπόν απλώς θυμαρίσιο μέλι, θα μπορούσαμε να πουλάμε ένα μέλι που παράγεται σε μια περιοχή που παραμένει

φωτογραφία: Χαρά Πελεκάνου

Παλιά πήλινη κυψέλη στη Χαλανδριανή.

όπως ήταν στα χρόνια του Ομήρου και φυσικά είναι εμπλουτισμένο με νέκταρ από τα ενδημικά φυτά του Αιγαίου.

Ένα μέλι δηλαδή μοναδικό που δεν μπορεί να παραχθεί πουθενά αλλού. ■

ΣΤΟ ΑΝΤΡΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

ΜΙΑ ΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

κείμενο: Τέος Ρόμβος

Ελάχιστοι μελετητές έχουν ασχοληθεί με τις αυθόρμητες ερωτικές επιγραφές γιατί «σκανδαλίζουν», εφόσον αναφέρονται κυρίως σε ερωτικά κατορθώματα, εγκώμια και εξομολογήσεις. Κι όμως, είναι πολύ σημαντικά ευρήματα, αφού καταδεικνύουν ότι υπάρχει μια συνέχεια συνηθειών, επιθυμιών και συναισθημάτων στις σχέσεις των ανθρώπων που έζησαν σχεδόν αδιάλειπτα στα ίδια αυτά μέρη τόσους αιώνες.

Να, δείτε εδώ μια ερωτικού περιεχομένου επιγραφή του 6^{ου} π.Χ. αιώνα που βρέθηκε στο σπήλαιο του Φερεκύδη. Η επιγραφή ανακαλύφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, από τον σχολάρχη Ν. Ι. Πολίτη, έναν από τους πρώτους επιμελητές του Μουσείου Κυκλάδων, ο οποίος στη συνέχεια ενημέρωσε τον γνωστό Γερμανό αρχαιολόγο Hiller von Gaertringen που είχε ήδη κάνει αρχαιολογικές έρευνες στη Σύρο. Ο αρχαιολάτρης Ν. Ι. Πολίτης εξέφρασε επίσης την άποψη ότι το σπήλαιο υπήρξε η κατοικία του φιλοσόφου Φερεκύδη. Ο von Gaertringen με τη σειρά του ενημέρωσε τον Werner Peek ο οποίος ταξίδεψε στη Σύρο και επισκέφτηκε αρκετές φορές την περιοχή του σπηλαίου. Ανέγνωσε την επιγραφή την οποία και δημοσίευσε το 1934 σε βιβλίο του αλλά και στο Supplementum, Inscriptiones Graecae XII.

Η επιγραφή είναι γραμμένη βουστροφηδόν (από αριστερά προς τα δεξιά και στην επόμενη σειρά αντίστροφα, δηλ. όπως οργώνανε με τα βόδια τα χωράφια), και λέει: «ΣΜΙΚΩΝ ΤΟΝ ΟΠΛΟΦΟΡΟΝ ΚΑΛΙΣΤΑ ΕΚΟΛΙΑΔΗ», κατά τον Ησύχιο κολεάζω, σημαίνει = ωθώ εις κολεόν (βάζω το σπαθί στη θήκη) = περαίνω.

Δε γνωρίζουμε τίποτε παραπέρα για την επιγραφή και για τον γράφοντα Σμίκωνα, ο οποίος εδώ καυχείται ότι «έκανε τον ωραιότερο έρωτα με το στρατιώτη». Η επιγραφή χρονολογείται γύρω στο 525-500 π.Χ., και συμπίπτει με την εποχή που ο Φερεκύδης, κατά την παράδοση, διαβιούσε στο σπήλαιο.

Η ερμηνεία της ομοερωτικού περιεχομένου επιγραφής παρουσιάζει κάποια επί μέρους προβλήματα και για το λόγο αυτό αναδημοσιεύτηκε 2-3 φορές με κάποιες μικρές αλλαγές.

Ο Peek στο βιβλίο του υποστήριξε ότι η επιγραφή της Σύρου ήταν η παλαιότερη γνωστή, μέχρι τότε, επιγραφή στο κεντρικό Αιγαίο. ■

Σημείωση της έκδοσης: Ο Φερεκύδης ο Σύριος (580-520 π.Χ.), υιός του Βάβυος, ήταν θεογονιστής ποιητής και φιλόσοφος, [...] ο προικισμένος με ανδροπρέπεια και σεμνότητα [...], όπως έχει γράψει ο Ίων ο Χίος. Ο Διογένης ο Λαέρτιος στο κλασικό του έργο «Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων» μας λέει στην εισαγωγή του πως πολλοί προσθέτουν στους επτά σοφούς και τον Φερεκύδη τον Σύριο μαζί με τον Ανάχαρσι, τον Μύσωνα, τον Επιμενίδα και μερικοί και τον Πεισίστρατο.¹

Ο Φερεκύδης μέτρησε τον Ήλιο και θεωρείται ο εφευρέτης το πρώτου ηλιακού ρολογιού. Ανέπτυξε τη δική του κοσμολογική θεωρία που επηρεάστηκε από τις ορφικές ιδέες, τη θεωρία του Θαλή, τη μυθολογική Θεογονία του Ησιόδου και τις δοξασίες των ιερέων της αρχαίας Αιγύπτου. Κατ' αυτόν υπάρχουν τρία κοσμολογικά στοιχεία, ο Ζας, ο Χρόνος και η Χθονία, τρεις Θεοί που «ήσαν αεί», δηλαδή υπήρχαν ανέκαθεν μέσα στο Σύμπαν και εξ αυτών γεννήθηκε η πρώτη θεϊκή γενεά, η λεγόμενη «Πεντέμυχος». Τον 6ο π.Χ αιώνα, ο τύραννος της Σάμου Πολυκράτης επέκτεινε την κυριαρχία του και στη Σύρο κι έτσι βρέθηκε ο Φερεκύδης στη Σάμο όπου και δίδαξε τον μεγάλο Πυθαγόρα. Ο Τιμολέων Αμπελάς αναφέρει ότι «Όταν πληροφορήθηκε ο Πυθαγόρας το θάνατο του Φερεκύδη ήρθε στη Σύρο για να πάρει τη σορό του και να επιβάλει να ενταφιαστεί στη Δήλο, αφού οι τότε ιερείς τον υπελάμβαναν ως άθεον και αντιστρατεύμενο κατά της τότε θρησκείας».

¹: αναφορά στη συντακτική ομάδα του Κωνσταντίνου Γ. Καταγά.

²: Διογένης Λαέρτιος, *Life of Pherecydes*, μετάφραση Robert Drew Hicks. (1925)

ΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑΣ ΣΥΡΟΥ

ΠΑΡΑΘΥΡΟ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

κείμενο: Τάκης Γαλανόπουλος

Ω

ς Απάνω Μεριά ή Πάνω Μεριά εννοούμε το βόρειο μέρος της Σύρου, που διαχωρίζεται από το υπόλοιπο νησί με τη νοητή διαχωριστική γραμμή που ενώνει το Κίνι με την Αληθινή, την Άνω Σύρο και τον Άγιο Δημήτρη. Ουσιαστικά ταυτίζεται με την περιοχή, που είναι χαρακτηρισμένη ως περιοχή Natura 2000. Η Απάνω Μεριά είναι ορεινή και περιλαμβάνει τα δυο υψηλότερα βουνά του νησιού, τον Πύργο και τον Σύριγγα με υψόμετρο 442 και 434 μ. αντίστοιχα. Στην περιοχή της Απάνω Μεριάς ευρίσκονται έξι αναγνωρισμένοι και οριοθετημένοι μικροί οικισμοί, οι: Φοινικιά, Μύτακας, Παπούρι, Πλατύ Βουνί, Χαλανδριανή και Σα Μιχάλης. Αν και στο όριο της περιοχής, ως οικισμός της Απάνω Μεριάς και ουσιαστικά σαν πύλη εισόδου και φυσική συνέχεια αυτής, πρέπει να θεωρηθεί και ο οικισμός της Άνω Σύρου, που συνδέεται, άλλωστε, άρρηκτα με αυτή τόσο σε πληθυσμιακό, όσο και σε οικονομικό-παραγωγικό επίπεδο. Περιοχές με μικρή συγκέντρωση οικιστικών συνόλων, χωρίς όμως τον χαρακτηρισμό του οικισμού, αποτελούν επίσης οι περιοχές του Ρηχωπού, των Χαρτιανών, του Κάμπου και πρόσφατα του Δελφινιού. Ο απογεγραμμένος σαν μόνιμος πληθυσμός της Απάνω

Ο Τάκης Γαλανόπουλος είναι πολιτικός μηχανικός.

φωτογραφία: Χαρά Πελεκάνου

Μεριάς (μη συνυπολογιζόμενου του πληθυσμού της Άνω Σύρου) ανέρχεται σε 66 άτομα μόνο, δηλαδή μόλις στο 0,3% του πληθυσμού της Σύρου, όταν η έκτασή της ανέρχεται σε 28,04 τετ. χλμ. δηλαδή στο 33,3% της συνολικής επιφάνειας της Σύρου, διαθέτει δε ακτογραμμή 29,6 περίπου χλμ. που περιλαμβάνει περίπου 18 παραλίες. Βέβαια, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στην Απάνω Μεριά διαθέτουν κατοικίες και κτήματα και αρκετοί εκ των 862 κατοίκων της Άνω Σύρου, που, όπως αναφέραμε ήδη παραπάνω, συνδέεται άρρηκτα με την Απάνω Μεριά. Όλοι οι κατοικημένοι οικισμοί και περιοχές της Απάνω Μεριάς ήταν συνδεδεμένοι με δίκτυο μονοπα-

τιών. Δίκτυο μονοπατιών συνέδεε, επίσης, τους οικισμούς με τις περιοχές καλλιέργειας και κτηνοτροφίας. Το βασικό δίκτυο μονοπατιών, που συνέδεε τους οικισμούς της Απάνω Μεριάς, μετατράπηκε σιγά-σιγά σε δρόμους, χωματοστρωμένους στην αρχή, που στη συνέχεια ασφαλτοστρώθηκαν ή τσιμεντοστρώθηκαν και οι οποίοι παραμένουν ουσιαστικά αμετάβλητοι τις τελευταίες δεκαετίες. Το οδικό αυτό δίκτυο είναι περιορισμένο σε μεγάλα υψόμετρα, περίπου στις κορυφογραμμές των βουνών, αφήνοντας απρόσιτες σε τροχοφόρα και, για το λόγο, αυτό παρθένες τις παραλίες που υπάρχουν στην περιοχή.

Πράγματι, η Απάνω Μεριά λόγω ακριβώς του ορεινού και δυσπρόσιτου χαρακτήρα της και της, εκ των λόγων αυτών, χαμηλής οικονομικής της ανάπτυξης, λειτούργησε ως περιβαλλοντική δεξαμενή της Σύρου, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό την εικόνα και το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, όπως ήταν εδώ και πολλούς αιώνες και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ίσως και χιλιετίες. Έτσι έχουν διατηρηθεί ανέπαφες και παρθένες ορισμένες από τις πιο ωραίες παραλίες του νησιού, κυρίως στη δυτική και πιο προφυλαγμένη από τους καιρούς πλευρά της, όπως οι παραλίες της Βαρβαρούσας, του Αετού, του Αυλακιού, του Αϊ-Λούκα, της Λίας, του Μέγα Λάκκου, του Μαρμαρίου, της Γριάς Σπηλιάς και των Γραμμάτων, αλλά και στη βορειοανατολική της πλευρά, όπως οι παραλίες του Ψύχα, της Κλεισούρας, του Καστριού, της Ήπης, της Συκαμιάς κ.ά. Στις παρθένες παραλίες της Απάνω Μεριάς περιλαμβάνονταν μέχρι πριν περίπου τρεις δεκαετίες και η παραλία του Δελφινιού, που όμως με την κατασκευή του δρόμου, έστω και χωματόδρομου, και τη δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτήν των τροχοφόρων, δεν κατόρθωσε να διατηρήσει το περιβαλλοντικό της πλεονέκτημα, χάνοντας ένα μεγάλο μέρος της φυσικής

της ομορφιάς. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση της παραλίας του Δελφινιού πρέπει να λειτουργήσει σαν παράδειγμα προς αποφυγή, δείχνοντας το δρόμο εκείνης της «ανάπτυξης», που δεν πρέπει να ακολουθήσει η Απάνω Μεριά.

Το δίκτυο των μονοπατιών της Απάνω Μεριάς αποτελούσε, όπως και σε όλα τα νησιά, τον μοναδικό τρόπο πρόσβασης, τόσο προς τους οικισμούς, όσο και προς τα σημεία παραγωγικού και οικονομικού ενδιαφέροντος. Από οικισμό σε οικισμό, από τους οικισμούς προς τις περιοχές της καλλιέργειας με τους αναβαθμούς προς τις θημωνιές και τα μαντριά, όπου μάζευαν τα πρόβατα και τα κατσίκια, προς τις περιοχές με τα μελίσσια, προς τις πηγές του νερού κ.ο.κ.

Τα μονοπάτια δεν ήταν προσανατολισμένα προς τις παραλίες, παρά μόνο αν αυτές συνδέονταν με παραγωγικές δραστηριότητες, όπως το ψάρεμα ή τη μεταφορά των μαρμάρων που εξόρυσσαν σε διάφορα σημεία της Απάνω Μεριάς: τη Βαρβαρούσα, τον Αϊ-Λούκα, το Μαρμάρι. Δεν είχαν δηλαδή σκοπό αναψυχής, αλλά εξυπηρετούσαν καθαρά τις πρακτικές τους ανάγκες, αλλά ενίοτε και θρησκευτικές ή λατρευτικές ανάγκες, όταν οδηγούσαν σε απομακρυσμένα ξω-

κλήσια (π.χ. μονοπάτι προς τους Άγιους Ανάργυρους στην Απάνω Μεριά ή το μονοπάτι προς τον Άγιο Στέφανο στη νότια Σύρο). Πρακτικά βέβαια, όλες οι παραλίες της Απάνω Μεριάς συνδέονται με τους οικισμούς με μονοπάτια, που αποτελούν και το μοναδικό τρόπο πρόσβασης σε αυτές, αν εξαιρέσει κανείς τη θαλάσσια οδό. Με τα μονοπάτια δίνεται πρόσβαση και στους αρχαιολογικούς χώρους της Απάνω Μεριάς.

Η Σύρος διαθέτει 7 περιοχές που είναι επίσημα χαρακτηρισμένες ως αρχαιολογικοί χώροι. Οι τέσσερις από αυτές, και πιο σημαντικές, ευρίσκονται στην Απάνω Μεριά. Πρόκειται για τους αρχαιολογικούς χώρους του οχυρωμένου πρωτοκυκλαδικού οικισμού Καστρί-Χαλανδριανή, της περιοχής των Γραμμάτων, της Σπηλιάς του Φερεκύδη και του νησιού Δελφινονήσι στον όρμο του Δελφινιού.

Β. Κατηγορίες μονοπατιών

Στα μονοπάτια της Απάνω Μεριάς μπορούμε να διακρίνουμε τις παρακάτω κατηγορίες:

1. Τα αριθμημένα και σηματοδοτημένα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται τα μονοπάτια που κατέγραψε, αναγνώρισε, συντήρησε και σηματοδότησε η Νομαρχία Κυκλάδων από τη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα. Περιλαμβάνονται 11 μονοπάτια, τρία εκ των οποίων δεν έχουν ακόμα σηματοδοτηθεί, ενώ σε άλλα η σηματοδότηση έχει παλαιωθεί ή και χαθεί.

2. Τα λοιπά μονοπάτια πρόσβασης και πεζοπορίας

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται πρακτικά όλα τα υπόλοιπα μονοπάτια, παλιότερα ή νεότερα, που οδηγούν στις υπόλοιπες παραλίες της Απάνω Μεριάς (σε όσες δεν οδηγούν τα μονοπάτια της πρώτης κατηγορίας), καθώς και σε περιοχές ειδικού τοπικού ενδιαφέροντος.

3. Τα εγκαταλελειμμένα

Συνήθως πρόκειται για αγροτικά και κτηνοτροφικά μονοπάτια που αποτελούσαν δημόσια μονοπάτια κυκλοφορίας με τα μουλάρια, διαχωριζόμενα από τις παράπλευρες ιδιοκτησίες με ξερολιθιές και στις δύο τους πλευρές και τα οποία έχουν σήμερα «λογγώσει», έχουν δηλαδή κλείσει από τους θάμνους, τους ασπάλθους και τα θυμάρια και, πρακτικά, δεν μπορεί κάποιος να τα διασχίσει. Αρκετές φορές δημιουργούνται παραπλεύρως αυτών εναλλακτικά μονοπάτια από σημεία που είναι πιο προσβάσιμα.

4. Τα λιθόστρωτα

Κάποια από τα παραπάνω μονοπάτια είναι λιθόστρωτα σε κάποια μέρη τους ή διαθέτουν λιθόκτιστα σκαλοπάτια σε κάποιες περιπτώσεις. Σαν παράδειγμα αναφέρουμε το μονοπάτι από το Ρηχώπο προς το Πλατύ Βουνί, το μονοπάτι από την Πορτάρα προς την Αληθινή και την Αγία Παρασκευή κλπ.

5. Τα γιδόστρατα

Πέρα από τα μονοπάτια των παραπάνω κατηγοριών, δημιουργούνται, σε κάποιες περιπτώσεις από πεζοπόρους και κυνηγούς, μονοπάτια που διασχίζουν τα βουνά, τα οποία διατηρούνται ανοικτά από τη θαμνώδη βλάστηση, γιατί συγχρόνως χρησιμοποιούνται και σαν μονοπάτια από τα κατσίκια.

6. Τα ευρισκόμενα σε δημόσιες ή ιδιωτικές εκτάσεις

Τα μονοπάτια χωρίζονται σε αυτά που διέρχονται από δημόσιες κοινόχρηστες εκτάσεις, όταν οριοθετούνται στις δύο τους πλευρές από τις παράπλευρες ιδιοκτησίες με ξερολιθιές και σε αυτά που διασχίζουν ιδιωτικές εκτάσεις. Τα μονοπάτια της δεύτερης κατηγορίας αντιμετωπίζουν κινδύνους να εμποδιστεί η ελεύθερη κυκλοφορία τους από τους ιδιοκτήτες των εκτάσεων.

Σημείωση:

Όσα μονοπάτια απεικονίζονται στους συνημμένους χάρτες με κόκκινο χρώμα και αναφέρονται με τον αριθμό τους, είναι αναγνωρισμένα από τη Νομαρχία με τον αριθμό αυτό. Όσα μονοπάτια αναφέρονται με γράμμα ως πρώτο ψηφίο, ονοματίζονται έτσι μόνο για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου.

Οι αναφερόμενες αποστάσεις αφορούν τη μονή διαδρομή, εκτός εάν πρόκειται για κυκλική διαδρομή. Ομοίως, οι αναφερόμενες υψομετρικές διαφορές αφορούν τη μονή διαδρομή σύμφωνα με την κατεύθυνση που αναφέρεται στον τίτλο του μονοπατιού.

Η αναφερόμενη δυσκολία δεν έχει γίνει με τα κριτήρια που συνήθως εφαρμόζονται στις πεζοπορικές διαδρομές, αλλά έχει γίνει κατατάσσοντας συγκριτικά τις διαδρομές της Απάνω Μεριάς μεταξύ τους και σύμφωνα με τις τοπικές συνθήκες, δηλαδή κλίση και σκληρότητα εδάφους, πυκνότητα βλάστησης, κατάσταση μονοπατιού κλπ.

Η ένδειξη της σήμανσης αναφέρεται στο κατά πόσο το μονοπάτι είναι ευδιάκριτο σε όλο του το μήκος και όχι αποκλειστικά στην ύπαρξη ταμπελών ή κατάλληλης σήμανσης.

Πίνακας μονοπατιών Απάνω Μεριάς

Δήλι (Πανάχραντος) - Ρηχωπό (μονοπάτι 1), Ρηχωπό - Πλατύ Βουνί (μονοπάτι 2)							
Μήκος	3,38 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	217 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	229 μ. ***	Μέση κλίση Ομορφιά	13,2 % ****
Πορτάρα - Αληθινή (μονοπάτι 10), Αληθινή - Αγ.Παρασκευή - Χαρτιανά (μονοπάτι 7α)							
Μήκος	2,77 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	255 μ. ***	Κάθοδος Δυσκολία	151 μ. ***	Μέση κλίση Ομορφιά	14,7 % ****
Χαρτιανά - Κακός ποταμός - Δελφίνοι (μονοπάτι 7)							
Μήκος	2,0 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	13 μ. **	Κάθοδος Δυσκολία	223 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	11,8 % ***
Δελφίνοι - Βαρβαρούσα (μονοπάτι δ1)							
Μήκος	1,54 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	106 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	94 μ. **	Μέση κλίση Ομορφιά	13,0 % ***
Δελφίνοι - Κορυφή Κρα - Χαρτιανά (μονοπάτι δ2)							
Μήκος	3,16 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	326 μ. *	Κάθοδος Δυσκολία	109 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	13,8 % ****
Παπούρι - Αετός (μονοπάτι 6), Αετός - Βαρβαρούσα (μονοπάτι 6α)							
Μήκος	4,22 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	120 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	389 μ. **	Μέση κλίση Ομορφιά	12,1 % ****
Παπούρι - Βαρβαρούσα από το ρέμα (μονοπάτι π1)							
Μήκος	3,58 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	43 μ. ***	Κάθοδος Δυσκολία	313 μ. ***	Μέση κλίση Ομορφιά	10,0 % ****
Σύριγγας - Σχιζομενές - Σπηλιά Λεντίνου (μονοπάτι σ1)							
Μήκος	2,28 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	87 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	288 μ. ***	Μέση κλίση Ομορφιά	16,4 % ****
Σύριγγας - Λατομείο Κρικιάκη - Αϊ-Λούκας - Λία (μονοπάτι σ2)							
Μήκος	3,35 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	49 μ. **	Κάθοδος Δυσκολία	369 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	12,4 % ****
Σύριγγας - Λία (μονοπάτι σ3)							
Μήκος	1,71 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	6 μ. **	Κάθοδος Δυσκολία	333 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	19,8 % ****
Χαλανδριανή - Καστρί (μονοπάτι 3)							
Μήκος	1,74 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	97 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	210 μ. ***	Μέση κλίση Ομορφιά	17,6 % ****
Καστρί - Γλυσούρα - Λουλάς - Πλατύ Βουνί - Χαλανδριανή (μονοπάτι 3)							
Μήκος	3,55 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	263 μ. ***	Κάθοδος Δυσκολία	151 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	11,7 % ****
Σα Μιχάλης - Καστρί (μονοπάτι μ.1)							
Μήκος	1,88 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	41 μ. *	Κάθοδος Δυσκολία	217 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	13,7 % ****
Κάμπος - Λία (μονοπάτι 4)							
Μήκος	1,52 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	6 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	190 μ. **	Μέση κλίση Ομορφιά	12,9 % ***
Λία - Μέγας Λάκκος - Μαρμάρι - Δυόσμος - Κάμπος (μονοπάτι κ1)							
Μήκος	2,88 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	244 μ. ***	Κάθοδος Δυσκολία	67 μ. **	Μέση κλίση Ομορφιά	10,8 % ****
Κάμπος - Γριά Σπηλιά - Γράμματα (μονοπάτι 5)							
Μήκος	3,17 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	36 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	210 μ. *	Μέση κλίση Ομορφιά	7,8 % ***
Κάμπος - Διαπόρι (μονοπάτι 5)							
Μήκος	4,18 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	77 μ. ****	Κάθοδος Δυσκολία	250 μ. **	Μέση κλίση Ομορφιά	7,8 % ****
Κάμπος - Ήπη - Κάμπος (μονοπάτι κ3)							
Μήκος κυκλικό	3,85 χλμ.	Ανοδος Σήμανση	219 μ. *	Κάθοδος Δυσκολία	219 μ. ****	Μέση κλίση Ομορφιά	11,4 % ****

Σήμανση: 1*=ελλιπής έως 5*=πλήρης | Δυσκολία: 1*=εύκολη διάβαση έως 5*=πολύ δύσκολη
Ομορφιά: 1*=κοινή έως 5*=ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους

Γ. Τα μονοπάτια της Απάνω Μεριάς

Γ1. Οι πύλες εισόδου της Απάνω Μεριάς

Ας φανταστούμε τη Σύρο μερικούς αιώνες πριν: στο νησί ο μόνος συγκροτημένος και οχυρωμένος οικισμός είναι η Άνω Σύρος, η Ερμούπολη δεν υπάρχει ακόμα, οι σημερινοί οικισμοί είναι αραιοκατοικημένα συμπλέγματα από αγροικίες, στις οποίες οι αγρότες είτε έμεναν μόνιμα, είτε εποχιακά ανάλογα με τις αγροτικές δουλειές, διατηρώντας συγχρόνως το κύριό τους σπίτι στην Άνω Σύρο. Όλες οι μετακινήσεις γίνονταν από τα μονοπάτια, που στη νότια Σύρο, όπου το ανάγλυφο του εδάφους είναι πιο ομαλό, ήταν πιο πλατιά επιτρέποντας την κίνηση σε αυτά και σε κάρρα πέρα από τα μουλάρια. Τα περισσότερα από αυτά μετασχηματίστηκαν, στην πορεία, στους σημερινούς δρόμους.

Η περιοχή της Απάνω Μεριάς συνδεόταν με τη νότια Σύρο με τρία βασικά μονοπάτια, που ουσιαστικά ξεκίναγαν όλα από την Άνω Σύρο και οδηγούσαν προς τους μικρούς οικισμούς και τις περιοχές με τους αναβαθμούς και τις καλλιέργειες.

Το πρώτο και κύριο μονοπάτι ήταν αυτό που σήμερα αποτελεί το μοναδικό δρόμο που οδηγεί τροχοφόρα προς την Απάνω Μεριά (με γκρι χρώμα στο χάρτη).

Ξεκίναγε από την Άνω Σύρο και κατευθυνόταν προς τη Φοινικιά, τον Μύτακα και τον Σα Μιχάλη. Από μελέτη που κάναμε σε αεροφωτογραφία της Σύρου του 1945, τεκμηριώνεται ότι στην Απάνω Μεριά την εποχή εκείνη δεν έφταναν τροχοφόρα κάρρα ή αυτοκίνητα. Το ίχνος του σημερινού ασφαλτοστρωμένου δρόμου που οδηγεί στην Απάνω Μεριά είναι μεν εμφανές, αλλά στα σημεία των σημερινών ελιγμών του δρόμου στην περιοχή της Φοινικιάς (κλάδος α' και β') ακολουθεί διαφορετική σύντομη πορεία, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το μονοπάτι ήταν βατό μόνο από μουλάρια και όχι από τροχοφόρα. Οι μικροί αυτοί κλάδοι του παλαιού μονοπατιού, που εγκαταλείφθηκαν, όταν διανοίχτηκε ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος, έχουν διατηρηθεί, βρίσκονται όμως σε αχρηστία. Έναν τέτοιο κλάδο (κλάδος α') μπορούμε να δούμε στα ανάντη του δρόμου, όπως ανεβαίνουμε λίγο μετά το Βαποράκι και ο οποίος καταλήγει στον 2ο ελιγμό της Φοινικιάς. Ένας άλλος τέτοιος κλάδος (κλάδος γ') βρίσκεται ανάμεσα στη διασταύρωση για τη Χαλανδριανή και στη διασταύρωση της Μαύρης Ράχης.

Δήλι (Πανάχραντος) – Ρηχωπό – Πλατύ Βουνί

Το δεύτερο μονοπάτι ξεκινάει σήμερα από την περιοχή που βρίσκεται το εκκλησάκι της Πανάχραντου και οδηγούσε προς το Ρηχωπό και το Πλατύ Βουνί, αφού διέρχεται πρώτα από την περιοχή της Σπηλιάς του Φερεκύδη. Στην αρχική του χάραξη το μονοπάτι πρέπει να ξεκίναγε και αυτό από την Άνω Σύρο, αφού στην αεροφωτογραφία φαίνεται σαφώς το εγκαταλελειμμένο τμήμα του (κλάδος ε1) που συνέδεε την Άνω Σύρο με την Πανάχραντο. Από το Πλατύ Βουνί, με διάφορα τοπικά μονοπάτια, υπήρχε πρόσβαση σε όλη την ομαλή πλαγιά της Χαλαν-

δριανής, που για χιλιετίες ήταν και παραμένει περιοχή με κτήματα και καλλιέργειες, καθώς και στην περιοχή με τα νερά του Ψύχα και του Λουλά, αλλά και στην παραλία της Γλυσούρας ή Κλεισούρας. Το μονοπάτι είναι δημόσιο, αφού περικλείεται αμφίπλευρα από ξερολιθιές. Όταν κατηφορίζει κανείς από το Ρηχωπό προς την Πανάχραντο απολαμβάνει από ψηλά μian υπέροχη θέα της Ερμούπολης, της Άνω Σύρου και ολόκληρου του νοτιοανατολικού τμήματος του νησιού.

Το τμήμα από το Ρηχωπό προς το Πλατύ Βουνί είναι και αυτό πολύ

ωραίο, μπορεί κανείς δε να επισκεφτεί την Σπηλιά του Φερεκύδη, περιοχή που διαθέτει ίχνη κατοίκησης από τα πρωτοκυκλαδικά χρόνια και είναι χαρακτηρισμένος αρχαιολογικός χώρος με

ακτίνα προστασίας 500 μ. Δυστυχώς, η κοντινή λειτουργία του ΧΥΤΑ προκαλεί σημαντική και ενοχλητική μόλυνση στην περιοχή, διαταράσσοντας την αρμονία του τοπίου.

Πορτάρα – Αληθινή – Αγία Παρασκευή – Χαρτιανά

Το τρίτο μονοπάτι ξεκινάει και αυτό από την Πορτάρα της Άνω Σύρου και, αφού διέλθει το παλιό πέτρινο γεφύρι, κατευθύνεται από το λιθόστρωτο μονοπάτι προς την Αληθινή. Διέρχεται δίπλα από τους χαρακτηριστικούς παλαιούς μύλους και, αφού περάσει από την Αγία Παρασκευή, διασχίζει τις νοτιοδυτικές πλαγιές του Πύργου, καταλήγοντας στην περιοχή των Χαρτιανών, ένα μικρό οροπέδιο πάνω από το Δελφίни, που ήταν και αυτό περιοχή με καλλιέργειες. Μία διακλάδωση του μονοπατιού αυτού, νότια του Πύργου, οδηγούσε προς το εκκλησάκι της Παναγίας της Βουλιανής στην Αληθινή (κλάδος ε2), όπου και συνέχιζε για να ενωθεί, στο Πισκοπεϊό, με το κύριο μονοπάτι που ανέβαινε από τον Φύλακα και συνέχιζε για Κίни, Γαλησσά κλπ. Το μονοπάτι στο μεγαλύτερο του μέρος είναι δημόσιο περικλειόμενο από ξερολιθιές. Στο πρώτο του τμήμα μέχρι την Αγία Παρασκευή διαθέτει πολύ ωραία θέα προς την Ερμούπολη και την

Άνω Σύρο, ενώ το τμήμα μετά την Αγία Παρασκευή διασχίζει ένα σκληρό και άγονο τοπίο με θέα προς το Κίни και το μοναστήρι της Αγίας Βαρβάρας. Το πρώτο κομμάτι του μονοπατιού μετά την Αγία Παρασκευή είναι λογγωμένο, διασχίζεται δύσκολα και θέλει επιμελημένο καθάρισμα. Εναλλακτικά και βοηθητικά στα παραπάνω τρία βασικά μονοπάτια υπήρχαν και τα εξής: ένα μονοπάτι (κλάδος ε3) ξεκίναγε από την Άνω Σύρο, πέρναγε από τον Άγιο Θανάση και στη συνέχεια κατευθύνονταν προς τον Μύτακα, διερχόμενο σε μεγάλο μέρος του μέσα από το ρέμα. Το μονοπάτι αυτό σήμερα είναι εγκαταλειμμένο και στο σωζόμενο τμήμα του λογγωμένο και μη βατό.

Ένα άλλο μονοπάτι, που διατηρείται μέχρι σήμερα, αν και έχει αλλοιωθεί η αρχή του, ξεκινάει από το Πάνω Τέρμα της Άνω Σύρου, πίσω από το νεκροταφείο των αγγέλων και καταλήγει στο Ρηχωπό (κλάδος ε4).

Η αρχή του μονοπατιού από την Πορτάρα της Άνω Σύρου προς την Αληθινή.

Τέλος, ως μικρότερα μονοπάτια που συνέδεαν τη νότια Σύρο με την Απάνω Μεριά μπορεί να θεωρηθούν και δύο μονοπάτια που ξεκίναγαν από το Κίни. Το ένα είναι αυτό που το συνδέει με το Δελφίни (μονοπάτι 7) και το άλλο

ξεκίναγε από το πάνω μέρος του ρέματος και κατευθυνόταν προς το μονοπάτι των Χαρτιανών και τον Πύργο (κλάδος ε5), μονοπάτι που στο μεγαλύτερο μέρος του έχει καταστραφεί.

Γ2. Ξεκινώντας από τα Χαρτιανά ή το Δελφίνι

Από τα Χαρτιανά υπάρχουν τοπικά μονοπάτια προς το Δελφίνι, τη Βαρβαρούσα και προς την περιοχή Πλάτος. Το παλιό μονοπάτι προς τον οικισμό του Μύτακα έχει σήμερα μετατραπεί σε τσιμεντοστρωμένο δρόμο.

Χαρτιανά – Κακός Ποταμός – Δελφίνι (μονοπάτι 7)

Το μονοπάτι ξεκινά από την περιοχή των Χαρτιανών και οδεύοντας προς βορρά, δίπλα από έναν παραπόταμο του Κακού Ποταμού, συνεχίζει ακολούθως μέσα από την κοίτη του Κακού Ποταμού, καταλήγοντας στο Δελφίνι. Το μονοπάτι σε διάφορα σημεία έχει κλείσει τοπικά, υπάρχουν όμως τοπικές παρακάμψεις, έτσι ώστε η πορεία να μπορεί να συνεχίσει κανονικά.

Δελφίνι – Βαρβαρούσα (μονοπάτι δ1)

Από το Δελφίνι, το μονοπάτι προς τη Βαρβαρούσα ξεκινά πάνω από την ταβέρνα και ανεβαίνει υψομετρικά, αποφεύγοντας απόκρημνη περιοχή. Όταν το μονοπάτι φτάσει στο ψηλότερο σημείο του, απ' όπου υπάρχει θέα προς τη Βαρβαρούσα, περνάει μέσα από χαρακτηριστική εμπατή και κατεβαίνει απότομα την πλαγιά μέχρι την παραλία.

Δελφίνι - κορυφή Κρα – Χαρτιανά (μονοπάτι δ2)

Ακολουθώντας το προαναφερθέν μονοπάτι από Δελφίνι προς Βαρβαρούσα, και πριν την εμπατή στο ψηλότερο σημείο του, απ' όπου υπάρχει θέα προς την παραλία της, μπορεί κανείς να στραφεί προς ανατολάς και να ανέβει την πλαγιά μέχρι την κορυφή του υψώματος Κρα (ή Ακρά). Η περιοχή είναι βραχώδης, με μεγάλη κλίση και το μονοπάτι δεν έχει σαφή χάραξη. Η θέα από την κορυφή του Κρα είναι μαγευτική και αποζημιώνει τον πεζοπόρο για την ταλαιπωρία της απότομης ανάβασης. Συνεχίζοντας μετά την κορυφή την πορεία προς ανατολάς, κατεβαίνουμε σε ένα μικρό διάσελο, απ' όπου παλιό μονοπάτι καταλήγει στον Κακό Ποταμό και από εκεί επιστρέφει στην περιοχή των Χαρτιανών.

Η ουρά του «δελφινιού» από ψηλά, εξού και η ονομασία της ομώνυμης παραλίας.

Ο όρμος της Βαρβαρούσας, όπως φαίνεται από την Κορυφή του Κρα.

Η παραλία του Αετού.

Γ3. Ξεκινώντας από το Παπούρι

Παπούρι – Αετός (μονοπάτι 6) – Βαρβαρούσα (μονοπάτι 6α)

Από το Παπούρι ξεκινάει ένα από τα πιο ωραία μονοπάτια, που οδηγεί σε δύο υπέροχες παραλίες: τον Αετό και τη Βαρβαρούσα. Μπορεί να πάρει κανείς το μονοπάτι είτε από την αρχή του, λίγο πριν την εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα (το πρώτο αυτό τμήμα του μονοπατιού είναι γεμάτο με θάμνους και διασχίζεται δύσκολα), είτε χαμηλότερα από το σημείο της γεώτρησης. Στη συνέχεια, ακολουθούμε τα λιθόκτιστα σκαλοπάτια του μονοπατιού μέχρι το ρέμα, όπου, περνώντας από το γεφυράκι, συνεχίζουμε την πορεία μας στην απέναντι πλευρά ανάμεσα σε χαρακτηριστικές ξερολιθιές. Στη διαδρομή περνάμε από κτήματα με εγκαταλελειμμένες καλλιέργειες και μικρά αγροτικά κτίσματα. Πλησιάζοντας προς τον κόλπο του Αετού, διασχίζουμε μια δασωμένη περιοχή με αρεφτιές και στη συνέχεια συναντάμε μια διασταύρωση, η οποία προς βορρά μας οδηγεί στον Αετό και νοτιοδυτικά, αφού πρώτα περάσουμε από ένα εγκαταλελειμμένο λατομείο, στον κόλπο της Βαρβαρούσας, όπου μπορεί να παρατηρήσει κανείς τα υπολείμματα από το σημείο φόρτωσης των μαρμάρων στα καΐκια.

Οι Σχιζομενές και στο βάθος ο Καθρέφτης στα Γράμματα.

Παπούρι – Βαρβαρούσα από το ρέμα (μονοπάτι π1)

Αν δεν θέλει κανείς να επιστρέψει στο Παπούρι από τον ίδιο δρόμο, μπορεί να πάρει το μονοπάτι που ακολουθεί την κοίτη του ρέματος. Ανάλογα με την εποχή μπορεί να συναντήσει κανείς ρυάκια να τρέχουν και μικρές λίμνες να ομορφαίνουν τη διαδρομή.

Γ4. Ξεκινώντας από τον Σύριγγα

Με αφετηρία τον χώρο του πάρκινγκ στο τέλος του τσιμεντοστρωμένου δρόμου που οδηγεί στο Σύριγγα, ξεκινάνε 3 μονοπάτια με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σύριγγας – Σχιζομενές – Σπηλιά του Λεντίνου (μονοπάτι σ1)

Το πρώτο κατευθύνεται στην, ίσως, πιο βραχύδη, απότομη και άγρια περιοχή της Σύρου, την περιοχή της ρεματιάς που καταλήγει στο μικρό, αλλά γραφικό όρμο Αυλάκι. Στην περιοχή αυτή ευρίσκονται δυο ενδιαφέροντα γεωλογικά αξιοθέατα, οι Σχιζομενές και η Σπηλιά του Λεντίνου.

Σπηλιά του Λεντίνου.

Οι Σχιζομενές είναι ένα γεωλογικό φαινόμενο κατακρήμνισης πετρωμάτων, που έχουν αποκοπεί από το μητρικό πέτρωμα σχηματίζοντας δύο στενά φαράγγια.

Η Σπηλιά του Λεντίνου πήρε το όνομά της από την οικογένεια Λεντίνου, που την κατοικούσε μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Χαριτολογώντας για τη Σπηλιά του Λεντίνου λέγαμε ότι διαθέτει καθιστικό, κουζίνα, αποθήκη και υπνοδωμάτιο.

Όλα σε έναν ενιαίο χώρο, διαχωριζόμενο σε διαφορετικά επίπεδα με σκαλιά με μόνο ξεχωριστό χώρο το υπνοδωμάτιο με τον πετρόχτιστο τοίχο και το μικρό εσωτερικό παράθυρο.

Το άλλοτε προσεκτικά σκουπισμένο, χωμάτινο δάπεδό της είναι σήμερα γεμάτο περιπτώματα κατσικιών.

Μέσα από τη σπηλιά μπορεί κανείς να θαυμάσει τη θέα από το άνοιγμα της εισόδου της, που σχηματίζει ένα παράθυρο στις απότομες πλαγιές του Σύριγγα και στα καταγάλανα νερά στο Αυλάκι, τον ομώνυμο στενόμακρο γραφικό όρμο.

Το παράθυρο αυτό, στο άγριο τοπίο της Απάνω Μεριάς, δεν είναι μόνο ένα παράθυρο στη μαγευτική φύση, αλλά και ένα παράθυρο στη μακραινική ιστορία της ανθρώπινης κατοίκησης στην Απάνω Μεριά, στη Σύρο, στις Κυκλάδες γενικότερα.

Αναλογιζόμενοι το πώς επιβίωνε η οικογένεια του Λεντίνου σε ένα τόσο άγριο, βραχώδες, απότομο και άνυδρο περιβάλλον, αποκτάμε μια πολύ καλή εικόνα για το πώς ζούσαν για χιλιετίες οι κάτοικοι της Απάνω Μεριάς. Περπατώντας και παρατηρώντας προσεκτικά την περιοχή θα δει κανείς έντονα τα σημάδια της ανθρώπινης δραστηριότητας. Τις ξερολιθιές, που δεν χώριζαν μόνο τις ιδιοκτησίες, αλλά κυρίως χρησίμευαν για να περιορίζουν την έκταση που κυκλοφορούσαν ελεύθερα τα κατσίκια της κάθε οικογένειας. Τις μικρές μισοκατεστραμμένες πεζούλες, που σχημάτιζαν στην απότομη πλαγιά μικρές επιφάνειες γης για τις καλλιέργειες. Μέσα στη ρεματιά, τα παλιά ξαπλωτά πήλινα κιούπια, που λειτουργούσαν σα μελίσσια, με την κυκλική σχιστόπλακα, που χρησίμευε για καπάκι και που άφηνε έντεχνα στην περίμετρό της μικρές οδούς εισόδου για τις μέλισσες. Στην ίδια ρεματιά, θα θαυμάσει κανείς τις λίγες διάσπαρτες ελιές, σκαρφαλωμένες πάνω στις βραχώδεις απόκρημνες πλαγιές, φυτεμένες από ανθρώπινη πρωτοβουλία και ριζωμένες κυριολεκτικά μέσα στις σχισμές των βράχων. Για πόσιμο νερό θα έπρεπε κανείς να κατέβει από τη σπηλιά μέχρι το ρέμα ακολουθώντας το μονοπάτι και να ανέβει μετά την απόκρημνη πλαγιά μέχρι την πηγή στις ρίζες του βράχου, κάτω από την κορυφή του Απήγανου. Δικαίως θα φανταστούμε μια μικρή ξύλινη βάρκα δεμένη στο μυχό του προφυλαγμένου από τους βοριάδες κόλπου Αυλάκι, που χρησίμευε για να προσθέτει φρέσκα ψάρια στο τραπέζι της οικογένειας.

Σύριγγας – Λατομείο Κρικάκη – Αϊ-Λούκας – Λία (μονοπάτι σ2)

Το δεύτερο μονοπάτι ακολουθεί στην αρχή την ίδια πορεία με το προηγούμενο, σύντομα όμως το εγκαταλείπει για να κατευθυνθεί ψηλά προς το λατομείο του Κρικάκη, ακολουθώντας το παλιό μονοπάτι που χρησιμοποιούσαν όσοι δούλευαν σ' αυτό. Το λατομείο, εγκαταλελειμμένο εδώ και πολλές δεκαετίες, χρησιμοποιήθηκε εντατικά (μαζί μ' αυτό στο Δυόσμο, πάνω από το Μαρμάρι) κατά την περίοδο που κτιζόταν η Ερμούπολη, για να επενδυθούν με αρίστης ποιότητας πελεκητά μάρμαρα οι νεοκλασικές όψεις των κτιρίων (υπολείμματα της δραστηριότητας αυτής βρίσκονται διάσπαρτα στην περιοχή).

Κοιτάζοντας από την παραλία της Λίας την πλαγιά του βουνού που βρίσκεται προς νότον, πολλοί έχουν αναρωτηθεί τι είναι αυτές οι γραμμές πάνω στην πλαγιά. Ένα μεγάλο Z, που θυμίζει την υπογραφή του

Ζορρό και μία ευθεία γραμμή που κατεβαίνει από την κορυφή προς τα κάτω. Όποιος περπατήσει το συγκεκριμένο μονοπάτι θα λύσει την απορία αυτή: πρόκειται για δρόμο που φτιάχτηκε για τις ανάγκες του λατομείου, ο οποίος, με λιθόκτιστη την πλαϊνή πλευρά του, κατεβαίνει την πλαγιά με χαρακτηριστικούς ελιγμούς. Η δε ευθεία, κάθετη γραμμή είναι ένα κτιστό αυλάκι από το οποίο άφηναν να κατρακυλήσουν μέχρι το ρέμα μεγάλες πέτρες μαρμάρου, προκειμένου στη συνέχεια να μεταφερθούν μέχρι την παραλία του Αϊ-Λούκα και από εκεί με βάρκες μέχρι το σημείο προορισμού τους. Όσες πέτρες ήταν ιδιαίτερα ογκώδεις και δεν μπορούσαν να αφεθούν να κατρακυλήσουν για να μη σπάσουν, φορτώνονταν σε μεγάλα κάρα με βόδια ή μουλάρια, τα οποία κατέβαιναν σιγά-σιγά την πλαγιά από το δρόμο. Επειδή, όμως, το βάρος του φορτωμένου κάρου ήταν μεγάλο και η κλίση του δρόμου σημαντική, υπήρχε κίνδυνος ανά πάσα στιγμή το κάρο να πάρει φόρα και τα ζώα να μην μπορούν να την ανακόψουν. Για το λόγο αυτό υπήρχαν ανά διαστήματα στο πλάι του δρόμου ξύλινα ή πέτρινα στηρίγματα από τα οποία έδεναν το κάρο και το άφηναν σιγά-σιγά να κατεβαίνει τον δρόμο.

Σύριγγας – Λία (μονοπάτι 03)

Ένα παλιό μονοπάτι με μεγάλη ανηφόρα για γερά πνευμόνια συνδέει την παραλία της Λίας με τον Σύριγγα. Μπορεί να συνδυαστεί με το προηγούμενο μονοπάτι, ώστε κανείς με μία κυκλική διαδρομή να επιστρέψει στον Σύριγγα από άλλο δρόμο. Φτάνοντας προς τον Σύριγγα θα συναντήσει κανείς, στα δεξιά του, την περιοχή Χάλαρα, μία περιοχή με πολλούς βράχους, ρήγματα και μικρές σπηλιές.

Συμπληρωματικά, στα παραπάνω τρία μονοπάτια, μπορεί να αναφέρει κανείς το εγκαταλελειμμένο και δυσδιάκριτο μονοπάτι, που από τη Σπηλιά του Λεντίνου οδηγεί προς ανατολάς, προς τα ανάντη του ρέματος για να περάσει στην απέναντι πλαγιά και να φτάσει προς το διάσελο που βλέπει προς τον Αετό. Από εκεί μπορεί κανείς να πάει ή προς τον Αετό ή να ανηφορίσει την κορυφογραμμή και να γυρίσει προς το Σύριγγα.

Στην πλαγιά αυτή, κάτω από τη ρίζα του βράχου της κορυφής, ευρίσκεται η πηγή από την οποία έπαιρνε νερό η οικογένεια του Λεντίνου.

Τέλος, στην ίδια περιοχή, εναλλακτικό μονοπάτι είναι αυτό που συνεχίζοντας από τις Σχιζομενές οδηγεί προς το ακρωτήριο Φουρνάκι και τον όρμο του Αϊ-Λούκα.

Γ5. Καστρί - Χαλανδριανή

Η περιοχή του οχυρωμένου πρωτοκυκλαδικού οικισμού στο Καστρί, καθώς και του νεκροταφείου της Χαλανδριανής, της ίδιας εποχής, με πάνω από 600 τάφους, αποτελεί τον πιο σημαντικό αρχαιολογικό χώρο του νησιού. Σημαντικά ευρήματα από τους δυο αυτούς αρχαιολογικούς χώρους (2700-2300 π.Χ.) μπορεί να βρει κανείς τόσο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σύρου και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όσο και στο Βρετανικό Μουσείο ή στο Λούβρο.

Μπορεί να προσεγγίσει κανείς το Καστρί από τρεις διαφορετικές διαδρομές.

Χαλανδριανή – Καστρί (μονοπάτι 3)

Η πρώτη και πιο συνηθισμένη διαδρομή ξεκινάει από τον οικισμό της Χαλανδριανής. Αφού διασχίσει τα πρώτα περίπου 200 μ. φτάνει κανείς στην περιοχή όπου έχουν βρεθεί και ανασκαφεί οι αρχαίοι τάφοι της Χαλανδριανής. Στην απέναντι πλαγιά προς βορρά, διακρίνεται η κορυφή του λόφου Καστρί, όπου ευρίσκονται τα ερείπια του προϊστορικού περιτοιχισμένου οικισμού. Το μονοπάτι κατηφορίζει στην συνέχεια μέχρι το ρέμα, απ' όπου υπάρχει μικρή κοντινή παράκαμψη προς ανατολάς, αν θέλει κανείς να επισκεφτεί την παραλία της Γλυσούρας. Το μονοπάτι για το Καστρί περνάει στην απέναντι πλευρά του ρέματος, όπου ανηφορίζει τη βραχώδη πλαγιά, μέχρι την εμπάτη που ευρίσκεται στην ξερολιθιά που διατρέχει κατά μήκος την κόψη του λόφου. Από το σημείο αυτό, μία σύντομη ανάβαση θα καλύψει το τελευταίο τμήμα μέχρι την ανατολική είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο του περιτοιχισμένου οικισμού.

Δεν θα αναφερθούμε στα αρχαιολογικά στοιχεία που αφορούν το Καστρί και τη Χαλανδριανή, αφού στο ίδιο τεύχος υπάρχει αναλυτική επιστημονική αναφορά σε αυτά.

Το Καστρί όπως φαίνεται κατεβαίνοντας από τον Σα Μιχάλη.

Καστρί–Γλυσούρα–Λουλάς–Πλατύ Βουνί–Χαλανδριανή (μονοπάτι 3)

Αν κανείς, έχοντας ακολουθήσει την προηγούμενη διαδρομή, δεν θέλει να επιστρέψει από τον ίδιο δρόμο, μπορεί να ακολουθήσει την εναλλακτική αυτή διαδρομή, κάνοντας την ίδια πορεία μέχρι το ρέμα της Χαλανδριανής και συνεχίζοντας μέχρι την παραλία της Γλυσούρας. Από τη νότια άκρη της παραλίας ξεκινάει μονοπάτι που ανηφορίζει ομαλά την πλαγιά προς την περιοχή του Λουλά και το Πλατύ Βουνί. Στου Λουλά θα συναντήσει κανείς ένα μικρό αγροτόσπιτο, στην αυλή του οποίου μπορεί να δει χαραγμένο σε μία πέτρα ένα πρόχειρο ηλιακό ρολόι. Στο παρακείμενο ρέμα μπορεί να δει μία μικρή πηγή νερού. Λίγο μετά την περιοχή του Λουλά, με μία μικρή παράκαμψη μέχρι την παραλία του Ψύχα, μπορεί κανείς να δει δίπλα στη ρεματιά το καταπράσινο κτήμα του Ψύχα, όπου και η ομώνυμη πηγή, που τροφοδοτούσε παλαιότερα τους Συριανούς με πόσιμο νερό. Φτάνοντας στον μικρό οικισμό Πλατύ Βουνί μπορεί κανείς να επιστρέψει μέχρι τη Χαλανδριανή (μονοπάτι 3).

Σα Μιχάλης – Καστρί (μονοπάτι μ1)

Το μονοπάτι από το Σα Μιχάλη προς το Καστρί είναι σαφές μόνο στο πρώτο του τμήμα κοντά στον οικισμό του Σα Μιχάλη.

Ο Αερόλιθος.

Στη συνέχεια γίνεται μια απότομη κατάβαση της πλαγιάς μέχρι το ρέμα του Καστριού, χωρίς ένα σαφώς χαραγμένο μονοπάτι. Ομοίως δύσκολη και ασαφής είναι η απότομη ανάβαση προς το Καστρί από τη βραχώδη βόρεια πλευρά του οχυρωμένου οικισμού.

Γ6. Ξεκινώντας από τον Κάμπο

Τα μονοπάτια από τον Κάμπο είναι σαφώς τα πιο γνωστά και πιο περπατημένα, αφού είναι και σχετικά πιο εύκολα και οδηγούν σε μερικές πανέμορφες παραλίες, όπως αυτές της Λίας, της Γριάς Σπηλιάς, του Μέγα Λάκκου και του Μαρμαριού.

Κάμπος – (Αερόλιθος) – Λία (μονοπάτι 4)

Το μονοπάτι από τον Κάμπο για τη Λία ξεκινάει λίγο πριν το τέρμα του δρόμου του Κάμπου, όπου υπάρχει και σχετική ταμπέλα και κατευθύνεται προς δυσμάς. Περνάει στην αρχή του δίπλα από τη Σπηλιά του Μεντόνη. Στο μέσο περίπου της διαδρομής προς Λία, με μία μικρή παράκαμψη προς βορρά, μπορεί κανείς να ανηφορίσει προς την περιοχή του Αερόλιθου (ή Παναυλιές), μια περιοχή με έντονο γεωλογικό ενδι-

αφέρον, την οποία επισκέπτονται κάθε έτος πολλές ομάδες φοιτητών και καθηγητών από πανεπιστήμια του εξωτερικού. Ο λεγόμενος Αερόλιθος δημιουργεί την ψευδή εντύπωση ότι έχει πέσει από τον ουρανό. Αντιθέτως, πρόκειται για πολύ παλαιά, λεία και εξαιρετικά σκληρά πετρώματα -τους λεγόμενους εκλογίτες- που βρίσκονται σε μεγάλο βάθος του υπεδάφους και σε ελάχιστα σημεία σε όλο τον κόσμο, όπως στη Σύρο, μπορεί κανείς να τα συναντήσει στην επιφάνεια του εδάφους. Επιστρέφοντας από τον Αερόλιθο στο μονοπάτι της Λίας, θα συναντήσει κανείς μια μικρή πηγή περιτριγυρισμένη από πικροδάφνες. Η παραλία της Λίας είναι μια πανέμορφη, αμμώδης παραλία με ένα μικρό σπιτάκι και έναν ψηλό ευκάλυπτο στη νότια άκρη της και λίγα μεγάλα αλμυρικά στο κέντρο της.

Λία–Μέγας Λάκκος–Μαρμαρί–Δυόσμος–Κάμπος (μονοπάτι κ1)

Από την παραλία της Λίας υπάρχει ένα παραλιακό μονοπάτι, που κατευθύνεται προς βορρά και οδηγεί, κατά σειρά, προς τις παραλίες του Μέγα Λάκκου, του Μαρμαριού και της Γριάς Σπηλιάς. Στον Μέγα Λάκκο, γρανιτικά πετρώματα σχηματίζουν ένα μικρό καταρράκτη που διοχετεύει το νερό του ρέματος (όποτε τρέχει) προς την παραλία, δημιουργώντας μία χαρακτηριστική καταπράσινη έκταση. Δίπλα της υπάρχει ένα μικρό σπίτι, ενώ στο βόρειο άκρο της παραλίας υπάρχει ένα μικρό, πρόχειρο ξύλινο κιόσκι με καθιστικό. Στην παραλία του Μαρμαριού θα παρατηρήσει κανείς, στη νότια πλευρά του όρμου, τη διαμορφωμένη σκάλα φόρτωσης των μαρμάρων που εξορύσσονταν από το παλαιό, εγκαταλελειμμένο λατομείο του Δυόσμου. Από την παραλία του Μαρμαριού, μπορεί κανείς είτε να προχωρήσει προς βορρά και την παραλία της Γριάς Σπηλιάς, είτε να ανηφορίσει το μονοπάτι που οδηγεί προς τον Δυόσμο. Το μονοπάτι αυτό την εποχή που λειτουργούσε το λατομείο χρησιμοποιούνταν για να κατεβαίνουν φορτωμένα μεγάλα κάρα με μουλάρια. Και εδώ υπήρχαν, ανά διαστήματα, στο πλάι του δρόμου ξύλινα ή πέτρινα στηρίγματα από τα οποία έδεναν το κάρο και το άφηναν σιγά-σιγά να κατεβαίνει το δρόμο, όπως ήδη αναφέραμε και για το λατομείο του Κρικιάκη στον Σύριγγα.

Πριν φτάσουμε στο λατομείο, θα συναντήσουμε στα δεξιά μας ένα πολύ ωραίο, εγκαταλελειμμένο αγροτόσπιτο. Από εκεί, ξεκινά ένα μικρό μονοπάτι, που οδηγεί προς το ρέμα του Δυόσμου, όπου μπορούμε

Η παραλία της Λίας και οι όρμοι των Γραμμάτων. Στο βάθος η κατακρήμνιση του Καθρέφτη.

να θαυμάσουμε την περίτεχνα κτισμένη ομώνυμη πηγή και τη χαραγμένη στα μάρμαρα χρονολογία 1894.

Επιστρέφοντας από την παράκαμψη αυτή, ανηφορίζουμε προς το παλαιό λατομείο και μπαίνουμε στο μονοπάτι των Γραμμάτων και του Διαποριού με κατεύθυνση προς τον Κάμπο.

Κάμπος – Γριά Σπηλιά – Γράμματα (μονοπάτι 5)

Μάλλον η πιο πολυσύχναστη και πολυπερπατημένη διαδρομή. Ξεκινώντας από το τέρμα του δρόμου του Κάμπου, το μονοπάτι στην αρχή του βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του βουνού με θέα προς την Τήνο και την Άνδρο. Μετά από λίγο, περνάει ένα διάσελο και βρίσκεται στη δυτική πλευρά με θέα προς τα Γράμματα και τα νησιά Γυάρου, Κέα, Κύθνος. Αφήνει στα αριστερά του το παλαιό λατομείο του Δυόσμου και συνεχίζει προς την περιοχή του Αμερικάνου και τα Γράμματα. Στη διαδρομή συναντάει κανείς δύο διακλαδώσεις. Η πρώτη τραβάει δεξιά προς βορρά και το Διαπόρι. Η δεύτερη προς αριστερά και δυτικά προς το Μαρμαρί. Το μονοπάτι είναι ομαλό και εύκολο. Πλησιάζοντας προς τη θάλασσα, το μονοπάτι διέρχεται μία πύλη ενός περιφραγμέ-

νου χώρου που είναι η περιοχή του Αμερικάνου. Στη ρεματιά προς τη θάλασσα συναντάμε πλούσια βλάστηση από πεύκα, λίγα αλμυρίκια και μερικούς φοίνικες. Μικρές συστάδες από χαμηλά πεύκα, πλαγιασμένα από τους βοριάδες, διακρίνουμε και στις γύρω πλαγιές. Η παραλία της Γριάς Σπηλιάς πήρε το όνομά της από μία σπηλιά, που η όψη της θυμίζει (σε μερικούς τουλάχιστον) το κεφάλι γριάς.

Η παραλία είναι πράγματι πανέμορφη! Όμως μην φανταστείτε απαραίτητα μian ερημική παραλία. Συνήθως, ειδικά το καλοκαίρι, θα συναντήσει κανείς και άλλους επισκέπτες. Πεζοπόρους που έφτασαν περπατώντας, παραθεριστές που ήρθαν με το «Πέρλα», το σκάφος του Λάκη, που κάνει το καλοκαίρι διαδρομές από το Κίνι προς τις δυτικές παραλίες της Απάνω Μεριάς, άλλους που έφτασαν ως εδώ δια θαλάσσης με ταχύπλοα και ιστιοπλοϊκά και βέβαια αρκετές σκηνές κάτω από τη σκιά των δέντρων.

Το μονοπάτι από τη Γριά Σπηλιά συνεχίζει από τη βόρεια πλευρά της παραλίας και, περνώντας μία μικρή παραλία, φτάνει στη συνέχεια στην αμμώδη, γραφική παραλία των Γραμμάτων. Περπατώντας ακόμα λίγο πιο πέρα, στα βράχια, βρισκόμαστε στην αρχαιολογική περιοχή των Γραμμάτων.

Η Σύρος, ευρισκόμενη στο κέντρο του Αιγαίου, υπήρξε από την αρχαιότητα ένα κομβικό σημείο για τη συνέχεια του ταξιδιού προς τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων. Στο βόρειο μέρος του νησιού, ο ονομαζόμενος όρμος των Γραμμάτων προσέφερε πάντα στους ναυτικούς ένα σίγουρο καταφύγιο, όταν ο καιρός ήταν κακός. Προφυλαγμένος απόλυτα από τους βοριάδες που πνέουν συνήθως στο Αιγαίο αλλά και αρκετά καλά από τους νοτιάδες, ειδικά στο βορειοδυτικό του μέρος, ο όρμος των Γραμμάτων υπήρξε από την αρχαιότητα ένα σίγουρο αραξοβόλι.

Στο σημείο αυτό, όπου στην ακτή υπάρχουν λείοι βραχώδεις σχηματισμοί, συνήθιζαν να απαγκιάζουν τα πλοία, όταν ο καιρός δεν τους επέτρεπε τη συνέχεια του ταξιδιού. Εδώ περίμεναν οι ναυτικοί να αλλάξει ο καιρός για να συνεχίσουν το ταξίδι τους. Στην περίοδο αυτή ήταν φυσικό να προσεύχονται στους θεούς είτε για να τους ευχαριστήσουν, γιατί τους έσωσαν από την κακοκαιρία, είτε για να παρακαλέσουν ώστε

να συνεχίσουν ακίνδυνα το ταξίδι τους. Συνήθιζαν, λοιπόν, τις ευχές και τις προσευχές τους αυτές να τις σκαλίζουν στα λεία βράχια της ακτής, περιμένοντας πότε θα τους δοθεί η ευκαιρία να αποπλεύσουν. Για το λόγο αυτό και ο όρμος έχει ονομαστεί «Γράμματα». Οι αρχαίες αυτές επιγραφές που, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, χρονολογούνται από την κλασική αρχαιότητα μέχρι και το Μεσαίωνα, παραμένουν απροφύλακτες από τις βροχές και τους ανέμους, χάνοντας σιγά-σιγά την ευκρίνειά τους, αλλά δυστυχώς και από την ασυνειδησία ορισμένων, που ακόμα και στις μέρες μας δεν σέβονται τη σημασία του τόπου χαράζοντας δικές τους, σύγχρονες επιγραφές δίπλα σε αυτές της αρχαιότητας.

Από τη μικρή παραλία των Γραμμάτων μπορεί κανείς να συνεχίσει προς βορρά, από το διάσελο, μέχρι να συναντήσει το μονοπάτι που οδηγεί προς το Διαπόρι και να κατευθυνθεί είτε στο ίδιο το Διαπόρι είτε να επιστρέψει στον Κάμπο.

Από τον αρχαιολογικό χώρο των Γραμμάτων, αν ανηφορίσει κανείς λίγο την πλαγιά προς δυσμάς θα συναντήσει τον εντυπωσιακό «Καθρέφτη», που θα του κόψει την ανάσα. Το βουνό κόβεται απότομα, σχηματίζοντας ένα κατακόρυφο βάραθρο ύψους 100 περίπου μέτρων από την κορυφή μέχρι τη θάλασσα.

Στου Αμερικάνου

Όλη η περιοχή στην οποία αναφερθήκαμε, που περιλαμβάνει τις πλαγιές γύρω από τον κόλπο των Γραμμάτων και τις τρεις παραλίες που περιλαμβάνονται σε αυτόν, αποτελούν μία ενιαία ιδιοκτησία του αποθανόντος πλέον John H.G. Pierson, του γνωστού σε όλους τους Συριανούς ως «ο Αμερικάνος». Ο Αμερικανός J. Pierson στέλεχος των Ηνωμένων Εθνών, φιλέλληνας και λάτρης της ιστορίας και του πολιτισμού των αρχαίων Ελλήνων, έχοντας διαβάσει στα ομηρικά έπη ότι οι Κυκλάδες διέθεταν πυκνή βλάστηση, δάση και πηγές εντυπωσιάστηκε από το γυμνό, βραχώδες τοπίο που συνάντησε όταν τα επισκέφτηκε και έβαλε σαν σκοπό της ζωής του να πραγματοποιήσει ένα παγκοσμίως πρωτότυπο πείραμα, οραματίστηκε να αναπλάσει το χαμένο χώμα, να εμπλουτίσει το έδαφος και να αποδείξει ότι τα χαμένα δάση μπορούσαν και πάλι να σκεπάσουν την Κυκλαδική γη. Είναι αλήθεια, που επαληθεύεται από ιστορικές πηγές, ότι οι Κυκλάδες διέθεταν στην

Στου Αμερικάνου.

αρχαιότητα πλούσια βλάστηση. Δεν είναι απολύτως γνωστό γιατί η βλάστηση αυτή εξαφανίστηκε. Πιο πιθανή εξήγηση είναι η εντατική υλοτόμηση που γινόταν επί αιώνες για τη ναυπήγηση του στόλου των αρχαίων Ελλήνων, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι για τη ναυπήγηση ενός και μόνο μεγάλου πλοίου της αρχαιότητας απαιτούνταν η υλοτόμηση 4.000 βελανιδιών ή πεύκων. Η αιτία αυτή, συνοδευόμενη ενδεχομένως από πυρκαγιές, οδήγησε σε αποψίλωση της γης, σε μεταφορά από τα νερά της βροχής της εύφορης γης στα πεδινά και στη θάλασσα, στην, εκ της αιτίας αυτής, μείωση των βροχών, που έκανε με τη σειρά της αδύνατη την αναβίωση των χαμένων δασών, προκαλώντας ένα φαύλο κύκλο καταστροφής της βλάστησης και της εύφορης γης που τη γεννούσε.

Σκοπός του *J. Pierson* ήταν η αγορά μιας έκτασης γης σε ένα νησί των Κυκλάδων, προκειμένου να φυτέψει σε αυτή χιλιάδες δέντρα, ώστε να αντιστρέψει τον φαύλο κύκλο αυτό. Πίστευε ότι οι ρίζες των δέντρων, με τη μηχανική και χημική τους δράση, θα μπορούσαν να αποσυνθέσουν με την πάροδο των χρόνων το βραχώδες έδαφος, να δημιουργήσουν σιγά-σιγά εύφορο έδαφος, να επεκτείνουν τη βλάστηση, προκαλώντας περισσότερες βροχές, που με τη σειρά τους με έναν ανερχόμενο κύκλο δημιουργίας θα αποτελούσε την αρχή μιας αλυσίδας αναβίωσης

της χαμένης βλάστησης και του τοπίου της αρχαιότητας. Η ιδέα του, αν και πρωτότυπη και ρηξικέλευθη, στηριζόταν σε επιστημονικά δεδομένα και παρόμοιες μέθοδοι δοκιμάζονταν την εποχή εκείνη από την UNESCO σε διάφορες περιοχές του κόσμου με αντίστοιχα προβλήματα. Με το όραμα αυτό έφτασε στη Σύρο, στις αρχές της δεκαετίας του '60, ψάχνοντας να αγοράσει την κατάλληλη γη για το πείραμά του. Ο *J. Pierson* στο βιβλίο του «Ένα νησί στην Ελλάδα» περιγράφει λεπτομερώς όλα τα εμπόδια, τις δυσκολίες και τις απογοητεύσεις που συνάντησε προκειμένου να κατορθώσει να υλοποιήσει το πείραμά του. Περιγράφει λεπτομερώς τη φιλοξενία, τη φιλικότητα, τη ζεστασιά που συνάντησε από πολλούς Έλληνες, αλλά και την καχυποψία, την προσπάθεια εκμετάλλευσης, τη γραφειοκρατία και τα ανυπέρβλητα εμπόδια με τις κρατικές υπηρεσίες και τα υπουργεία, την ανάγκη να περάσει από τα υπουργικά γραφεία για να του δοθεί η ευκαιρία να υλοποιήσει το πείραμα αυτό, που χρηματοδοτούσε εξ ολοκλήρου ο ίδιος και το οποίο γινόταν με αποκλειστικό κίνητρο την αγάπη του για την Ελλάδα και τους Έλληνες.

Μετά από χιλιάδες εμπόδια κατόρθωσε να αγοράσει μια έκταση χιλίων, περίπου, στρεμμάτων στην περιοχή των Γραμμάτων. Την περιέφραξε, φρόντισε να εξασφαλίσει το απαιτούμενο νερό και φύτεψε πολλές χιλιάδες δέντρων. Δυστυχώς, δεν μπόρεσε να πετύχει τους σκοπούς του πειράματός του. Λίγο η άγονη γη, λίγο οι ισχυροί βοριάδες και η έλλειψη επαρκούς ποσότητας νερού, αλλά πιο πολύ τα κατσίκια που έμπαιναν στην έκτασή του και έτρωγαν τις κορφές των φρεσκοφυτεμένων δέντρων, καθώς και οι χωρικοί που φρόντιζαν να δημιουργούν ανοίγματα στην περίφραξη, προκειμένου τα κατσίκια τους να βρίσκουν εύκολη τροφή, οδήγησαν το πείραμα στην αποτυχία.

Και όμως ο *J. Pierson* με το έργο του άφησε πίσω του κάτι πολύ σημαντικό. Δεν είναι τα μερικές εκατοντάδες δέντρα που κατάφεραν να επιβιώσουν, δεν είναι η σημαντική όαση πρασίνου στη Γριά Σπηλιά που αποτελεί πόλο έλξης σε τόσους λάτρεις της φύσης και του παρθένου περιβάλλοντος, είναι το παράδειγμα ότι ο άνθρωπος μπορεί να βάζει στόχους και να κάνει σκοπό της ζωής του την προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος, το σεβασμό στην ιστορία και στον άνθρωπο. Ο *J. Pierson* απεβίωσε το 2001 και, σύμφωνα με την επιθυμία του, η στάχτη του σκορπίστηκε στον όρμο των Γραμμάτων και στη Γριά Σπηλιά.

Διαπόρι.

Κάμπος – Διαπόρι (μονοπάτι 5)

Με ίδια αρχή με το μονοπάτι των Γραμμάτων, το μονοπάτι για το Διαπόρι διακλαδίζεται από αυτό οδεύοντας προς τα δεξιά και ακολουθώντας πορεία προς βορρά. Είναι ένα ομαλό και εύκολο μονοπάτι με πανέμορφη θέα. Ακολουθεί σχεδόν την κορυφογραμμή των ορεινών όγκων του βορειότερου τμήματος του νησιού, ευρισκόμενο άλλοτε στην ανατολική και άλλοτε στη δυτική πλευρά των βουνών, εναλλάσσοντας αντίστοιχα τη θέα, ενώ σε αρκετά σημεία η θέα είναι αμφίπλευρη, αντικρίζοντας τη θάλασσα και προς τις δύο κατευθύνσεις. Το Διαπόρι είναι το βορειότερο άκρο του νησιού και το τέλος του μονοπατιού σε οδηγεί σε ένα ύψωμα δίπλα από το ακρωτήριο Τρίμεσο, όπου και ο βόρειος φάρος του νησιού. Η θέα είναι μαγευτική και η θάλασσα σε αγκαλιάζει από όλες τις πλευρές σε μία γωνία πάνω από 300 μοίρες. Με μία μικρή, αλλά δύσκολη και απότομη παράκαμψη μπορεί κανείς να φτάσει μέχρι τον παρακείμενο φάρο.

Στην παραλία της Ήπης.

Τέλος, μπορούμε να αναφέρουμε ένα ακόμα μονοπάτι, δυστυχώς δυσδιάκριτο σε μεγάλα του τμήματα, που ξεκινά και αυτό από τον Κάμπο και οδηγεί μέχρι την παραλία της Ήπης (της Συκαμιάς σύμφωνα με την άποψη αρκετών) με τους πανέμορφους βραχώδεις σχηματισμούς, που δίνουν την εντύπωση φυτεμένων στη θάλασσα γλυπτών.

Δ. Παράθυρο στο παρελθόν και στο μέλλον

Περπατώντας κανείς στα μονοπάτια της Απάνω Μεριάς αντικρίζει ένα παράθυρο στο παρελθόν. Αντικρίζει σχεδόν απaráλλαχτο το ίδιο τοπίο, που έβλεπαν οι κάτοικοί του εδώ και πολλούς αιώνες, τους τρόπους και τις μεθόδους των καλλιεργειών και της οικονομίας τους, τις δύσκολες συνθήκες μέσα στις οποίες επιβίωσαν, δημιουργώντας συγχρόνως πολιτιστικά προϊόντα υψηλής ιστορικής και αισθητικής αξίας, όπως τα ευρήματα της Χαλανδριανής.

Οι αναβαθμοί της Απάνω Μεριάς.

Το ίδιο παράθυρο είναι όμως και ένα παράθυρο στο μέλλον. Στο μέλλον του ανθρώπου που, μπουχτισμένος από μια πιεσμένη και αγχώδη πραγματικότητα στην καθημερινότητα των σύγχρονων πόλεων, ψάχνει μια νέα ισορροπία στη σχέση του με τη φύση και το παρελθόν. Του ανθρώπου που ελκύεται όλο και πιο πολύ από απλές δραστηριότητες δίπλα στη φύση. Του ανθρώπου που ψάχνει διέξοδο σε τονωτικές δραστηριότητες, όπως η πεζοπορία, οι καταδύσεις, το ψάρεμα, οι αναρριχήσεις, η επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους και στα σημεία γεωλογικού ενδιαφέροντος.

Ένα παράθυρο στο μέλλον του ανθρώπου που κατακτά ένα νέο επίπεδο στη σχέση του με το περιβάλλον, την προστασία της φύσης, το σεβασμό στο παρελθόν και στην ιστορία του. ■

Θερμές ευχαριστίες: στον Δημήτρη Χαμεζόπουλο για τη βοήθειά του στην επιμέλεια του κειμένου και στην κατάταξη και βαθμολόγηση των μονοπατιών καθώς και για τη χορήγηση ορισμένων εκ των φωτογραφιών που συνοδεύουν το κείμενο.

φωτογραφία: Χαρά Πελεκάνου

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ ΚΑΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 17^ο-18^ο ΑΙΩΝΑ.

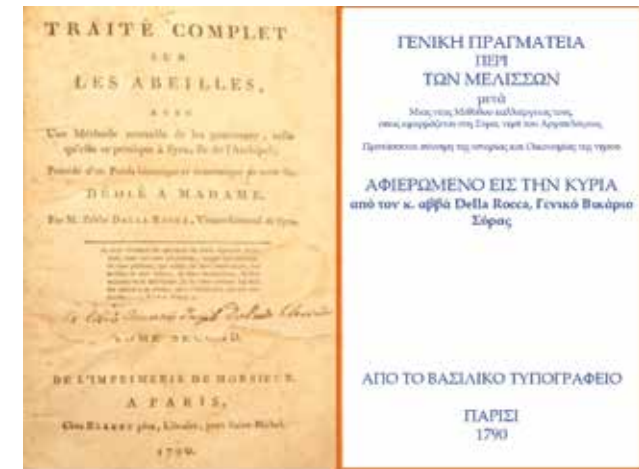
κείμενο
Ελπίδα Πρίντζη - Καμπέλη

Εισαγωγή

Η Σύρος αναφέρεται για πρώτη φορά σε στίχους του Ομήρου στο έπος της Οδύσσειας, όπου παρουσιάζεται ως βασίλειο με πλούτο, ευτυχία και ευμάρεια των κατοίκων της. Την ονομάζει δε «νήσον αγαθήν, εύβοτον, οινοπληθή και πολύπηρον». Έτσι τις πρώτες πληροφορίες για την αγροτική οικονομία της Σύρου αντλούμε από τον Όμηρο¹, οι οποίες επιβεβαιώνονται από την αρχαιολογική σκαπάνη του Χρήστου Τσουντα, τα σημαντικά ευρήματα της οποίας υποδηλώνουν την ευμάρεια των κατοίκων του προϊστορικού οικισμού². Οι ανασκαφές, στα τέλη του προπερασμένου αιώνα, έφεραν στο φως το καλύτερο και το πιο χαρακτηριστικό δείγμα οργανωμένου, πλούσιου και πολυάνθρωπου προϊστορικού οικισμού με φυσική και τεχνητή οχύρωση, στην κορυφή του λόφου Καστρί, με στοιχεία από τη ζωή των γεωργοκτηνοτρόφων, ψαράδων και τεχνιτών κατοίκων, ενώ τα κτερίσματα από την νεκρόπολη της Χαλανδριανής³ αποκαλύπτουν πλήθος πολιτιστικών στοιχείων⁴.

Η Ελπίδα Πρίντζη-Καμπέλη είναι Νηπιαγωγός, Διδάκτωρ Ιστορίας Εκπαίδευσης, Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Επίτιμη Σχολική Σύμβουλος Προσχολικής Αγωγής.

«... Παρόλη τη μικρή της έκταση, η Σύρα δεν στερήθηκε τίτλων δόξας κατά την Αρχαιότητα. Είχε τους δικούς της βασιλείς, όπως όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων. Ο Κτησίας, γιός του Ορμένιου και πατέρας του Εύμαιου, βασίλευε κατά τον Όμηρο πάνω σε όλο το νησί, ξακουστό από την εποχή εκείνη για τη γονιμότητά του σε σιτάρι και κρασί, για τα ποιμνιά του και για τον υγιεινό αέρα. Το νησί ήταν επίσης γνωστό για ένα αστρονομικό εργαλείο που σημείωνε τα ηλιοστάσια και τις ισημερίες» (Dellarocca, 1790).

1. Όταν ο Οδυσσέας μετά τον Τρωικό πόλεμο γυρίζει στην Ιθάκη για να παρακολουθήσει ο ίδιος την κατάσταση που επικρατεί στο βασίλειό του, μεταμορφώνεται σε ζητιάνο, επισκέπτεται σαν ξένος τον πιστό του χοιροβοσκό Εύμαιο και τον ρωτά για την καταγωγή του. Κι εκείνος του απαντά: «Συρήνι λένε το νησί, αν το 'χεις ακουστά σου, στην Ορτυγία πιο ψηλά, στο γύρισμα του ήλιου, όχι πυκνοκατοικητό, μα καρποφόρο μέρος, βοσκότοπο, πολύσταρο μ' αμπέλια και κοπάδια. Πείνα ποτέ δεν έπεσε στη Χώρα μήτε αρρώστια κακή, που τους ταλαίπωρους θερίζει ανθρώπους. Μα σαν γεράσουν των θνητών οι φάρες, τότε ο Φοίβος θάρθει ο αργυροδόξαρρος κι η Αρτεμη μαζί του και με πυκνές σαίτες τους, τους γλυκοθανατώνουν. Δυο πολιτείες είναι εκεί κι όλα σε δυο μοιράζουν κι είχανε τον πατέρα μου κι οι δυο για βασιλιά των τον Κτήσιο του Ορμένιου γιό, με τους θεούς παρόμοιο» (Οδύσσεια Ο, 403-414).
2. Δύο στοιχεία επιβεβαιώνουν τα λόγια του Όμηρου, για το ότι η Συρία είναι η Σύρος. Το πρώτο είναι η γεωγραφική της θέση: «Δυτικά της Ορτυγίας», δηλαδή Δυτικά της Δήλου, όπου υπάρχει μόνο η Σύρος. Το δεύτερο πράγματι συγκλονιστικό, είναι ότι από τις ανασκαφές ήρθε στο φως όστρακο (κομμάτι πηλού) που είχε την επιγραφή «Κτησίας Ορμένου», δηλαδή το όνομα του βασιλιά του οποίου το όνομα αναφέρεται από τον Όμηρο, μέσω του Εύμαιου.
3. Πρώτος ο Κλων Στέφανος είχε αναγνωρίσει προϊστορικά λείψανα στη Σύρο. Ο δε Γρηγόρης Παπαδόπουλος, είχε υποδείξει τους τάφους της Χαλανδριανής ήδη από το 1862, πριν από τις πρώτες ανασκαφικές δραστηριότητες του πρέσβη της Γαλλίας Παύλου Challet, κατά τη δεκαετία του 1870.
4. Μαρθάρη Μαρίζα (Επιμ.), 1898-1998, *Εκατό χρόνια από τις έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Σύρο*, Αθήνα 2002.
5. Stefano Dellarocca, *Traité Complet sur les Abeilles...*, Paris 1790.

Με το τέλος της γεωμετρικής περιόδου, στα αρχαϊκά χρόνια, η Σύρος διαμορφώνει βαθμιαία την ιωνική της φυσιογνωμία. Οι σχέσεις του νησιού με πόλεις της Ιωνίας θεωρούνται βέβαιες κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.

Σ' αυτή την περίοδο γεννιέται στη Σύρο ο φιλόσοφος Φερεκύδης, η μεγάλη δόξα της Σύρου, το έργο του οποίου μελετάται και είναι γνωστό παγκοσμίως. Υποστηρίζεται δε ότι σε ομώνυμο άντρο στο βόρειο τμήμα του νησιού «κατασκεύασε το δικό του, δύο αιώνες μετά τον Αχάζ και τρεις μετά τους Φοίνικες...»⁶. Στα βυζαντινά χρόνια η Σύρος είναι ασημαντη και αραιοκατοικημένη και μαστίζεται για 900 περίπου χρόνια από τους πειρατές. Η μόνη ορατή από θάλασσα κατοικημένη περιοχή είναι ο «Βράχος» της Άνω Σύρου, ένας φυσικά οχυρωμένος οικισμός, που ιδρύθηκε από τους κυνηγημένους από τους πειρατές Συριανούς, στις αρχές του 9ου αιώνα, σ' ελάχιστη απόσταση από την αρχαία πόλη. Όταν το 1207 ο Βενετός Μάρκος Σανούδος καταλαμβάνει τις Κυκλάδες ιδρύοντας το Δουκάτο της Νάξου, η Σύρος, το βραχονήσι των 84 τετραγωνικών χιλιομέτρων, αποκτά οντότητα και συμπαγή καθολικό πληθυσμό. Σκόρπιες πληροφορίες για το περιβάλλον, τη χλωρίδα και την πανίδα της Σύρου, μας δίνει ο περιηγητής *Christoforo Buondelmonti* στο *Librum Insularum Archipelagi*, όταν επισκέφθηκε τις Κυκλάδες το 1454, αναφέροντας ότι οι κάτοικοι του νησιού τρέφονται με χαρούπια –ξυλοκέρατα– και κρέας αγριοκάσικων που είναι άφθονα στο νησί. Υπολογίζει δε τους κατοίκους μόνο σε 400. Το 1500 ο *Marino Sanuto* που περιηγήθηκε τις Κυκλάδες από το 1496 μέχρι το 1533, μας δίνει αριθμό κατοίκων 550, ενώ το 1535, όταν υπογράφονται οι πρώτες «Δι-ομολογήσεις» (*Capitulations*), μεταξύ του βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκου Α' και του Σουλτάνου Σουλεϊμάν Α', πάλι οι κάτοικοι της Σύρου δεν ξεπερνούν τους 500. Ο μικρός οικισμός, στην κορυφή του λόφου, αυξάνει τον πληθυσμό του κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ η Γαλλική προστασία βοηθά στην οικονομική του ανάπτυξη. Το 1700 οι κάτοικοί του κατά τον *Tournefort* φτάνουν τις 4.000 (*Tournefort* 1717, *Hofmann* 1937, *Dellarocca* 1790). Όταν το 1728 ενέσκηψε σοβαρός λοιμός στη Σύρο, τα θύματα, σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες, έφθασαν στο 1/3 του πληθυσμού, ξεπερνώντας τις χίλιες ψυχές⁷.

6. «Πρόκειται για το ηλιοτρόπιο ή ηλιακό ρολόι. Από τον Όμηρο μαθαίνουμε ότι οι Φοίνικες κατασκεύασαν στη Σύρα ένα ηλιακό ρολόι του οποίου ο δείκτης σημείωνε με τη σκιά του τα ηλιοστάσια. Το σπάνιο αυτό μηχανήμα προκάλεσε το θαυμασμό του κόσμου. Ο πολυμήχανος και πολυμαθέστατος Όμηρος το περιγράφει σαν ένα πολύ ασυνήθιστο αντικείμενο. Αργότερα διαδόθηκαν και αλλού τα ηλιακά ρολόγια...». *Dellarocca*, 1790, σ. 30. Βλ. Μελέτη Στεφάνου Ιωσήφ, για το πηγάδι που θεωρείται «Ηλιακό ρολόι». Ο Συριανός καθηγητής του Πολυτεχνείου Ιωσήφ Στεφάνου έχει κάνει μια εμπεριστατωμένη μελέτη για το «Πηγάδι του Ελληνικού», αλλά δεν γνωρίζω αν έχουν γίνει αποδεκτά από τον Επιστημονικό κόσμο τα πορίσματά της.

Η Σύρος διοικείται από εκλεγμένο Επίτροπο με νομοθετική και εκτελεστική εξουσία. Μεγάλη εξουσία είχε και ο καθολικός Επίσκοπος, πληροφορίες για την δικαιοδοσία του οποίου, καθώς και για το Εθιμικό Δίκαιο, τον τρόπο σύνταξης των διαθηκών και των προικοσυμφώνων, όπως επίσης και για τη συμμετοχή του Τούρκου Καδή, που έδρευε στην Άνδρο και τον δωροδοκούσαν αδρά για να μένει μακριά και να μην παρεμβαίνει, παρέχουν τα κείμενα του *Tournefort* (1717) και του *G. Hofmann* (1937).

Σημαντικές πληροφορίες για το περιβάλλον της μεσαιωνικής Σύρας, το 17ο αιώνα, αναφέρονται στη γαλλική έκδοση του έργου του *R. Sauger*⁷. Ωστόσο, μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα (1650-1700), οι πληροφορίες που έχουμε για το περιβάλλον και τη ζωή των κατοίκων της Σύρου είναι και πάλι λιγοστές και προέρχονται κυρίως από τις γραπτές αναφορές των Επισκόπων ή των Επιτετραμμένων της Ρώμης, οι οποίοι πάντοτε στις εκθέσεις τους περιελάμβαναν και στοιχεία για τον πληθυσμό και τον τρόπο διαβίωσης των κατοίκων.

Έτσι τον Αύγουστο του 1652, ο *Fra Bernardo* περιγράφει τη φτώχεια των 2.000 κατοίκων του οικισμού που υπέφεραν εξ αιτίας των Τουρκοβενετικών πολέμων και τη μείωση του πληθυσμού, λόγω μετανάστευσης (*Hofmann*, 1937).

Το 18ο αιώνα, οι πληροφορίες που έχουμε για το νησί και την αγροτική οικονομία του προέρχονται κυρίως από τον *Joseph Pitton de Tournefort* (*Tournefort*, 1717) και τον ιερέα *Stefano Dellarocca*⁸ και γραπτές αναφορές των Επισκόπων. Στις 30 Ιανουαρίου το 1788, ο Επίσκοπος Σύρου *Fonton* περιγράφει ότι το νησί κατοικείται από έναν μοναδικό οικισμό, πάνω στο λόφο, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και η κατοικία του Επισκόπου.

Ο πληθυσμός έχει ελαττωθεί σε 2.000 κατοίκους, μοιρασμένους σε 400 οικογένειες, επειδή πολλοί έχουν μεταναστεύσει, για μια καλύτερη ζωή, στη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, εξ αιτίας των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης και του υψηλού κόστους των τροφίμων (*Hofmann*, 1937).

Πολλοί περιηγητές πέρασαν μεταγενέστερα, κατά καιρούς το 19ο αιώνα, από τη Σύρο, αφήνοντας πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το φυσικό περιβάλλον του νησιού.

7. R. Sauger, Ιστορίες των δουκών, από το 1207-1566, σε μτφ. Α. Κάραλη, 1879.

8. Sauger, Ιστορίες των δουκών, από το 1207-1566, Paris 1669.

8. Stefano Dellarocca, *Traité Complet sur les Abeilles...*, Paris 1790.

Ορισμένοι έμειναν για αρκετά διαστήματα στο νησί, όπως ο Γερμανός γιατρός *Erhard*, ο οποίος μελέτησε την πανίδα της Σύρου και των Κυκλάδων. Ο διάσημος βοτανολόγος *Karl Reching* επίσης δημοσίευσε τις έρευνές του για τα φυτά του Αιγαίου, ενώ υπάρχουν στοιχεία ότι επισκέφθηκε τη Σύρο τρεις φορές το 1927.

Το Περιβάλλον της Σύρου τον 17ο-18ο αιώνα – Το κλίμα

Όλα τα νησιά του Αρχιπελάγους, γράφει ο R. Sauger, «...έχουν κλίμα γλυκύτατον και ο χειμών είναι σχεδόν άγνωστος, ο δε παγετός θεωρείται θαύμα. Οι καύσωνες δεν είναι ενταύθα οχληροί ως εις άλλα μέρη. Κατά το πλείστον μέρος του χρόνου πνέει βόρειος άνεμος λίαν ευάρεστος, όστις δροσίζει τον αέρα. Η θάλασσα συντελεί προς τούτοις τα μέγιστα, όπως μετριάξει την θερμότητα των ηλιακών ακτίνων, αίτινες άνευ τούτου θα ήσαν ανυπόφοροι. Η θερμοκρασία του κλίματος διατηρεί τα δέντρα πάντοτε ευθαλή [πράσινα] και ανθούντα, καθ' όλον σχεδόν το έτος. Ο οργανισμός διατηρείται υγιής και εύρωστος και η τε αρθρίτις και η νεφρίτις εισίν άγνωστοι παρ' αυτοίς. Ο την Κωνσταντινούπολιν και τα λοιπά μέρη της Ανατολής μαστίζων λοιμός [πανώλης] ουδέποτε επισκέπτεται τας νήσους ταύτας, εκτός αν φέρωσιν αυτόν αλλαχόθεν λοιμώττοντες τινές... » (Sauger, μτφ. Α. Κάραλη, 1879).

Σημαντικότερες γραπτές πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον και την αγροτική οικονομία της Σύρου αντλούμε από το Α' βιβλίο της 3τομης μελέτης του αββά *Stefano Dellarocca*⁹ Γενική πραγματεία περί των Μελισσών, όπου προηγείται της μεθόδου της εκτροφής των μελισσών μια Σύνοψη της Ιστορίας και Οικονομίας της νήσου, σε 12 κεφάλαια¹⁰. Οφείλουμε να πούμε εδώ ότι η μελέτη του *Dellarocca* θεωρείται πολύ σημαντική, επειδή ήταν γραμμένη σε γαλλική γλώσσα και περιείχε πολλές πληροφορίες για την ιστορία της Σύρου, κάνοντας γνωστό το νησί μας και την ιστορία του στο Δυτικό κόσμο.

9. Stefano Dellarocca, *Traité Complet sur les Abeilles...*, Παρίσι 1790. Σπάνια έκδοση, σε γαλλική γλώσσα, ένα αντίτυπο της οποίας φυλάσσεται στα ΓΑΚ Κυκλάδων κι άλλο ένα στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Το έργο του πραγματεύεται Μια νέα Μέθοδο καλλιέργειας [εκτροφής των μελισσών], όπως εφαρμόζεται στη Σύρο, νησί του Αρχιπελάγους. Η έκδοση αφιερώνεται εις την Κυρία [Μαρία Αντουανέτα] από τον κ. αββά Della Rocca, Γενικό Βικάριο Σύρας.

10. Βλ. Ρούσσος Μηλιδώνης, Σύρα, Ιστορική Ιχνηλασία, Παρίσι 1790, Σύρος 2008.

11. «Effectivement à peine les hivers durent-ils trois mois dans tout l' Archipel: cependant le froid y est extrêmement piquant avec les vents du nord, et il faut s'y habiller, pendant ce temps-là, au moins aussi chaudement qu' à Paris. J' ai demeuré environ dix-sept ans dans l' Archipel, et je n'y ai pas vu de gelées; nos vieillards même ne les ont jamais connues: cependant les vents du nord y sont quelquefois si forts, si secs et si froids, qu' ils crispent toute la surface de la terre, et que l'on n'y voit pas un brin d' herbe». Υποσ. 1. Dellarocca, p. 4.

Γράφει για το κλίμα του νησιού στα τέλη του 18ου αιώνα, σε υποσημείωση στο Α' βιβλίο του, ο *Dellarocca*: «Στην πραγματικότητα, εδώ οι χειμώνες διαρκούν μόνο τρεις μήνες. Το κρύο είναι αισθητό όταν πνέουν βόρειοι άνεμοι. Τότε οι νησιώτες ντύνονται ζεστά, όπως στο Παρίσι. Έμεινα 17 χρόνια στη Σύρα χωρίς να δω πάγο [παγετό]. Το ίδιο άκουσα και από τους γεροντότερους. Εν τούτοις ο βοριάς είναι μερικές φορές τόσο κρύος ώστε να παγώνει την επιφάνεια της γης. Είναι τότε που με δυσκολία θα αναζητήσετε κλωνάρι φυτού»¹¹ και συνεχίζει: «οι ζέστες δεν είναι πολύ ενοχλητικές... πνέει ένας πολύ ευνοϊκός άνεμος που δροσίζει την ατμόσφαιρα. Η θάλασσα συντελεί στο να μετριάζονται οι καλοκαιρινοί καύσωνες που σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν ανυπόφοροι. Και οι δύο αυτοί ευνοϊκοί παράγοντες [μελέμι και θάλασσα] συντελούν στο να είναι πάντα τα δέντρα πράσινα. Ορισμένα ανθοφορούν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Τα σώματα των νησιωτών είναι δυνατά και απαλλαγμένα από παθήσεις όπως η αρθρίτιδα» (*Dellarocca*, 1790) και σε υποσημείωση: «Ο Ιπποκράτης και μεταγενέστερα ο Ραυ, αποδίδουν την διανοητική υπεροχή των Αρχαίων Ελλήνων σε σύγκριση με άλλους λαούς, στο εύκρατο κλίμα και στην εντυπωσιακή διαφορά των εποχών» (*Dellarocca*, 1790). Αντιγράφοντας τον R. Sauger, περιγράφει την Άνοιξη, αναφερόμενος σε όλα τα νησιά του Αρχιπελάγους: *C'est dans l' Archipel qu' il faut*

aller voir le printemps dans toute sa beauté: cette saison si riante et si fort ventée en Italie, est encore tout autre chose dans les îles... Οι πορτοκαλιές και οι λεμονιές μοσχοβολούν...οι κάμποι και οι λόφοι γίνονται κόκκινοι από τις ανεμώνες, τα βουνά καλύπτονται από θυμάρι και λεβάντα. Σμήνη μελισσών πετούν και τρέφονται, δίνοντας το διάφανο μέλι τους. Οι πικροδάφνες... ευδοκιμούν μόνες τους, χωρίς φροντίδα, στις ρεματιές, προσφέροντας μοναδικό θέαμα. Είναι θάμνοι ύψους 12 - 14 ποδιών, γεμάτοι από κόκκινα και άσπρα λουλούδια, που φυτρώνουν στις όχθες ρυακιών ή δίπλα σε πηγές... (Dellarocca, 1790).

Καταγράφει ακόμη ο S. Dellarocca τη διαπίστωση του de Tournefort ότι «Η Σύρα είναι πιο υγρή από τα άλλα νησιά του Αρχιπελάγους. Έχει πολλές πηγές νερού και πηγάδια σε όλη την επιφάνειά της. Θα μπορούσαν να ανοίξουν πολύ περισσότερα εφόσον βρίσκεται νερό σε 5 μέχρι 6 πόδια. Είναι πολύ καλής ποιότητας, κυρίως της πηγής που τροφοδοτεί την πόλη και του Σύριγγα, που απέχει από αυτήν περί τα 3 έως 4 μίλια. Πηγάζει από την κορυφή ενός βουνού με το ίδιο όνομα» (Dellarocca, 1790).

Ο ίδιος βοτανολόγος και περιηγητής de Tournefort μας μεταφέρει και την πληροφορία για την πηγή του Αϊ-Θανάση, χωρίς όμως ποτέ να την επισκεφθεί ο ίδιος: «Η κυριότερη πηγή, στο βάθος μιας ρεματιάς αρκετά κοντά στον οικισμό, είναι πολύ παλιά. Εδώ πιστεύουν ότι οι κάτοικοι έρχονταν για να εξαγιστούν πριν φύγουν προσκυνητές στη Δήλο. Δε γνωρίζω σε ποια παράδοση στηρίζονται για να το υποστηρίξουν» (Tournefort, 1717, Dellarocca, 1790).

Τέλος, όσον αφορά το υγιεινό κλίμα της Σύρου, στα τέλη του 18ου αιώνα, μας πληροφορεί ο Dellarocca, για την εποχή του: «Όσο για τον υγιεινό αέρα, παραμένει ο ίδιος από την εποχή του Ομήρου. Οι ηλικιωμένοι των 80, 90, ακόμη και των 100 ετών, δεν είναι κάτι το σπάνιο. Πρόσφατα απεβίωσε γέροντας 115 ετών. Όσοι περάσουν τα 45 είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα φθάσουν τα 70, τα 80 ή και περισσότερα χρόνια. Μια παλιά παράδοση των Συριανών συνηγορεί με την άποψη αυτή και με όσα γράφει ο Όμηρος για τη μακροζωία και τον τρόπο θανάτου τους. Κατά την παράδοση αυτή, όταν οι γέροντες έφταναν στο σημείο να χάσουν τη μνήμη λόγω ηλικίας, οι συγγενείς τους μετέφεραν σε ένα υψηλό βουνό από όπου τους έριχναν στο κενό για να τερματίσουν τη ζωή τους. Το βουνό αυτό ονομάζεται μέχρι σήμερα Γερούσι δηλαδή βουνό των γερόντων», αναφέρει χαρακτηριστικά (Dellarocca, 1790).

Η Χλωρίδα της Σύρου κατά τον 17ο-18ο αιώνα

Την Άνοιξη όπως αναφέρουν τόσο ο Sauger το 17ο αιώνα, όσο και ο Dellarocca το 18ο, ανθίζουν και μοσχοβολούν οι λεμονιές και οι πορτοκαλιές, οι λόφοι γεμίζουν αγριολούλουδα, κυρίως παπαρούνες και ανεμώνες...

«Η Άνοιξη είναι ονειρεμένη και ασύγκριτα ωραιότερη στο αρχιπέλαγος από την φημισμένη γι' αυτήν την εποχή Ιταλία, κυρίως στην Νάξο και στην Άνδρο με τις ανθισμένες πορτοκαλιές και λεμονιές. Οι κάμποι γεμίζουν παπαρούνες και οι λόφοι ανεμώνες...». Αλλά επίσης, «Εκτός από αυτά τα λουλούδια που ονομάζονται ανεμώνες και υπάρχουν σε όλα τα νησιά, ειδικά στη Σύρο φύεται και ένα είδος κρίνου, ο "ασφόδελος", που καλύπτει όλους τους λόφους. Έχει ύψος 2-3 πόδια περίπου και σχηματίζει στην κορυφή του ταξιανθίες. Ο ασφόδελος ανθοφορεί το Φεβρουάριο και τα άνθη του διαρκούν ακόμη και μέχρι τον Απρίλιο. Οι λόφοι τους οποίους καλύπτουν ασφόδελοι προσφέρουν ένα υπέροχο θέαμα εξαιρετικής ομορφιάς» (Dellarocca, 1790). Στα βουνά επίσης, όπως προαναφέρθηκε από τον Dellarocca, ανθίζει «θυμάρι και λεβάντα», ενώ «στις ρεματιές, στα ρυακια που σχηματίζονται, φυτρώνουν χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση οι πικροδάφνες, που προσφέρουν μοναδικό θέαμα με τα υπέροχα κόκκινα και λευκά άνθη τους».

Το 1700 ο de Tournefort υπό την ιδιότητα του βοτανολόγου εντόπισε την Αλωνίδα (*Alhagi maurorum*), ένα μεσογειακό φυτό, το οποίο περιέχει μια φαρμακευτική ουσία που χρησιμοποιείται ως καθαρτικό. Εντόπισε ακόμη σπάνια είδη Κρόκου (Ζαφοράς) που υπάρχουν στο νησί. Το ένα είδος, ο *Crocus tournefortii*, είναι είδος ενδημικό της Σύρου, δεν υπάρχει στα άλλα νησιά και φέρει το όνομά του. Δείγματά του βρέθηκαν στον Άγιο Δημήτριο, στο βόρειο άκρο της πόλης και στο Μέγα Γιαλό και διατηρούνται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή (Αποστολάκη Μαρία, 2006 και Αχιλλέας Δημητρόπουλος, 1989).

Ο δε Dellarocca αναφέρει σχετικά: «Δύο είναι τα είδη κρόκου που ευδοκιμούν στη Σύρα: ο ήμερος και ο άγριος. Από τους κατοίκους εκτιμάται μόνο το πρώτο είδος. Φύεται στο βόρειο μέρος του νησιού. Στο Παρίσι μου δόθηκε η ευκαιρία να συγκρίνω το Συριανό με τον Αγγλικό κρόκο. Ο αββάς Tessier καλλιέργησε το δικό μας είδος στους κήπους του Rambouillet και απέδωσε πέντε φορές περισσότερο, από τον αγγλικό και γαλλικό που δεν φαίνονται να αξίζουν περισσότερο από τον δικό μας, άγριο κρόκο της Σύρας» (Dellarocca, 1790).

Την Αλωνίδα ο *Dellarocca* στο 3τομο έργο του, την περιγράφει ως «Ζιζάνιο των σιτηρών» και βότανο χρησιμότερο ως φάρμακο για τη δυσκοιλιότητα: «Στη Σύρα ευδοκιμεί ένα ακόμη φυτό πολύ βλαβερό στις καλλιέργειες. Είναι ανθεκτικό, ακανθοφόρο με σκληρές και βαθειές ρίζες. Τα άνθη του έχουν λευκό προς ροζ χρώμα και οι Συριανοί το ονομάζουν αλωνίδα. «Αλωνίς η ακανθώδης». Ανακατεύεται τόσο πολύ στο σιτάρι και στο κριθάρι που είναι αδύνατο να θεριστεί χωριστά. Τις εκτάσεις που δεν έχουν σπαρθεί με σιτηρά καλύπτει τόσο πυκνά, ώστε να αποκλείεται η καλλιέργειά τους με λαχανικά. Αυτό συμβαίνει ήδη στην εύφορη πεδιάδα στην περιοχή του λιμανιού. Η ταχύτητα με την οποία μεταδίδεται απειλεί μεγάλο μέρος του νησιού. Οι γεωργοί πιστεύουν ότι μεταδόθηκε από τα απορρίμματα βοδιών τα οποία εισήγαγαν από την Άνδρο. Όποιος μας υποδείξει κάποιο τρόπο για την εξολόθρευση του «λύκου» και της «αλωνίδας», θα ανακηρυχθεί ευεργέτης της Σύρας και των κατοίκων της.

Η αλωνίδα που κάνει τους Συριανούς να χύνουν δάκρυα και να ματώνουν τα χέρια τους την περίοδο του θερισμού, προκάλεσε μεγάλη ευχαρίστηση στον Τουρνεφόρτ όταν την ανακάλυψε. Συμφωνώ μαζί του ότι πρόκειται για το φυτό *Alhagi maurorum* (αλωνίδα των Μαυριτανών) το οποίο περιγράφει λεπτομερώς σε μια επιστολή του για τη Σύρα. Έχει ρίζες ξυλώδεις 4 ή 5 γραμμών και σκούρο χρώμα. Είναι εφοδιασμένες με κυματοειδείς ίνες, λίγο χνουδωτές. Οι κλώνοι του έχουν μήκος τρία πόδια, είναι λείοι στην επιφάνεια και λευκοί στο χρώμα. Τα φύλλα μοιάζουν αρκετά με τα φύλλα του πολύγωνου... κεντρική νεύρωση των φύλλων καταλήγει σε αιχμηρή άκρη. Κοντά στα φύλλα φύεται από ένα σκληρό αγκάθι μήκους 11 έως 27 χιλιοστών. Μικρότερα αγκάθια βγαίνουν στις μασχάλες των φύλλων... φέρουν στη βάση τους δύο έως τρία λαχανοειδή άνθη με αναδιπλωμένο πετρίγιο που πορφυρίζει στη βάση, είναι κοκκινωπό στα άκρα, στρογγυλεμένο και ελαφρά οδοντωτό» (*Dellarocca*, 1790).» *Je ne sais pas si l' alhagi donne de la manne dans les îles de Syra et de Tine, mais je sais bien que les gens du pays ignoraient que cette plante fournit une drogue pour purger si utilement*»¹², επισημαίνει ο *Dellarocca*.

12. «Δεν γνωρίζω αν το *Alhagi* της Σύρου και της Τήνου παράγει μάννα, γνωρίζω όμως πολύ καλά ότι οι άνθρωποι του τόπου μας δεν υποψιάζονται ότι το ρόφημα αυτό είναι χρησιμότερο κατά της δυσκοιλιότητας», επισημαίνει ο *Dellarocca*.

13. *Joseph Pitton de Tournefort, Voyage du Levant, Paris 1702 και επανέκδοση Amsterdam 1717.* Με εντολή του βασιλιά Λουδοβίκου περιηγήθηκε στα νησιά του Αρχιπελάγους, επισκέφθηκε και τη Σύρο λίγο πριν και μετά το 1700.

14. *Anna Vivanti, Journey, 1865.* Γράφει ότι «είδε βράχια μόνο» στο νησί και αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι Συριανοί «μόνο από τη ζέστη και το κρύο είναι σε θέση να νιώσουν τις εποχές του χρόνου» και όχι από τη φύση, τα δέντρα και τα φυτά.

Όσον αφορά τη δενδρώδη βλάστηση

ο Γάλλος περιηγητής και βοτανολόγος *Joseph Pitton de Tournefort*¹³, στις αρχές του 18ου αιώνα, ισχυρίζεται ότι είδε εκτεταμένα δάση Αρεφτιάς που τα ονομάζει *cèdres à feuilles de cyprès*. «Πολλοί λόφοι στο κέντρο του νησιού και προς τη δυτική πλευρά καλύπτονταν με αρεφτιές που έχουν μια ξεχωριστή ιδιότητα: για την αναπαραγωγή τους οι ξυλοκόποι αφήνουν παραφυάδες, επειδή ο κορμός τους δεν έχει τη δύναμη να βγάλει νέες. Για το λόγο αυτό κόβουν τους κορμούς μερικά πόδια πάνω από το έδαφος. Εκτός από τις αρεφτιές, στο νησί φύονται πολλοί θάμνοι, όπως σχίνιοι, λυγαριές και αγρέλια που δίνουν αρκετή καύσιμη ύλη. Τα φρούγανα χρησιμοποιούνται για το άναμμα των φούρνων. Φούρνους διαθέτουν όλα τα σπίτια που ψήνουν ψωμί κάθε Σάββατο. Τη μέρα αυτή είναι πολύ ευχάριστο να οσφραίνεσαι το άρωμα της φασκομηλιάς, του θυμαριού, των σχίνων και των άλλων αρωματικών φυτών» (*Dellarocca*, 1790). Αυτά αναφέρει ότι είδε στη Σύρο ο *Joseph Pitton de Tournefort* το 1700 και τα επιβεβαιώνει και ο *Dellarocca*, προσθέτοντας ότι «Η ξυλεία δεν είναι τόσο σπάνια όσο γράφει ο *de Tournefort*. Ήταν όμως πολύ περισσότερη πριν τους Τουρκογενετικούς πολέμους. Τότε κάϊκαν τα δάση που κάλυπταν την ανατολική πλευρά που βλέπει προς τη Δήλο. Όλη αυτή η ακτή ήταν σκεπασμένη με αρεφτιές. Η αρεφτιά ήταν επί Τουρκοκρατίας το πιο διαδεδομένο δέντρο στη Σύρο. Το πολύ ανθεκτικό ξύλο της χρησιμοποιείτο στις οικοδομές, κυρίως στη στέγαση των σπιτιών. Δασύλλιο με αρεφτιές σώζεται στο ΒΔ τμήμα του νησιού. Οι Τούρκοι τις ονομάζουν κέδρους, τα φύλλα των οποίων μοιάζουν με τα φύλλα του κυπαρισσιού. Τα δέντρα αυτά παράγουν σπόρους παρόμοιους με τους σπόρους των κεδροθάμνων και της αρευθίδας που δίνουν πολύ ζωηρή και λαμπερή φλόγα. Πιστεύεται μάλιστα ότι η φλόγα που παράγουν λιώνει το χαλκό» (*Dellarocca*, 1790). Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των προαναφερθέντων, τα «δάση» αυτά καταστράφηκαν κατά τους Τουρκοβενετικούς πολέμους. Πιθανόν η ξυλεία τους να χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή караβιών. Οι μεταγενέστερες περιγραφές τον 19ο αιώνα, των *Anna Vivanti*¹⁴ και *G. Deschamps*¹⁵, δεν θεωρούνται ακριβείς, αφού και οι δύο ξένοι περιηγητές δεν είχαν επισκεφθεί το εσωτερικό του νησιού (*Αγριαντώνη & Φενερλή*, 2000).

15. *G. Deschamps, La Grèce d'aujourd'hui, Paris 1897, σ. 198.* Γράφει ότι εκτός από λίγα δέντρα στην πλατεία της Ερμούπολης, είναι ζήτημα αν υπήρχαν δέκα δέντρα σ' ολόκληρο το νησί.

Η Πανίδα της Σύρου τον 17ο-18ο αιώνα

Κατά τον *Dellarocca*, η Σύρος το 18ο αιώνα χαρακτηρίζεται από πλούσια πανίδα, είναι ένας τόπος όπου συναντά κανείς κάθε λογής θηράματα: «Το κλίμα είναι ευνοϊκό για όλα τα θηράματα, που πολλαπλασιάζονται με εκπληκτικό ρυθμό. Τα μικρά νησιωτικά δάση βρίθουν από λαγούς που σχηματίζουν κοπάδια. Το θυμάρι και το φλισκούνι με τα οποία τρέφονται δίνει στο κρέας τους εξαιρετική γεύση», ενώ «στο φασκό, στο ρέικι και στο θυμάρι» αποδίδει ο ίδιος «το αρωματικό γάλα [των ζώων των νησιών] και το ανώτερο σε ποιότητα μέλι ...».

Άλλα είδη θηραμάτων αναφέρει ο *Sauger*, «τους συκοφάγους, μεγάλα και νόστιμα πουλιά, που τρέφονται με σύκα και σταφύλια που παραμένουν ξεχασμένα μετά τον τρύγο πάνω στα αμπέλια-κλήματα και στα συκόδετρα. Άφθονες είναι οι πέρδικες, οι μεκκάτσες και τα αγριοπερίστερα που φωλιάζουν σε απόκρημνες ακτές. Οι αετοί είναι τόσο δυνατοί που μπορούν να σηκώσουν με το ράμφος τους ακόμη και ένα μικρό δαμάλι, οι γύπες και τα φαλκόνια, γνωστά αρπακτικά πτηνά που [οι κάτοικοι] τους έχουν κηρύξει αμείλικτο πόλεμο. Όμως παρ' όλες τις σοβαρές απώλειες που υφίστανται τα αγριοπερίστερα δε φαίνεται να έχουν ελαττωθεί. Ανυπολόγιστος είναι και ο αριθμός των ορτυκιών που κατακλύζουν κάθε χρόνο τη Σαντορίνη και την Τήνο. Το νόστιμο κρέας τους διατηρείται στο αλάτι για πολύ καιρό»¹⁶. Ένας τρόπος συντήρησης που τον συναντάμε στο νησί και στη διατήρηση και άλλων τροφίμων, όπως του παστού χοιρινού, ψαριών κλπ.

Διαβάζοντας σήμερα τις μαρτυρίες του *Dellarocca*, του *Tournefort*, του *Sauger* και άλλων ερευνητών, διαπιστώνουμε ολοφάνερα ότι σε άλλες περιπτώσεις παραθέτουν τις δικές τους υποκειμενικές διαπιστώσεις, ενώ σε άλλες καταγράφουν αυτούσιες –χωρίς επαληθεύσεις και διασταυρώσεις των λεγομένων– τις προφορικές μαρτυρίες των ντόπιων που έτυχε να συναντήσουν και να ρωτήσουν. Όμως έτσι αναπαράγουν τα εσφαλμένα στερεότυπα των χωρικών. Ο *Sauger*, για παράδειγμα, μεταφέρει χωρίς καμιά επιφύλαξη ότι «οι συκοφάγοι είναι μεγάλα πουλιά», κάτι που δεν συμβαίνει, όπως και ότι «οι αετοί μπορούν να σηκώσουν με το ράμφος τους ένα μικρό δαμάλι», έτσι απλώς διαδίδει τις λανθασμένες εντυπώσεις των ανθρώπων που έτυχε να ρωτήσει, χωρίς ο ίδιος να δι-

16. Οι Κυκλάδες αποτελούσαν, πάντοτε, βασικό μεταναστευτικό διάδρομο για τα πουλιά από και προς την Αφρική. Ανάμεσα σε αυτά τα πουλιά υπήρχαν και αρκετά σπάνια αρπακτικά, όπως ο Θαλασσοαετός, ο Χρυσσαετός, ο Βασιλαετός, ο Σταυραετός, διάφορα είδη γερακιών και όλα τα είδη των κίρκων που ζουν στην Ευρώπη. Από τα είδη των αρπακτικών που πάντοτε φώλιαζαν και συνεχίζουν να φωλιάζουν μέχρι και σήμερα είναι οι Πετρίτες και οι Μαυροπετρίτες.

αθέτει τις γνώσεις για να τις επιβεβαιώσει ή τη «δημοσιογραφική» αρχή της διασταύρωσης των πληροφοριών για να ελέγξει την εγκυρότητά τους.

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, ο *Dellarocca* περιγράφει τον τρόπο κυνηγιού της πέρδικας. Ο κυνηγός αφού πλησίαζε με ένα τεντωμένο ζωηρόχρωμο πανί, για να τις εντυπωσιάσει και παραπλανήσει, σκόπευε από πολύ κοντά και έτσι σκότωνε οκτώ με δέκα πουλιά. Εντυπωσιακό είναι ότι εκτός από τις σκουρόχρωμες πέρδικες υπήρχαν και λευκές, τις οποίες έπιαναν ζωντανές και δώριζαν στον Καπουδάν πασά, όταν με το στόλο του επισκεπτόταν το νησί. Οι πανέμορφες αυτές λευκές πέρδικες, που ήταν πιο σπάνιες, σήμερα έχουν τελείως εξαφανιστεί. Λόγω του χρώματός τους ήταν πολύ εύκολο να εντοπιστούν από τα αρπακτικά ανάμεσα στο κοπάδι και έτσι γίνονταν εύκολη λεία. Στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφει τις πρακτικές επώασης των αυγών για την παραγωγή νεοσσών, κλωσόπουλων, καθώς επίσης και τις παρατηρήσεις του από το ζευγάρι των περιστεριών και των καναρινιών (*Dellarocca*, 1790).

Αρπακτικά πουλιά το 18ο αιώνα αναφέρονται, εκτός από τα γεράκια, οι κίρκοι και οι αετοί. Μάλιστα ένας Ιησουΐτης, ο π. *Roxas*, είχε εξημερώσει ένα αετόπουλο που το βρήκε νεοσσό σε φωλιά. Με το ανέμισμα ενός κόκκινου μαντηλιού το πουλί κατέβαινε με ορμή και καθόταν στον ώμο του π. *Roxas*. Αλλά το αετόπουλο κάποτε μεγάλωσε και άρχισε να κάνει ζημιές στα αιγοπρόβατα. Οι γεωργοί παραπονιόντουσαν, ώσπου ξαφνικά το πουλί εξαφανίστηκε (*Dellarocca*, 1790).

Άλλα είδη της συριανής πανίδας που αναφέρονται είναι η ατσίδα ή κουνάβι και ο αγριόγατος. Ο Μιχαήλ Στεφάνου τα θεωρεί ως τα πιο επικίνδυνα ζώα του αγρού: «ατσίδα θυμάμαι και στα χωριά μας στα μέσα με τέλη του περασμένου αιώνα. Ως μικρόσωμα ζώα που ήταν, τρύπωναν στα κοτέτσια από τα συρματοπλέγματα και μας έπνιγαν τις κότες» (Μ. Στεφάνου, 1972).

Αγροτική παραγωγή και αγροτική οικονομία κατά τον 18ο αιώνα

Πρώτος ο *Tournefort* αναφέρει το 1700 ότι η Σύρος ήταν εύφορο νησί, καλλιεργεί και «...*produit beaucoup d'orge, beaucoup de vin et figues, assez de coton et des olives*» (*Tournefort*, 1717) και τον επιβεβαιώνει ο *Dellarocca*, ο οποίος λαμβάνοντας υπόψη και τον Όμηρο σχολιάζει: «Αυτά που γράφει ο Όμηρος για την ευφορία της Σύρας και για τον υγιεινό της αέρα απαλλαγμένο από κάθε μίasma, δείχνουν ότι ήταν πολύ καλά ενημερωμένος για τη φύση της και για την προέλευση του ονόματος που

φέρει μέχρι σήμερα, άλλωστε και οι Φοίνικες της έδωσαν το όνομα *Usira* που σημαίνει «πλούσιος», ή κατά μία άλλη εκδοχή από το «*Usura*», που σημαίνει ευτυχής.¹⁷ Σήμερα [1790], το νησί παράγει πολλά σιτηρά, κρασί και άλλα προϊόντα, χωρίς όμως να έχει διατηρήσει την ευφορία που εκθειάζει ο Όμηρος. Εκτός του ότι η βλάστηση έχει σημαντικά ελαττωθεί με την πάροδο των αιώνων, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι τα βουνά και οι λόφοι που καλύπτουν περισσότερο από τη μισή έκτασή του, ήταν άλλοτε καλλιεργήσιμη γη που αύξανε την παραγωγή και τον πλούτο των γεωργών. Μερικές από τις πιο γόνιμες κοιλάδες υπέστησαν τέτοια διάβρωση από τις βροχές που έπεσαν στις αρχές του αιώνα [δηλ. τον 18ο αιώνα], ώστε να έχουν μεταβληθεί σε κοίτη χειμάρρων» (Dellarocca, 1790).

«Τα Συριανά ρεβίθια είναι περιζήτητα σε όλα τα νησιά και το βαμβάκι, κάπως κοκκινωπό, δίνει πολύ όμορφα πλεκτά» (Dellarocca, 1790). Επομένως η Σύρος καλλιεργούσε, εκτός από σιτηρά, και βαμβάκι το 17ο αιώνα. «Άπασαι σχεδόν αι νήσοι αύται [του Αρχιπελάγους], έχωσι ίδιον τι. Εκτός των όσων είπον, η Σύρος είναι περίφημος δια τα βαμβακερά πανία της...» αναφέρει το 1698 ο R. Sauger, 1879. «Σχεδόν όλα τα νησιά έχουν να επιδείξουν κάτι το ιδιαίτερο. Η Σύρα φημίζεται για τα βαμβακερά υφαντά της...», γράφουν επίσης οι Dellarocca 1790 & Sauger, 1879.

Από τα εξαιρετικής ποιότητας παραγόμενα προϊόντα, αναφέρουν ο Sauger και ο Dellarocca, είναι τα σύκα: «Το Αρχιπέλαγος είναι τόπος παραγωγής εξαιρετικών σύκων όλων των ειδών. Κάποια είδη σύκων, που παράγονται στη Γαλλία, οι Συριανοί τα χρησιμοποιούν μόνο για την εκτροφή των χοίρων», γράφουν θέλοντας να επισημάνουν ότι αυτά που παράγονται στο νησί μας είναι εξαιρετικής ποιότητας (Sauger, 1879 & Dellarocca, 1790). «Από τις μεγάλες ποσότητες σύκων που παράγονται στο νησί, διακρίνονται δύο είδη: τα γλυκομάρονα και τα ξυνομάρονα. Τα χλωρά δεν είναι πολύ εύγευστα. Όταν όμως ξεραθούν στον ήλιο και φουρνιστούν γίνονται πολύ νόστιμα. Τα ξυνομάρονα έχουν την καλύτερη γεύση. Ο Τουρνεφόρ βρίσκει τα σύκα μας κατώτερα από τα σύκα της Προβηγκίας, της Ισπανίας και της Ιταλίας. Όμως τα Συριανά γλυκομάρονα και τα Μυτιληναίικα αξίζουν την προτίμησή μας»¹⁸.

— «Αφθονα όπως τα σύκα είναι και τα σταφύλια. Η ξυλομαχαιρούδα, λευκή και μαύρη, χρησιμοποιείται για την κατασκευή κρεβατιών. Η λευκή είναι

17. Και οι δύο αυτές λέξεις κατά τον Dellarocca «δηλώνουν την γονιμότητα του εδάφους της...». Βέβαια σήμερα υπάρχουν και άλλες εκδοχές για την προέλευση του ονόματος της Σύρου, π.χ. από το μυθικό ήρωα Σύρο (Στεφάνου Ιωσήφ).

18. «Οι συκιές στα νησιά είναι τεράστιες. Μια στο Καβείρι έχει κορμό με περιφέρεια 90 πόδια. Στα καλά της χρόνια παράγει 15 μέχρι 18 φορτώματα ξερά σύκα. Το κάθε φόρτωμα ζυγίζει 150 περίπου λίβρες» (Dellarocca, 1790).

πολύ λεπτή και η μαύρη παράγει τσαμπιά που ζυγίζουν έως και 12 λίβρες. Επί τρία συνεχόμενα χρόνια μέτρησαν 134 τσαμπιά σε ένα και μόνο κλήμα [πιθανόν εννοεί κληματαριά]. Σε ένα άλλο, φυτεμένο σε πολύ εύφορο έδαφος, μετρήθηκαν έως και 480 τσαμπιά. Ο επίτροπος του νησιού με βεβαίωσε πως πολλές φορές γέμισαν 75 μπουτίλιες κρασί με τα σταφύλια ενός μόνο κλήματος. Εξαιρετικής ποιότητας είναι όλα τα νησιώτικα κρασιά (Dellarocca, 1790). Ο de Villoison γράφει ότι «το κρασί της Σύρου όταν περάσουν πέντε χρόνια γίνεται πολύ δυνατό και πιο καλό για το στομάχι» (de Villoison, 1785).

Παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες κρασιού και ρακής. Ο τρόπος καλλιέργειας της αμπέλου, ο πολλαπλασιασμός με καταβολάδες και η διαδικασία της παραγωγής του κρασιού και ρακής, δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από τον σημερινό (Dellarocca, 1790).

«*Les melons et les melons d'eau se sèment partout en plein champ comme le blé. Les oliviers viennent d'une grosseur prodigieuse presque dans toutes les îles...*» και αλλού: «Τα πεπόνια και τα καρπούζια σπέρνονται όπως το σιτάρι. Οι ελιές γίνονται μεγάλου μεγέθους, σε όλα τα νησιά... Το λάδι που παράγουν είναι φημισμένο, ανοιχτό και διαυγές» (Dellarocca, 1790).

— «Ο ήλιος της Σύρας προσφέρεται για την καλλιέργεια κουκιών. Παλαιότερα παρήγαγε μεγάλες ποσότητες. Όμως, πριν από μερικά χρόνια, εμφανίστηκε ένα βλαβερό φυτό, ο «λύκος» και σήμερα δύσκολα βρίσκουμε φρέσκα κουκιά. Τα αγριόχορτο μοιάζει με το σπαράγγι, υψώνεται δέκα με δώδεκα δάκτυλα από το έδαφος κατά την ανθοφορία των κουκιών και απομυζά το χυμό τους με συνέπεια να ξεραίνονται» (Dellarocca, 1790).

Ακόμη υπήρχε μεγάλη παραγωγή μελιού, αλλά και κηρού, που τότε χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στις εκκλησίες. Η μέθοδος που περιγράφει ο Dellarocca θα πρέπει, λογικά, να βοήθησε τα μέγιστα στην εξέλιξη της Μελισσοκομίας του νησιού.

Το άλεσμα των καρπών γινόταν στους μύλους. Αληθής και ακριβής είναι η περιγραφή όλων των περιηγητών του 18ου αιώνα, συμπεριλαμβανομένου και του de Tournefort, που αναφέρουν ότι «κυριαρχούν οι μύλοι στα υψώματα του νησιού». Εκτός από τους μεγάλους ανεμόμυλους με 7 ή 8 φτερά που γύριζαν με τη δύναμη του ανέμου, όπως περιγράφουν ο Tournefort και ο Dellarocca «Όλα τα νοικοκυριά διαθέτουν ένα χειρόμυλο με τον οποίο αλέθουν το απαραίτητο για το σπιτικό τους σιτάρι» (Tournefort, 1717 & Hofmann, 1937). «Το ψωμί από αλεύρι αλεσμένο στο χειρόμυλο είναι πολύ πιο νόστιμο από τα άλευρα των ανεμόμυλων. Κοντά στον οικισμό υπάρχουν επτά ή οκτώ ανεμόμυλοι που μοιάζουν

με στρογγυλούς πύργους. Έχουν τη στέγη κινητή και οκτώ φτερά προσδεμένα στον κεντρικό άξονα από τον οποίο προεξέχει τμήμα ξύλου δώδεκα ποδών. Τα φτερά είναι προσδεμένα στην άκρη του άξονα που προτάσσει στον αέρα ένα είδος αιχμής» (Dellarocca, 1790).

Από το αλεύρι του σιταριού και του κριθαριού έφτιαχναν το ψωμί τους. «Όλα τα προϊόντα της Σύρας είναι εξαιρετικής ποιότητας. Το σιτάρι θεωρείται πρώτης κατηγορίας και το κριθάρι δεν έχει το όμοιό στα νησιά. Στη Σύρα καταναλώνεται το καλύτερο ψωμί του Αρχιπελάγους. Η γεύση του οφείλεται στο αλεύρι και στο προζύμι που χρησιμοποιείται. Για τα προϊόντα αυτά γίνεται λόγος σε άλλο εδάφιο της μελέτης αυτής» (Dellarocca, 1790).

Το ζύμωμα του ψωμιού περιλάμβανε και ειδική τελετουργία για παραγωγή μαγιάς: «Στη Σύρα χρησιμοποιούμε για το ψωμί μια ειδική μαγιά. Την παραμονή του ζυμώματος κοπανίζουμε στο γουδί μια ή δυο χούφτες ρεβίθια. Το αλεύρι τους το ρίχνουμε σ' ένα δοχείο με ζεστό νερό. Για να διατηρηθεί η θερμοκρασία το σκεπάζουμε με ένα μάλλινο ύφασμα. Την επομένη το πρωί περνάμε στα δάκτυλα το χυλό των ρεβιθιών ξεχωρίζοντάς τον από το περιβλήμα του καρπού και από τον αφρό. Στη συνέχεια προσθέτουμε χλιαρό νερό και αλεύρι για να γίνει η ζύμη και να φουσκώσει. Το προζύμι που θα προκύψει το ανακατεύουμε με το αλεύρι που θα ζυμώσουμε. Το προζύμι από ρεβίθια είναι οπωσδήποτε πιο υγιεινό και δίνει καλύτερη γεύση. Γι' αυτό το ψωμί της Σύρου είναι περιζήτητο και στα άλλα νησιά. Το ίδιο και τα κρίθινα παξιμάδια που διαλύονται κυριολεκτικά στο στόμα. Η μαγιά από τα ρεβίθια μπορεί να διατηρηθεί σε μικρή ποσότητα για πολύ καιρό. Κρατάει όμως καλύτερα τη γεύση της αν ανανεώνεται συχνά [κρατούνι]. Είναι η πιο κατάλληλη για σιταρένιο και κρίθινο ψωμί και για σκευάσματα από καλαμπόκι, πατάτα και κάστανα» (Dellarocca, 1790). Η καλλιέργεια των σιτηρών και το όργωμα των αγρών γίνονταν εναλλάξ με την καλλιέργεια λαχανικών, ψυχανθών και βαμβακιού, που ευδοκίμοιζε στο ξηρό έδαφος. «Οι οργώσιμες εκτάσεις του νησιού μας διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: στους αγρούς που σπέρνονται και στους αγρούς που μένουν ακαλλιέργητοι για ένα χρόνο για να αναπαυθεί η Γη. [Αγρανάπαυση]. Οι αγροί όμως της δεύτερης κατηγορίας δε μένουν ολωσδιόλου χέρσοι. Τους σπέρνουν με λαχανικά και άλλα φυτά που δεν απαιτούν πολλή τροφή [υποθέτουμε με ψυχανθή: κουκιά, ρεβίθια...]. Το μέρος που μένει άσπαρτο το ονομάζουν «πάστρα» και το ελαφρά σπαρμένο «εγκαιριά»... αναφέρει ο Δελλαρόκκα. Και για την καλλιέργεια βαμβακιού: «Πριν σπείρουν το βαμβάκι οι Συριανοί προετοιμάζουν το σπόρο.

Αφαιρούν το χνούδι που τον περιβάλλει αλλά μένει μια μικρή ποσότητα. Αν δεν καθαρισθεί σχηματίζει βώλους που δυσχεραίνουν την σπορά. Για την αφαίρεσή τους ανακατεύουν τους σπόρους με ποταμίσι αμμο και νερό, τους ταραάζουν καλά και τους τρίβουν με το χέρι πάνω σε μια πλάκα. Τους ξεπλένουν για να φύγει η άμμος και τους σπέρνουν στους προετοιμασμένους αγρούς... Αν και δεν ανήκει στην κατηγορία του χονδρού είδους, το βαμβάκι της Σύρας είναι καλής ποιότητας. Στην αρχή λίγο κοκκινωπής απόχρωσης, όπως το χρώμα του εδάφους, αλλά γίνεται μετά από μερικά πλυσίματα λευκό... Για να το βάψουν μαύρο οι νοικοκυρές που ασχολούνται με την ένδυση της οικογένειας, το βράζουν μαζί με φλοιούς ροδιού [αντί της κηκίδος δρυός]. Το αποτέλεσμα της βαφής είναι άριστο».

Ο τρόπος αποθήκευσης των σιτηρών γινόταν με «θεμωνιές», όπου φυλάσσονται και τα άχυρα για τροφή των ζώων. Οι θεμωνιές με είκοσι συνήθως πόδια μήκος επί δέκα πόδια εύρος, γεμίζονται μέχρι την μέση με άχυρα καλά στοιβαγμένα. Για το κριθάρι και το σιτάρι προβλέπουν χώρο τριών έως τεσσάρων ποδιών, ανάλογα με τη σοδειά. Τα αποθηκευμένα σιτηρά καλύπτουν με άχυρο, το οποίο ρίχνουν από ανοίγματα στην κορυφή. Όταν έχουν ανάγκη από σιτάρι ή κριθάρι για χρήση, αρχίζουν ν' αφαιρούν την ποσότητα που βρίσκεται στην είσοδο της θεμωνιάς. Το επιχειρούν αφού αφαιρέσουν προσεκτικά τα άχυρα που προφυλάσσουν τον καρπό... Το σιτάρι που μεταφέρεται στο κάστρο για τις ανάγκες της οικογένειας, το βάζουν σε πιθάρια. Πάνω απλώνουν φύλλα άγριας συκιάς-ορνού, και από πάνω τα καλύπτουν με μια μεγάλη πλάκα σχιστόλιθου. Κίνδυνος να προσβληθούν από έντομα δεν υπάρχει γιατί η έλλειψη αέρα δεν επιτρέπει στα αυγά τους να εκκολαφθούν».

Δεν ήταν ασήμαντη και η συμβολή της κτηνοτροφίας στην Οικιακή οικονομία, κατά τον 17ο – 18ο αιώνα. Οι Συριανοί αγρότες εξέτρεφαν σχεδόν όλοι ζώα, κατσίκια και πρόβατα. Αφθονο ήταν το γάλα, από το οποίο παρήγαγαν εξαιρετικό τυρί και μυζήθρα.

Κάθε οικογένεια εξέτρεφε το χοίρο της, τον οποίο έσφαζαν το φθινόπωρο, έφτιαχναν μυρωδάτα λουκάνικα με προσθήκη σπόρων μαραθου που αφθονεί στο νησί μας, λούζες, παστά σύγλινα και γλίνα από το λίπος του.

Στα κοτέτσια μεγάλωναν κότες και γαλοπούλες. Εξέτρεφαν ακόμη κοτοπουλάκια, περιστέρια και ωδικά πτηνά. Ο Dellarocca αναφέρει τρόπους και πρακτικές για την επιλογή των προς επώαση αυγών: «Αν διακρίνουμε διαυγείς φούσκες σε σχήμα άστρου, τα βάζουμε στην άκρη γιατί είναι στείρα και δεν θα δώσουν νεοσσοί. Αν θα είναι αρσενικά ή θηλυκά,

το διακρίνουμε στον εσωτερικό θόλο του αυγού. Αν το στέμμα του θόλου είναι σχεδόν οριζόντιο θα βγει πετεινάρι. Αν είναι λοξό θα μας δώσει πουλαδίτσα. Χάρη στη γνώση αυτή, είναι σπάνιο να έχουμε περισσότερα από 2 έως 3 πετεινάρια σε κάθε επώαση 15-20 αυγών». Με λεπτομέρειες δίνει και πληροφορίες για μεθόδους πολλαπλασιασμού περιστεριών και καναρινιών¹⁹.

Αντί Επιλόγου

Θα περίμενε κανείς πως η Σύρος, ύστερα από όλα όσα αναφέραμε παραπάνω, πρέπει να είναι η Γη της Επαγγελίας. Όμως όχι. Η ευφορία του νησιού, έτσι όπως περιγράφεται από τον *Tournefort* και τον *Dellarocca*, έρχεται σε αντίθεση με τις αναφορές όλων σχεδόν των Επισκόπων Σύρου, στις οποίες περιγράφουν τη Σύρο ως φτωχό νησί, που οι κάτοικοί του υποφέρουν από δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης και φτώχεια που τις έκαναν ακόμη δυσκολότερες οι πειρατικές επιδρομές, οι Τουρκοβενετικοί πόλεμοι και το χαράτσι που έπρεπε να πληρώσουν στους Τούρκους (*Hofmann*, 1937). Η αλήθεια είναι ότι οι Συριοί, για να διατηρήσουν την αυτονομία τους, πλήρωναν δυσβάστακτα χαράτσια, πολλές φορές και διπλά, σε Βενετούς και Τούρκους ταυτόχρονα ή Ρώσους και Τούρκους. Αλλά, αν εξαιρέσουμε τις περιόδους των λοιμών²⁰ και των λιμών²¹, όπου πράγματι υπέφεραν, όσοι δεν είχαν «στον ήλιο μοίρα» δηλ. εκείνοι που δεν είχαν δική τους γη, οι φτωχοί, οι υπόλοιποι κάτοικοι δεν δυστυχούσαν. Η κάθε οικογένεια, ακόμη και πολυμελής, εξασφάλιζε τα απαραίτητα προς το ζην από τη γεωργία [σιτάρι, κριθάρι, κουκιά, ρεβίθια, βαμβάκι, μέλι, κρασί, σταφύλια, σύκα, εσπεριδοειδή, λάδι και ελιές], κτηνοτροφία [κατσίκια, πρόβατα, γάλα, τυρί μυζήθρα, μαλλί, βοοειδή, χοιρινά, λουκάνικα, λούζες, σύγλινα, κλπ.], αλλά επίσης από οικόσιτα [κότες, γαλοπούλες, περιστέρια] και κυνήγι [πέρδικες, ορτύκια]²². Θεωρώ ότι μάλλον ήταν και μία πολιτική των Ιεραρχών, όπως το 1788²³, το να δηλώνουν την ανέχεια των κατοίκων του οικόσμου, εστιάζοντας στο «ορατό» με την πρώτη ματιά «βραχώδες» του εδάφους του, για να αποσπούν οικονομικά βοηθήματα από τη Ρώμη και έτσι να ενισχύουν τις επισκοπές τους, καθώς και τις αγαθοεργίες προς τους φτωχούς, αφού «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», όπως λέει μια Συριανή παροιμία.

19. Στο έργο του ακόμη περιγράφει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο «Μεθόδους καλλιέργειας των αγρών» Βλ.μτφ. Ρούσος Μηλιδώνης, 2008.

Εντύπωση μας κάνει το γεγονός ότι ο *Dellarocca* δεν κάνει καμιά αναφορά για τα ερπετά, ενώ γνωρίζουμε ότι υπήρχαν και υπάρχουν. Ίσως επειδή αναφέρεται σε «χρήσιμη», δηλ. βρώσιμη πανίδα. Ούτε αναφέρει κάπου, για παράδειγμα, μεθόδους αντιμετώπισης του δαγκώματος της οχιάς...

Στη Σύρο φύονται και ενδημούν τα σπάνια φυτά αλωνίδα και κρόκος και ο θαλάσσιος κρίνος θα πρόσθετα...

Οδυνηρή είναι η διαπίστωση της εξαφάνισης της άσπρης πέρδικας που προαναφέραμε (*Dellarocca*, 1790).

Διαπιστώνεται ότι η Σύρος αποτελούσε από αιώνες βασικό «μεταναστευτικό διάδρομο» για τα πουλιά από και προς την Αφρική, γι' αυτό και το πλούσιο κυνήγι και η εμφάνιση κύκνων σε περιόδους χιονιά, σήμερα όμως οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί έχουν ελαττωθεί και από το κυνήγι αλλά και άλλες συνθήκες του σύγχρονου «πολιτισμού» π.χ. χρήση φυτοφαρμάκων.

Στον αιώνα μας, η οικολογική αξία της Απάνω Μεριάς της Σύρου έχει αναγνωριστεί διεθνώς, τόσο για την πλούσια και σπάνια χλωρίδα της όπου φύονται και ενδημούν σπάνια φυτά και βότανα, όσο και για την πανίδα της. Τα αυστηρώς προστατευόμενα και απειλούμενα είδη είναι: Αρτέμης, Θαλασσοκόρακας, Σπιζαετός, Μαυροπετρίτης, Πετρίτης κλπ. Έχει συμπεριληφθεί σε όλους τους επίσημους καταλόγους περιοχών διεθνούς σημασίας για τη φύση. Στον Κατάλογο *Corine* (1986) και στο Δίκτυο Natura 2000 για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων, της άγριας χλωρίδας και πανίδας. *BirdLife International* και *Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία* έχουν επίσης συμπεριλάβει την Απάνω Μεριά της Σύρου στον κατάλογο των σημαντικών περιοχών για τα Πουλιά της Ελλάδας, λόγω της ιδιαίτερης σημασίας της για την ορνιθοπανίδα, ήδη από το 1989 (ΕΟΕ, 2000). ■

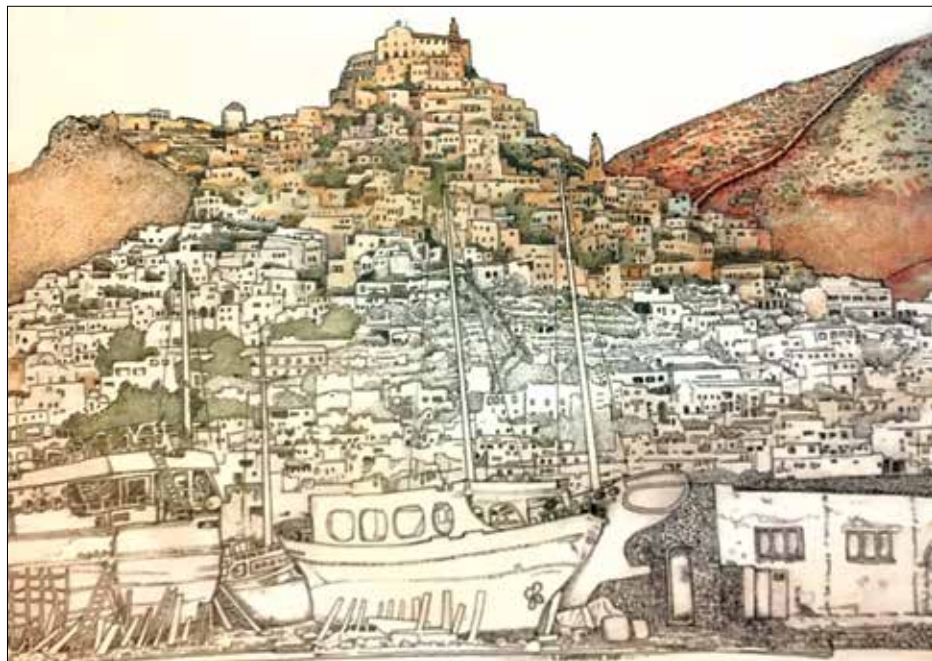

20. Το 1702 και το 1728 ενσκήπτει επιδημία πανώλης στο νησί. Το 1702 δεν προκάλεσε πολλά θύματα αλλά το 1728 οι νεκροί έφτασαν τους 1000 ανθρώπους.

21. Το 1758 καταγράφεται σημαντική περίοδος ξηρασίας, οποία προκάλεσε έλλειψη σιτηρών, με όσες συνέπειες αυτό συνεπάγεται: πείνα για τους ανθρώπους και έλλειψη ζωοτροφών για τα ζώα.

22. Καταγράφεται στα registri της κοινότητας, ότι πρόσφεραν τα γεύματα στον Καδή ή στον Τούρκο Διοικητή, το μενού των οποίων συμπεριελάμβανε κυνήγι (ορτύκια, πέρδικες, κλπ.).

23. που είχε ανάγκη οικονομικής βοήθειας η κοινότητα και γι' αυτό εστάλη και στη Γαλλία ο *Dellarocca* για να συλλέξει «συνδρομές». Στις 30 Ιανουαρίου του 1788, ο Επίσκοπος Fonton, σε έκθεσή του, αναφέρει για τη Σύρο ότι «το νησί είναι βραχώδες και άγονο στο μεγαλύτερό του μέρος... αλλά συνεχίζει να παράγει σιτάρι, κρασί, σύκα και λίγο βαμβάκι». «L'isola di Sira di situazione montuosa, abbenche coltivata per la maggior parte...» «Le sui produzioni più essenziali sono d' orzo, di vino, fichi e qualche poco cotone».

σκίτσο: Αχιλλέας Δημητρόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμπελάς, Τ. *Ιστορία της Σύρου. Ερμούπολη 1874* [Ε' κεφάλαιο]

Αποστολάκη Μαρία. *Δίκτυο Αειφόρων νήσων Δάφνη, η Σύρος, Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (DIPE)*. Νοέμβριος 2006.

Δρακάκης Α. Η Γαλλική προστασία στην Τουρκοκρατούμενη Σύρα. *Συριανά γράμματα*, 9 (1990).

Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία 2001. Σημαντικές περιοχές για τα πουλιά. *Πρόγραμμα του BirdLife International «Important Bird Areas (IBAs)»*.

Μαρθάρη Μαρίζα (Επιμ.) 1898-1998, *Εκατό χρόνια από τις έρευνες του Χρήστου Τσοούντα στη Σύρο*. Αθήνα 2002.

Ρούσσοσ Μ. Μηλιδώνης. *Ιησούτες στον Ελληνικό χώρο*. Αθήνα 1991 σ. 301-306.

Ρούσσοσ Μ. Μηλιδώνης. *Σύρα Ιστορική Ιχνηλασία Παρίσι 1790*, Σύρος 2008.

Della Rocca, Stefano. *Traité complet sur les abeilles* Paris 1790.

(de)Tournefort, Joseph Pitton, *Relation d'un Voyage du Levant*, I., Paris 1717

(de) Villoison, I.B., *Οδοιπορικό στην Ελλάδα*. 1785.

G. Hofman. *Vescovadi cattolici della Grecia, III., SYROS*. Roma 1937.

Sauger, R., Η παρούσα κατάσταση των νήσων, του Αιγαίου πελάγους, συνέχεια της υπό R. Sauger εν έτει 1698, συγγραφείσης Ιστορίας των Αρχαίων Δουκών, σε μτφ. Α. Κάραλη. Εν Ερμούπολει Σύρου, *τύποις «Πατρίδος»* 1879.

Sauger, R., Κάραλη Α. (μτφ), Ιστορία των Αρχαίων Δουκών και λοιπών Ηγεμόνων συγγραφείσα γαλλιστί, κατά το 1698, υπό R. Sauger. Εν Ερμούπολει Σύρου, *τύποις «Πατρίδος»* 1879.

Sauger, R., *Histoire nouvelle des anciens Ducs et autres souverains de l' Archipel...*, par R. Sauger, a Paris, M.DC.XCIX. [1699]

φωτογραφία: Κών. Ι. Καταγιάς

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΥΔΡΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ

Μια συζήτηση με τον μπαρμπα-Μήτσο Αλτουβά
(Γιωσηφάκο, 1925-2014)

ΑΠΟ ΛΙΓΑ ΚΙ ΑΠ' ΟΛΑ...

Ασχολείστε με την άνυδρη καλλιέργεια. Τι είδη καλλιεργείτε;

Καλλιεργούμε ροβίθια, φασόλια, κουκιά, κρεμμύδια, σκόρδα, ντομάτες, κολοκύθια, ξυλάγγουρα, πεπόνια. Αυτά για εμπόριο. Και για το σπίτι βάζουμε καρπουζάκια. Κι όλα γίνονται ξερικά, χωρίς νερό δηλαδή. Άνυδρα, όπως τα λέμε εδώ, στην Απάνω Μεριά. Τα φυτά είναι συνηθισμένα να μεγαλώνουν χωρίς νερό. Και να σας πω και κάτι, τα πολλά νερά στην καλλιέργεια αδυνατίζουν το φυτό και το κάνουν ν'αρρωσταίνει.

Τι ακριβώς κάνετε, κύριε Δημήτρη, με το χωράφι σας, πώς καταφέρετε και μεγαλώνετε τα φυτά χωρίς νερό;

Καλλιεργώ τα άνυδρα χωράφια μου έτσι όπως το έμαθα από τον συχωρεμένο τον πατέρα μου κι απ' τον πατέρα του πατέρα μου, για να σας δώσω να καταλάβετε. Εδώ στα νησιά, που δεν έχει πολλά νερά, οι άνθρωποι καλλιεργούσαν το πλείστον ξερικά. Για την άνυδρη καλλιέργεια πρέπει τα χώματα να είναι βαθιά και η γης να είναι αφράτη, για να ρουφάει τη βροχή. Γι' αυτό κι εγώ αρχινάω το όργωμα απ' τις αρχές του φθινοπώρου. Σκάβω 25 με 30 πόντους περίπου για να ρουφάει το

χώμα τα νερά. Κι όταν τα χώματα είναι πια ογρά όπως λέμε μεις, δηλαδή λάσπη το χώμα, για να σας δώσω να καταλάβετε, κατά το Γενάρη μήνα ξανασκάβω το χωράφι, ώστε να ανακατευτεί το χώμα, που έχει στο μεταξύ κάτσει. Κι όταν ξαναβρέξει και μέχρι να στεγνονομήσουν τα ξανασκάβω τρεις μέχρι και τέσσερις φορές. Όταν η γης καλλιεργείται από πρώιμα, κρατάει το χωράφι υγρασία.

Τι σπόρους χρησιμοποιείτε;

Η παραγωγή γίνεται πάντα με σπόρο ξερικής καλλιέργειας, κρατώ το λοιπόν σπόρο από φυτά που καλλιεργήσα άνυδρα, γιατί είναι συνηθισμένα να μεγαλώνουν χωρίς νερό. Μ' αυτούς κάνω πάντα τη δουλειά και τους φυλώ σε σκοτεινό μέρος. Οι σπόροι αυτοί είναι μαθημένοι στις ξερικές συνθήκες, και τέλη Γενάρη μήνα κάνω το φυτώριο. Βάζω τους σπόρους στο χώμα και 2 μήνες μετά έχει γίνει το φυτό.

Αρχές της άνοιξης, Μάρτη μήνα, θα χρειαστεί να κόψω τα αγριόχορτα αλλά τα κρατώ στο χωράφι για να σκεπάζουν το χώμα για προστασία. Για να αποτρέψουν να φυτρώσουν κι άλλα χόρτα αλλά και για λίπασμα.

Τα φυτά τα βάζω στο χώμα κατά τις αρχές τ' Απρίλη μήνα. Κάνω πρώτα τους λάκκους κάθε δύο βήματα και βαθιούς ίσαμε 20 πόντους και σπέρνω από 3 σπόρους σε καθένα λάκκο. Έπειτα τα σκεπάζω με το χώμα τους και το πατικώνω καλά για να σφίξει. Η καλύτερη ώρα για το φύτεμα είναι πριν πάει να σουρουπώσει κι όταν δε φυσάει αέρας. Ξεπατώνω τα ζιζάνια και τα ρίχνω γύρω στο φυτό για να το προφυλάξω και βάζω στο κάθε φυτό κι από λίγη κοπριά.

Εάν το μπουστάνι δεν το 'χεις σκαμμένο θα γεμίσει αγριόχορτα και από τα χόρτα αυτά θα αρρωστήσει. Η ντομάτα, το πεπόνι, όλη η παραγωγή. Και θα πάνε όλοι σου οι κόποι χαμένοι. Γι' αυτό δε βλέπεις χλωρό χόρτο εδώ μέσα. Ο καθένας με τη δουλειά του.

Κι όταν πια τελειώνουν οι βροχές, κι αρχίζει το καλοκαιράκι, πατώ γύρω τριγύρω στα φυτά το χώμα γερά για να κρατήσει την υγρασία στις ζέστες κι απλώνω ένα γύρω φρύγανα κι αμούδουρες που τους πλακώνω με πέτρες για να μην μου καούν οι καρποί από τον ήλιο, μέχρι να τους μαζέψω.

Καλλιεργείτε μόνο εποχιακά;

Εμ, βέβαια! Έχουμε και μερικά πρόβατα, το χειμώνα αρμέγουμε το γάλα και κάνουμε τυράκια, πουλάμε τ' αρνάκια, κάτι λίγες κότες, δυο τρεις κατσίκες, περιστέρια, κουνέλια. Κάνουμε ακόμα μέλι και κρασί.

Από λίγα κι απ' όλα...

Λένε, κύριε Δημήτρη, ότι η άνυδρη καλλιέργεια αντιμετωπίζει λιγότερες παθήσεις σε σχέση με την ποτιστική, επειδή η έλλειψη νερού εμποδίζει τους μύκητες και τα έντομα να αναπτυχθούν υπερβολικά και γι' αυτό δεν γίνεται χρήση φυτοφαρμάκων. Εσείς, αλήθεια, πώς κάνετε καταπολέμηση των ασθενειών;

Μονάχα με θειάφι, εμείς εδώ δεν ραντίζουμε με τίποτα άλλο. Ο μεγάλος εχθρός της ντομάτας στη Σύρα είναι ο αλευράς. Κατά τα μισά Ιουνίου το φυτό κάνει μες στην καρδιά τις πρώτες ντομάτες που γίνονται κι

Ο μπαρμπα-Μήτσος με τη γυναίκα του Μαργαρώ και την εγγονή του Μαργαρίτα στη Χαλανδριανή.

οι πιο μεγάλες. Εκεί πάει το πεταλουδάκι και κάνει το αυγό του, απάνω στο ανθός της ντομάτας και γίνεται σκουλικάκι ψιλό ψιλό και το τρώει μέχρι που πέφτει ο ανθός, άμα όμως βάλεις θειάφι, το πεταλουδάκι δε θα πάει. Και να σας πω και κάτι, ο καρπός που παράγουμε δω πάνω είναι μικρότερος, αλλά είναι πιο πλούσιος στο άρωμα και στη γεύση και σε πιάνει, σε σύγκριση με τα ποτισμένα φυτά. Το ίδιο κάνουμε και στ' άλλα κηπευτικά και στ' αμπέλι.

Τι κρασί παράγει η Απάνω Μεριά;

Το πιο καλό κρασί γίνεται στα «ξερικά» χωράφια της Απάνω Μεριάς.

Τα σταφύλια που καλλιεργούμε είναι: ξυλομαχαιρούδα, άσπρη και μαύρη, σερφιώτικο, κουντούρα, παπαδίσιο, ασπρασιά, σαβατιανό, ψαροσύριγγο, καλαμαρκούδα, ροζακί, ροδίτης, νυχάτο, αυγουλάτο, σιδερίτης, μοσχάτο, φωκιανό...

Ποια άλλα προβλήματα αντιμετωπίζουν οι καλλιέργειές σας;

Το κασίκι, που κάποτες το λέγανε αγελάδα του φτωχού. Τώρα πρέπει όλη μέρα να φυλάω, ακόμα και τα βράδια μερικές φορές. Η κασίκα, άμαν είναι λέφτερη κι αφύλαχτη, κάνει καταστροφή στις καλλιέργειες, πηδάει πάνω στις πεζούλες, γκρεμίζει μάντρες, δεν αφήνει τίποτα όρθιο. Ξεπατώνει τα βλαστάρια στα κλήματα και τα κλαδιά στα δέντρα. Τρώει ακόμα και τις πικραλίδες και τα στύφνα, που δεν τα τρώει μήτε το πρόβατο, για να σας δώσω να καταλάβετε. Εγώ θυμούμαι, οι παλιοί τις κασίκες τις πηγαίνανε να βοσκήσουν στις σκληρές, μόνον εκεί τους επιτρεπότανε να βόσκουν.

Είναι δύσκολη η ζωή εδώ;

Να σας πω, άμα γεράσεις, σου φαίνεται δύσκολη γιατί κόβονται τα κουράγια σου, αλλά άμαν είσαι νέος είναι τίποτις, είναι παιχνιδάκι. Είμαι 73 χρονώ και παλεύω όλη μέρα. ■

Σημ.: Η συζήτηση με τον μπαρμπα-Μήτσο Αλτουβά έγινε το 1998 στο σπίτι του στη Χαλανδριανή της Απάνω Μεριάς, κατά τη διάρκεια των γυρισμάτων της περιβαλλοντικής ταινίας «Η νήσος των θησαυρών». Στη συζήτηση συμμετείχαν η Πόπη Παρασκευοπούλου, η Χαρά Πελεκάνου και ο Τέος Ρόμβος.

(*)**Της Σύνταξης:** Σήμερα τα «αδέσποτα» και τα «ελεύθερης βοσκής» κασίκια απειλούν όλο και περισσότερο την οικολογική ισορροπία της Απάνω Μεριάς επιταχύνοντας τους ρυθμούς διάβρωσης και ερημοποίησης. Καταστρέφουν κάθε άγρια βλάστηση με αποτέλεσμα να επιβαρύνουν τόσο τους πληθυσμούς των άλλων άγριων ζώων και πτηνών που εξαρτώνται απ' αυτήν, όσο και τη δυνατότητα του εδάφους να κατακρατεί το νερό. Ενώ παράλληλα προκαλούν ανεπανόρθωτες καταστροφές στην αγροτική παραγωγή (κηπευτικά, αμπέλια, σκυιές κ.ά.) που με μεγάλες δυσκολίες προσπαθούν να διατηρήσουν οι καλλιεργητές που έχουν απομείνει στην Απάνω Μεριά. Τα κασίκια καταστρέφουν τις ξερολιθιές και τις πεζούλες, οδηγούν στη διάβρωση των εδαφών και την καταστροφή της ποιότητας του φυσικού τοπίου, το οποίο αποτελεί ανεκτίμητο πόρο για την ανάπτυξη του νησιού μας. Είναι γνωστή ιστορία και θα σταματήσει μόνον όταν τελειώσουν οι επιδοτήσεις από την Ε.Ε.

ΣΥΡΟΣ ΈΝΑ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟΧΡΟΝΟ

κείμενο: Δημήτρης Κωστόπουλος

Π

ριν περίπου 170 χρόνια, το 1845, ο Γερμανός γεωλόγος Χάουζμαν ανακάλυψε στη Σύρο ένα ορυκτό με ένα εντυπωσιακό μπλε χρώμα που το ονόμασε γλαυκοφανή (από το γλαυκός + φαίνεσθαι, δηλαδή φαίνεται κυανούς). Από τότε, οι σχιστές πέτρες του νησιού που περιείχαν γλαυκοφανή, πήραν το όνομα κυανοσχιστόλιθοι. Μαζί με τους κυανοσχιστόλιθους συναντώνται και κάποια άλλα πετρώματα με ορυκτά σε βαθυκόκκινα (γρανάτης) και σμαραγδοπράσινα (ομφακίτης) χρώματα, που ονομάστηκαν εκλογίτες λόγω της διαλεχτής, εκλεκτής ομορφιάς τους. Τόσο οι κυανοσχιστόλιθοι όσο και οι εκλογίτες δημιουργήθηκαν καταμεσής ενός ωκεανού πριν 80 εκατομμύρια χρόνια, ωστόσο δεν είχαν την όψη που έχουν σήμερα. Αυτήν την ιδιαίτερη ομορφιά σε χρώματα και ορυκτά την απέκτησαν αφού ταξίδεψαν πρώτα για 100 χιλιόμετρα βαθιά μέσα στη γη, «μεταμορφώθηκαν» από τις μεγάλες θερμοκρασίες και πιέσεις που επικρατούσαν εκεί και στη συνέχεια αναδύθηκαν στην επιφάνεια.

Η «αρχόντισσα» της παγκόσμιας γεωλογίας

Στις μέρες μας η Σύρος θεωρείται η πιο αντιπροσωπευτική τοποθεσία κυανοσχιστόλιθων και εκλογιτών στον κόσμο. Ολόκληρο το νησί είναι ένα γεωλογικό μουσείο, που όμοιό του δύσκολα βρίσκεται. Κάθε χρόνο πανεπιστήμια από κάθε γωνιά της γης οργανώνουν γεωλογικές εκπαιδευτικές εκδρομές στη Σύρο, ενώ τα αποτελέσματα των μελετών τους δημοσιεύονται σε σπουδαία διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Η Σύρος αποτελεί μια παγκόσμια γεωλογική κληρονομιά, που όλοι μας πρέπει να διατηρήσουμε και να αναδείξουμε. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε καλύτερα, αν καταλάβουμε τη σημασία που έχει για μας, γνωρίζοντας το πού και πώς δημιουργήθηκε και το ταξίδι που έκανε στον χώρο και τον χρόνο.

Ο Δημήτρης Κωστόπουλος είναι καθηγητής Πετρολογίας Ε.Κ.Π.Α.

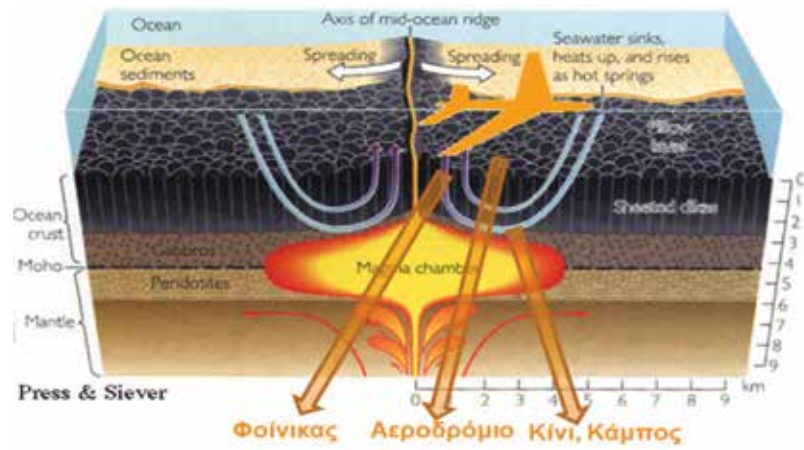

Γεωλογική δομή της Σύρου

Η Σύρος, όπως την ξέρουμε σήμερα, υπάρχει μόνο τα τελευταία δέκα εκατομμύρια χρόνια. Στην πραγματικότητα είναι ένα παζλ, που τα κομμάτια του δημιουργήθηκαν σε διαφορετικά μέρη, πολύ μακρινά μεταξύ τους, και σε διαφορετικούς χρόνους, επίσης πολύ μακρινούς μεταξύ τους. Το καθένα από τα κομμάτια αυτά είχε τη δική του μοναδική γεωλογική ιστορία και το δικό του ιδιαίτερο ταξίδι, πριν, μέσα από συγκυρίες της γεωλογικής εξέλιξης του πλανήτη, συναντηθούν και συναρμολογηθούν τελικά μεταξύ τους. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

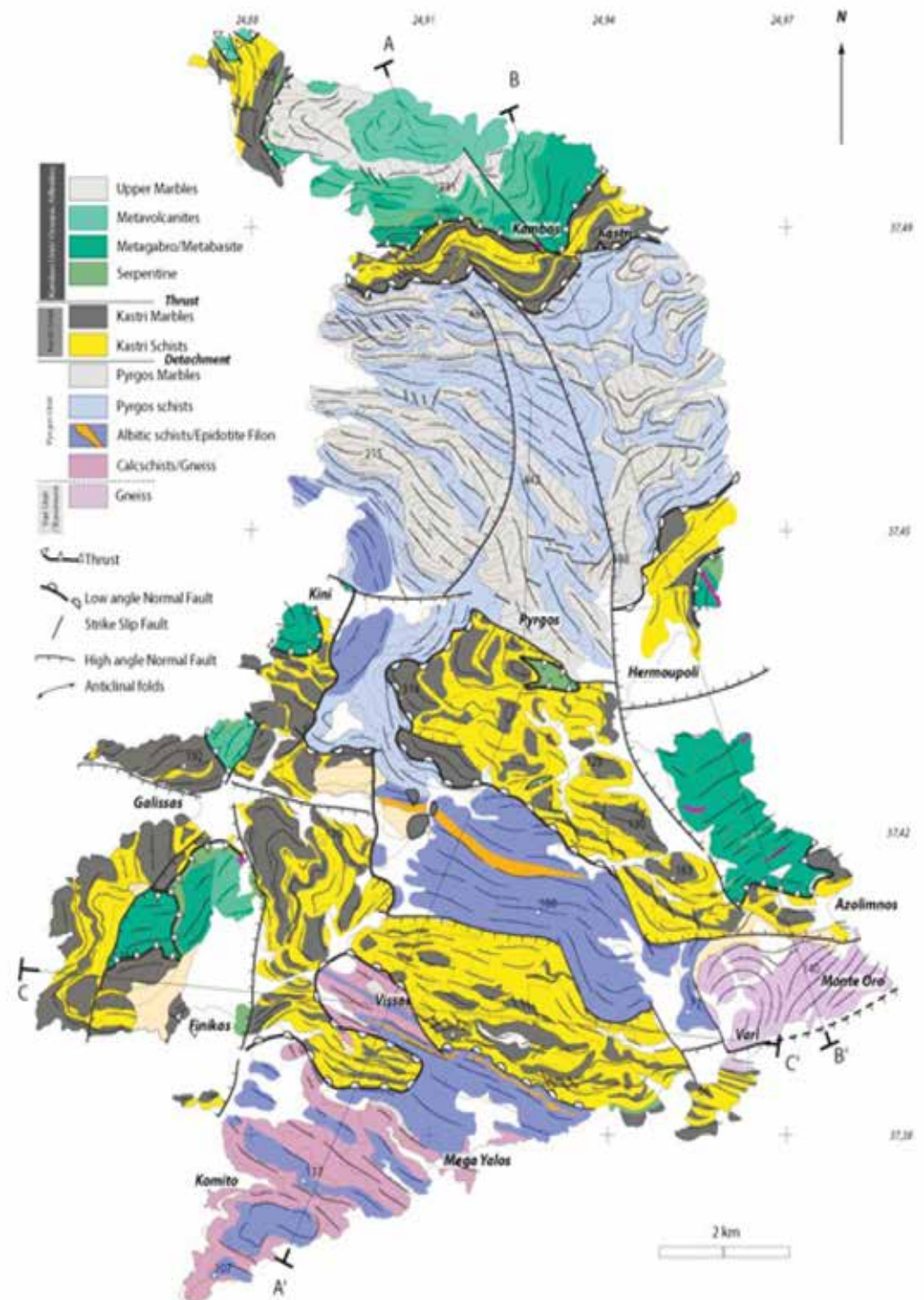
Το παζλ της Σύρου έχει συντεθεί από πετρώματα που συναντάμε σήμερα, τόσο στις ηπίρους όσο και στους ωκεανούς της Γης. Τα ηπειρωτικά πετρώματα περιλαμβάνουν ένα υπόβαθρο από (σχιστοποιημένους) γρανίτες, που εμφανίζονται στο νότιο τμήμα του νησιού (Κόμητο, Μέγας Γιαλός, Βάρη), καλυμμένο από ασβεστολιθικά και αργιλικά ιζήματα (πλέον μάρμαρα και αργιλικοί σχιστόλιθοι), που επικρατούν σχεδόν σε όλο το υπόλοιπο νησί.

Τα πετρώματα αυτά δημιουργήθηκαν στην άκρη μιας ηπείρου μέσα σε ένα χρονικό διάστημα 100 εκατομμυρίων ετών! Τα πετρώματα του ωκεάνιου φλοιού, δηλαδή λάβες, που είχαν χυθεί στον πυθμένα κάποιου αρχαίου ωκεανού, αλλά και μάγματα που έπηξαν μέσα σε θαλάμους κρυμμένους κάτω από τον πυθμένα (πλέον κυανοσχιστόλιθοι και εκλογίτες) δεν είναι παρά ένα μικρό ποσοστό των πετρωμάτων που υπάρχουν στο νησί (Φοίνικας, αεροδρόμιο, Κίνι, Κάμπος). Αν γυρίζαμε πίσω στον χρόνο θα βλέπαμε, σε μια σχηματική τομή του ωκεάνιου φλοιού, το αεροδρόμιο και τον Φοίνικα να βρίσκονται στον πυθμένα του ωκεανού, το Κίνι 1-2 χιλιόμετρα πιο βαθιά και την Απάνω Μεριά ακόμα βαθύτερα 2-3 χιλιόμετρα.

Στον γεωλογικό χάρτη της Σύρου που βλέπουμε στην επόμενη σελίδα, τα ωκεάνια πετρώματα απεικονίζονται σε αποχρώσεις του πράσινου, τα μάρμαρα σε αποχρώσεις του γκρι, οι σχιστόλιθοι σε αποχρώσεις του μπλε και του κίτρινου, ενώ οι γρανίτες απεικονίζονται με ροζ-μωβ χρώματα.

Γεωλογικός χάρτης Σύρου.

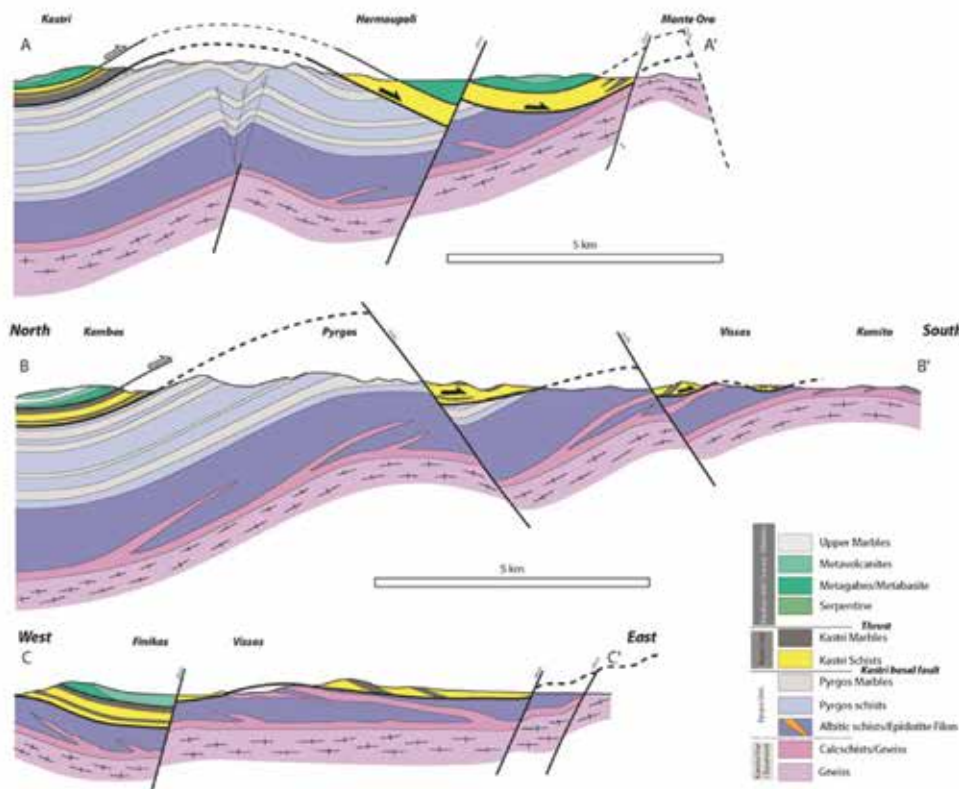

Αν κόβαμε τη Σύρο κάθετα σε φέτες ακολουθώντας τις γραμμές AA', BB' και CC' στον χάρτη, τότε στις τομές αυτές θα βλέπαμε ότι γενικά, σε όλο το νησί, τα πετρώματα βυθίζονται προς τον βορρά.

Τα κατώτερα πετρώματα είναι οι γρανίτες, που σκεπάζονται από τα μάρμαρα και τους αργιλικούς σχιστόλιθους.

Στα ανώτερα τμήματα εμφανίζονται τα πετρώματα του ωκεάνιου φλοιού.

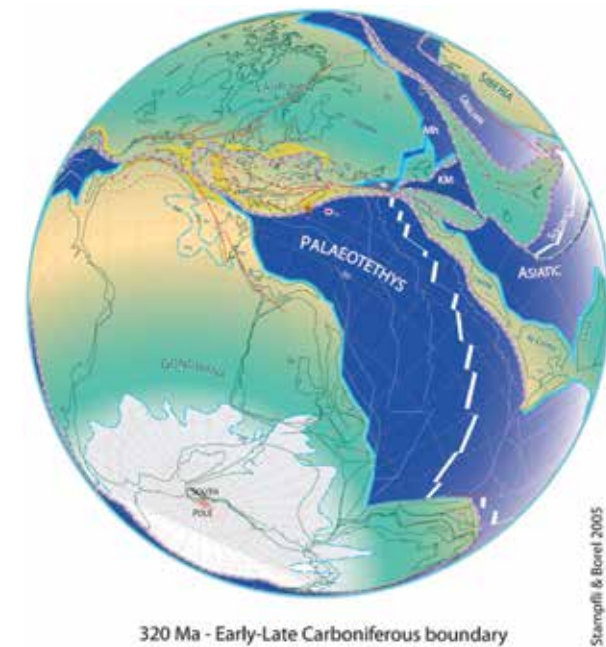
Λόγω της κλίσης των πετρωμάτων, οι γρανίτες εμφανίζονται μόνο στο νότιο τμήμα του νησιού.

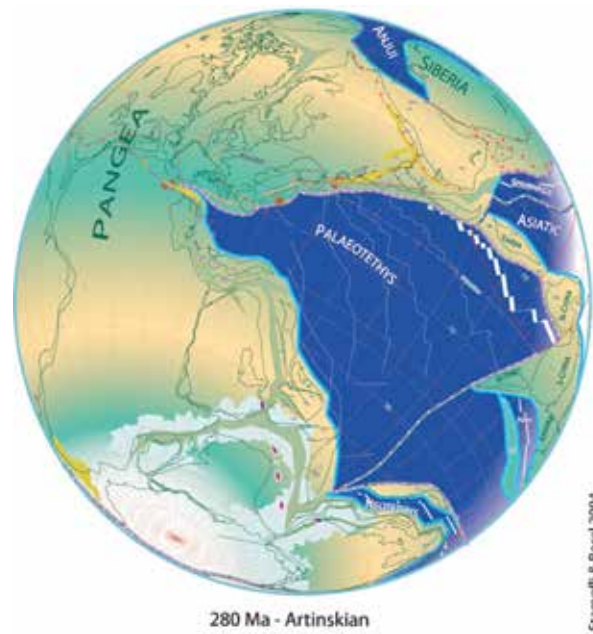
Ταξίδι στον χωροχρόνο

Τριακόσια είκοσι εκατομμύρια χρόνια πριν. Αρχές της ανώτερης Λιθανθρακοφόρου Περιόδου. Όπως φαίνεται στην εικόνα που ακολουθεί, η στεριά στη Γη αποτελείται από δύο μεγάλες ηπείρους, τη Γκοντβάνα στα νότια και τη Λαυρωσία στα βόρεια, που χωρίζονται από έναν ωκεανό που λέγεται Παλαιοτηθύς.

Ο ωκεανός αυτός βουλιάζει βόρεια κάτω από τη Λαυρωσία, όπως ακριβώς βουλιάζει σήμερα ο Ειρηνικός ωκεανός κάτω από τη Νότια Αμερική. Στο νότιο άκρο της Λαυρωσίας αρχίζουν να δημιουργούνται γρανίτες, όπως αυτοί που εμφανίζονται στο νοτιοδυτικό τμήμα της Σύρου, γύρω από το Κόμητο (καφέ αστεράκι στην εικόνα). Πάνω από αυτούς τους γρανίτες άρχισαν σιγά-σιγά να αποτίθενται ιζήματα, όπως ασβεστόλιθοι και άργιλοι. Η θάλασσα που υπήρχε μεταξύ Λαυρωσίας και Νότιας Αμερικής αρχίζει να κλείνει.

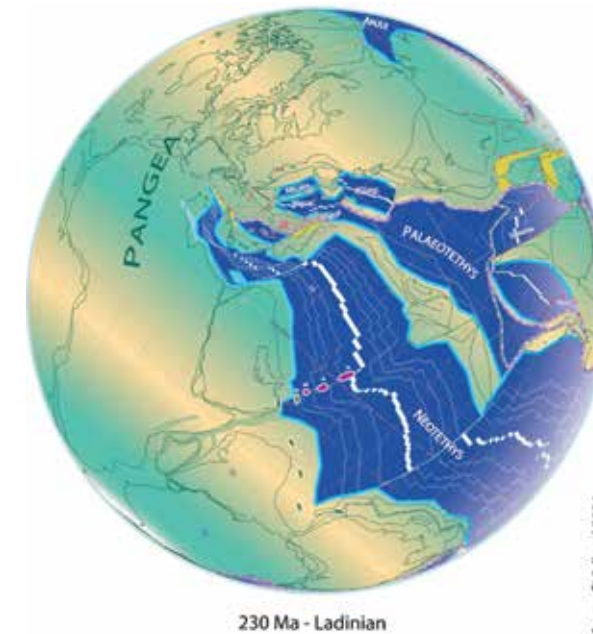
Τότε βρισκόμασταν σε 23° νότιο γεωγραφικό πλάτος, στον Τροπικό του Αιγόκερω, όπου βρίσκεται σήμερα δηλαδή η Βραζιλία ή η Ναμίμπια, ενώ η νότια Ινδία βρισκόταν στο Νότιο Πόλο. Μετά πάροδο 40 εκατομμυρίων ετών οι ηπείροι είναι όλες ενωμένες σε μία μεγάλη στεριά που λέγεται Παγγαία. Ο Ατλαντικός Ωκεανός δεν έχει γεννηθεί ακόμα, ούτε ο ωκεανός του παζλ της Σύρου. Η Ινδία είναι ακόμα κολλημένη με τη Νότια Αφρική και την Ανταρκτική και είναι σκεπασμένη με πάγους.

280 Ma - Artinskian

Stampfli & Borel 2004

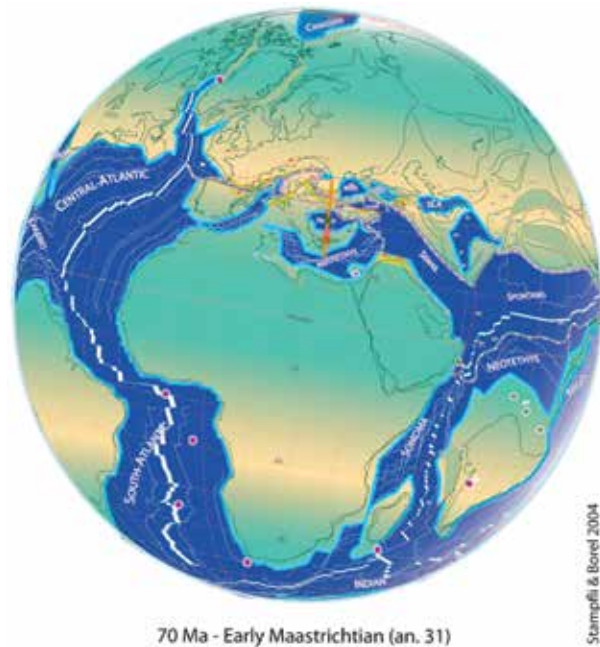
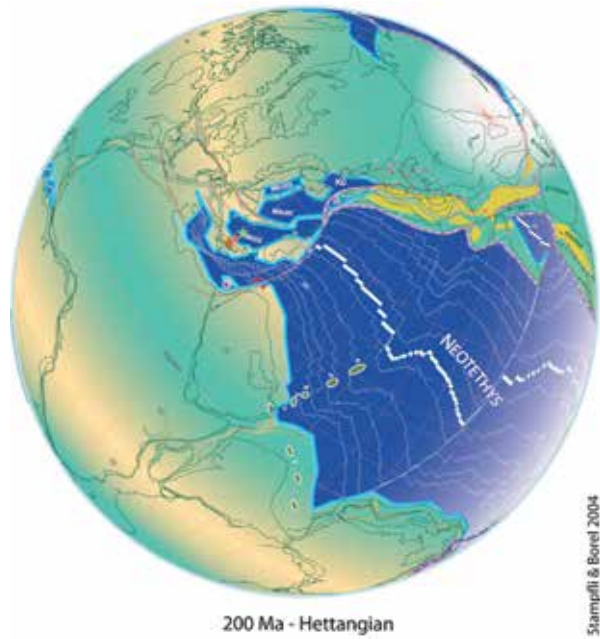
Περνούν άλλα πενήντα εκατομμύρια χρόνια. Βρισκόμαστε στα 230 εκατομμύρια χρόνια πριν, στη γεωλογική περίοδο, που είναι γνωστή ως Λαδίνιο. Ο τεράστιος ωκεανός της Παλαιοτηθύος, που υπήρχε νότια από το Κόμητο, έχει περιορισθεί σε μια μικρή θάλασσα, ενώ έχουν ανοίξει καινούργιες θαλάσσιες δίοδοι καθώς σχίζονται τα περιθώρια της Παγγαίας τόσο προς βορρά όσο και προς νότο. Η νότια και δυτική Ελλάδα (Πελοπόννησος, Ήπειρος) και η οροσειρά του Ταύρου στην Τουρκία, που κάποτε αποτελούσαν το περιθώριο της βορειοανατολικής Αφρικής αρχίζουν να αποκολλώνται και να ταξιδεύουν προς βορρά, καθώς ανοίγει ο ωκεανός της Νεοτηθύος. Το περιθώριο της νοτιοανατολικής Ευρώπης, που περιείχε την περιοχή του Κόμητου, έχει αποκολληθεί και αυτό καθώς ανοίγουν δύο άλλοι μικροί ωκεανοί, ο Μαλιακός και ο Μελιάτα. Το ηπειρωτικό τέμαχος, που περιείχε τη νοτιοδυτική Σύρο, αρχίζει να σχίζεται και αυτό και να δημιουργείται η νοτιοανατολική Σύρος - ο γρανίτης της Βάρης (ροζ αστεράκι στον χάρτη). Βρισκόμαστε πλέον 15° ή αλλιώς 1700 χιλιόμετρα βόρεια του Ισημερινού. Έχουν περάσει 90 εκατομμύρια χρόνια από τότε που πρωτοδημιουργήθηκε η νοτιοδυτική Σύρος, η οποία έχει ήδη κάνει ένα ταξίδι 4300 χιλιομέτρων!

230 Ma - Ladinian

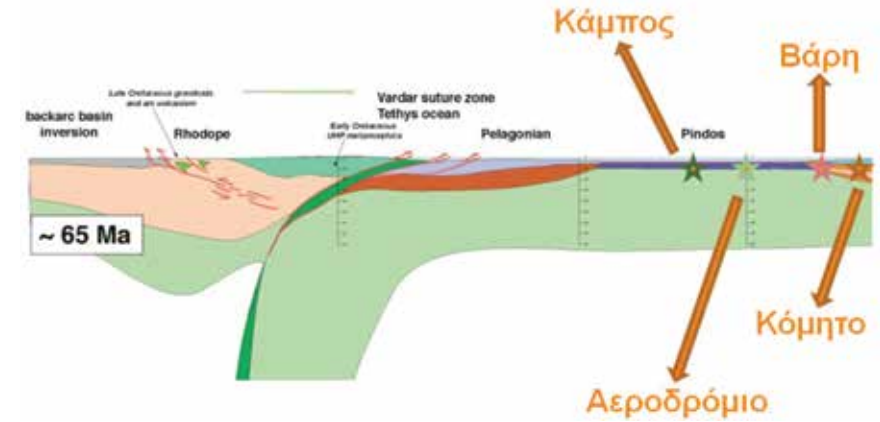
Stampfli & Borel 2004

Θα χρειασθεί να περάσουν άλλα 10 εκατομμύρια χρόνια για να κλείσει πλήρως, στον ελληνικό χώρο, ο ωκεανός της Παλαιοτηθύος και να αρχίσει να ανοίγει ο ωκεανός της Πίνδου, μέσα στον οποίο θα γεννηθούν τα ωκεάνια πετρώματα της Σύρου (πράσινο αστεράκι στον χάρτη). Την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο, αρχίζει να ανοίγει και ο σημερινός Ατλαντικός Ωκεανός. Για να δημιουργηθούν όμως τα ωκεάνια πετρώματα, που βλέπουμε στο νησί σήμερα, πρέπει να παρέλθουν άλλα 140-150 εκατομμύρια χρόνια και να φθάσουμε στην περίφημη Κρητιδική περίοδο, τότε που οι μεγάλοι δεινόσαυροι κυριαρχούσαν στη Γη. Βρισκόμαστε 80-70 εκατομμύρια χρόνια πριν.

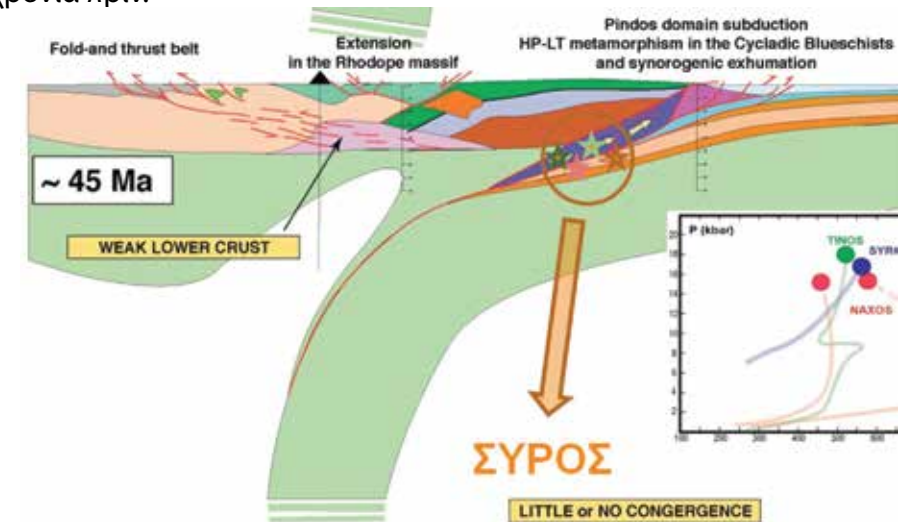

Αν κόβαμε τη Γη κάθετα, κατά μήκος της πορτοκαλί γραμμής που φαίνεται στον προηγούμενο χάρτη, θα βλέπαμε την ελληνική λιθοσφαιρική πλάκα που κουβαλάει στην πλάτη της τον ωκεανό της Πίνδου και τη

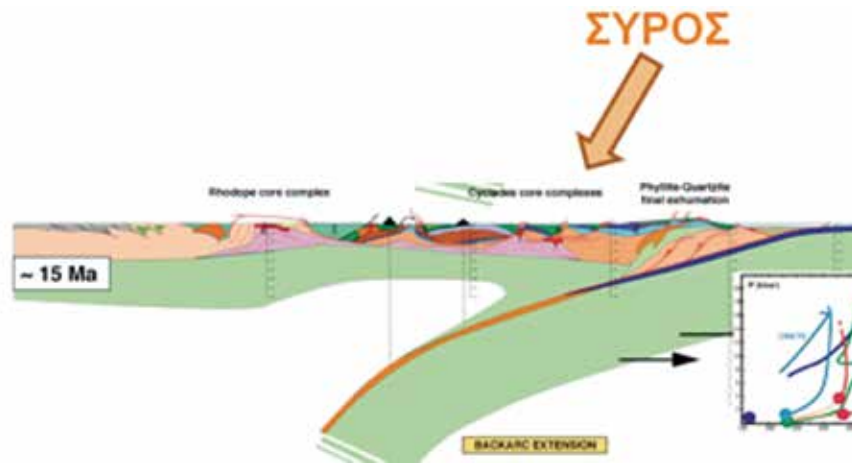
νότια Σύρο, να συγκρούεται με τη νοτιοευρωπαϊκή ηπειρωτική πλάκα και να βυθίζεται κάτω από αυτή, εκεί που βρίσκεται η Ροδόπη. Τα κομμάτια του παζλ της Σύρου είναι πλέον αρκετά κοντά το ένα στο άλλο, αλλά όχι μαζί ακόμα. Βρισκόμαστε στο τέλος του Μεσοζωικού αιώνα και στην αυγή του Καινοζωικού, 65 εκατομμύρια χρόνια πριν.

Μετά 5 εκατομμύρια χρόνια, ο ωκεανός της Πίνδου και το ηπειρωτικό περιθώριο που έφερε το Κόμητο και τη Βάρη φθάνουν στο σημείο σύγκρουσης των δύο πλακών και αρχίζουν, με τη σειρά τους, να καταδύονται στο εσωτερικό της Γης φθάνοντας σε ένα βάθος 100 χιλιομέτρων περίπου 52 εκατομμύρια χρόνια πριν. Είναι τότε που, για πρώτη φορά, τα κομμάτια του παζλ της Σύρου συναρμολογούνται μεταξύ τους. Μετά πάροδο 7 εκατομμυρίων ετών, η ενιαία πλέον Σύρος αρχίζει το ταξίδι της επιστροφής προς την επιφάνεια της Γης, 45 εκατομμύρια χρόνια πριν.

Πρέπει όμως να περάσουν άλλα 30 εκατομμύρια χρόνια πριν η Σύρος αρχίσει να πλησιάζει την επιφάνεια της Γης.

Βρισκόμαστε δέκα εκατομμύρια χρόνια πριν, προς τα τέλη της λεγόμενης Μειοκαιίνου περιόδου. Η «αρχόντισσα των Κυκλάδων» βρίσκεται στην επιφάνεια της Γης σχεδόν με τη μορφή που την ξέρουμε σήμερα. Δεν αποτελούσε πάντοτε όμως νησί. Από τότε θα υποστεί αρκετές φορές την προέλαση αλλά και την υποχώρηση της θάλασσας, ανοδικές και καθοδικές κινήσεις του φλοιού και θα βρίσκεται μόνιμα στο έλεος του καιρού, της αποσάθρωσης και της διάβρωσης.

Το τελικό αποτέλεσμα των γεωλογικών εξελίξεων που διήρκεσαν 230 εκατομμύρια χρόνια το έχουμε στα χέρια μας. Ας το διαφυλάξουμε και ας το επιδείξουμε! ■

Φωτογραφία Χαρά Πελεκάνου

ΤΟ ΛΙΘΙΝΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ Ν.ΣΥΡΟΥ

κείμενο-φωτογραφίες
Τέος Ρόμβος

Η μουν γέννημα και θρέμμα της μεγάλης πόλης.

Είχα περάσει μεγάλο μέρος της ζωής μου ζώντας αποξενωτικά, αλλοτριωμένα, ασυνάρτητα στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις όπου όμως έκανα και σπουδαίες εμπειρίες. Τα καλοκαίρια κατέβαινα στα νησιά του Αιγαίου. Μύχιος πόθος μου ήταν να ζήσω μόνιμα σ' ένα νησί. Να γευτώ αυτή την ξεχωριστή εμπειρία ζωής σε μια στεριανή λωρίδα γης που την ταξιδεύει πάνω από τις αβύσσους της θάλασσας ο βοριάς που λυσομανάει νύχτα-μέρα. Με τρέλαινε η ιδέα της χειμωνιάτικης μοναδικότητας του αποκλεισμένου από τη φουρτουνιασμένη θάλασσα νησιού. Επέλεξα το Συριανό Τοπίο επειδή το βρήκα ουσιαστικό, σκληρό, σχεδόν ασκητικό και έγινα κάτοικος Σύρου. Από τη

μια η ζωντανή μικρή πόλη με μια επαρκή ανθρωποκοινωνία, από την άλλη ένα φυσικό πάρκο στη βόρεια πλευρά του νησιού, μια αρμονική φυσική ενότητα, μια άθικτη φυτοκοινωνία. Σε τούτα τα μέρη είχε γεννηθεί ο Αιγαιακός πολιτισμός (πολιτισμός Σύρου-Κέρου), που οι αρχαιολόγοι τον περιγράφουν σαν την αυγή του ανθρώπινου πολιτισμού.

Μου πήρε περισσότερο από τρία χρόνια για να οργώσω με τα πόδια ολόκληρο το νησί της Σύρου και να φωτογραφίσω κάθε είδους χάραγμα που έχει γίνει πάνω στις πλάκες και στους βράχους από ανθρώπινο χέρι. Φωτογράφισα και αρχειοθέτησα όλο αυτό το «χαραγμένο χρονικό» που αποτελεί μέρος της ιστορίας ενός νησιού του Αρχιπελάγους και του έδωσα τη μορφή βιβλίου.

Περιπλανήθηκα στη Χαλανδρι-

ανή, στο Καστρί, στον Γαλησσά, στο όρος Σκόπελος, στις βουνοπλαγιές με τα λίγα κι αραιά δέντρα, τους θάμνους, τα ελάχιστα τρεχούμενα νερά. Παρέα μου, το βουητό των μελισσών που ακολουθούν τις διαδρομές του νέκταρος, οι αλίφωνες που ριγούν στις πνοές του ανέμου δίπλα στη θάλασσα, μικρές πηγές με υδροχαρή φυτά, απόκρημνες, βραχώδεις ακτές, ασβεστολιθικά και ηφαιστειακά πετρώματα, γκρεμοί, θαλασσινές σπηλιές όπου ζουν φώκιες και θαλάσσιες χελώνες, αμμόλοφοι, σάρες, μικρά φαράγγια, αμμοθίνες. Και στη διάρκεια αυτής της περιπλάνησης

πάνω στα πανάρχαια βράχια ανακάλυψα πλήθος από προϊστορικά χαράγματα, σχέδια που ψηλάφουσαν μια πρώτη μορφή γραφής, αποτυπώσεις κάποιων συμβόλων, αστέρες, κοχλίες, σπείρες, ρόμβους αλλά και ανθρώπους και κάποιο σύστημα μέτρησης, όπως και αποτυπώσεις πλωτών μέσων της εποχής. Στάθηκα με σεβασμό μπροστά σε όλες αυτές τις «λίθινες μαρτυρίες» χιλιάδων χρόνων που απλώνονταν στα πόδια μου και αφηγούνταν καθημερινές ιστορίες των κατοίκων του νησιού και των περαστικών ταξιδιωτών.

Πάνω στα βράχια του νησιού βρίσκονταν χαραγμένη η συνέχεια της ελληνικής γλώσσας. Περιπάτησα πάνω σε τρισχιλιόχρονα μηνύματα και σε ομιχλώδεις εγχαράξεις. Στάθηκα μπροστά σε θολά πελεκήματα βράχων με μυστηριώδεις ασάφειες, σε υποθετικά προαύλια αρχαίων ναών και βυζαντινών εκκλησιών. Στην περιοχή Γράμματα, υποπεύθηκα ελάχιστα ίχνη, ίσως μόνο τα σκαλοπάτια που οδηγούσαν στο ναό του Ασκληπιού, εκεί όπου αργότερα χτίστηκε ο ναός της Ἰσιδος και του σύνναού της Σεράπιδος. Αυτοί ήταν οι προστάτες θεοί των πλεόντων και σωτήρες των ναυτικών που θαλασσοδέρνονταν με τα καρυδότσουφλα πλοία τους, κωπηλατώντας για ώρες στο ίδιο

σημείο στην προσπάθειά τους να σωθούν. Εδώ προσορμιζονταν οι ναυτικοί -προσκυνητές, ταξιδιώτες, έμποροι, πειρατές-, άλλοτε μόνο για να πάρουν νερό ή να βρουν τροφή, άλλοτε για να κάνουν καρτέρι κι άλλοτε για να φυλαχτούν από τα μπουρίνια, τρομοκρατημένοι και λιγοψυχημένοι μπροστά στα έντονα φυσικά φαινόμενα, στα στοιχεία της θάλασσας.

Στις φουρτούνες, στους κεραυνούς που προσέκρουαν την τρικυμισμένη θάλασσα, στις αστραπές και στις εκκωφαντικές βροντές, στο λυσομάνι του αέρα που αλυχτούσε σαν πελώριο αγριεμένο θεριό, στο παγωμένο χαλάζι, στη νεροποντή, στα αγριεμένα κύματα που σκέπαζαν το

σκαρί, στη μανιασμένη θάλασσα και στον αέρα που γεννούσαν στροφίλους, δίνες και θαλάσσια τέρατα, στα υπόγεια και ύπουλα ρεύματα που ξεσέρνανε το σκάφος, στα θαλάσσια περάσματα που το έσπρωχναν να τσακιστεί στα βράχια, και στους υποβρύχιους υφάλους που караδοκούσαν την αβλεψία.

Οι θαλασσοπνιγμένοι βάζανε πλήρη για τον απάνεμο κόλπο των Γραμμάτων και μόλις καβατζάρανε το ακρωτήριο σώζονταν, γιατί εκεί καλμάριζε ο καιρός. Και τότε οι άνθρωποι αυτοί, που 'χαν τραβήξει των παθών τους τον τάραχο, πελεκούσαν πάνω στο βράχο τις ευχαριστίες τους στους θεούς, που τους βοήθησαν να σωθούν. Είχαν φτάσει τόσο κοντά

στον πνιγμό, στο θάνατο, και βγήκαν ζωντανοί. Είχαν γνωρίσει την αντάρα και το χοχλάκισμα της θάλασσας και τώρα δόξαζαν την αξία της πρόσκαιρης ύπαρξης. Ο τρόμος του πνιγμού ξυπνούσε στην ανθρώπινη συνείδηση αρχαίους θρύλους.

Η ιστορία του θεού που θυμώνει και αποφασίζει να αφανίσει τους ανθρώπους πνίγοντας τη Γη μέσα στο νερό είναι γνωστή από το έπος του Γκιλγκαμές, ως ασσυρο-βαβυλωνιακή, από την Παλαιά Διαθήκη, ως ιουδαϊκή, από τον Πίνδαρο, ως ελληνική, και βρίσκεται απλωμένη σ' όλο τον υπόλοιπο κόσμο. Στους λαούς των Ινδιών, της Κορέας, της Ινδονησίας, της Αυστραλίας, στους Ερυθρόδερμους της Αμερικής.

Κι αυτό τον αρχέγονο τρόπο που σκορπάει ο οργισμένος θεός θα ένωσαν οι περαστικοί ναυτικοί και ταξιδιώτες που προσορμίζονταν στον όρμο των Γραμμάτων, και σκαλίζοντας το όνομα του πλοίου τους στα βράχια το έθεταν κάτω από την προστασία της θεότητας.

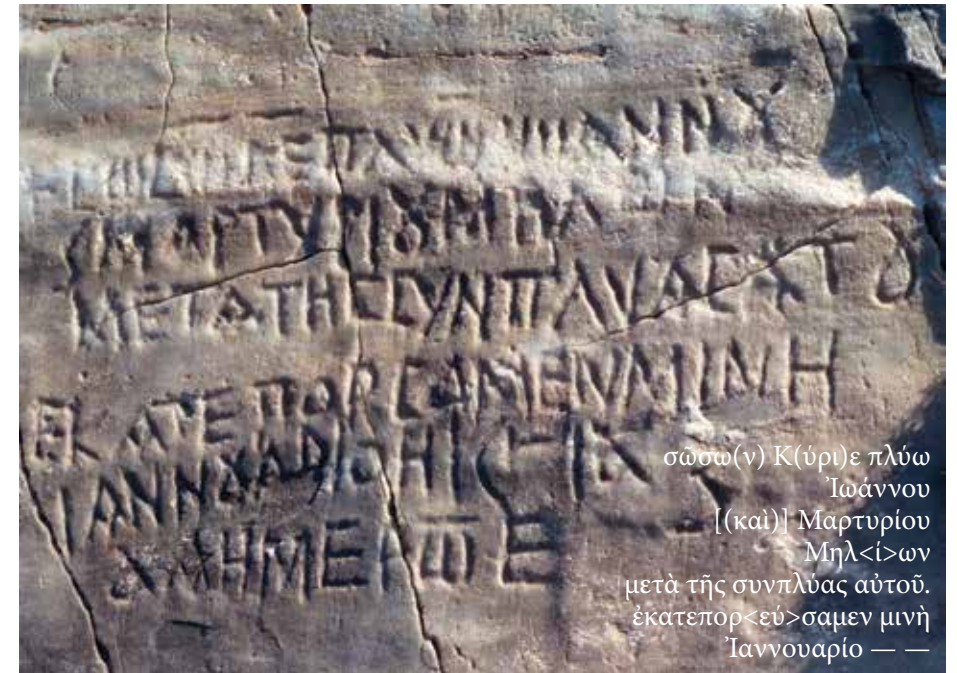
Είναι αυτονόητο ότι ο μικρός όρμος Γράμματα, στη βορειοδυτική ακτή της Σύρου, οφείλει την ονομασία του στις εκατοντάδες επιγραφές που βρίσκονται χαραγμένες στα βράχια από τα πανάρχαια χρόνια, τη ρωμαϊκή εποχή και το Βυζάντιο. Ο όρμος δεν έπαψε ποτέ, στη διάρκεια των αιώνων, να είναι το καταφύγιο των χειμαζόμενων ναυτικών και ταξιδιωτών από τα άγρια μελτέμια του Αιγαίου.

Οι χαραγμένες επιγραφές είναι στην πλειοψηφία τους ευχές. Περιέχουν παρακλήσεις προς τους θεούς για να τους δώσουν καλό ταξίδι ή ευχαριστίες για τη σωτηρία τους από την τρικυμία. Προς τον Ήλιο, τον Ασκληπιό, τους Διόσκουρους, που στην αρχαιότητα είχαν τη θέση του Αγίου Νικολάου, την Ίσιδα, που άπλωνε το ένδυμά της σαν ιστίο και οδηγούσε το πλοίο με ασφάλεια, τον Σέραπι, θεότητα αιγυπτιακής προέλευσης που στα ελληνιστικά χρόνια διαδέχτηκε τους ελληνικούς θεούς και λατρευόταν μέχρι

τον 4ο μ.Χ. αιώνα και του οποίου ναός υπήρχε πιθανόν στα Γράμματα.

Εκείνα τα χρόνια διέπλεαν το Αιγαίο πλοία προερχόμενα από τις ακτές της Θράκης, τα Δαρδανέλια, τον Εύξεινο Πόντο, τα νησιά και τα παράλια της Μικράς Ασίας κι ολόκληρο το Αρχιπέλαγος, αλλά και πλοία της Συρίας, της Κιλικίας, της Αιγύπτου και του υπόλοιπου γνωστού τότε κόσμου, κι ο κάθε ταξιδιώτης προσευχόταν στο δικό του θεό, ζητώντας του να κατευνάσει τη μανία της τρικυμισμένης θάλασσας και να τους οδηγήσει στον προορισμό τους. Οι επιγραφές είναι μαρτυρίες για τους κινδύνους που αντιμετώπισαν οι ταξιδιώτες που προσορμίστηκαν στα Γράμματα, όταν το Αιγαίο αγρίευε από τη μανία των στοιχείων και ο Κάβοντόρος έβγαζε φίδια.

Σήμερα, στην περιοχή των Γραμμάτων σώζονται γύρω στις εκατό επιγραφές. Παλαιότερα ήταν πολύ περισσότερες, εξαφανίστηκαν όμως με το πέρασμα του χρόνου, ανεμοφαγώθηκαν και νεροπλύθηκαν τα βράχια, και χάθηκαν οι γραφές. Μερικές από τις επιγραφές είναι πλέον αδύνατο να διαβαστούν. Τις επιγραφές αυτές πρώτος τις πρόσεξε ο ανθρωπολόγος και ερευνητής αρχαιολόγος Κλων Στέφανος. Κατασκήνωσε εκεί, στα μέσα του 19ου

σώσω(ν) Κ(ύρι)ε πλώ
 Ίωάννου
 [(καί)] Μαρτυρίου
 Μηλ<ί>ων
 μετά τῆς συνπλύας αὐτοῦ.
 ἔκατεπορ<εύ>σαμεν μινῆ
 Ίαννουαρίο — —

αιώνα, και κάτω από αντίξοες συνθήκες και με κακουχίες τις κατέγραψε και τις μελέτησε. Ο Στέφανος, λοιπόν, υποστηρίζει ότι οι επιγραφές αυτές καλύπτουν μια ολόκληρη χιλιετία, δηλαδή, από τα ελληνιστικά χρόνια μέχρι την αρχή της 2ης χιλιετίας. Σε μια από τις επιγραφές διαβάζουμε τη χρονολογία (ς)φά, (993 μ.Χ.), ενώ και σε άλλες υπάρχουν ενδείξεις για χρονολογίες, όμως η έλλειψη ενιαίου χρονολογικού συστήματος, μιας και κάθε τόπος είχε το δικό του χρονολογικό σύστημα, κάνει δύσκολη την αναγνώριση. Στα δυτικά υπάρχει ένα βραχώδες ακρωτήριο που βλέπει στη θάλασσα, είναι ψηλό και απότο-

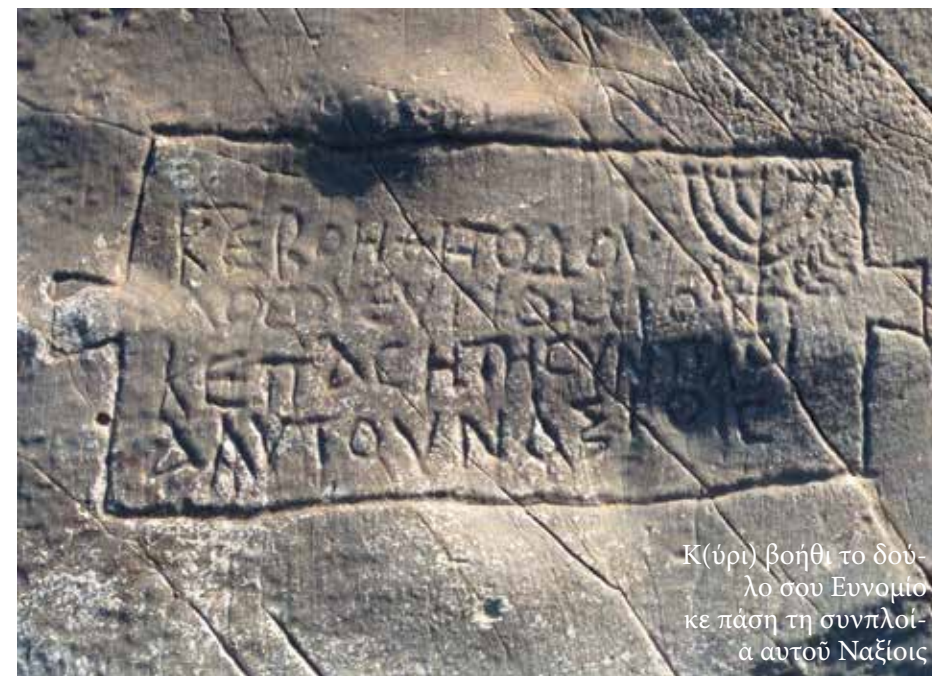
μο, δείγμα πως σε κοσμογονικούς χρόνους ένα κομμάτι του νησιού βούλιαξε. Οι Συριοί το ονομάζουν Γριά Πούντα και στην κορυφή του υπάρχουν οι ελληνιστικές και ρωμαϊκές επιγραφές. Στο κάτω μέρος της πλαγιάς, που κατεβαίνει κλιμακωτά προς το μυχό του κόλπου, φαίνεται ότι υπήρξε στην αρχαιότητα λατομείο και στα βράχια που βρίσκονται πολύ κοντά στη θάλασσα, στις λειασμένες από την εξόρυξη επιφάνειες της πέτρας, είναι χαραγμένες οι χριστιανικές επιγραφές, που έγιναν κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και είναι καλλιγραφημένες και ιδιαίτερα προσεγμένες.

Η κορυφή του ακρωτηρίου όπου βρίσκονται οι αρχαίες επιγραφές πιθανότατα χρησιμοποιούνταν σαν «σκοπή», από τους γεμάτους αγωνία ναυτικούς και επιβάτες, για να παρακολουθούν πότε θα κάνει μπουνάτσα. Από το σημείο αυτό φαίνεται ολόκληρο το αναπεπταμένο πέλαγος. Είναι, επίσης, πολύ πιθανό, το σημείο αυτό να χρησιμοποιούνταν ως φάρος για την καθοδήγηση των δοκιμαζόμενων στη διάρκεια μιας τρικυμισμένης νύχτας, ώστε να επισημαίνεται η θέση του όρμου. Ή ακόμη και σαν παρατηρητήριο από τους πειρατές που φωλιάζανε στον κόλπο και περιμένανε να λαφυραγωγήσουν κάθε ανυποψίαστο πλοίο.

Κάποιες από τις επιγραφές αναφέρουν ονόματα ανδρών, καπετάνιων, ναυτικών ή επιβατών, που υποχρεώθηκαν, από την τρικυμία που συνάντησαν στο πέρασμα των Γιούρων, να καταφύγουν στον όρμο των Γραμμάτων και να περιμένουν τη βελτίωση του καιρού για να συνεχίσουν το ταξίδι τους.

Οι επιγραφές που βρίσκονται χαραγμένες στο εγκαταλειμμένο πανάρχαιο λατομείο, στην πλευρά του ακρωτηρίου που βλέπει προς τον όρμο, στην πλειοψηφία τους χριστιανικές, παρέχουν περισσότερες πληροφορίες για τους ανθρώπους και τα πλοία που κα-

τέφυγαν εκεί για να σωθούν. Με την επικράτησή του ο Χριστιανισμός εξαφάνισε τον Ασκληπιό, το Σέραπι και όλους τους άλλους θεούς της αρχαιότητας και τη θέση τους πήρε ο Άγιος Φωκάς. Κοντά στα ελάχιστα απομεινάρια της εκκλησίας του διαβάζονται αρκετές επιγραφές με επικλήσεις βοήθειας. Οι γραφές αυτές αρχίζουν συνήθως με το «Κύριε βοήθι» ή με το «Κύριε σώσον» και συνεχίζονται με ικεσίες προς τον Ύψιστο να σώσει το πλοίο και τους επιβάτες του. Σε μερικές από αυτές προστίθεται και το όνομα του γράψαντος μαζί με το όνομα του πατέρα και της πατρίδας του, και σε άλλες το όνομα του πλοίου και του κυβερνήτη του, καθώς και ο μήνας και ο χρόνος που το πλοίο αναγκάστηκε να καταφύγει στο φιλόξενο όρμο των Γραμμάτων. Στην πλειοψηφία τους οι επιγραφές της περιόδου αυτής είναι γραμμένες με παραφθαρμένο ρωμαϊζον αλφάβητο και γεμάτες με ανορθογραφίες, που δίνουν μια εικόνα της κατάστασης της δημοτικής παιδείας του βυζαντινού κράτους. Επίσης τα ορθογραφικά λάθη στις επιγραφές της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής εξηγούνται από την απώλεια της αρχαίας προσωδίας, δηλαδή της προφοράς της αρχαίας ελληνικής γλώσσας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Πολλές από τις

Κ(ύρι) βοήθι το δού-λο σου Ευνομο κε πάση τη συνπλοί-α αυτού Ναξίους

επιγραφές διαφέρουν στον τύπο, σε μερικές γίνεται επίκληση προς τον θεό, τον Άγιο Φωκά και τους Άγιους Πάντες. Σε άλλες εκφράζονται ευχαριστίες στον θεό, γιατί έσωσε αυτούς που κινδύνεψαν στο πέλαγος. Σε κάποιες άλλες διατυπώνεται η ευχή για καλοτάξιδο και πρώμο καιρό και σε μια αναφέρονται τα εγκαίνια μικρού ναού που βρίσκεται στην περιοχή και που δε σώζεται πλέον σήμερα.

Πολλές από τις χριστιανικές επιγραφές είναι χαραγμένες μέσα σε τετράγωνα πλαίσια που παριστάνουν πινακίδες με λαβές (tabula ansata). Κάποιες από αυτές έχουν στην αρχή σταυρό,

ενώ μία κοσμεύεται από επτάφωτη λυχνία, πράγμα που σημαίνει ότι σκαλίστηκε από Εβραίο ταξιδιώτη. Κοντά στις επιγραφές αυτές συναντάμε χαραγμένα σύμβολα: πεντάλφες, καρπούς ροδιάς ή ένα κεφαλαίο γράμμα Φ. Επίσης ένα κράνος θυσανωτό, ένα σταυρό σε κύκλο, το Α και το Ω.

Τα χαραγμένα ονόματα είναι στην πλειοψηφία τους αρχαία ελληνικά, όπως Ευλιμένιος, Λεόντιος, Διοτίμα, Ευνόμιος, Αστήρ, Μακρόβιος, Συνετός, Χλόη, Μεγαλονήμων, Μητρόδωρος, Σωφρόνιος, Ισίδωρος, Φιλαλήθειος, Εύπλαστος, Ηρακλής, Απολλώνιος, Οινόη. Ο Φιλαλήθειος αναφέρεται ως ιδιοκτήτης πλοίου που

αραξοβόλησε στον όρμο, και καταγόταν από την Άνδρο. Πατρίδες αυτών που χάραξαν τις επιγραφές προς τους θεούς είναι η Άνδρος, η Πάρος, η Έφεσος, η Μήλος, τα Πίναρα, το Πηλούσιο, η Μίλητος και ως προς το επάγγελμα ή το αξίωμα ήταν ναυτικοί, ναύκληροι, στρατιώτες, μοναχοί, ένας κένταρχος Δομέτιος, ένας Εφέσιος χιλιάρχος ονόματι Ευλιμένιος, ένας ύπατος Στέφανος. Είναι άγνωστο όμως εάν είναι ο ίδιος με εκείνον που αναφέρεται σε μια σφραγίδα που βρέθηκε στην Καλαβρία με την επιγραφή «Κύριε, βοήθει τω σω δούλω Στεφάνω υπάτω και βασιλικώ σπαθαρίω» ή κάποιος άλλος, όπως παρατηρεί ο Κλων Στέφανος. Από τα πλοία που βρήκαν καταφύγιο στον όρμο αναφέρονται τα ονόματα μόνον οκτώ, από τα

οποία τα τέσσερα φέρουν, παραδόξως, το ίδιο όνομα: Μαρία. Γεγονός είναι ότι από τον ερημικό αυτό ορμίσκο της Σύρου πέρασαν στη διάρκεια των αιώνων με κωπήλατα και ιστιοφόρα πλοία όλες οι φυλές του μεσογειακού κόσμου και όλοι οι ναυτικοί – έμποροι, ταξιδιώτες, πειρατές, Κυκλαδίτες, Μικρασιάτες, Πόντιοι, Σύροι, Αιγύπτιοι, Ρωμαίοι, Καρχηδόνιοι, Βυζαντινοί-, που διέπλεαν το Αρχιπέλαγος για να μεταφέρουν εμπορεύματα και επιβάτες από το ένα μεσογειακό λιμάνι στο άλλο, και άφησαν τις επιγραφές και τις υπογραφές τους πάνω στα βράχια των Γραμμάτων.

Σήμερα μεγάλα επιβατικά και εμπορικά πλοία περνούν αδιάφορα από τον όρμο των Γραμμάτων και ουδείς διανοείται να σταμα-

τήσει εκεί για να σκαλίσει μιαν ευχή προς τους θεούς. Σίγουρα έχει παραμεριστεί αρκετό από το σκοτάδι των προηγούμενων αιώνων και βλέπουμε όλο και πιο καθαρά.

Όμως εκεί έξω στο δρόμο, νέοι άνθρωποι συνεχίζουν, με το σουγιά ή με το σπρέι, να σκαλίζουν και να γράφουν, να ζωγραφίζουν και να αποτυπώνουν στιγμές της ζωής τους και να εξιστορούν τους μύχιους πόθους της καρδιάς τους. Εικονογραφικά και λεξιγραφικά. Με διάφορους τρόπους, βέβηλους, επιτηδευμένους και ανεπιτηδευτους. Χρησιμοποιώντας στιλιζαρισμένες συνταγές, μιμούμενοι κάποια πρότυπα και αντιγράφοντας αλλήλους. Ενώ κάποιοι άλλοι, που έχουν το χάρισμα, χρησιμοποιούν προσωπικούς δρόμους έκφρασης.

Όλες όμως οι μορφές είναι διαφορετικές εκφάνσεις του ίδιου ζητούμενου. Της ανάγκης για έκφραση και επικοινωνία. Που είναι ο βασικός σκοπός του σκαλιστή-σχεδιαστή-γράφοντος. Που αποζητάει την προβολή και την επιβεβαίωση. Που θέλει να ξεχωρίσει, να τον προσέξουν, να γίνει αποδεκτός. Αυτό κυρίως αποζητούν εκατομμύρια άνθρωποι στον πλανήτη ασχολούμενοι με τη ζωγραφική -τη ναΐφ, τη λαϊκή τέχνη, την πρωτόγονη τέχνη, την ακατέργαστη τέχνη- ή την «εγκληματική τέχνη των βανδάλων των τοίχων», και την τέχνη της παραφοράς. Και το αποτέλεσμα είναι υποσυνείδητα έργα και παραληρηματικές δημιουργίες, που ανιχνεύουν τη χαμένη αθωότητα του πολιτισμού και αντηχούν τις φωνές του παρελθόντος. •

Το κείμενο αυτό γράφτηκε και παρουσιάστηκε το Σεπτέμβριο του 2014 στα πλαίσια του Διαπανεπιστημιακού Σεμιναρίου που έγινε στην Άνω Σύρο. Περισσότερα μπορείτε να διαβάσετε στο βιβλίο IXNH: <https://romvos.wordpress.com/>

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

της Μαρίζας Μαρθάρη

Η Περιβάλλον και τοπικές παραδόσεις

Χαλανδριανή στην Απάνω Μεριά της Σύρου είναι μια πολύ ιδιαίτερη περιοχή που ασκεί μεγάλη γοητεία τόσο στους ίδιους τους Συριανούς όσο και στους επισκέπτες της Σύρου.

Από εκεί υπάρχει ορατότητα προς πολλά Κυκλαδονήσια, ενώ η Άνδρος και η Τήνος φαίνονται σαν να είναι δίπλα. Η φύση είναι επιβλητική και σε αιχμαλωτίζει με την απέριτη ομορφιά της. Το ήρεμο οροπέδιο της Χαλανδριανής απλώνεται από τους πρόποδες του λόφου με το εκκλησάκι της Παναγίας της Χαλανδριανής στα νότια, ως τη θάλασσα στα βόρεια.

Το ρέμα της Ποταμιάς χωρίζει το οροπέδιο από το απόκρημνο ύψωμα Καστρί, που ορθώνεται άγριο και γοητευτικό μαγνητίζοντας το βλέμμα.

Τα αρωματικά φυτά και τα αγριολούλουδα δίνουν τον δικό τους τόνο ενώ τα κοπάδια των κατσικιών, που ακόμα βλέπεις πού και πού, συμπληρώνουν τη γραφική εικόνα.

Αυτό το πολύ ξεχωριστό φυσικό περιβάλλον είναι δεμένο άρρηκτα με τις διάσπαρτες στην περιοχή αρχαιοτήτες της τρίτης χιλιετίας π.Χ. Κατάλοιπα της μακρινής αυτής εποχής ήταν ορατά και έδιναν τροφή στη λαϊκή φαντασία. Ακούς λοιπόν έως και σήμερα αφηγήσεις από τους γεροντότερους κατοίκους της περιοχής, σύμφωνα με τις οποίες «στη Χαλανδριανή είχε κάποτε το βασίλειό της μια βασιλοπούλα που την έλεγαν Ανδριανή, έγινε όμως χαλασμός κόσμου και χάλασε ο τόπος από

Η Μαρίζα Μαρθάρη είναι αρχαιολόγος, τ. διευθύντρια της ΚΑ' Εφορίας Αρχαιοτήτων.

1. Ο οχυρωμένος οικισμός του Καστριού μετά τις πρόσφατες ανασκαφές.

νεροποντές. Από τότε η βασιλοπούλα ονομάστηκε Χαλανδριανή και με το όνομα αυτό έμεινε γνωστή και η περιοχή, όπου είχε το βασίλειό της».

Τα τοπωνύμια Χάλανδρα, Μνήματα, Καστρί και Χρυσά Δακτυλίδια εντάσσονται άλλωστε στο ίδιο υπόστρωμα των τοπικών παραδόσεων.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα ανήκουν σε ένα σύνθετο πλέγμα Πρωτοκυκλαδικών θέσεων, δύο οικισμούς –εκείνους της Χαλανδριανής και του Καστριού– καθώς και ένα εκτεταμένο νεκροταφείο ανάμεσά τους που εξυπηρετούσε και τους δύο. Πρόκειται για θέσεις ορόσημα της Κυκλαδικής και Αιγαιακής προϊστορίας.

Οι Πρωτοκυκλαδικοί οικισμοί

Ο οικισμός της Χαλανδριανής βρίσκεται στην περιοχή του σύγχρονου ομώνυμου οικισμού. Συστηματικές ανασκαφές δεν έχουν διεξαχθεί εκεί, μια όμως δοκιμαστική τομή του Χρήστου Τσούντα το 1898, η παρακολούθηση του υπεδάφους από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων κατά την τελευταία τριακονταετία, όταν γίνεται οποιαδήποτε οικοδομική εργασία και μια σωστική ανασκαφή, αν και στην περιφέρεια του Πρωτοκυκλαδικού οικισμού, δεν αφήνουν αμφιβολία για τη θέση του. Απαιτείται πάντως περαιτέρω έρευνα προκειμένου να διαπιστωθεί με βεβαιότητα η έκταση και η χρονική του διάρκεια, παρότι από τα ευρήματα του νεκροταφείου συνάγεται ότι η φάση της ακμής του πρέπει να συνέπιπτε με την Πρωτοκυκλαδική II περίοδο (2.500-2.400 π.Χ. περίπου). Ο οικισμός αυτός, όπως και πάλι δείχνουν τα πλούσια ευρήματα από το νεκροταφείο, πρέπει να ήταν πολύ σημαντικός.

Αν όμως για τον οικισμό της Χαλανδριανής γνωρίζουμε λίγα, για τον άλλο οικισμό της περιοχής, εκείνον του Καστριού (εικ.1) γνωρίζουμε αρκετά, δεδομένου ότι

έχει ανασκαφεί συστηματικά και εκτεταμένα. Οι ανασκαφές ξεκίνησαν από τον Τσούντα το 1898, συνεχίστηκαν από την Bossert το 1962 και συνεχίζονται από την γράφουσα από το 2006 και εξής υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας¹.

Ο οικισμός του Καστριού καλύπτει χρονική περίοδο που συμπίπτει με το τέλος της Πρωτοκυκλαδικής II και τις αρχές της Πρωτοκυκλαδικής III περιόδου (2.400-2.300 π.Χ. περίπου). Τάφοι αυτής της περιόδου βρέθηκαν επίσης στο νεκροταφείο. Η έκτασή του ήταν γύρω στα 5 στρέμματα και ήταν ισχυρά οχυρωμένος. Όπως έδειξαν οι ανασκαφές από το 2006 και μετά, η οχύρωση αποτελείτο από τρεις και όχι από δύο παράλληλους, τοξοειδείς οχυρωματικούς περιβόλους, όπως εθεωρείτο παλαιότερα: το προτείχισμα, πάχους 0,90μ. και το κυρίως τείχος με τους πεταλόσχημους πύργους πάχους 1,50μ. στο βόρειο κατώτατο τμήμα του και ένα τρίτο τείχος, επίσης πάχους 1,50μ. στην κορυφή του υψώματος.

Τα τείχη αυτά είχαν τοξοειδές σχήμα και προφύλασσαν τον οικισμό από εκεί που ήταν ευά-

λτος, από τα βόρεια, ενώ στα νότια το ύψωμα είναι εξαιρετικά απόκρημνο και επομένως απροσπέλαστο.

Ήταν κτισμένα από μεγάλους λαξευτούς όγκους μαρμάρου χωρίς συνδετικό πηλό εκτός από ορισμένα τμήματα των πύργων.

Το μάρμαρο πρέπει να λατόμευσαν επί τόπου, αφού το κύριο πέτρωμα του λόφου του Καστριού είναι το μάρμαρο.

Στο βόρειο τμήμα του οικισμού τα κτίρια απλώνονται προς την κορυφή οργανωμένα σε οικοδομικές νησίδες που χωρίζονται μεταξύ τους με στενούς και συχνά βαθμιδωτούς δρόμους.

Τα κτίρια αποτελούνται από έναν ή δύο χώρους με ορθογώνια ή τραπεζιόσχημη κάτοψη, είχαν δε μόνα τους ή μοιράζονταν με άλλα αυλές περιφραγμένες με κτιστό μανδρότοιχο.

Σε ορισμένα δωμάτια επισημάνθηκαν κτιστές εστίες. Τα λίγα ανεξάρτητα κτίρια που υπάρχουν, όλα επιμήκη, είναι κατά κανόνα προσκολλημένα στο βόρειο τείχος.

Ο τρόπος δόμησης είναι αντίστοιχος με εκείνον της οχύρωσης αλλά το κύριο οικοδομικό υλικό είναι οι μικρές και λεπτές πλάκες μαρμάρου.

Οι τελευταίες ανασκαφές έφεραν στο φως στοιχεία για κτίσμα ή κτίσματα που βρίσκονταν ψηλά,

στα νότια, περιβαλλόμενα από το τείχος της κορυφής του υψώματος.

Μέσα στα κτίσματα αυτά υπήρχαν αποθηκευμένες αξιόλογες ποσότητες αγαθών, όπως προκύπτει από την εύρεση μεγάλων πίθων, ύψους τουλάχιστον 0,80μ. χωρίς προχοή, κατάλληλων για τη φύλαξη στερεών προϊόντων και αμφορέων με εγχάρακτες λαβές, οι οποίοι αποτελούσαν τα αγγεία μεταφοράς κυρίως αλλά και φύλαξης υγρών προϊόντων της εποχής. Υπάρχουν ισχυρά στοιχεία για την άσκηση μεταλλοτεχνίας εντός του οικισμού, αφού βρέθηκαν τμήματα πήλινων χοανών για την τήξη των μετάλλων, που σώζουν εσωτερικά υπολείμματα σκωρίας χαλκού ή μολύβδου καθώς και μήτρες από σχιστόλιθο και πηλό με τύπους για την κατασκευή εργαλείων και όπλων.

Δεν υπάρχει μάλιστα αμφιβολία ότι κτίσμα στο βόρειο τμήμα του οικισμού ήταν εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, αφού γύρω από την εστία του αποκαλύφθηκαν σκωρίες αναμειγμένες με άνθρακες και καμένα θραύσματα αγγείων.

Επιπλέον, σε κόγχη του τοίχου και στο δάπεδο μπροστά από αυτήν επισημάνθηκε συγκέντρωση χαλκίνων αντικειμένων (πελέκεις, σμίλες, οπείς και τμήμα πριονιού).

1. Χρ. Τσούντας, Κυκλαδικά II, Αρχαιολογική Εφημερίς 1899, 116-130. E.-M. Bossert, Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung, Αρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967), 53-76. M. Μαρθάρη, Ανασκαφή στο Καστρί Χαλανδριανής Σύρου, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2006-2016.

Στο ίδιο σημείο βρέθηκαν λίθινοι μικροσκοπικοί πηνιόσχημοι τριπτήρες και λεπίδες οψιανού σε μια από τις οποίες υπάρχει επικολημένο υπόλειμμα μετάλλου. Μαζί με τα εργαλεία βρέθηκε και τμήμα μιας από τις τέσσερις πήλινες χοάνες του οικισμού.

Ενδιαφέροντα είναι επίσης και τα χάλκινα όπλα, όπως τα εγχειρίδια και οι φυλλόσχημες αιχμές δοράτων που επισημάνθηκαν στον οικισμό. Το πιο σημαντικό όμως από τα μεταλλικά ευρήματα είναι ένα αργυρό διάδημα με στικτή διακόσμηση που εκτίθεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το οποίο εικονίζει μορφές με πτηνόμορφη κεφαλή και ποδήρη χιτώνα, μορφές ζώων και αστέρες.

Η λιθοτεχνία και η κεραμική ήταν αναπτυγμένες.

Βρέθηκαν αρκετές μαρμάρινες φιάλες καθώς και ορθογώνια πινάκια, ελλειψοειδή τριβεία και τριπτήρες διαφόρων τύπων από σχιστόλιθο και άλλους εντόπιους λίθους. Επίσης επισημάνθηκαν εργαλεία αλλά και τμήματα πυρήνων και απορρίμματα επεξεργασίας οψιανού, στοιχείο που δείχνει ότι τα εργαλεία κατασκευάζονταν επί τόπου με οψιανό που έφθανε στη Σύρο από τη Μήλο.

Στη λεπτότεχνη κεραμική περιλαμβάνονται τύποι αγγείων που έλκουν την καταγωγή τους από

την Κυκλαδική παράδοση, αλλά και άλλοι, όπως τα δέπα αμφικύπελλα και τα κωδωνόσχημα κύπελλα, που έφθασαν στο Αιγαίο από τη δυτική Μικρά Ασία.

Υπάρχουν εισηγμένα δείγματά τους, αλλά και άλλα εγχώριας κατασκευής, τα οποία αποτελούν μιμήσεις, αν και όχι απόλυτα ακριβείς, των εισηγμένων.

Στα χονδροειδή πήλινα σκεύη ανήκουν πολλοί τύποι πίθων με σχοινωτή ανάγλυφη διακόσμηση, αμφορείς, κυκλικές φορητές εστίες και λεκανοειδείς εστίες που ήταν σταθερά τοποθετημένες στο έδαφος. Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν και μικροαντικείμενα από πηλό, ανάμεσα στα οποία αρκετά σφονδύλια.

Οι σχέσεις, που φαίνεται να είχε το Καστρί με τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου και τη Μικρά Ασία στο επίπεδο του υλικού πολιτισμού έχουν ιδιαίτερα συζητηθεί. Αυτές δεν περιορίζονται στην κεραμική, συνδεόταν κυρίως με τα μέταλλα και την ανάγκη απόκτησής τους.

Αποδείχθηκε μάλιστα με εργαστηριακές αναλύσεις ότι ο χαλκός αρκετών αντικειμένων από το Καστρί, τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου και Μικρασιατικές θέσεις είναι παρόμοιας σύστασης.

Τα κράματα του χαλκού που χρησιμοποιούνταν ήταν κασι-

τερούχα². Γενικότερα η περίοδος κατοίκησης του Καστρίου είναι περίοδος εντατικοποίησης στις σχέσεις των Κυκλάδων αλλά και

άλλων περιοχών, όπως είναι για παράδειγμα η Εύβοια, με τα νησιά και τα παράλια του Βορειοανατολικού Αιγαίου.

Το Πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο

Το νεκροταφείο της Χαλανδριανής είναι το πλέον εκτεταμένο πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο που έχει επισημανθεί έως τώρα. Κατελάμβανε ολόκληρο το οροπέδιο της Χαλανδριανής.

Έχει συληθεί κυρίως πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Πολλές αρχαιότητες, προϊόντα λαθρονασκαφών στη Χαλανδριανή, κοσμούσαν ιδιωτικές συλλογές στην Ερμούπολη, σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών, ενώ άλλα αγοράστηκαν από ξένους και βρίσκονται σήμερα σε μουσεία του εξωτερικού.

Στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα άρχισαν οι ανασκαφές. Στους ανασκαφείς συμπεριλαμβανόταν και ο Συριανός ανθρωπολόγος Κλων Στέφανος. Το νεκροταφείο έτυχε συστηματικής έρευνας το 1898 από τον Τσουντα.

Η αρχαιολογική σκαπάνη του έφερε στο φως 540 τάφους αποκαλύπτοντας πολλά για τον υλικό πολιτισμό, αλλά και τις κοινότη-

τες που συνδέονταν με το νεκροταφείο³.

Σε πρόσφατη ανασκαφή, που διεξήχθη υπό τη διεύθυνση της γράφουσας από το 2003 έως το 2008 εκ μέρους της εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων ερευνήθηκε συστάδα 28 ακόμα αδιατάρακτων τάφων, ενώ οι σημερινές δυνατότητες της έρευνας έδωσαν την ευκαιρία να γίνουν κατανοητά περισσότερα για τη λειτουργία της νεκρόπολης⁴.

Το νεκροταφείο περιλαμβάνει ένα δυτικό και ένα ανατολικό τμήμα.

Οι τάφοι είναι διευθετημένοι σε συστάδες.

Στο δυτικό τμήμα, που απλώνεται κατά μήκος του ρέματος της Ποταμιάς, επισημάνθηκε και η συστάδα των τάφων που ανασκάφηκε πρόσφατα, η οποία οριοθετείται από περίβολο, ένα στοιχείο που δεν είχε επισημανθεί κατά τις παλαιές ανασκαφές.

2. H. N. Gale - A. Z. Stos-Gale, Changing Patterns in Prehistoric Cycladic Metallurgy, στο N. Brodie - J. Doole - G. Gavalas - C. Renfrew 2008 (eds.). Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades (McDonald Institute Monographs). Cambridge 2008, 402, 405.

3. Χρ. Τσουντας, Κυκλαδικά II, Αρχαιολογική Εφημερίς 1899, 78-116. J. Rambach, Kykladen I: Die frühe Bronzezeit: Grab- und Siedlungsbefunde, Bonn 2000, 67-141, πιν. 26-70, 198-202.

4. Μ. Μαρθάρη, Σύρος, Νεκροταφείο Χαλανδριανής, Αρχαιολογικών Δελτίων 63 (2008), Χρονικά Β2, 1095-1097.

2. Ο τάφος ΧΙ του νεκροταφείου της Χαλανδριανής. Πρόσφατη ανασκαφή.

Οι συστάδες τάφων απηχούν πιθανότατα διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Επίσης η ποικιλία στον αριθμό και το είδος των κτερισμάτων των τάφων υποδεικνύει διαφορές στην κοινωνική θέση των νεκρών.

Γενικά οι δομές της κοινότητας ή των κοινοτήτων, που εξυπηρετούσε η τεράστια νεκρόπολη, φαίνεται να ήταν αρκετά σύνθετες.

Οι τάφοι (εικ. 2) έχουν πολυγωνική, κυκλωτή ή μικτή κάτοψη. Τα τοιχώματά τους είναι κτισμένα με πλακωτές πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα κατά τον εκφορικό τρόπο, ενώ διαθέτουν συχνά εί-

σοδο με κατώφλι και παραστάδες, η οποία βρίσκεται πάντα φραγμένη με πλάκα ή ξηρότοιχο. Σε ορισμένους υπάρχει υποτυπώδης δρόμος μπροστά στην είσοδο. Το κενό στο κέντρο της ψευδοθόλου καλύπτεται με κορυφαία ευμεγέθη πλάκα.

Ο τύπος αυτός των τάφων απαντά αποκλειστικά στη Σύρο.

Ο νεκρός ετοποθετείτο σε συνεσταλμένη στάση.

Κάτω από το κεφάλι του ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις τοποθετημένη μια πλάκα σαν προσκεφάλι.

Τα κτερίσματα τοποθετούνταν είτε πάνω στο δάπεδο του τάφου,

3. Μαρμάρινη τετράωτη φιάλη. Πρόσφατη ανασκαφή.

4. Μαρμάρινη γεφυρόστομη φιάλη. Πρόσφατη ανασκαφή.

συνήθως μπροστά στο πρόσωπο του νεκρού είτε, σπανιότατα, σε κόγχη στο τοίχωμά του.

Τα πήλινα αγγεία είναι άφθονα. Στους συνήθεις τύπους περιλαμβάνονται τα κωνικά κύπελλα, οι πρόχοι, οι κρατηρίσκοι και οι πυξίδες.

Πιο εντυπωσιακά είναι τα σκοτεινόχρωμα αγγεία με στιλβωμένη επιφάνεια και συχνά με έντυπη και εγγάρκτη διακόσμηση και τα ανοιχτόχρωμα με σκοτεινή γραπτή διακόσμηση.

Τα μαρμάρινα αγγεία είναι αρκετά, φιάλες κυρίως απλές (εικ.3), γεφυρόστομες (εικ.4) και υψίποδες.

Αντίθετα, τα μαρμάρινα ειδώλια είναι λίγα σε σύγκριση με εκείνα που βρέθηκαν σε νεκροταφεία άλλων νησιών. Πρόκειται για αν-

θρωπόμορφα ειδώλια του τύπου με διπλωμένα χέρια (παραλλαγές Σπεδού (εικ.5) και Δωκαθισμάτων (εικ.6) και σχηματικά.

Ένα ειδώλιο παραλλαγής Σπεδού και ορισμένες φιάλες που βρέθηκαν στην πρόσφατη ανασκαφή (εικ.3-5) είναι κατασκευασμένα από ένα διαυγές, εξαιρετικής ποιότητας ντόπιο μάρμαρο⁵.

Στα υπόλοιπα λίθινα κτερίσματα περιλαμβάνονται ορθογώνια πινακία από πρασινωπό σχιστόλιθο και τριπτήρες διαφόρων τύπων από ποικίλους λίθους καθώς και λεπίδες οφισανού.

Τα μεταλλικά κτερίσματα αφθονούν: σπάτουλες, βελόνες, οπείς, τριχολαβίδες. Σπάνια είναι τα αγκίστρια.

Βρέθηκαν και αρκετές περόνες αργυρές, χάλκινες αλλά και οστέ-

5. M. Marthari, Figurines in context at the Chalandriani cemetery on Syros, στο M. Marthari - C. Renfrew - M. Boyd (επιμ.) 2017. Early Cycladic Sculpture in Context, Oxford 2017, 297-309.

ινες με περίτεχνες κεφαλές. Μάλιστα μία από τις οστέινες, που προέρχεται από την πρόσφατα ανασκαφείσα συστάδα τάφων, είναι πολύ εντυπωσιακή αφού έχει κεφαλή σε σχήμα ειδωλίου. Είναι η πρώτη περόνη αυτού του τύπου που βρέθηκε στις Κυκλάδες. Οι περόνες αποτελούσαν εξάρτημα της ενδυμασίας του νεκρού χρησιμεύοντας στη στερέωση των ενδυμάτων. Ένας άλλος ενδιαφέρον τύπος ευρήματος είναι οι οστέινες χρωματοθήκες, πολλές από τις οποίες σώζουν κυανό χρώμα. Σβώλοι ερυθρού χρώματος βρέθηκαν σε ορισμένους τάφους. Τα χρώματα αυτά χρησίμευαν στον χρωματισμό προσώπου και σώματος. Τα κοσμήματα ήταν σπάνια, όπως και τα πήλινα σφονδύλια. Τέλος υπολείμματα τροφών (οστά αιγοειδών, θαλάσσια όστρεα) βρέθηκαν μέσα σε ορισμένες φιάλες και κύπελλα. Τα πιο εντυπωσιακά από τα κτερίσματα είναι τα τηγανόσχημα πήλινα σκεύη με τη μελανή, έντονα στιλβωμένη επιφάνεια και την περίτεχνη έντυπη και εγχάρκτη διακόσμηση (εικ. 7-8). Το τηγανόσχημο σκεύος, πήλινο ή σπανιότερα λίθινο, αποτελεί έναν από τους πιο χαρακτηρι-

στικούς τύπους της κεραμικής της Πρωτοχαλκής περιόδου που ήταν μάλιστα αρκετά διαδεδομένος στα Κυκλαδονήσια. Η χρήση του όμως δεν έχει ακόμη διευκρινιστεί παρά τις πολλές απόψεις που διατυπώθηκαν και εξακολουθούν να διατυπώνονται σχετικά. Τα τηγανόσχημα της Χαλανδριανής ειδικότερα απεικονίζουν κωπήλατα πλοία μεγάλου μεγέθους (εικ.7), αστέρες (εικ.8) και σπείρες, ενώ ορισμένα και το ηβικό τρίγωνο. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι σκεύη με παραστάσεις πλοίων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τη Σύρο. Ειδικότερα από τα 14 γνωστά τέτοια παραδείγματα μόνο ένα, που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, εικάζεται ότι προέρχεται από άλλο νησί λόγω του διαφορετικού πηλού του⁶. Τα πολύκωπα κυκλαδικά πλοία της τέταρτης και τρίτης χιλιετίας π.Χ. διέσχισαν ολόκληρο το Αιγαίο χωρίς πανιά και έφθαναν ως την ηπειρωτική Ελλάδα, τις Μικρασιατικές ακτές και την Κρήτη. Έχει μάλιστα πειστικά υποστηριχθεί ότι πρωτίστως ήταν πειρατικά και κατά δεύτερο λόγο εμπλέκονταν στο εμπόριο⁷.

6. M. Marthari, Aspects of pictorialism and symbolism in the Early Bronze Age Cyclades: a 'frying pan' with longboat depiction from the new excavations at Chalandriani in Syros στο V. Vlachou - A. Gadoulou, ΤΕΡΨΙΣ: Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou (Études d'archéologie 10) Brussels 2016, 133-146.

7. C. Broodbank, The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros culture. American Journal of Archaeology 93, 1989, 335-337.

5. Μαρμάρινο ειδώλιο παραλλαγής Σπεδού. Πρόσφατη ανασκαφή.

6. Μαρμάρινο ειδώλιο παραλλαγής Χαλανδριανής. Ανασκαφές Χρ. Τσουντα.

7. Τηγανόσχημο σκεύος με παράσταση πλοίου. Ανασκαφές Χρ. Τσουντα.

8. Τηγανόσχημο σκεύος με παράσταση αστέρα. Πρόσφατη ανασκαφή.

Η εύρεση ενός αξιόλογου αριθμού αγγείων, που τα απεικονίζουν στη Χαλανδριανή, δείχνει τον ιδιαίτερο ρόλο που έπαιζαν οι κάτοικοι της Σύρου στις μακρινές θαλάσσιες εξορμήσεις και το εμπόριο της εποχής. Η θέση μάλιστα των οικισμών της Χαλανδριανής κοντά στις ανατο-

λικές ακτές της βόρειας Σύρου, κοντά δηλαδή σε σημαντικά θαλασσινά περάσματα προς τη Μικρά Ασία, υποβοηθούντων και των θαλάσσιων ρευμάτων στις διάφορες εποχές του χρόνου, έπαιξε σίγουρα σημαντικό ρόλο στις δραστηριότητές τους αυτές.

Η προστασία των αρχαιοτήτων

Τα κινητά ευρήματα των ανασκαφών του Κλωνός Στεφάνου και του Χρήστου Τσουντα φιλοξενήθηκαν και συντηρήθηκαν αρχικά όλα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Μέρος των ευρημάτων του Τσουντα επεστράφησαν από τον ίδιο στη Σύρο το 1901, αφού πρώτα επί δημαρχίας Σταμάτη Βαφειδάκη διαμορφώθηκε κατάλληλος χώρος του Δημαρχιακού Μεγάρου για την ίδρυση νομαρχιακού Μουσείου⁸. Στον ίδιο αυτόν χώρο παραμένει το Μουσείο έως σήμερα.

Το 1968 λόγω της επανέκθεσης που έγινε από τον τότε έφορο Κυκλάδων Νικόλαο Ζαφειρόπουλο επεστράφησαν στη Σύρο και εκτέθηκαν στο Μουσείο ορισμένα ακόμη ευρήματα των ανασκαφών Τσουντα και Στεφάνου.

Το 1998 στα πλαίσια του εορτα-

σμού των 100 χρόνων από τις ανασκαφές του Χρήστου Τσουντα, της σημαντικής αυτής μορφής της Ελληνικής αρχαιολογίας, στη Σύρο ανακαινίσθηκε το Μουσείο και διοργανώθηκε από την γράφουσα σε κλειστή έως τότε αίθουσα η έκθεση «ο Χρήστος Τσουντας και η Σύρος», στην οποία εκτός από αρχαία εκτίθεται και αρχαιολογικό υλικό σχετικό με τις έρευνες του Τσουντα αλλά και το ιστορικό της επιστροφής και πρώτης έκθεσης των αρχαίων από τις ανασκαφές του στο Μουσείο της Σύρου. Το 2016 επί τη ευκαιρία του Πανκυκλαδικού Συνεδρίου που έγινε στη Σύρο, διοργανώθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων η περιοδική έκθεση «το εύρημα του μήνα» που έχει ως θέμα τον πλούσιο τάφο ΧΙ των πρόσφατων ανασκαφών.

8. Μ. Μαρθάρη, Ο Χρήστος Τσουντας και η Σύρος: Από την ανασκαφή στη Χαλανδριανή έως την έκθεση των ευρημάτων στην Ερμούπολη στο: Μ. Μαρθάρη (επιμ.), 1898-1998 Εκατό χρόνια από τις έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Σύρο, Αθήνα 2002, 101-144.

Όσον αφορά στα ακίνητα αρχαία, εργασίες στερέωσης έγιναν στο Καστρί το 1962 από τον Νικόλαο Ζαφειρόπουλο αμέσως μετά την ανασκαφή της Bossert.

Ο χώρος, που αποτελεί ιδιοκτησία του Ελληνικού Δημοσίου είναι περιφραγμένος με ξηρότοιχο (εικ. 1). Εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του Καστριού το 1998 διεξήχθησαν υπό την επίβλεψη της γράφουσας και πάλι στα πλαίσια του εορτασμού των 100 χρόνων από τις έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Σύρο⁹.

Για τη νομική προστασία των αρχαιοτήτων της Απάνω Μεριάς Σύρου έχουν καταβληθεί ιδιαίτερες προσπάθειες από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού την τελευταία εικοσαετία. Το νομικό καθεστώς προστασίας της περιοχής είναι ισχυρό και ανάλογο της μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας της.

Οι αρχαιολογικές θέσεις της Χαλανδριανής προστατεύονται από το νόμο 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονο-

μιάς» αλλά έχουν ληφθεί και ειδικότερα μέτρα προστασίας τους. Το 1998 κηρύχθηκε ως Αρχαιολογικός Χώρος η περιοχή που περιλαμβάνει τους οικισμούς Χαλανδριανής και Καστριού και το μεταξύ τους νεκροταφείο αλλά και το ύψωμα του Άϊ-Γιάννη του Φυσώντα, στο οποίο σώζονται τα κατάλοιπα δύο αρχαίων πύργων (ΦΕΚ 228/τ.Β/11-3-1998).

Αναοριοθέτηση του Αρχαιολογικού Χώρου έγινε το 2012 (ΦΕΚ387/ΑΑΠ/10-12-2012). Επιπροσθέτως έχουν θεσμοθετηθεί ζώνες προστασίας των θέσεων Χαλανδριανής - Καστριού (ΦΕΚ 91/τ.Β/14-2-1992).

Οι αρχαιότητες και τα μοναδικά τοπία στην προικισμένη από κάθε άποψη περιοχή της Χαλανδριανής προστατεύονται βέβαια και θα προστατεύονται νομικά, περισσότερο όμως προστατεύτηκαν έως σήμερα από την αγάπη με την οποία τα περιβάλλουν και την ευαισθησία με την οποία τα προσεγγίζουν οι Συριανοί.

Αυτό ευχόμαστε να συνεχιστεί για πάντα. ■

9. Μ. Μαρθάρη, Σύρος, Χαλανδριανή - Καστρί: Από την έρευνα και την προστασία στην ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, Αθήνα 1998.

ΦΡΕΑΡ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης
Ε.Μ.Π., καθηγητής: Ιωσήφ Στεφάνου

Περίληψη

Στο Βόρειο μέρος της Σύρου, στο χωρίο Σαν Μιχάλης, υπάρχει ένα αρχαίο πηγάδι το οποίο φέρει το όνομα «Ελληνικό», όπως ακριβώς ονομαζόταν η τοποθεσία στην οποία βρέθηκε, στα τέλη του 19ου αιώνα. Η ποιότητα, η ακρίβεια και οι ιδιαίζουσες λεπτομέρειες της κατασκευής του, ο ακριβής προσανατολισμός από Νότο προς Βορρά του σκαμμένου στο βράχο 27 μέτρων διαδρόμου προσπέλασης, καθώς και μια σειρά ενδιαφερωσών παρατηρήσεων σχετικών με το διαχρονικό ρόλο της Σύρου, οδήγησαν σε μια έρευνα του Ε.Μ.Π. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας εκτίθενται περιληπτικά στο παρόν άρθρο.

Το Έργο χρηματοδοτήθηκε από έναν ιδιώτη που αγαπά ιδιαίτερα το νησί, τον κ. Κωνσταντίνο Γεωργόπουλο.

Επιστημονικός υπεύθυνος του Έργου υπήρξε ο Καθηγητής και Διευθυντής του ως άνω Εργαστηρίου Πολεοδομικής Σύνθεσης, Ιωσήφ Στεφάνου.

Στην Έρευνα συμμετείχαν επίσης οι καθηγητές:

Μανώλης Κορρές

*Καθηγητής Ιστορίας Αρχιτεκτονικής,
Αρχιτέκτων Αρχαιολόγος*

Παναγιώτης Τουλιάτος

*Καθηγητής Οικοδομικής, Αρχιτέκτων
με ειδικές γνώσεις στην Αρχαία Τεχνολογία.*

Την ερευνητική ομάδα συμπλήρωσαν οι:

Ιουλία Στεφάνου

Αρχιτέκτων Πολεοδόμος

Σμαράγδα Πετράτου-Φραγκιαδάκη

Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π.

Μιχαήλ Προβελέγγιος

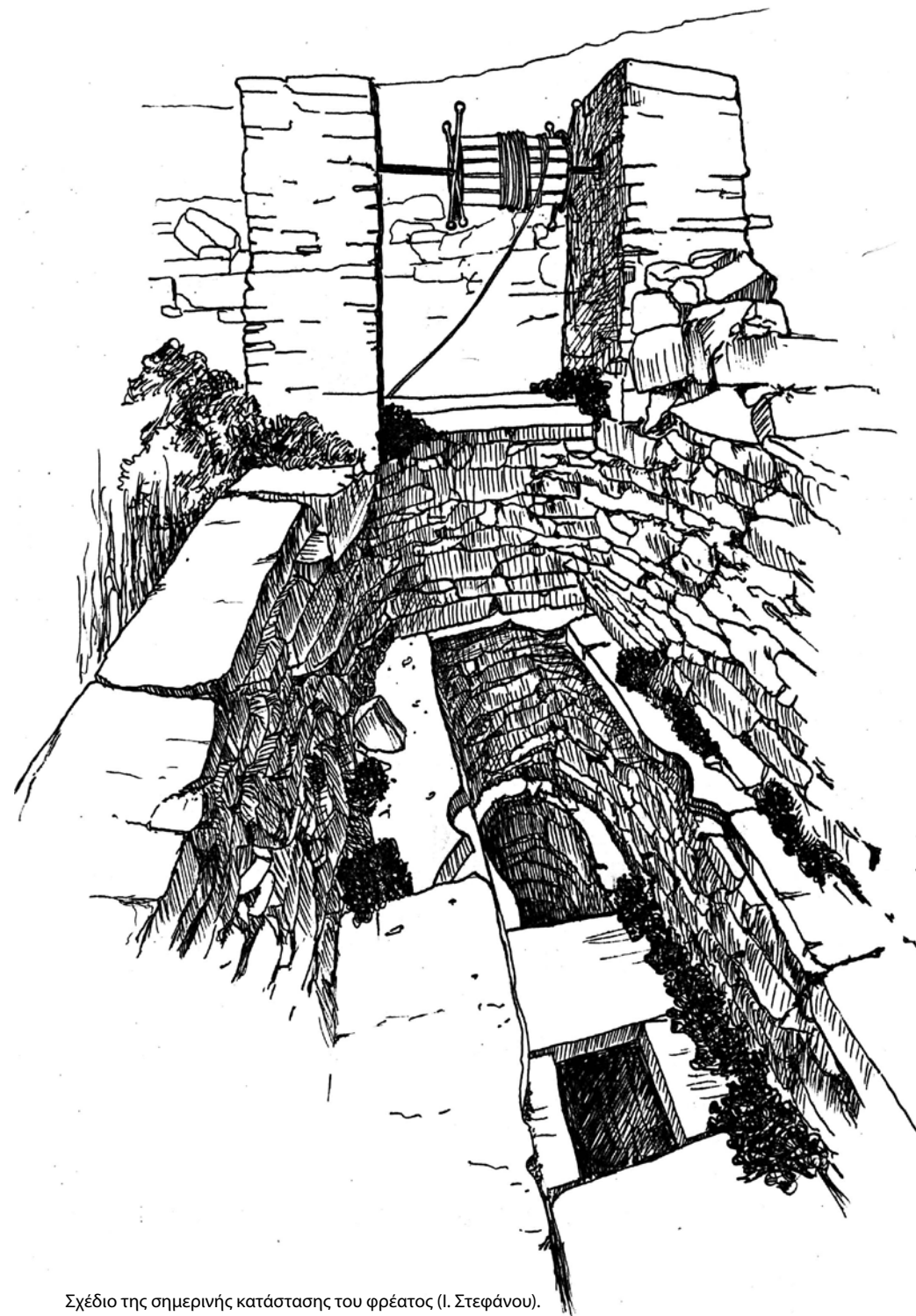
Αρχιτέκτων Πολυτεχνείου Φλωρεντίας

Βασιλεία Στεφάνου

*Συστήματα Πληροφορικής, Καθηγήτρια
Deree College*

Αγησίλαος Οικονόμου

Δρ. Ε.Μ.Π. Περιβαλλοντολόγος Πανεπιστ. Αιγαίου

Σχέδιο της σημερινής κατάστασης του φρέατος (Ι. Στεφάνου).

Εισαγωγή

Τον Αύγουστο του 2004, ο Λούης Ρούσσο, ένας οδηγός ταξί, πρώην ναυτικός, άνθρωπος παθιασμένος και αφοσιωμένος στην αναζήτηση των τοποθεσιών και των αρχαίων αναφορών της νήσου Σύρου, επισκέφθηκε τον Καθηγητή Ι. Στεφάνου στο σπίτι του στη Χαλανδριανή, επάνω στο βουνό, στα βόρεια του νησιού, σε μια θέση που ο ίδιος διάλεξε για να βλέπει όλο το αρχιπέλαγος και τα Κυκλαδονήσια που περιβάλλουν τη Σύρο, απέναντι ακριβώς από τη Δήλο.

Ο επισκέπτης με τον ενθουσιασμό που τον διακρίνει, προσπάθησε να πείσει τον Καθηγητή ότι μια σειρά ενδείξεων, αλλά και παρατηρήσεων που ο ίδιος είχε κάνει, τον βεβαίωναν ότι το «Φρέαρ Ελληνικόν», ένα αρχαίο πηγάδι που είχε ανακαλυφθεί από χωρικούς στα τέλη του 19ου αιώνα στην ομώνυμη θέση «Ελληνικό» στο χωριό Σαν Μιχάλης, δεν ήταν ένα απλό πηγάδι ύδρευσης, αλλά ήταν το περίφημο Ηλιοτρόπιο του Φερεκύδη! Αν και πολλές από τις επιτόπιες ιδίως παρατηρήσεις του ξεκινούσαν από εσφαλμένη βάση, αφού στην αρχαία κατασκευή του φρέατος αυτός περιελάμβανε τα μετά από το 1875 κατασκευασθέντα από τους χωρικούς ιδιοκτήτες τμήματα, και

αν η σύνδεση ιστορίας, θρύλων και τόπων, σε πολλά σημεία δεν στηριζόταν παρά μόνο στην ξέφρενη φαντασία του, εν τούτοις ο ενθουσιασμός και η αγάπη του για όλα αυτά που πίστευε ήταν τέτοιος, που δύσκολα κανείς θα αποφάσιζε να τον απογοητεύσει ή να τον απορρίψει.

Ο ίδιος είχε πλησιάσει πολλούς ανθρώπους, όχι άσχετους με την αρχαιολογία και την ιστορία, ενώ είχε καταφέρει να εμψυχήσει ενθουσιασμό και να κινήσει το ενδιαφέρον για το Φρέαρ, σε έναν εξαιρετο Συριανό, που παρά το γεγονός ότι οι ναυτιλιακές του επιχειρήσεις τον υποχρεώνουν να ζει στο Λονδίνο, τρέφει και αυτός μεγάλο έρωτα για τον τόπο του. Αυτός είχε ήδη δεχθεί να χρηματοδοτήσει την αναγκαία Έρευνα, η οποία, ακόμα και αν δεν επιβεβαίωνε τις υποθέσεις αυτές, θα έριχνε φως σε ένα όντως αξιόλογο αρχαίο μνημείο του νησιού. Επί πλέον υπάρχει μια σειρά άλλων δεδομένων τα οποία πάντα ερέθιζαν το επιστημονικό ενδιαφέρον, όπως:

- Μια σειρά αρχαιολογικών τόπων ανεξερεύνητων σε μεγάλο βαθμό, των οποίων όμως τα απομεινάρια μαρτυρούν μια πλούσια προϊστορία και ιστορία του νησιού.

- Κάποιες σημαντικές και όχι ικανοποιητικά, μέχρι σήμερα, ερμηνευμένες αναφορές του Ομήρου για το νησί.

- Το εξαιρετο της κατασκευής αυτού του αρχαίου φρέατος και η θέση «Ελληνικόν» στο χωριό Σαν Μιχάλης τον βορειότερο οικισμό του νησιού στην πλαγιά του βουνού Παναυλιές (στο συριανό ιδίωμα παγιαύλι=αυλός, δηλαδή οι αυλοί του Πανός ή ίσως οι πάνω αυλές).

- Και πάνω από όλα η παρουσία του πολύ σημαντικού αν και αρκετά παραγνωρισμένου προσωκρατικού φιλόσοφου, του Φερεκύδη, του οποίου η προσωπικότητα και το έργο παίρνουν συχνά μυθικές διαστάσεις και ο οποίος υπήρξε ο δάσκαλος του Πυθαγόρα, ενώ σε αναφορές αρχαίων συγγραφέων εμφανίζεται ως ένας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας των οποίων ούτως ή άλλως υπήρξε σύγχρονος.

- Η παρουσία δύο σπηλαίων στην ανατολική πλευρά της Σύρου τα οποία φέρουν το όνομα του Φερεκύδη και τα οποία θεωρούνται ως κατοικίες του. Στο ένα μάλιστα εξ αυτών, σ' αυτό της θέσης «Αληθινή» κοντά στην ομώνυμη πηγή, έχουν βρεθεί ορισμένα αρχαία ευρήματα, όπως μαρμάρινη κλίνη, τμήμα αγάλματος, τεμάχια από κολώνες κλπ. και σύνδεση με υπόγειο σπήλαιο με βαθύ βάρρα-

θρο στην άκρη του και οπή στην οροφή.

- Τέλος, οι αναφορές σύγχρονων αλλά και μεταγενέστερων ιστορικών στο έργο του Φερεκύδη και στο ηλιοτρόπιό του.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την προνομιακή θέση της Σύρου ως προς τη Δήλο, αφού μόνο απ' αυτή μπορεί κανείς να έχει στις δύο ισημερινές τη δυνατότητα να δει τον ήλιο να ανατέλλει από το νησί του Απόλλωνα, να παρακολουθήσει δηλαδή τη γέννηση του Θεού του Ήλιου κατά την πρώτη μέρα της άνοιξης, όταν αυτός ξεπροβάλλει από τον ιερό βράχο του Κύνθου, μας έκαναν να αναρωτηθούμε αν πραγματικά τα διάφορα απομεινάρια του παρελθόντος, υλικά ή μη, στοιχεία φυσικά, μνημεία, ονόματα, ιστορία, θρύλοι, παραδόσεις κλπ. δεν έχουν να μας αποκαλύψουν μυστικά που μέχρι σήμερα αγνοούμε.

Ίσως, μάλιστα, η αποκάλυψη αυτών των μυστικών να άλλαζε τις διαμορφωμένες απόψεις μας για πολλά πράγματα που έχουν να κάνουν με την ίδια την ιστορία του πολιτισμού, ιδίως του δυτικού, αφού αυτός στο σύνολό του έχει στηριχτεί στον πολιτισμό που το πνεύμα, η ψυχή και τα έργα των αρχαίων Ελλήνων ανάπτυξαν.

Ήδη, από το 1995 προλογίζοντας το πρώτο Διεθνές Συνέδριο της Ανθρωπολογίας του χώρου που το Ε.Μ.Π. μαζί με την *Association Internationale de l' Anthropologie de l' espace* είχαν οργανώσει στη Σύρο, ο Καθηγητής Ι. Στεφάνου είχε αναπτύξει τις θέσεις του για την ξεχωριστή θέση του νησιού απέναντι στη Δήλο, η οποία και δικαιολογούσε το ενδιαφέρον των αρχαίων κατοίκων της για αστρονομικές πα-

ρατηρήσεις, αλλά και τον ρόλο του συριανού φιλοσόφου Φερεκύδη, ο οποίος από αυτό το νησί και με το έργο του «Πεντέμυχος», οδήγησε στο πέρασμα της ελληνικής σκέψης από την αναλογική στη λογική σκέψη, από την στηριζόμενη στο μύθο και την αναλογία, στη βασισμένη πλέον στην δια του επιστητού απόδειξη, δηλαδή την επιστημονική σκέψη¹.

1. Η έκθεση του καθηγητή Εμμανουήλ Κορρέ

Ο Καθηγητής Ιστορίας Αρχιτεκτονικής Εμ. Κορρέ, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα στοιχεία που συλλέχθηκαν τόσο από την επί τόπου, για αρκετές ημέρες, μελέτη, όσο και από εμπειριστασμένη εξέταση του μνημείου, κατέληξε στις ακόλουθες εκτιμήσεις, ερμηνείες και υποθέσεις όσον αφορά στην κατασκευή, τους σκοπούς και τη χρήση του φρέατος, τις οποίες διατυπώνει στο ακόλουθο κείμενο του Ιανουαρίου 2007.

Σαράντα μέτρα δεξιά της άγουσας στο Σαν Μιχάλη της Σύρου και μόλις διακόσια μέτρα πριν από την ομώνυμη εκκλησία, σε μια από τις βαθμιδωτές ισοπεδώσεις του προς βορρά επικλινούς εδάφους, όπου κάποτε πεισμένος έσπερνε και θέριζε ο αγρότης, βρίσκεται ένα παλιό πηγάδι

που, προς μεγάλη έκπληξη του προσεκτικού επισκέπτη, ανήκει στα σπουδαιότερα μνημεία του νησιού: ένα αρχαίο φρέαρ με χαρακτηριστική λαξευτή επένδυση. Η θέση ονομάζεται Ελληνικόν, όπως τόσες άλλες σε άλλα μέρη, μέρη όπου κατά γενικό τοπωνυμικό κανόνα υπάρχουν ή υπήρξαν κτίσματα αναγνωριζόμενα από τον λαό ως προχριστιανικά. Το αρχαίο φρέαρ, προφανέστερο αν όχι μόνο αρχαίο κτίσμα στην περιοχή του, και γι αυτό δικαιούχος του ονόματος Ελληνικόν, είναι ήδη γνωστό στους ειδικούς². Ανακαλύφθηκε το 1870 από τον αξιόλογο συριανό αρχιτέκτονα Δ. Ελευθεριάδη, ο οποίος τον Οκτ. 1875 απομακρύνοντας την εντός αυτού σωρευμένη επίχωση το εξερεύνησε και το σχεδίασε.

Φωτογραφία της σημερινής κατάστασης του φρέατος.

Το σχέδιό του, δημοσιευθέν από τον L. Pollak πολύ αργότερα (1895)³ περιέχει πολύτιμες πληροφορίες για την προ τού 1875 κατάσταση του μνημείου.

Η παρούσα μορφή τού κτίσματος διαφέρει πολύ από την αρχική και είναι ζήτημα αν η τελευταία θα ήταν δυνατόν να γνωσθεί χωρίς ειδική επιτόπια έρευνα. Τούτο έγινε δυνατόν αρχικά στο πλαίσιο μιας ολιγόωρης αναγνωριστικής επίσκεψης την 4η Ιαν. 2005, και

κυρίως κατά το χρονικό διάστημα 8-14 Αυγ. 2007, χάρη σε σχετική άδεια της αρμόδιας αρχαιολογικής Εφορείας. Στο σημείο αυτό εκφράζονται ευχαριστίες προς την κ. Μ. Μαρθάρη, προϊσταμένη της Ε.Π.Κ.Α. του ΥΠ.Π.Ο. για την υποστήριξή της, και προς τον κ. Λούη Ρούσσο, κάτοικο και καλό γνώστη της Σύρου, για τις τολμηρές αλλά γόνιμες υποθέσεις του περί ηλιοτροπίου.

1.1. Αρχαία ύδρευση

Αναφορικός προς τα αρχαία υδρευτικά έργα δύναται να λεχθεί ότι οι αρχές λειτουργίας των δεν διέφεραν πολύ από ό,τι και σήμερα ισχύει. Κύρια μέρη αυτής της λειτουργίας ήταν και τότε η απόληψη, η μεταφορά και η διάθεση του ύδατος. Εξ αυτών το δεύτερο ήταν συχνά το πλέον απαιτητικό (μεγάλες αποστάσεις, υδραγωγοί, σήραγγες, υδατογέφυρες), ενώ απουσίαζε τελείως εκεί όπου τόπος απόληψης και διάθεσης ήταν ο αυτός. Συχνός επίσης ήταν ο συνδυασμός συλλεκτήρι-α δεξαμενής και αρυκρήνης ή ροοκρήνης, εκεί όπου ένα καλό υδροφόρο στρώμα συναντούσε την επιφάνεια μιας πλαγιάς⁴.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, κυρίως όταν ένα τέτοιο στρώμα πα-

1. Ιωσήφ Στεφάνου, «Εισαγωγή στην 1η Διεθνή Συνάντηση Anthropologie de l' espace στη Σύρο, Σεπτ. 1995» Ι. Στεφάνου Α. Χατζοπούλου (Επιμ.) Ανθρωπολογία του χώρου εκδ. Εργαστηρίου Πολεοδ. Σύνοψης Ε.Μ.Π., Αθήνα 1995.

2. L. Pollak, Von griechischen Inseln, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, 1895, 190-192, Α. Φραγκίδη, Ιστορία της νήσου Σύρου, 1975, 37, 300-301, François Aron, Πτυχές της αρχαίας Σύρου, Τ. Αναστασίου, Σύρα, Ιστορική μνήμη-Περιήγηση, 1993, 8-9 (χάρτης), 114.

ρουσίαζε κλίση αντίθετη εκείνης της πλαγιάς και εποχική διακύμανση υδροφορίας, έπρεπε το έργο απόληψης να έχει τη μορφή ορύγματος φθάνοντας σε βάθος ικανό να εγγίζει την κατώτατη στάθμη υποχώρησης του ύδατος κατά τις περιοδικές διακυμάνσεις της υδροφορίας³. Η άρυση του ύδατος με άμεση βύθιση του αγγείου σε αυτό απαιτούσε προσπέλαση έως την εκάστοτε στάθμη του, μέσω κεκλιμένων επιπέδων ή βαθμίδων.

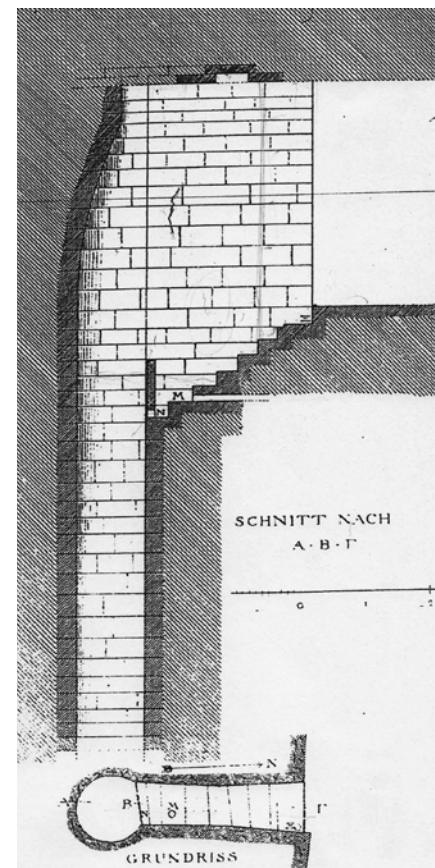
Το πανάρχαιο αυτό σύστημα που είναι ακόμη εν χρήσει σε πολλά μέρη και συναντάται απaráλλακτο σε υδρευτικά έργα όλων σχεδόν των κατηγοριών (ορθογώνιες, κυκλικές ή άλλου σχήματος ανοικτές ή σκεπαστές δεξαμενές ομβρίων, παρόχθια έργα άρυσης από ποταμούς ή λίμνες μεταβλητής στάθμης κτλ.) προσφέρει την απλούστερη δυνατή προσπελασιμότητα, συντελεί όμως περισσότερο από κάθε άλλο στην μέσω της χρήσεως μόλυνση του ύδατος.

Εκτός αυτού, όταν οι βαθμίδες είναι πολυάριθμες η ανάβαση με το πρόσθετο βάρος του αγγείου πλήρους ύδατος είναι λίαν κοπώδης. Τα μειονεκτήματα αυτά αποφεύγονται ή μάλλον περιορίζονται, όταν η άρυση και αναβί-

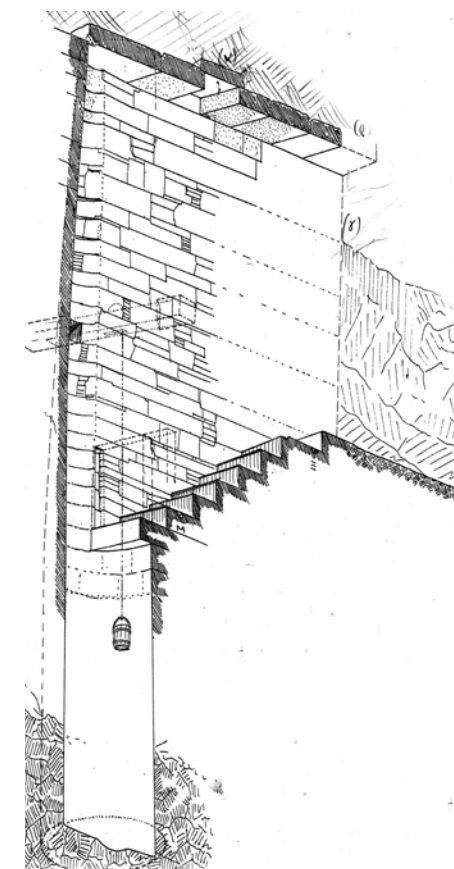
βαση του ύδατος γίνεται εκ των άνω με αγγείο δεμένο σε σχοινί. Στην Ελλάδα τα σωζόμενα αρχαία υδρευτικά έργα είναι αναρίθμητα, ανήκοντα σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες και σε όλες τις εποχές από την 3η π.Χ. χιλιετία και εξής. Γνωστότατα παραδείγματα προσπέλασης του ύδατος μέσω υπογείων διαδρόμων με πολυάριθμες βαθμίδες καθόδου είναι από την μυκηναϊκή εποχή εκείνη της Τίρυνθος και των Μυκηνών ενώ από την αρχαϊκή και την κλασική εποχή εκείνο της Περαχώρας. Ειδική κατηγορία αποτελούν τα φρέατα με κλίμακα προσπελάσεως εντός περιμετρικού διαδρόμου. Αλλά πολύ κοινότερα ήσαν τα φρέατα με στόμιο και τροχαλία έλξης του σχοινιού, όπως αυτά των Αθηνών⁴, εκ των οποίων μερικά φθάνουν έως βάθους τριάντα μέτρων.

Η μορφή των αρχαίων φρεάτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν εκ συστήματος δύο ή περισσότερα συνδέονται με υπογείες σήραγγες ή όταν ο χώρος των ευρύνεται προς τα κάτω για μεγαλύτερη απόδοση, αλλά και αποθηκευτική ικανότητα.

Μεγάλο ενδιαφέρον τέλος παρουσιάζει η επένδυσή των, όταν απαιτείται, άλλοτε με πήλινα προ-

Αποτύπωση φρέατος από τον αρχιτέκτονα Δ.Ελευθεριάδη. (1875)

Το Φρέαρ στην κατάσταση που το βρήκε ο Ελευθεριάδης. (σχέδιο: Εμμ. Κορρές)

κατασκευασμένα στοιχεία σε διάταξη επάλληλων δακτυλίων και άλλοτε με κανονικές λιθοδομές.

Σπουδαία δείγματα των τελευταίων είναι το Καλλίχωρον λεγόμενο φρέαρ στην Ελευσίνα ή εκείνο του ιερού του Διονύσου στη Νάξο, αμφότερα της όψιμης αρχαϊκής εποχής.

1. 2. Φρέαρ, διάδρομος, δρόμος, ευρύτερη διαμόρφωση.

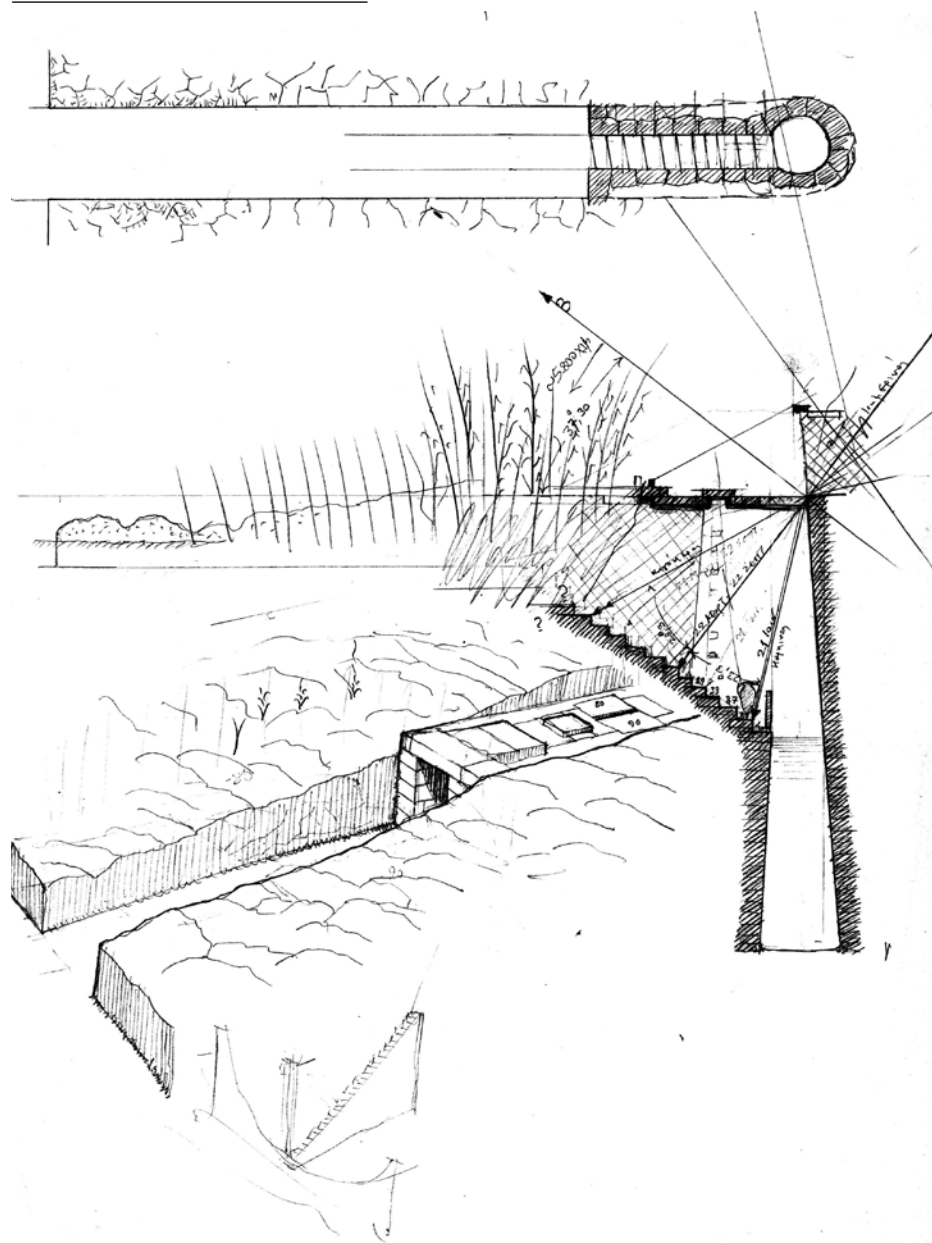
Πλείστα των κοινών χαρακτηριστικών των αρχαίων φρεάτων απαντούν και στο Ελληνικόν της Σύρου.

Τούτο αποτελείται από ένα κυκλικό φρέαρ βάθους 9 μ. με λίθινη επένδυση και έναν επίσης λιθε-

3. L. Pollak, ό.π. πιν. 4

4. F. Glaser, Antike Brunnenbauten in Griechenland (1983)

5. Τυπικό παράδειγμα η πηγή Κλεψύδρα βλ. A. W. Parsons, Hesperia 12 (1943), 191-267

Τομή και προοπτική αποκατάσταση του συνόλου από τον Εμμ. Κορρέ.

πένδυτο, επί το πλείστον σκεπαστό διάδρομο, με κανονικές λίθινες βαθμίδες κατερχόμενες προς το φρέαρ από τα βόρεια. Τα τοιχώματα φρέατος και διαδρόμου

συγκλίνουν προς τα άνω κατά τον χαρακτηριστικό για υπόγεια έργα τρόπο, τρόπο που εξασφαλίζει μεγαλύτερη αντοχή έναντι υπερκειμένων φορτίων.

Τούτο αποτελεί ισχυρότατη ένδειξη ότι επάνω από τη λίθινη κάλυψη φρέατος και διαδρόμου υπήρχε επίχωση, όπως περίπου δηλώνεται στο σχέδιο του Ελευθεριάδη.

Το πλάτος του φρέατος στο μέσον του βάθους του είναι περίπου 1.17, στο άνω πέρας του σχεδόν το μισό, ομοίως ο διάδρομος, με μέγιστο ύψος ~5 μ. έχει στο κάτω μέρος πλάτος ~80 εκ. ενώ στο άνω μέρος πολύ μικρότερο, ελαττωμένο έτι περαιτέρω λόγω μηχανικών παραμορφώσεων.

Στο κάτω άκρον της κλίμακος, στημένο στην πρώτη βαθμίδα, ένα μονολιθικό θωράκιο ύψους 89 εκ. ασφάλιζε τους υδρευόμενους έναντι πτώσεως στο φρέαρ⁷, αλλά και το φρέαρ έναντι ρυπάνσεως από το μέρος του διαδρόμου. Η οπή στο κάτω μέρος του θωρακίου δείχνει ότι η στάθμη του ύδατος ηδύνατο να υπερβαίνει την 1η τουλάχιστον βαθμίδα (όπως άλλωστε και τώρα συμβαίνει).

Δύο μέτρα και πλέον (2.05μ) επάνω από τη στάθμη της πρώτης βαθμίδος, υπάρχουν στη λίθινη επένδυση του φρέατος δύο μεγάλες τετράγωνες οπές, σε διαμετρικές θέσεις, προφανώς για

τη στερέωση ισχυρής δοκού με τροχαλία ανέλκυσης του ύδατος. Τέτοιες δοκοί, ξύλινες ή λίθινες, τοποθετημένες συνήθως επί ζεύγους πεσσών επάνω από τα φρέατα, τεκμηριώνονται μέσω αρχαίων απεικονίσεων, ενώ άλλες, συνήθως μαρμάρινες, με μορφή ιωνικού επιστυλίου, σώζονται έως σήμερα σε ικανό πλήθος, αποκαλύπτοντας λεπτομερώς τα μετρικά στοιχεία τροχαλιοθηκών και αντιστοιχών τροχαλιών.

Οι οπές στο υπό μελέτη έργο, έχουν πλάτος σχεδόν 25 εκ. (μετρημένο καθέτως προς τον άξονά τους) και ύψος ~22 εκ.

Ως εκ τούτου η διατομή της οικείας τροχαλιοφόρου δοκού θα ηδύνατο να έχει πλάτος 24 εκ. και ύψος 21 εκ. Εάν η δοκός αυτή ήταν μαρμάρινη, η απόσπασή της από τη θέση της θα ήταν δυνατή μόνον μέσω τεμαχισμού.

Η διαδικασία αυτή όμως θα κατέλειπε οπωσδήποτε ικανά κατάλοιπα μαρμάρου μέσα στις δοκοθήκες. Η απουσία τέτοιων καταλοίπων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η δοκός ήταν ξύλινη.

Όλα τα αυθεντικά δομικά στοιχεία του έργου (τοιχώματα, βαθμίδες και οροφή) είναι δομημένα με ποικίλου μεγέθους τεμάχια ενός

7. Η απόσταση του θωρακίου από τη δεύτερη βαθμίδα της κλίμακος είναι τόσο μικρή (~18 εκ από το ανατολικό άκρον της, 26εκ από το δυτικό), ώστε να μη είναι εύκολη η στάση των υδρευομένων αμέσως δίπλα στο θωράκιο παρά μόνον με το αριστερό πόδι στη δεύτερη βαθμίδα. Η παρούσα ισχυρή κλίση (~7%) προς το μέρος του φρέατος είναι μόνον εν μέρει αποτέλεσμα παραμορφώσεως των εκατέρωθεν τοιχωμάτων προς το χώρο του φρέατος.

καλής ποιότητας, σχεδόν λευκού ασβεστολιθικού πετρώματος, ή μάλλον μαρμάρου («μαρμαρό-πετρα» κατά τον Ελευθεριάδη), το οποίο είναι αρκετά εύσχηστο για να επιτρέπει σχετικά εύκολο τεμαχισμό, χωρίς όμως να είναι ασθενικό και ευπαθές.

Οι λίθοι, ενίοτε μακρότεροι του ενός μέτρου, είναι κατεργασμένοι στις όψεις με βελόνι κατά τον τέλειο και μαζί οικονομικό τρόπο των αρχαίων. Οι επιφάνειες εδράσεως, σχηματισμένες είτε με τέλειο σχισμό, είτε με ιδιαίτερη λάξευση, είναι τόσο επίπεδες ώστε να διασφαλίζεται αρίστη μεταβίβαση των φορτίων και πολύ καλή εμφάνιση οριζόντιων αρμών. Τα άκρα των λίθων είναι και αυτά εργασμένα με το βελόνι ώστε να σχηματίζουν κατακόρυφους ή περίπου κατακόρυφους αρμούς ώσεως, όχι σπάνια όμως διατηρούν τη φυσική μορφή τους και τα μεταξύ αυτών διάκενα πληρούνται με μικρότερους καταλλήλως λαξευμένους λίθους ή με λιθάρια.

Μια νεότερη ξηρολιθοδομή, με ανά τακτά διαστήματα προβάλλοντες λίθους για την διευκόλυνση της κατάβασης, φράσσει τον διάδρομο επάνω από την 6η βαθμίδα (αντιστηρίζοντας τα παραμορφωμένα αρχαία τοιχώματα). Δύο ακόμη βαθμίδες, οι τελευταίες κατά το σχέδιο του Ελευ-

θεριάδη, ανιχνεύονται μέσα από τα διάκενα της ξηρολιθοδομής. Ωστόσο δεν είναι ακόμη βέβαιον ότι δεν υπήρχαν και άλλες ακόμη υψηλότερα. Ο έλεγχος ενδείξεων υπέρ ή κατά της υπάρξεως τέτοιων βαθμίδων δεν είναι δυνατός χωρίς απομάκρυνση ικανού μέρους της επιχώσεως.

Ακόμη βορειότερα και πλησιέστερα προς την επιφάνεια ο διάδρομος συνεχίζεται ως δρόμος πλάτους 2 μέτρων και 30 περίπου εκατοστών λαξευμένος στο βράχο. Ο δρόμος αυτός (ΒΤ), αν και καλύπτεται από παχύτατη πρόσχωση, παρακολουθείται έως αποστάσεως εικοσιεπτά σχεδόν μέτρων προς βορράν του φρέατος, μετά όμως συγχέεται με το πέριξ διαβρωμένο ή προσχωμένο φυσικό έδαφος. Η απομάκρυνση της προσχώσεως από το βόρειο άκρον του, όπου αυτή δεν πρέπει να υπερβαίνει το μισό μέτρο, θα επιτρέψει όχι μόνο τη μέτρηση μήκους, στάθμης και πιθανής προς Β κλίσεως (για φυσική απορροή), αλλά και τον έλεγχο υποθέσεων για τον αριθμό των βαθμίδων του διαδρόμου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ένα άξιο προσοχής γνώρισμα του έργου: βάσει των ορατών μερών του διαδρόμου και του βραχότμητου δρόμου διαπιστώνεται ότι τα δύο αυτά μείζονα στοιχεία είναι ακριβώς ευθυ-

γραμμισμένα κατά τον αστρονομικό μεσημβρινό του τόπου.

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο γνώρισμα του φρέατος είναι ότι βρίσκεται στο μέσον μιας έκτασης η οποία έχει προκύψει από εκσκαφή τού προς Ν ανερχομένου βραχώδους εδάφους (κλίση 25-27%). Το νότιο όριο της εκσκαφής απέχει από το φρέαρ ~20 μ. ενώ το δυτικό ~9 μ. Το ανατολικό όριο, ίσως εξ αιτίας των επιχώσεων, δεν είναι ορατό, εικάζεται όμως σε συμμετρική του δυτικού, ως προς το φρέαρ θέση. Το βάθος της εκσκαφής στη θέση του φρέατος είναι περίπου τρία μέτρα. Εξ αιτίας των νεωτέρων βαθμιδωτών επιχώσεων στα νότια του φρέατος δεν είναι αντιληπτή η εντός της εκσκαφής αρχική εδαφική διαμόρφωση: ήταν οριζόντια ή κλιμακωτή, όπως η επ' αυτής νεώτερη επίχωση; Ενώ οι λιγοστές ενδείξεις ευνοούν τη δεύτερη περίπτωση, κρίσιμο παραμένει μόνον το ζήτημα της στάθμης της αρχικής διαμόρφωσης αμέσως νοτιότερα του φρέατος.

1. 3. Η κάλυψη του διαδρόμου

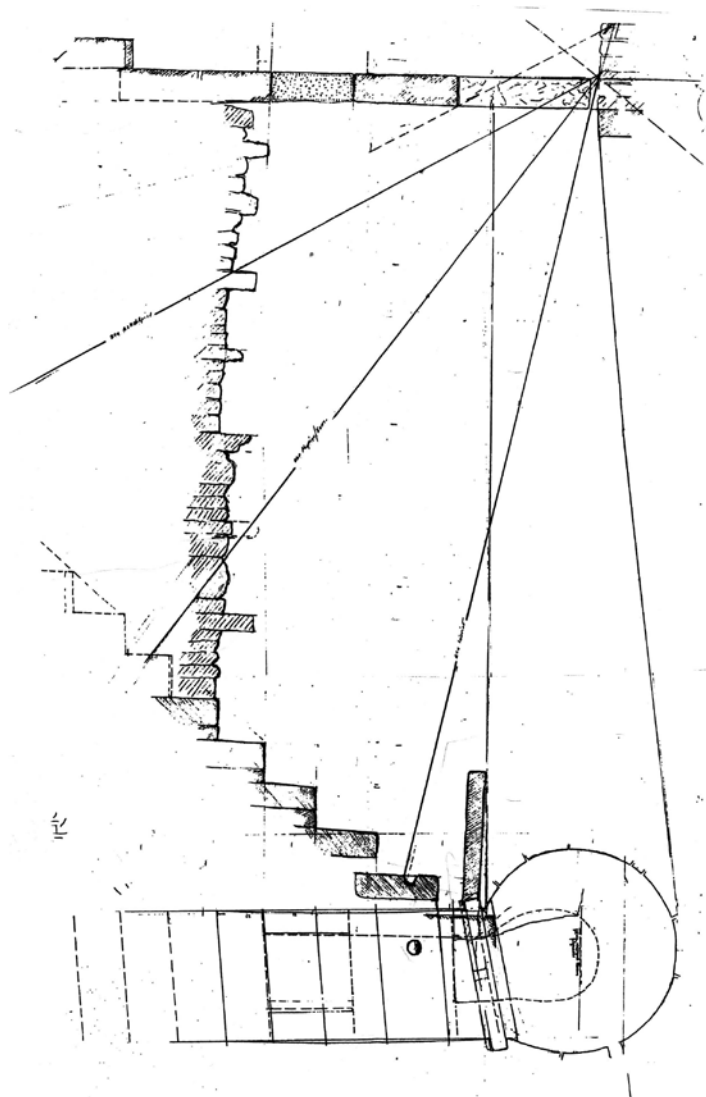
Εκ των καλυπτηρίων πλακών σώζονται πλήρεις στη θέση των τρεις: Κ2, Κ3, Κ4, ευρισκόμενες σε ενιαία στάθμη. Μεταξύ των πλακών Κ2 και Κ3 απομένει σήμερα ακάλυπτο διάστημα 53 εκ. αλλά

και αυτό αρχικώς ήταν καλυμμένο με κάποιο υπερκείμενο στοιχείο (όπως δηλώνει σχετική καταγραφή της βόρειας ακμής της Κ2). Στο σχέδιο του Ελευθεριάδη (1875) το στοιχείο αυτό, μια λίθινη πλάκα, φαίνεται να είναι ακόμη στη θέση του· βορειότερα της Κ4 πυκνή συστάδα καλάμων αποκλείει την κατά χώρα παρουσία μιας επόμενης πλάκας, δεν είναι όμως απίθανο σχετικά καταπεσόντα θραύσματα να λανθάνουν στη μεταγενέστερη επίχωση του διαδρόμου.

Πολύ πιθανότερον όμως είναι ότι τα αναζητούμενα ταυτίζονται με δύο πλάκες αποτεθειμένες προχείρως επί και παραπλευρώς της Κ4. Η μία (Κ5) πρέπει να βρισκόταν αρχικώς αμέσως βορείως αυτής. Η άλλη (Κ6) είναι μάλλον εκείνη που επικάλυπτε το μεταξύ Κ2 και Κ3 κενό.

Η πλάκα αυτή πρέπει να είχε απομακρυνθεί από τη θέση της για να καταστεί δυνατή η πλήρωση του βορείου ημίσεως του διαδρόμου με την ξηρολιθοδομή που ήδη αναφέραμε και για να είναι έκτοτε δυνατή η επίσκεψη του εναπομένου χώρου. Μετά την περάτωση αυτής της εργασίας το μεταξύ Κ2 και Κ3 διάκενο πρέπει πάλιν να καλύφθηκε.

Ο Pollak αναφέρει ότι όταν επισκέφθηκε το μέρος, πλάκες παράλληλες προ του φρέατος

Προσωρινή αποτύπωση του Εμμ. Κορρέ (2005).

εμπόδιζαν την παρατήρηση του υπογείου χώρου και ότι ζήτησε από τον ιδιοκτήτη να μετακινήσει κάποιες. Τούτο και έγινε. Καθώς όμως οι K2, K3, K4 δεν δείχνουν κανένα σημείο προηγούμενης μετακίνησης, είναι προφανές

ότι ο αγρότης μετακίνησε μόνον την επικάλυπτουσα το μεταξύ K2 και K3 διάκενο. Η μετακινηθείσα πλάκα πρέπει να ήταν κάποια που είχε αντικαταστήσει την αρχική (K6), ασφαλώς μικρότερη εκείνης⁸.

1. 4. Η κάλυψη του φρέατος

Διαφορετικά είναι τα πράγματα επάνω από το φρέαρ καθεαυτό, όπου το σήμερα κυκλοειδές άνοιγμα παρέχει την εντύπωση μιας σχεδόν κανονικής αλλά ανακατασκευασμένης με ανώμαλους λίθους μορφής. Προσεκτικότερη ωστόσο εξέταση αυτών των λίθων αποκαλύπτει ότι δεν αποτελούν ξένα στοιχεία, αλλά απλώς τα κατά χώραν κατάλοιπα μιας αυθεντικής μαρμαρίνης κάλυψης. Η παρούσα ανώμαλη μορφή των είναι το αποτέλεσμα βίαιης διάρρηξης και καθαίρεσης του μεσαίου μέρους της, ώστε να καταστεί το φρέαρ προσιτό εκ των άνω. Κατά τη σύνταξη της αρχικής έκθεσης (Ιαν. 2005) οι διαθέσιμες παρατηρήσεις άφηναν περιθώρια για την αναπαράσταση μιας δίλιθης καλύψεως («...Από την επαναληπτική και κατά το δυνατόν εξαντλητική εξέταση των καταλοίπων, αλλά και από θραύσματα που ίσως ακόμη λανθάνουν στο φρέαρ ή σε κάποια θέση απόθεσης των προϊόντων ενός περί το 1880 καθαρισμού του, θα ήταν ίσως δυνατόν να λεχθεί οριστικώς αν η αρχαία κάλυψή του ήταν μονόλιθη ή δίλιθη. Το δεύτερο πάντως φαίνεται προς το πα-

ρόν πολύ πιθανότερο λόγω μιας σημαντικής διαφοράς πάχους και μήκους του προς ανατολάς και δυσμιάς μέρους της κάλυψης: μία μεγαλύτερη (90 εκ.) και κάπως παχύτερη (~20 εκ.) πλάκα δυτικά του άξονος και μια κάπως μικρότερη (~80 εκ.) και λεπτότερη στα ανατολικά του...»).

Κατά την πρόσφατη επανεξέταση των καταλοίπων αναζητήθηκαν τα αφανή πέρατα της κάλυψης του φρέατος μέσα από διάκενα τού επ' αυτής νεότερου τοίχου.

Τα όρια αυτά βρέθηκαν σε αποστάσεις προς Α και Δ του φρέατος πολύ μικρότερες εκείνων που θα ανέμενε κανείς για μια δίλιθη και ως εκ τούτου αποτελούμενη από διέριστες πλάκες κάλυψη. Χωρίς αμφιβολία λοιπόν τα κατάλοιπα ανήκουν σε ενιαία τριέριστη πλάκα, της οποίας το περίγραμμα δύναται να σχεδιασθεί κατά καλή προσέγγιση, χάρις στα ευρεθέντα σε επτά διαφορετικές θέσεις αφανή μέρη του. Είναι ένα τετράπλευρο μέσου μήκους 103 εκ. και πλάτους 94 εκ. κατά τη δυτική και 80 εκ. κατά την ανατολική πλευρά του.

Οι δύο αυτές τόσο άνισες πλευρές είναι ομοίως λοξές, σχηματίζουσες με τις άλλες δύο πλευρές οξείες και αμβλείες γωνίες

8. Στην περιοχή των πλακών K2 και K3, η απόσταση των νεωτέρων τοίχων δεν υπερβαίνει το ένα μέτρο ενώ η (K6) έχει μήκος 1.20μ. Η πλάκα (K6) θα ηδύνατο να είχε ανατοποθετηθεί μόνον εάν δεν είχαν ακόμη κτισθεί οι νεώτεροι τοίχοι. Οι τελευταίοι όμως είναι τουλάχιστον τόσο παλαιοί, όσο η νεωτερική επιγραφή (1882) στο νεώτερο στόμιο του φρέατος.

χαρακτηριστικές της δομής και των διακλάσεων του πετρώματος προέλευσης, το οποίο είναι κοινό και για πλείστα άλλα καλώς παρατηρήσιμα τεμάχιά του στο ίδιο έργο. Η βαθμιαία και πάντως μικρή ελάττωση του πάχους της πλάκας προς τα ανατολικά είναι άνευ σημασίας. Εν πάση περιπτώσει είναι σαφές ότι το φρέαρ ήταν αρχικώς προσπελάσιμο μόνον μέσω του διαδρόμου και ότι η παρούσα μορφή του με στόμιο στο άνω μέρος είναι αποτέλεσμα μιας όψιμης αναμόρφωσης, της οποίας μάλιστα δηλώνεται και ο χρόνος (1882) με επιγραφή χαραγμένη στο καλύτερο μέρος επάνω από το στόμιο.

Με τις νέες διαπιστώσεις οι παλαιές απορίες διαλύθηκαν, γεννήθηκαν όμως άλλες: κατά την αναμόρφωση του φρέατος (1882) γιατί αντί να αφαιρέσουν ολόκληρη την πλάκα (που όπως μόλις διαπιστώσαμε δεν είναι μεγάλη), προτίμησαν να την διαρρήξουν, υποβαλλόμενοι σε πολύ μεγαλύτερο κόπο και βλάπτοντας σε κάποιο βαθμό την καλή εμφάνιση του έργου. Η μόνη λογική απάντηση θα ήταν ότι ο νεώτερος, εδραζόμενος στην περίμετρο της τοίχος υπήρχε ήδη μαζί με την όπισθεν αυτού επίχωση.

Αλλά η εξήγηση αυτή γεννά μια νέα απορία: γιατί να υπάρχει ένας τέτοιος τοίχος με μορφή πηγα-

δοστομίου, ενώ ακόμη το πηγάδι ήταν πλήρως καλυμμένο από την πλάκα. Μια εξήγηση είναι δυνατή: η πλάκα διέθετε ήδη ένα παλαιότερο λαξευτό άνοιγμα επαρκές για την διέλευση ενός δοχείου και επομένως το παρόν άνοιγμα αποτελεί μια πανταχόθεν διεύρυνση εκείνου. Η εξήγηση αυτή φωτίζει και τη διμερή καθ' ύψος κατασκευή του νεωτέρου τοίχου (βλ. *κατωτ. 8*). Στο σημείο αυτό γεννάζεται πάλιν ένα ερώτημα: πότε πρέπει να έγινε η υποθετική μικρή οπή; ...με την πρώτη νεότερη αναχρησιμοποίηση του φρέατος (1875), ή ίσως παλαιότερα; Σχετικώς αξίζει να αναφερθούν τα εξής:

α.) στο σχέδιο Ελευθεριάδη (1875) η ως άνω υποθετική οπή δεν δηλώνεται, όπως όμως δεν δηλώνεται καν η πλάκα καθεαυτή. Το τελευταίο θα επέβαλλε πλήρη αναθεώρηση των προηγηθέντων, εάν δεν συνέπιπτε στο ίδιο σχέδιο να φέρεται ως ελλείπουσα και η καλυπτήρια πλάκα Κ4, η οποία, όπως είναι προφανές, παραμένει ακόμη στη θέση της χωρίς ποτέ να έχει απομακρυνθεί (*η ορισμένη ανακρίβεια του παλαιού σχεδίου δύναται να αποδοθεί στις άγνωστες και μάλλον δυσμενείς συνθήκες υπό τις οποίες ο Ελευθεριάδης το συνέταξε, ή ίσως σε κάποια παρανόηση κατά την αντιγραφή του χάριν της γερμανικής εκδόσεως*),

β.) η άνω απόληξη του φρέατος υπέρκειται ακριβώς της θέσεως της τροχαλιοφόρου δοκού και επομένως μια παλαιόθεν ύπαρξη μικρής οπής επάνω από το φρέαρ δεν θα ήταν δυνατόν να ανάγεται στην πρώτη αρχαιότητα, αλλά το πολύ σε μια μεταγενέστερη φάση της κατά την οποία το αρχικό σύστημα άντλησης είχε καταργηθεί.

1. 5. Ιδιοτυπίες

Η προσεκτική παρατήρηση του μνημείου αποκαλύπτει σκόπιμες αποκλίσεις από την απλή αξονικότητα, καθετότητα κτλ. οι οποίες ως ιδιοτυπίες περιγράφονται ακολούθως.

Το κέντρο του φρέατος βρίσκεται 15 εκ. αριστερά (ανατολικά) του άξονος του διαδρόμου και ως εκ τούτου το τεμνόμενο από το διάδρομο μέρος της κυκλικής περιφέρειας του φρέατος είναι τόξο με λοξή ως προς τον άξονα ΑΔ χορδή. Η χορδή αυτή όρισε το μέτωπο της 1ης βαθμίδος, η οποία ως εκ τούτου είναι ομοίως λοξή. Η λοξότης της πρώτης βαθμίδος απορρέουσα από την ως προς το διάδρομο εκκεντρότητα του φρέατος δεν είναι ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά, προδικτικώς μειουμένη, επαναλαμβάνεται στις επόμενες βαθμίδες, οι οποίες ως εκ τούτου είναι τραπεζιοειδείς, πλατύτερες πάντοτε

στο δυτικό άκρον των και στενότερες στο ανατολικό.

Η πρώτη με αριστερή στροφή 15ο, έχει πλάτος 35-44 εκ. η δεύτερη με αριστερή στροφή σχεδόν 10ο, έχει πλάτος 38-40 εκ. η τρίτη με αριστερή στροφή 8ο, έχει πλάτος 37-40 εκ. η τέταρτη με αριστερή στροφή 7ο, έχει πλάτος 33-34 εκ. η πέμπτη με αριστερή στροφή 6ο, έχει πλάτος 28-33 εκ. η έκτη με αριστερή στροφή 3ο έχει πλάτος 30-34 εκ. ενώ η έβδομη, η μόνη χωρίς στροφή, είναι πολύ πλατύτερη (μέσο πλάτος 56 εκ.) και δύναται να θεωρηθεί πλατύσκαλο. Ακολουθεί μια ακόμη βαθμίδα, η τελευταία στο σχέδιο Ελευθεριάδη, η οποία προς το παρόν δεν είναι εύκολο να μετρηθεί ακριβώς. Στο αναφερθέν σχέδιο, η 7η βαθμίδα παρουσιάζει μια λίαν αξιοπρόσεκτη λάξευση στο άνω μέρος τής κατά μήκος της ακμής και μία μικρή κυκλική οπή πλησίον της ΒΑ γωνίας της (*σημειουμένη με το γράμμα «Ξ»*).

Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώθηκαν κατά την πρόσφατη έρευνα, χωρίς όμως να είναι δυνατή η παρατήρηση και επομένως η ερμηνεία της οπής. Πιθανότερον πάντως είναι ότι αποτελούσε τον όλμο ενός θυροφύλλου με το οποίο ασφαλιζόταν ο υπόγειος χώρος του φρέατος.

Η λοξότης των βαθμίδων ή κατ' άλλη διατύπωση, η αριστερή

στροφή των δεν φαίνεται να είναι απλώς μηχανική επανάληψη της λοξότητας του κάτω πέρατος του διαδρόμου. Αν καθεαυτή η λοξότης δεν ήταν επιθυμητή και η κάθετη προς τον άξονα θέση των βαθμίδων ήταν προτιμότερη, οι κτίστες θα είχαν πράξει το δεύτερο. Εν αντιθέσει προς αυτό, όλα δείχνουν ότι η αριστερή στροφή των βαθμίδων και η προς τα αριστερά μετατόπιση του φρέατος είναι ουσιώδες μέρος του σχεδίου με καθαρά εργονομική χρησιμότητα. Ο υδρευόμενος κατέβαινε μεταφέροντας ένα κενό αμφορέα, ανέβαινε όμως δυσκολότερα και για τον πρόσθετο λόγο ότι ο αμφορέας ήταν πλήρης ύδατος. Με τον αμφορέα κατά κανόνα στα δεξιά, πατούσε αριστερότερα από τη μέση, δηλαδή πλησιέστερα προς το δυτικό τοίχωμα του διαδρόμου, ενώ ο αμφορέας παρέμενε πλησίον της ανατολικής παρειάς, δηλαδή επί της νοητής γραμμής της διερχόμενης από το κέντρο του φρέατος και εν ταυτώ από το σημείο βυθίσεως του αμφορέως στο νερό. Κατά την ανάβαση, η αριστερή στροφή των βαθμίδων, ελάττωνε τον κίνδυνο να κτυπηθούν σε αυτές τα μακρότερα αγγεία. Ότι στα δεξιά του ανερχομένου εφέροντο τα αγγεία αποδεικνύεται και από ένα κυκλικό λάξευμα για το στήσιμο αμφορέως στη δεύ-

τερη βαθμίδα («Μ» στο σχέδιο *Ελευθεριάδη*), του οποίου το κέντρο απέχει 25 εκ. από τη δεξιά πλευρά της κλίμακος. Το εν λόγω λάξευμα θα μας απασχολήσει αργότερα και για λόγους ασχέτους προς την υδρευτική λειτουργία του έργου.

Ο υδρευόμενος, ιστάμενος στην πρώτη βαθμίδα, χρησιμοποιούσε την τροχαλία έλκοντας το σχοινί από τη δεξιά πλευρά της προς τα κάτω. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι κατά την αψευδή μαρτυρία των δοκοθηκών η δοκός παρουσίαζε επίσης λοξότητα ως προς τον εγκάρσιο άξονα και μάλιστα πολύ εντονότερη εκείνης της πρώτης βαθμίδος.

Τούτο έφερε τον ανελκόμενο αμφορέα ακόμη πλησιέστερα προς τον υδρευόμενο, διευκολύνοντας το τράβηγμα του βάρους επάνω από το στηθαίο προς το μέρος της κλίμακος. Λόγω του επ' αυτής θωρακίου, η 1η βαθμίδα, διαθέτει την ελάχιστη απαραίτητη επιφάνεια. Ο υδρευόμενος έπρεπε να στέκει σε αυτήν με τα πέλματα σε ορισμένη θέση, στραμμένος δηλαδή προς τα αριστερά, έτοιμος να σηκώσει και να φέρει προς το μέρος του το αγγείο, στρεφόμενος αμέσως μετά ακόμη περισσότερο προς τα αριστερά για να αρχίσει την άνοδο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αντί μιας στροφής του σώματος κατά γωνία 180° εκτελού-

σε διαδοχικά πολλές μικρότερες στροφές: έως 20° κατά την κάθοδο, άλλες 20° κατά την στάση πλησίον της τροχαλίας, άλλες 60° κατά το τράβηγμα του αγγείου επάνω από το στηθαίο, άλλες 60° για την έναρξη της ανόδου. Για τη συμπλήρωση των 180° απέμενε ακόμη στροφή του κορμού 20°, η οποία όμως μπορούσε να συντελείται βραδέως διαρκούσης της ανόδου, ώστε να ελαττώνεται ακόμη περισσότερο ο κίνδυνος πρόσκρουσης του αγγείου σε κάποια βαθμίδα.

Η αναφορά στις ιδιοτυπίες του σχεδίου καταλήγει με την παρατήρηση ότι οι καλυπτήριες πλάκες παρουσιάζουν, όπως και οι βαθμίδες, λοξότητα, σταθερή όμως (~7°), επειδή γενικώς οι πλευρές των είναι παράλληλες. Η λοξότης αυτή είναι μικρότερη εκείνης των πρώτων βαθμίδων και μεγαλύτερη εκείνης των ανώτερων βαθμίδων.

Ως συνήθως σε παρόμοια έργα, τα πλευρικά τοιχώματα του διαδρόμου παρουσιάζουν κλίση, με προφανή σκοπό την ευκολότερη και στερεότερη κατασκευή της οροφής με καλυπτήριες πλάκες. Λόγω παραμορφώσεων η κλίση αυτή εμφανίζεται σήμερα τελείως αλλοιωμένη. Το ζήτημα της αρχικής μορφής εξετάζεται κατωτέρω.

1. 6. Μηχανικές παραμορφώσεις - προσέγγιση της κανονικής μορφής

Εξ αιτίας ωθήσεων των όπισθεν μαλακότερων υλικών τα τοιχώματα παρουσιάζουν μετακινήσεις και ισχυρή κύρτωση προς το χώρο του διαδρόμου και επομένως δεν είναι αμέσως δυνατή η μέτρηση των βασικών διαστάσεων ή της κλίσεως. Στην προσπάθεια υπολογισμού των αρχικών διαστάσεων πολύτιμη βοήθεια παρέχουν οι ανώτεροι λίθοι της επένδυσης του φρέατος, των οποίων η λαξευτή όψη αποτελούσε μέρος κωνικής επιφάνειας. Δύο εξ αυτών, λόγω μήκους και κανονικότητας του καμπύλου μέρους των, προκρίθηκαν ως χρησιμότεροι στον υπολογισμό, ο οποίος βασίστηκε:

α.) στην παραδοχή ότι οι λίθοι αυτοί είχαν από κοινού ένα κέντρο καμπυλότητας,
β.) στον προσδιορισμό της ακτίνας και του κέντρου καμπυλότητας της όψεως ενός εκάστου,
γ.) στη συνεξέταση θεωρητικών ανατάξεων των λίθων μέσω των οποίων επιτυγχάνεται σύμπτωση των κέντρων καμπυλότητας,
δ.) στην πρόκριση εκείνης της ανατάξεως που συμβιβάζει τους δύο λίθους με κάποια θεωρητική ανάταξη των τοιχωμάτων του διαδρόμου.

Με επιφύλαξη διορθώσεων εκ τυχόν συμπληρωματικών ενδείξεων, η άνω διάμετρος του φρέατος υπολογίζεται σε ~73-74 εκ. και εξ αυτής η άνω απόσταση των τοίχων σε ~63 εκ. ενώ η κάτω απόστασή των σε ~81 εκ. Συνεπώς η κλίση των πλευρικών τοίχων ήταν κατά μέσον όρο 1:30, το οποίο βάσει του αρχαίου μετρικού συστήματος δύναται να εξειδικευθεί σε 1 δάκτυλο ανά δύο πόδες ύψους (δηλαδή 1:32). Η κλίση των τοιχωμάτων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή στο μεν φρέαρ είναι ισχυρότερη στη νότια πλευρά, μηδενιζόμενη σχεδόν προς τη βόρεια⁹ (δηλ. προς το μέρος του διαδρόμου), στον δε διάδρομο επηρεάζεται από την προς Β λόγω της κλίμακος μείωση του ύψους των τοίχων.

Βάσει του ισχύσαντος στις Κυκλάδες μετρικού συστήματος, το πλάτος του διαδρόμου υπολογίζεται ίσο προς 2¾ πόδες και το ύψος των βαθμίδων ίσο προς 14

δακτύλους (26εκ.), ενώ το ύψος του θωρακίου ισούται προς τρεις πόδες ακριβώς. Ομοίως η διάμετρος του φρέατος στο ύψος της πρώτης βαθμίδος φαίνεται να ισούται προς 4 πόδες.

Ένα ζήτημα που προς το παρόν δεν δύναται να εξετασθεί είναι εκείνο της μορφής της βόρειας απόληξης του διαδρόμου. Ήταν ένα απλό άνοιγμα ή περιείχε και πλαίσιο θυρώματος για καλύτερο έλεγχο της χρήσεως του φρέατος; Υπέρ του δευτέρου συντελεί η επί της 7ης βαθμίδος κυκλική οπή.

1. 7. Σειρά εργασιών

Τα στάδια της δημιουργίας του αρχαίου φρέατος δύναται να αναπαρασταθούν ως εξής:

α.) υδρολογική έρευνα ευρύτερης περιοχής, αναζήτηση ενδείξεων για τη θέση πιθανότερης παρουσίας υπογείου ύδατος (υδρατμοί εδάφους, γεωλογικά στρώματα, επιφανειακή χλωρίδα),

9. Μετρήσεις που έγιναν μόνον επάνω από τη στάθμη του ύδατος (η οποία την 3η Ιαν 2005 συνέπιπτε με την κατώτερη βαθμίδα) έδειξαν μείωση διαμέτρου προς τα άνω, που μετά από λογιστική απαλοιφή των παραμορφώσεων φαίνεται ότι είναι 1:8. Επειδή η κλίση των προς νότον γενετειρών της κωνικής επιφάνειας είναι σχεδόν 1:10 η μορφή του φρέατος είναι πλάγια και όχι ορθή κωνική. Αν το κάτω μέρος του φρέατος είναι της αυτής ή άλλης μορφής είναι ζήτημα μετρήσεων που πρέπει να γίνουν εντός του ύδατος μερικά μέτρα χαμηλότερα από τις προηγούμενες. Οι ακμές συναντήσεως κωνικής επιφάνειας και πλευρών διαδρόμου παρουσιάζουν παραμορφώσεις ως εξής: μικρή μετακίνηση και κύρτωση της ανατολικής προς δυσμάς, μεγαλύτερη μετακίνηση της δυτικής προς ανατολάς εντεινόμενη ταχέως προς τα άνω, όπου μάλλον υπερβαίνει τα 5εκ.

10. Ο ορισμός των γενετειρών του (πλάγιου) κωνικού μέρους και ο υπολογισμός της στερεομετρικής τομής του με τις κεκλιμένες πλευρικές επιφάνειες του διαδρόμου είναι εργασία απαιτούσα πολύ καλή εξοικείωση με τη γεωμετρία.

11. Το θωράκιο με πάχος 9εκ (5 δάκτυλοι) και μήκος ενός σχεδόν μέτρου εισδύει κατά 5-7 εκ σε λαξευτές εσοχές των εκατέρωθεν αυτού τοίχων του διαδρόμου και επομένως η τοποθέτησή του δεν θα ήταν δυνατή παρά μόνον ταυτοχρόνως με τη δόμηση αυτών των τοίχων (αλλά και του συνεχόμενου με αυτούς φρέατος).

β.) τεχνική μελέτη (υπολογισμοί κτλ.)¹⁰,

γ.) εκσκαφή οριζόντιου διαδρόμου στο βράχο, μήκους άνω των 27 μέτρων, πλάτους ~2.3 μ. και μεγίστου βάθους έξι μέτρων,

δ.) εκσκαφή κλίμακος και φρέατος στο νότιο άκρον του διαδρόμου έως συναντήσεως του υδροφόρου στρώματος,

ε.) εκσκαφή φρέατος ακόμη βαθύτερα (άλλα τέσσερα μέτρα;) με ταυτόχρονη εντατική άντληση του αναβλύζοντος ύδατος,

στ.) λιθοδόμητη επένδυση φρέατος έως το ύψος της κλίμακος,

ζ.) τοποθέτηση λίθινων βαθμίδων και ταυτόχρονη δόμηση τοιχωμάτων φρέατος και διαδρόμου, συμπεριλαμβανομένου και του λίθινου θωρακίου¹¹ της πρώτης βαθμίδος,

η.) τοποθέτηση καλυπτηρίων πλακών,

θ.) εκσκαφή και διαμόρφωση τού προς νότον εδάφους έως αποστάσεως 20 μ. από το φρέαρ.

1. 8. Ηλικία

Το ζήτημα της χρονολόγησης του φρέατος δεν δύναται να εξετασθεί σοβαρώς, εάν δεν συλλεγούν καλώς χρονολογήσιμα θραύσματα σύγχρονων με αυτό αγγείων. Προς το παρόν λοιπόν δύναται μόνον να λεχθεί ότι η τεχνική της λιθοδομής του είναι

εκείνη των κοινότερων κτισμάτων του 5ου π.Χ. αιώνας.

Η μεταγενέστερη ιστορία του φρέατος δεν είναι προφανής. Μια συστηματική έρευνα πάντως βασιζόμενη σε θραύσματα αγγείων κυρίως από τον πυθμένα του θα ηδύνατο να δείξει τη χρονική διάρκεια της λειτουργίας του.

1. 9. Ανακάλυψη και αναχρησιμοποίηση

Η πρόσφατη ιστορία του φρέατος είναι καλύτερα γνωστή, έστω και αν παρουσιάζει κάποιες ασυμφωνίες.

Κατά τον Pollak: «...το 1870 ο αρχιτέκτων κύριος Δ. Ελευθεριάδης ανέκάλυψε και ανεγνώρισε ως αρχαίο το φρέαρ που τότε ήταν ακόμη προσχωμένο με ορατούς μόνον τους ανώτερους λίθους του, ενώ το 1875 έτυχε υλικής υποστηρίξεως εκ μέρους του τότε προξένου της Γαλλίας Challet για την απομάκρυνση της επιχώσεως και τον καθαρισμό του φρέατος. Τον Οκτώβριο 1875, περατωθέντος του καθαρισμού, ο Ελευθεριάδης προέβη σε ακριβή τεκμηρίωση (ενν. μέτρηση και σχεδίαση) του ενδιαφέροντος κτίσματος...»

Η σχετική μαρτυρία του Α. Φραγκίδη έχει ως εξής: «...καθ' τον χρόνον πρόξενος της Γαλλίας εν Σύρω ην ο Challet, γεωργός τις αροτριών τον αγρόν παρετήρησε

προσκόπτον αυτού το ινίον εις λίθον, τούτον ανεγείρας παρετήρησε βαθύν λάκκον, προτροπή δε του προξένου ανασκάψας εύρεν το φρέαρ...»¹².

Παρακαμπτομένης προς το παρόν της ασυμφωνίας των δύο μαρτυριών αναφορικός προς την ταυτότητα εκείνου που ανεκάλυψε και καθάρισε το φρέαρ, τα αμέσως μετά το 1875 συνοψίζονται ως εξής:

- αφαίρεση της καλυπτήριας πλάκας Κ6
 - κατασκευή του νεωτερικού τοίχου εντός του διαδρόμου επάνω από την 5η βαθμίδα, χάριν αντιστηρίξεως των κυρτωμένων αρχαίων τοιχωμάτων, με αποτέλεσμα την κατάργηση της αρχαίας προσπελάσεως
 - λάξευση μικρής οπής, εάν αυτή δεν υπήρχε ήδη εξ αρχαιότερης μετατροπής, στην πλάκα επάνω από το φρέαρ για την εκ των άνω χρήση του.
 - κατασκευή αναλημματικού τοίχου ύψους ενός μέτρου κατά την περίμετρο της πλάκας ανατολικά, νότια και δυτικά της οπής¹³.
- περί το 1880 ή ίσως αργότερα (βλ. κατωτ.) πρέπει να χρονολογηθεί η νέα αναμόρφωση του φρέατος και των πέριξ:
- καθ' ύψος επαύξηση των περί το φρέαρ αναλημματικών τοίχων και επιχώσεων. Ο νέος τοίχος εδράζεται με ελαφρά υποχώρη-

ση επάνω σε εκείνον του 1875 και το νότιο μέρος του φθάνει σε ύψος δύο σχεδόν μέτρων επάνω από την αρχαία καλυπτήρια πλάκα του φρέατος.

- κατασκευή των δύο πεσσών για τη στερέωση μάγγανου, το οποίο φέρεται σε ύψος τριών και πλέον μέτρων επάνω από την καλυπτήρια πλάκα.

- βίαια με χρήση βαρείας (βαριάς) διεύρυνση της έως τότε χρησιμοποιούμενης νεώτερης οπής της καλυπτήριας πλάκας, επειδή το τυλισσόμενο στο μάγγανο σχοινί μετατοπιζόμενο απαιτούσε χώρο υπερβαίνοντα το εύρος της (της οπής).

Οι πεσσοί, τετράγωνοι πλευράς ~57εκ. έχουν ύψος ~1,40 μ. και απέχουν αλλήλων σχεδόν ένα μέτρο (97 εκ.). Το μεταξύ αυτών διάστημα καταλαμβάνεται από ευθύγραμμο οριζόντιο μάρμαρο του οποίου η άνω επιφάνεια βρίσκεται δύο σχεδόν μέτρα (~1.97 μ.) υπεράνω της αρχαίας καλυπτήριας πλάκας. Στην προς το μέρος του φρέατος ακμή του και περί το μέσον του μήκους του, αβαθείς γλυφές μαρτυρούν επαφή σχοινίου και επομένως την κατά καιρούς άνευ μηχανικού μέσου αναβίβαση του ύδατος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι εν λόγω γλυφές δεν υπέρκεινται, ως θα έδει, του μέσου τού κατά δύο μέτρα βα-

θύτερα ευρισκόμενου διευρυμένου στομίου, αλλά προβάλλονται τόσο πλησίον της περιμέτρου του ώστε να αποκλείεται η περίπτωση ασφαλούς αναβίβασεως αγγείου ή δοχείου με σχοινίον διερχόμενο σε κάποια εκ των γλυφών, ιδίως την ανατολικότερη. Συνεπώς το ωραίο ευθύγραμμο μάρμαρο έχει μετακινηθεί. Καθώς όμως στην παρούσα θέση του οι πεσσοί το ακινητοποιούν, η προηγούμενη θέση του προηγείται της κατασκευής των πεσσών. Κατά πάσαν πιθανότητα ήταν μέρος του αρχικού τοίχου, φερόμενο καταλλήλως υπεράνω της αρχικής λαξευτής οπής με τα άκρα του στους μεγάλους επιμήκεις λίθους, που επιστέφουν τα δύο σκέλη, ανατολικό και δυτικό, εκείνου του τοίχου¹⁴.

Στο μέσον της ύπτιας επιφανείας του μαρμάρου είναι χαραγμένη με επιμέλεια η καλλιγραφική επιγραφή: Ελληνικόν – Ιωάννου Μ. Βακονδίου – 19/3/1882.

Δεν είναι όμως ακόμη σαφές αν,

όταν χαράχθηκε η επιγραφή, το μάρμαρο ήταν ακόμη στην αρχική ή την νυν θέση του. Τούτο είναι ένα από τα εναπομένοντα προς διευκρίνιση ζητήματα.

Εργασίες που έπονται των πεσσών είναι:

- κατασκευή της μικρής λιθόκτιστης δεξαμενής και της κτιστής σκάφης, στα δεξιά (ανατολικά) του μαγγάνου, για κάθε δυνατή χρήση του πολύτιμου ύδατος

- κατασκευή του μικρού περιβόλου, ο οποίος με το φρέαρ στη ΝΔ γωνία του, εκτός από αυτό περιλαμβάνει μέρος τού προ πολλού προσχωμένου αρχαίου δρόμου και την ανατολικά αυτού ισοπέδωση, όπου ακόμη επιβιώνουν κάποια χαμηλά κλήματα αμπέλου, κατάλληλη επίσης και για κηπευτικά απαιτούντα περισσότερο πότισμα

- διαμόρφωση του λοιπού χώρου στα νότια με αναλημματικούς τοίχους και ισοπεδώσεις κατάλληλες για αμπελοκαλλιέργεια και οπωροφόρα δένδρα.

12. Κρίνοντας από την πρόσφατη μορφή του εδάφους και την κατάσταση του μνημείου, πιθανότερον φαίνεται ότι ο ανεγερθείς από τον γεωργό λίθος δεν ήταν ένας από τους καλύπτοντες το φρέαρ, αλλά μάλλον ένας από τους ελλείποντες σήμερα βορειότερους καλυπτήριους λίθους του διαδρόμου.

13. Ένα μέτρο ψηλότερα από τις καλυπτήριες πλάκες, στις δύο μακρές πλευρές, ανατολική και δυτική, η νεώτερη ξερολιθιά παρουσιάζει οριζόντια υποχώρηση 30 εκ. Σε αυτήν δεσπόζουν οι δύο όμοιοι επιμήκεις πλακοειδείς λίθοι (βλ. επόμε. σημ.).

14. Οι επιμήκεις αυτοί πλακοειδείς λίθοι διαθέτουν λίαν αξιοπρόσεκτη μορφή περιέχουσα μία εσοχή, σχεδόν ημικυκλική, διαμέτρου ~20εκ κατά το βόρειο άκρον ενός εκάστου. Οι δύο εσοχές φερόμενες σχεδόν αντικριστά εκατέρωθεν του χώρου υποβάλλουν την εντύπωση υποδοχέων εγκάρσιου, ξύλινου έστω, στοιχείου μήκους πλέον του μέτρου με ημικυκλικά άκρα. Προσεκτική ωστόσο παρατήρηση αποδεικνύει ότι οι ημικυκλικές εσοχές είναι συμπτωματικές εκ παλαιάς φυσικής διαβρώσεως του πετρώματος προελεύσεως των πλακοειδών λίθων, ενώ η συμμετρικότητά των οφείλεται μόνον στο ότι αμφότεροι έχουν παραχθεί με σχίσμο ενός αρχικού παχύτερου σε δύο «φέτες» (των οποίων μέρος της κάτω επιφάνειας, προς το νότιο άκρον των, σώζει ακόμη ακριβώς συμπληρωματικές ανωμαλίες).

1. 10. Δυνατότης χρήσεως ηλιοτροπίου

Αλλά ενώ με τα προηγούμενα η μορφή, η λειτουργία και οι μεταγενέστερες καταστάσεις του φρέατος, προς το παρόν τουλάχιστον, φωτίζονται επαρκώς, απομένει ακόμη ένα άλλο ζήτημα όχι άσχετο προς τον βόρειο προσανατολισμό του διαδρόμου. Είναι εκείνο της πιθανολογούμενης από τον κ. Λούη Ρούσσο χρήσης του φρέατος ως ηλιοτροπίου¹⁵.

Ως προς τούτο ας σημειωθούν τα εξής: Η κατεύθυνση του διαδρόμου προς βορράν, δικαιολογησιμη πιθανώς και μόνον από το γεγονός ότι προς τα εκεί κλίνει το έδαφος της περιοχής, είναι κατάλληλη αφ' ενός για τον μέσω του Πολικού αστέρος ορισμό μιας επί των βαθμίδων γραμμής κατά τον μεσημβρινό του τόπου, αφ' ετέρου για τον επ' αυτής ορισμό των τροπών του ηλίου μέσω ακτίνας φωτός χάριν της οποίας θα ήταν αναγκαία μια μικρή εγκοπή στη νότια άκρη της καλύπτουσας το φρέαρ πλάκας. Υπέρ αυτής της πιθανότητας συγκλίνουν ακόμη τα εξής στοιχεία:

1.) η κλίμακα με, κατά μέσον όρο, κλίση 38 μοιρών είναι περίπου κάθετη στο επίπεδο της εκλειπτικής,

2.) η νοητή γραμμή, η διερχόμενη από την κυκλική υποδοχή της

δεύτερης βαθμίδος και το νότιο όριο του άνω μέρους του αρχαίου τοίχου του φρέατος έχει κλίση 76 περίπου μοιρών, όπως οι ακτίνες του ηλίου σε αυτό το γεωγραφικό πλάτος κατά το θερινό ηλιοστάσιο,

3.) η νοητή γραμμή, η διερχόμενη από την ακμή της 7ης βαθμίδος και το νότιο όριο του άνω μέρους του αρχαίου τοίχου του φρέατος έχει κλίση $52^{\circ} 1/2$ περίπου μοιρών, όπως οι ακτίνες του ηλίου σε αυτό το γεωγραφικό πλάτος κατά την εαρινή και φθινοπωρινή ισημερία,

4.) η νοητή γραμμή, η διερχόμενη από το νότιο όριο της εκσκαφής (20 μ. νοτίως του φρέατος) και το νότιο όριο του άνω μέρους του αρχαίου τοίχου του φρέατος έχει κλίση 54% περίπου, επαρκώς μικρότερη της κλίσεως των ηλιακών ακτίνων (~29ο = ~56%) σε αυτό το γεωγραφικό πλάτος κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο. Εάν το άνω μέρος του φρέατος βρισκόταν μόνον μισό μέτρο βαθύτερα, ή εάν το νότιο όριο της εκσκαφής δεν απείχε τόσο πολύ από το φρέαρ, το τελευταίο θα έμενε κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο μέσα στη σκιά του άσκαφου ανάντη εδάφους.

Στο βαθμό που τα ως άνω δεν θα ήταν τόσο πιθανόν να είναι όλα συμπτωματικά, η υπόθεση της λειτουργίας ηλιοτροπίου φαίνε-

ται επαρκώς βάσιμη. Προς το παρόν πάντως κάποια επιφύλαξη είναι αναγκαία επειδή: α.) αναφορικά προς την ως άνω υπ' αρ. 4 ένδειξη δεν είναι ακόμη γνωστά τα υψόμετρα της αρχαίας εκσκαφής στα αμέσως νοτίως του φρέατος ή κατ' άλλη διατύπωση δεν αποκλείεται (μέχρις αποδείξεως του εναντίου) η εκεί παρουσία άσκαφου βράχου διακόπτοντος τις προς το φρέαρ ηλιακές ακτίνες κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο, β.) επειδή δεν σώζεται το μεσαίο μέρος της καλυπτήριας πλάκας στο οποίο υποτίθεται η μικρή εγκοπή για την διέλευση των ηλιακών ακτίνων και γ.) επειδή η προς τα άνω σύγκλιση των τοιχωμάτων αποτελεί ισχυρότατη ένδειξη επιχώσεως επάνω από τις λίθινες καλυπτήριες πλάκες.

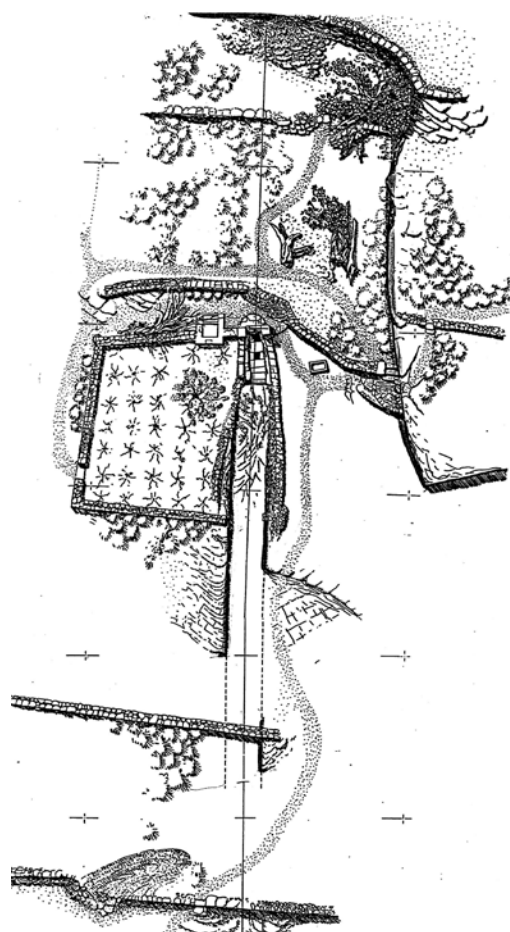
Στο σημείο αυτό αξίζει να προστεθεί ότι πολύ πριν την εμφάνιση κανονικών αστεροσκοπειών διάφορα μάλλον άσχετα προς το θέμα κτίσματα (π.χ. μεγάλες εκκλησίες στην Ιταλία μετά την Αναγέννηση) χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι εγκατάστασης μεσημβρινών γραμμών και ορισμού

των μεσημβρινών διαβάσεων του ηλίου για διάφορες ημέρες του έτους. Η χρήση φρεάτων για παρόμοιο σκοπό από τον Ερατοσθένη εντάσσεται στην ίδια γενική κατηγορία. Διόλου παράξενο, λοιπόν, αν και άλλα φρέατα είχαν πλην της υδρευτικής και κάποια αστρονομική, ειδικότερα ημερολογιακή χρήση. Μόνη αναγκαία προϋπόθεση θα ήταν απλώς να διαθέτουν κλίμακα καθόδου με επαρκή βόρειο προσανατολισμό. Μια τέτοια χρήση και του Ελληνικού της Σύρου είναι λοιπόν λίαν πιθανή και θα άξιζε να εξετασθεί στο πλαίσιο της ούτως ή άλλως σκόπιμης αρχαιολογικής μελέτης και ανάδειξης του ως ενός εξόχως ενδιαφέροντος μνημείου της αρχαίας τεχνολογίας.

1. 11. Στερέωση, αποκατάσταση, ανάδειξη

Σήμερα το περιβάλλον του αρχαίου φρέατος είναι μια ξηραμένη έκταση, όπου φυτρώνουν μόνο αγκάθια, και η πρόσχωση του αρχαίου διαδρόμου συντηρεί μια πυκνή συστάδα ανεμο-

15. Ως απλός επισκέπτης, ο κος Λ. Ρούσσος παρατήρησε προ ετών ότι κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο η σκιά του υπερκείμενου του φρέατος ανώτατου οριζώντιου μαρμάρου, συμπίπτει με μια ακμή του βορειότερου λίθου, του υπερκείμενου της καλύψεως του διαδρόμου. Η παρατήρηση είναι απολύτως ορθή, όμως οι εν λόγω λίθοι δεν ανήκουν στην αρχαία κατασκευή, αλλά στα νεωτερικά επικτίσματα που της προσέθεσε περί το 1880 ο τότε ιδιοκτήτης (Ι. Βακόνδιος ?). Πάντως αν η ορισμένη θέση της σκιάς του ανώτατου μαρμάρου δεν είναι απλή σύμπτωση, θα πρέπει να ήταν στις προθέσεις του Βακονδίου, ο οποίος δεν αποκλείεται να πιθανολογούσε και αυτός κάποια αστρονομική χρήση του αρχαίου έργου, όχι άσχετη και προς τις αρχαίες μαρτυρίες για το περί ηλιοτροπίου έργον του εκ Σύρου Φερεκύδου.

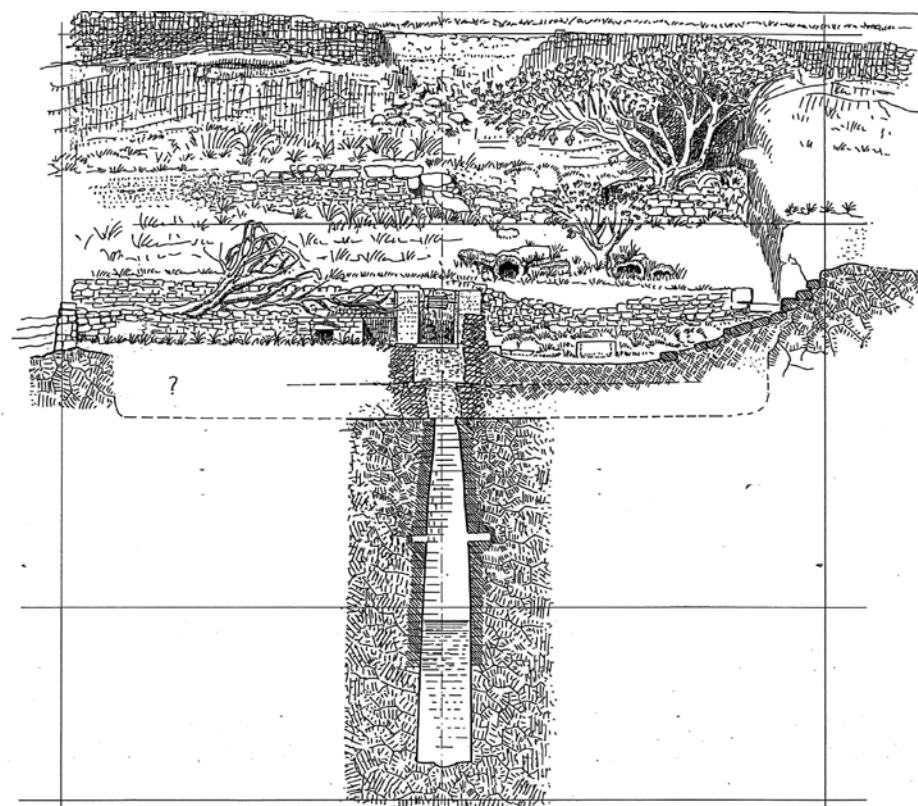
Κάτοψη μνημείου και περιβάλλοντος χώρου (Κορρές, Στεφάνου).

δαρμένων καλάμων. Από την μεγάλη βαθύσκια συκιά που είδε ο Rollak το 1895 στα νοτιοδυτικά του φρέατος, απομένουν πεσμένα στο ξηραμένο έδαφος τα κουφάρια του ογκώδους κορμού της θρυμματιζόμενα συνεχώς και αφανιζόμενα, ενώ οι αναλημματικοί τοίχοι παραμορφώνονται και κάθε τόσο καταρρέουν. Και όμως το σπουδαίο αυτό μέρος θα άξιζε και πάλιν να γίνει μια μικρή όαση,

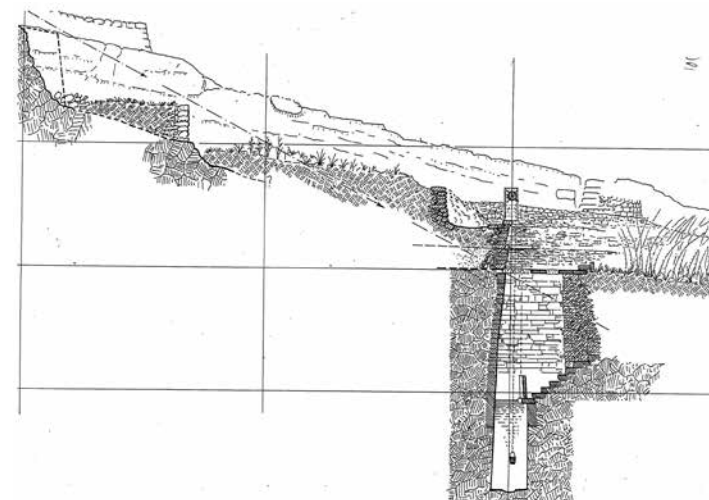
όπως παλιά, ενώ πολύ περισσότερα θα έπρεπε να γίνουν για την αποκατάσταση και ανάδειξη του αρχαίου μνημείου.

Λαμβανομένων υπ' όψιν των ανωτέρω, ένα πρόγραμμα αποκατάστασης και ανάδειξης θα ηδύνατο να περιέχει τα εξής:

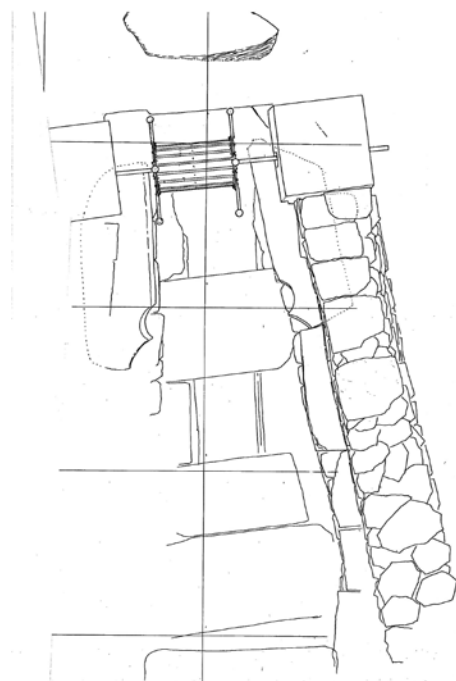
- επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα της ευρύτερης περιοχής για σχετικά στατιστικά συμπεράσματα (αναφορικώς προς το εί-

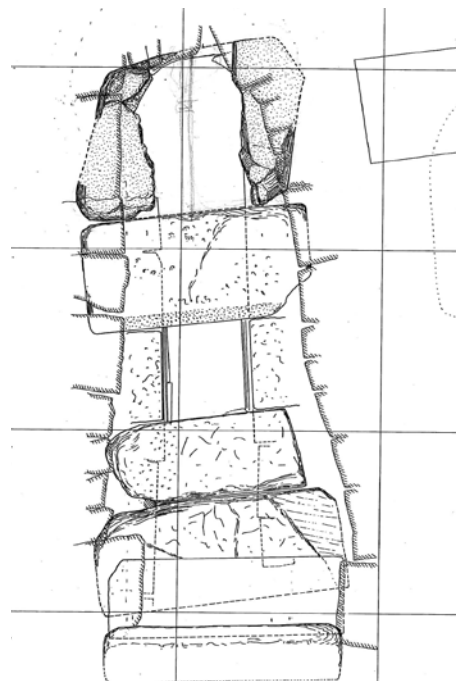
Κατά μήκος τομή του μνημείου και του διαδρόμου προσέλασης.

Κατά πλάτος τομή του μνημείου.

Κάτοψη φρέατος και κλίμακος προσπέλασης.

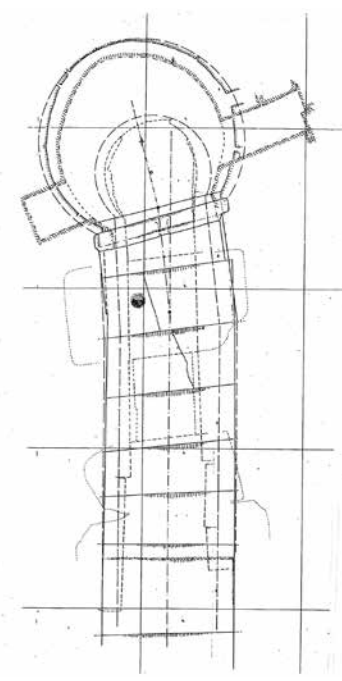
Κάτοψη μνημείου στο επίπεδο που βρισκόταν η οροφή του στην αρχαία εποχή.

δος και τη διάρκεια χρήσεως του χώρου και της ευρύτερης περιοχής).

- καθαρισμός του φρέατος και μελέτη των εξ αυτού ευρημάτων. Αναζήτηση θραυσμάτων και προσπάθεια αποκατάστασης των καλυπτηρίων πλακών του,
- αποχωμάτωση - αρχαιολογική ανασκαφή των κατώτερων προσχώσεων του βραχόμητου διαδρόμου και του βορειότερου πέρατος του λιθόδητου μέρους του,
- αναζήτηση θραυσμάτων των σχετικών καλυπτηρίων πλακών,
- μεταλλική αντιστήριξη των λιθόδητων τοιχωμάτων στη θέση της

μεγίστης παραμόρφωσης και εν συνεχεία απομάκρυνση του νεωτερικού τοίχου (τέλη 19ου αι.),

- ακριβής μετρητική/σχεδιαστική τεκμηρίωση, λογιστική απαλοιφή των παραμορφώσεων και ακριβής γραφική αποκατάσταση της πλήρους αρχικής μορφής,
- αναζήτηση υλικών μαρτυριών χρήσεως ως ηλιοτροπίου και αυστηρή παραβολή των αρχικών γεωμετρικών χαρακτηριστικών του μνημείου και των ηλιακών διαβάσεων που αντιστοιχούν στο ακριβές γεωγραφικό πλάτος του μνημείου,
- σε περίπτωση επιβεβαίωσης της πιθανολογούμενης αστρονο-

Διαδοχικές οριζόντιες τομές του μνημείου.

Τομή με το σχήμα της παραμόρφωσης των τοιχωμάτων του διαδρόμου.

μικής χρήσεως κατά την αρχαιότητα, αποκατάσταση της αρχικής στάθμης του πέριξ εδάφους μετά από καθαίρεση των νεωτερικών επικτισμάτων. Σε αντίθετη περίπτωση αποκατάσταση του αρχαίου μνημείου, ίσως χωρίς καθαίρεση αυτών των επικτισμάτων, τα

οποία θα ηδύναντο και αυτά να διατηρηθούν,

- παραγωγή και διάθεση (στο αρχαιολογικό μουσείο της Ερμούπολης) ενημερωτικού φυλλαδίου, αλλά και ψηφιακού δίσκου με ευθύνη του ΥΠΠΟ.

2. Οι απόψεις του καθηγητή Ι. Στεφάνου και Π. Τουλιάτου

Με βάση τα όσα μέχρι τώρα παρουσιάστηκαν έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν όλα εκείνα τα στοιχεία που, αν και δεν μπορούν να θεωρηθούν ακόμα ατράνταχτες αποδείξεις, αποτελούν ουσιαστικές και σημαντικότερες ενδείξεις ότι το Φρέαρ αυτό δεν εί-

ναι ένα απλό φρέαρ για άντληση υπόγειου ύδατος, ούτε ένας υδάτινος συλλεκτήρας για εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών των κατοίκων των γύρω περιοχών. Η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή του και οι ιδιόζουσες αρχιτεκτονικές, γεωμετρικές και τε-

χνικές του λεπτομέρειες, ίσως δεν δικαιολογούν μια απλή χρήση ενός αγροτικού φρέατος. Άλλωστε οι ίδιες αυτές λεπτομέρειες σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν περισσότερο στον αποκλεισμό μιας τέτοιας σκέψης. Για τους λόγους αυτούς και πέραν των συμπερασμάτων του Καθηγητή της Ιστορίας αρχιτεκτονικής Μ. Κορρέ, τα οποία αναλυτικότερα διατυπώνονται στην έκθεσή του, τόσο ο Καθηγητής Ι. Στεφάνου όσο και ο Καθηγητής της Οικοδομικής και Αρχαίας Τεχνολογίας Π. Τουλιάτος επέμεναν ιδιαίτερα στα παρακάτω σημεία:

2.1. Καταρχήν στην τοποθεσία Παναυλιές, ενώ κατά την περίοδο της Χαλανδριανής -Καστριού φαίνεται να υπήρχε κάποια πολίχνη ή οικισμός, αφού στο πίσω μέρος του ίδιου λόφου και προς την θάλασσα (περιοχή Αγ. Λουκά) έχουν βρεθεί τόσοι τάφοι αυτής της εποχής, δεν έχει καθόλου δείγματα κάποιας οικιστικής έστω συγκέντρωσης κατά τον 6ο, 5ο ή 4ο π. Χ. αιώνα. Ότι ευρήματα κεραμικά ή άλλα κτερίσματα έχουν βρεθεί εκεί κοντά ανάγονται στην προϊστορική εποχή. Γι' αυτό άλλωστε και κατά την ανακάλυψη του φρέατος το 1870, ως προϊστορικό εύρημα θεωρήθηκε το ίδιο το Φρέαρ.

2.2. Ο προσανατολισμός από Νότο προς Βορρά της όλης κατασκευής με τόση ακρίβεια (ο προσανατολισμός δεν επαληθεύθηκε μόνο με τον μαγνητικό Βορρά, αλλά με την βοήθεια γνώμονα απεδείχθη ότι ο άξονας της κλίμακας και της αλέας προσπέλασης στοχεύει επακριβώς τον Πολικό Αστέρα) δείχνει επίσης ότι έγινε με ιδιαίτερη προσοχή. Ακόμα και αν η τοπογραφία του εδάφους οδηγούσε προς μια τέτοια κατεύθυνση η ακρίβεια με την οποία χαρακτήριζε ο άξονας, ώστε να συμπίπτει με τον αστρονομικό Βορρά, δεν μπορεί να αποδοθεί σε απλή σύμπτωση.

2.3. Αξιοπρόσεχτο επίσης στοιχείο, τόσο για την επιπλέον δυσκολία στην κατασκευή όσο και για την όποια υπόθεση λειτουργίας του, είναι η έκκεντρη σε σχέση με τον κύκλο του φρέατος χάραξη του κλιμακοστασίου και του όλου άξονα προσπέλασης. Το γεγονός ότι ο άξονας που διέρχεται από το κέντρο του φρέατος και τον Πολικό Αστέρα χωρίζει τον διάδρομο και τη σκάλα σε δύο άνισα τμήματα 1/3 και 2/3 του πλάτους του, αυτή η επιταγή έκκεντρης χάραξης του διαδρόμου δικαιολογεί την υπόθεση ότι εφόσον η κατασκευή λειτουργούσε ως αστρονομικό και ηλιακό παρατηρητήριο και εφόσον οι ακτίνες

του ήλιου κατά την μεσημβρία κάθε ημέρας εισχωρούσαν διαοπής ή σχισμής στο φρέαρ και αναλόγως της εποχής κατέληγαν σε κάποια βαθμίδα της κλίμακας ή κάποιο σημείο του διαδρόμου, ο παρατηρητής ο οποίος διαθέτει ελάχιστα λεπτά για να σημειώσει το σημείο απόληξης της ακτίνας και άρα θα έπρεπε να μπορεί να στέκεται στο πλάι, ώστε να μην εμποδίζει την φωτεινή διαδρομή με το σώμα του.

2.4. Η τόσο επιμελημένη δόμηση, η λάξευση καμπύλης εσωτερικής επιφάνειας των δομικών λίθων του φρέατος, η προετοιμασμένη τοποθέτηση της πλάκας του στηθαίου, είναι ένα ακόμα στοιχείο που δεν δικαιολογεί την κατασκευή από χωρικούς ενός μικρού ασήμαντου χωριού ενός τέτοιου κατασκευάσματος για απλή άντληση ύδατος. Στο ίδιο συμπέρασμα θα μπορούσε να οδηγήσει και η αντιεργονομική σχεδίαση του έργου (εδώ οι δύο Καθηγητές δεν συμφωνούν με την εργονομική ερμηνεία του Καθηγητή Κορρέ) αφού δεν έχει κατασκευαστεί στοιχειώδες τελευταίο πλατύσκαλο που θα επέτρεπε την στάση και τις άνετες κινήσεις του χρήστη κατά την άντληση του ύδατος. Αντίθετα το κατώτερο σκαλοπάτι διαθέτει ένα πλάτος περίπου 18 εκατοστών, δηλαδή

τόσο που δεν επιτρέπει την τοποθέτηση ούτε του ενός ποδιού μετωπικά ως προς το φρέαρ, αλλά μόνο πλάγια. Με το ένα πόδι όμως πλαγίως τοποθετημένο στο κατώτερο σκαλοπάτι και το άλλο σε υψηλότερο, η άντληση ύδατος καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη και επίπονη, γεγονός που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί σε μια τόσο φροντισμένη και καλά μελετημένη κατασκευή.

2.5. Ένα ακόμη δεδομένο που αντιτίθεται στην καλή λειτουργία ενός φρέατος πόσιμου ύδατος είναι η οπή στο μέσον στο κάτω μέρος του στηθαίου προστασίας που διαχωρίζει το τελευταίο κατώτερο σκαλοπάτι από το κυρίως φρέαρ. Δεν δικαιολογείται η ύπαρξη αυτής της οπής ως εξυπηρέτησης στην υπερχείλιση του φρέατος, γιατί η στάθμη του επιπέδου αυτής της βαθμίδας δεν επιτρέπει την προς τα έξω αποχέτευση. Ακόμα όμως, και αν την επέτρεπε, η οπή θα έπρεπε να βρίσκεται τουλάχιστον 15 εκατοστά υψηλότερα της τελευταίας αυτής στάθμης, ώστε τα ακάθαρτα ύδατα του διαδρόμου και των βαθμίδων να μην εισέρχονται στο φρέαρ. Η προϊστορική πηγή της Χαλανδριανής (πηγή Λυγερού) η οποία ακόμα εξυπηρετεί το χωριό Λυγερό, δίνει μια εικόνα αυτής της λειτουργίας. Αντιθέτως

στην αμέσως παραπάνω βαθμίδα και στο μέσον του πλάτους αυτής, υπάρχει στο κάτω μέρος στο ρίχτι, οπή η οποία πιθανώς να χρησίμευε για απορροή πιθανής υπερχείλισης. Βεβαίως η στάθμη και αυτής της βαθμίδας δεν φαίνεται (μια ανασκαφή πιθανώς και να το βεβαιώσει) να δίνει τέτοιες δυνατότητες. Άλλωστε σήμερα συχνά οι δύο κατώτερες βαθμίδες ευρίσκονται μέσα στο ύδωρ της ανεβασμένης κατά εποχές στάθμης του φρέατος, οπότε τουλάχιστον η κατώτερη βαθμίδα και κατά την αρχαιότητα, πολύ συχνά θα καλυπτόταν από το ύδωρ. Η πιθανή λοιπόν εξήγηση της ύπαρξης της οπής στο στηθαίο είναι αυτή να χρησίμευε για να ρίχνει τα νερά της σκάλας και του διαδρόμου μέσα στο φρέαρ συλλεκτήρα. Αυτό όμως δεν συμβαδίζει με την άποψη χρήσης πόσιμου νερού.

2.6. Αναμφισβήτητο σημάδι της αστρονομικής και όχι απλής χρήσης φρέατος του υπογείου αυτού κατασκευάσματος είναι και η ύπαρξη των δύο κοιλοτήτων επάνω στον άξονα που χαράσσεται από το κέντρο του κύκλου του φρέατος με κατεύθυνση προς τον Πολικό Αστέρα στο επίπεδο της δεύτερης από κάτω και της 7ης βαθμίδας, οι οποίες συμπίπτουν με τα σημεία πρόσπτωσης των

ηλιακών ακτίνων, κατά την μεσημβρία της θερινής τροπής η πρώτη, και των δύο ισημεριών η δεύτερη.

2.7. Η κάλυψη της οροφής της κλίμακας του φρέατος και μέρους του διαδρόμου προσπέλασης δημιουργεί μια επιπλέον δυσκολία σε σχέση με τη λύση της απευθείας από το επίπεδο εδάφους άντλησης με κάποιο μηχανισμό (όπως π.χ. η λύση αυτή επελέγη από τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ανακαλύφθηκε ξανά το φρέαρ). Επιπλέον εφόσον αυτό θα λειτουργούσε και ως συλλεκτήρας, τα επτά περίπου μέτρα έως την επιφάνεια του εδάφους θα αντιπροσωπεύουν μια καθόλου ευκαταφρόνητη ποσότητα νερού για ένα τόπο που η έλλειψη νερού ήταν πάντοτε σημαντικό πρόβλημα. Αντιθέτως η υπόθεση της αστρονομικής λειτουργίας της κατασκευής μπορεί να δικαιολογήσει την ανάγκη στέγασής της εφόσον θα άφηνε μια σχισμή ή οπή, στο υψηλότερο και νοτιότερο σημείο της στέγασης ώστε να είναι δυνατή η εισχώρηση των ηλιακών ακτινών ακριβώς κατά την μεσημβρία κάθε ημέρας.

2.8. Το πλάτος του διαδρόμου και της κλίμακας στη βάση και στην οροφή είναι ιδιαίτερα στενό και αντιεργονομικό για μεταφορά

υδρίας από κάποιο άτομο, κυρίως στο υψηλότερο επίπεδο των βαθμίδων. Στο σημείο αυτό η μεταφορά υδρίας (στάμνας) στον ώμο, πρακτική των γυναικών της Σύρου ανά τους αιώνες, δεν φαίνεται καν δυνατή.

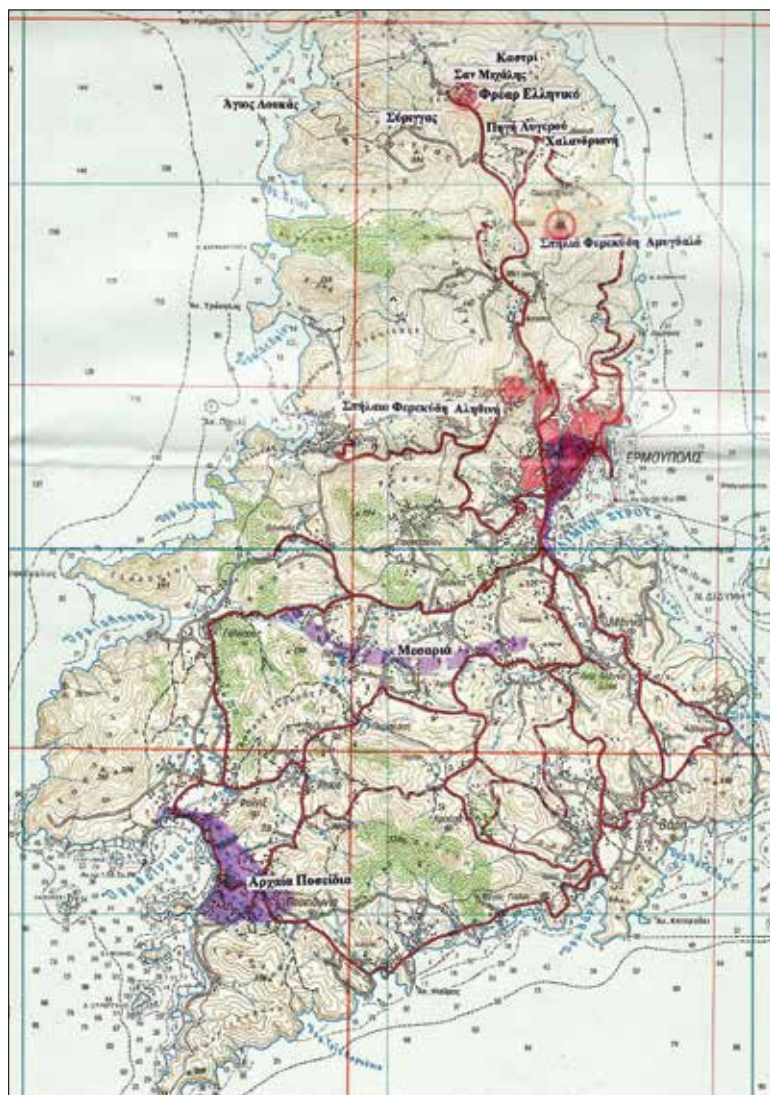
2.9. Η δημιουργία ευθύγραμμης αλέας προσπέλασης μήκους 30 περίπου μέτρων και μάλιστα σκαλισμένης εν πολλοίς στον σκληρό βράχο δεν μπορεί να δικαιολογηθεί καθόλου για ένα αγροτικό ηγαδάδι στο οποίο οι χωρικοί πήγαιναν να πάρουν νερό. Οποιοδήποτε μονοπάτι ή η κατασκευή μερικών πρόχειρων βαθμίδων στα χωράφια θα εξασφάλιζε μια ανετότατη και συντομότερη για τους χρήστες προσπέλαση, όπως άλλωστε έγινε και μετά την ανακάλυψή του το 1870. Ο μνημειώδης άξονας Βορρά- Νότου για την προσπέλαση στο φρέαρ προϋποθέτει οπωσδήποτε τελετουργική χρήση του. Γεγονός που συνηγορεί υπέρ της αστρονομικής του λειτουργίας, όπου κατά τις τροπές ή τις ισημερίες ίσως θα ελάμβαναν χώρα ιεροτελεστίες θρησκευτικού ή μνημειώδους χαρακτήρα.

2.10. Τέλος, ένα ακόμα στοιχείο που στηρίζει την υπόθεση του αστρονομικού οργάνου είναι η όλη διαμόρφωση προς Νότο

του τοπίου, το οποίο έχει υποστεί σημαντικές παρεμβάσεις με σκάψιμο των βράχων και των γαιών, που θα δημιουργούσαν εμπόδιο στη διέλευση των ηλιακών ακτίνων, ιδίως κατά τη χειμερινή τροπή, όπου το ύψος της ελλειπτικής τροχιάς του ήλιου βρίσκεται αρκετά χαμηλά.

Όπως τονίστηκε τα δέκα αυτά στοιχεία δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν από μόνα τους ως ατράνταχτες αποδείξεις από τους ειδήμονες αρχαιολόγους, όμως θα πρέπει να δεχθούμε ότι όπως αναπτύχθηκαν αποτελούν κάτι πολύ περισσότερο από απλές ενδείξεις πως το Φρέαρ Ελληνικό δεν είναι ένα απλό ηγαδάδι.

Αναμφισβήτητο, ο λόγος ανήκει πλέον στην αρχαιολογική σκαπάνη, τα ευρήματα της οποίας θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν το ρόλο και τη λειτουργία του σπουδαίου για τη Σύρο αυτού μνημείου. Η αφαίρεση του καλαμιώνα και η αποκάλυψη του διαδρόμου προσπέλασης, η απελευθέρωση της εισόδου και η διαπίστωση της ύπαρξης ή μη άλλων βαθμίδων, η αναζήτηση της τρίτης εικαζόμενης κοιλοτήτας στο έδαφος (σημείο πρόσπτωσης της ηλιακής ακτίνας κατά τη χειμερινή τροπή), η εκκένωση του φρέατος, ο εντοπισμός της παροχής ύδατος

(φλέβα νερού), η ανεύρεση τυχόν υπολειμμάτων της καταστροφείσας οροφής του φρέατος κλπ. θα επιτρέψουν την ακριβέστερη εκτίμηση όλων των ευρημάτων και την πληρέστερη ερμηνεία του μνημείου.

Η μέχρι τώρα μελέτη μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον το

φρέαρ αυτό χρησίμευε ως κατασκευή αστρονομικών παρατηρήσεων και μετρήσεων. Το γεγονός ότι ο Φερεκύδης είναι πλέον γνωστός σοφός, σχετιζόμενος με το περίφημο εν Σύρω ηλιοτρόπιον, οδηγεί σε υποθέσεις ότι είναι δυνατό ο ίδιος να χρησιμοποίησε το φρέαρ αυτό, στη μορφή που το

συναντάμε ή σε παλαιότερη, για τις αστρονομικές του παρατηρήσεις. Ακόμα είναι πιθανόν αυτός να σχεδίασε την κατασκευή και να την πραγματοποίησε ο ίδιος ή κάποιος μεταγενέστερος μαθητής του ή οπαδός της σχολής του. Εδώ η ακριβής χρονολόγησή του θα βοηθήσει πολύ στην αναζήτηση της ταυτότητας των αρχαίων χρηστών του φρέατος.

Η διερεύνηση της διαχρονικής πορείας του φρέατος μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες διαπιστώσεις. Εάν το φρέαρ αυτό προϋπήρχε σε μια πιο πρωτόγονη ίσως μορφή και εξυπηρετούσε τους ίδιους σκοπούς, μπορεί το Ομηρικό «... Νήσος τις Συρική κλήσκειται ει που ακούεις Ορτυγίης καθύπερθεν, ότι τροπαί ηλίοιο...» στο οποίο ο διευθυντής της Αλεξανδρινής βιβλιοθήκης και σπουδαιότερος αναλυτής των επών του Ομήρου, ο Αρίσταρχος ο Σαμοθράξ, δίνει την ερμηνεία «...όπου υπήρχε ηλιοτρόπιο στο οποίο εμετρώντο αι τροπαί του ηλίου...» να αποδειχθεί αληθινό και τότε πολλά αδιασάλευτα μέχρι σήμερα δεδομένα για την πορεία των αστρονομικών επιστημών ή την προέλευσή τους να αλλάξουν.

Το γεγονός είναι ότι εκατόν σαράντα τρία χρόνια μετά την ανακάλυψη του μνημείου έχουμε πλέον χρέος να προχωρήσουμε στην πλήρη ανασκαφή και την ολοκλήρωση της μελέτης του.

Φαίνεται να έχει τόσα να μας πει που μόνο χαμένοι δεν θα βγούμε από τη μελέτη αυτή.

Άλλωστε σήμερα με την πρόοδο των επιστημών, που συνδράμουν την Αρχαιολογία, όπως οι φυσικές μέθοδοι προσδιορισμού χημικής σύστασης και δομής αρχαιολογικών στοιχείων ή ακόμα Τέχνηρα (Artifacts), φασματοσκοπία οπτικής εκπομπής, φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης, ακτίνων Χ, φθορισμού, ανάλυση με νετρόνια, φασματοσκοπία στο υπέρυθρο κλπ. οι μέθοδοι προσδιορισμού ηλικίας αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως στρωματογραφία, ραδιάνθρακας, ενυδάτωση οψιανού, οπτική ή θερμική φωταύγεια, χρονολόγηση βραχογραφιών κλπ. μπορούν να δώσουν πληροφορίες μεγάλης πιστότητας σχετικά με την προέλευση, τη λειτουργία, τον ρόλο και τη σημασία αυτού του μνημείου. ■

Πρωτοκυκλαδικό νεκροταφείο Άγιου Λουκά στην Απάνω Μεριά Σύρου υπό Χρ. Τσούντα

«Άλλο νεκροταφείον των αυτών χρόνων ανεκαλύφθη παρά τον όρμον του Αγίου Λουκά εις τα βορειοδυτικά της νήσου, ολίγον νοτιώτερον του όρμου των Γραμμάτων.

Ενταύθα ανέσκαψα 94 τάφους κειμένους πάντας πλησίον αλλήλων, πλην ενός, όστις ανεκαλύφθη εις ικανήν από των λοιπών απόστασιν. Το σχήμα αυτών και τα κτερίσματα ήσαν όμοια τοις των τάφων της Χαλανδριανής.

Εις τα δυτικά δε της νήσου εν θέσει Πήδημα παρά το Κίνι επληροφορήθην ότι ευρέθησαν κατά την φύτευσιν αμπέλου δύο ή τρεις τάφοι και εν αυτοίς τρία μαρμάρινα ειδώλια· η θέσις καλύπτεται σήμεραν υπό αμπελώνων και εάν υπήρχον ενταύθα πλείονες τάφοι σωζόμενοι μέχρι των χρόνων ημών, βεβαίως θ' ανεκαλύπτοντο και θα εγίνοντο γνωστοί· ή δεν υπήρχον λοιπόν εξ αρχής άλλοι τάφοι ή ανεσκάφησαν προ πολλού και ελησμονήθησαν.

Οι τάφοι Χαλανδριανής και Αγ. Λουκά κείνται αμέσως υπό την επιφάνειαν της γης και μόνον εις όσα μέρη επεσώρευσαν αι βροχαί χώματα πολλά ευρίσκονται τα καλύμματα βαθύτερον. Το σχήμα δ' αυτών και η κατασκευή διαφέρουσιν ουσιωδώς από του σχήματος και της κατασκευής των τάφων των άλλων νήσων· διότι εν Σύρω ένα μόνον τάφον, δυστυχώς σεσυλημένον, είδον όμοιον προς τους της Πάρου και Αμοργού, ήτοι εκ τεσσάρων ορθίων πλακών κατεσκευασμένον (κιβωτιόσχημος*), πάντες δ' οι λοιποί ήσαν εκτισμένοι εκ μικρών αργών λίθων άνευ πηλού.

Εκ των 94 τάφων του εν Αγ. Λουκά νεκροταφείου οι 65 ήσαν τετράπλευροι και 11 μόνον στρογγύλοι. Οι αριθμοί ούτοι υποβάλλουσι την εικασίαν ότι εν Αγίω Λουκά έχομεν το νεκροταφείον μιας κώμης.

Εφημερίς Αρχαιολογική, 1899 (σελ. 79)

*¹. Του R. L. N Barber, Τμήμα Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, 1981.

Ο R. L. N Barber είναι καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου.

ΈΝΑΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΛΟΥΚΑ ΣΥΡΟΥ

κάποιες σκέψεις για τη χρονολόγηση της Πρώιμης Μεσοκυκλαδικής Εποχής*¹

κείμενο: R. L. N Barber

Περίληψη

Αγγεία από ένα τάφο που ανασκάφηκε στη Σύρο από τον Τσούντα το 1899 θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα τους ότι ανήκουν σε ταφές διαφορετικών περιόδων. Πρόσφατη ανάλυση της κεραμικής (η οποία περιλαμβάνει και ένα γκρίζο μινυακό αγγείο, εισαγωγή από την ηπειρωτική Ελλάδα) υποδηλώνει ότι η απόθεση είναι αδιατάρακτη και τα αγγεία ανήκουν στην πρώιμη Πρωτοκυκλαδική IIIB εποχή.

Διερεύνηση των κεραμικών συνδέσεων ανάμεσα στις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα αφενός, και την Κρήτη, από την άλλη, κατά τη μετάβαση από την Πρώιμη στη Μέση Χαλκοκρατία δείχνει ότι η Πρωτοκυκλαδική IIIB είναι σε μεγάλο μέρος της σύ-

χρονη με τη Μεσομινωική IA και πρωιμότερη της Μεσοελλαδικής (Πρώιμη μινυακή*²).

Η πρώιμη Μεσοκυκλαδική (MK) περίοδος πιθανότατα σχετίζεται με το τέλος της Μεσομινωικής IA και Μεσομινωικής IB (-II) και την ώριμη Μεσοελλαδική (Ωριμη φάση μινυακής διακόσμησης).

Οι σχέσεις ανάμεσα στα νησιά των Κυκλάδων (Μήλος-Φυλακωπή και Κέα-Αγία Ειρήνη) εξακολουθούν να είναι ασαφείς και οι αντιφάσεις των αρχαιολογικών στοιχείων δεν έχουν ακόμη επιλυθεί. Στο τέλος του περασμένου αιώνα ο Τσούντας (1899) ανέσκαψε ένα κιβωτιόσχημο*³ τάφο κοντά στον Άγιο Λουκά στη βόρεια Σύρο.

Το περιεχόμενό του υπό το φως της πρόσφατης έρευνας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

*² Κατά τη Μεσοελλαδική εποχή έκανε την εμφάνισή της μια ιδιότυπη κεραμική κατηγορία, η μινυακή κεραμική, που ονομάστηκε έτσι από τον Μινύα, τον μυθικό ηγεμόνα του Ορχομενού. Αυτά τα αγγεία κατασκευάζονταν σε εξελιγμένο, γρήγορο κεραμικό τροχό και ψήνονταν σε υψηλές θερμοκρασίες. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κεραμικής αυτής είναι η ιδιαίτερη στίλβωση, η «σαπυνοειδής αφή», όπως ονομάζεται, και τα γωνιώδη περιγράμματα των αγγείων. Η επιφάνειά τους είναι μονόχρωμη, συνήθως γκρίζα και σπανιότερα κίτρινη και κοκκινωπή.

*³ Ο κιβωτιόσχημος τάφος είναι λάκκος ορθογώνιος, σκαμμένος στο χώμα ή σε μαλακό βράχο που φέρει εσωτερική επένδυση από λίθινες ή πλίνθινες πλάκες.

Ο Τάφος

Το κύριο νεκροταφείο στον Άγιο Λουκά αποτελούνταν από 94 τάφους χρονολογημένους στην Πρωτοκυκλαδική II περίοδο (2600-2300 π.Χ.). Ο τάφος που μας αφορά βρέθηκε σε κάποια απόσταση από τη μεγάλη ομάδα και πρέπει να ήταν είτε μια μεμονωμένη ταφή ή μέρος ενός άλλου και εντελώς διαφορετικού νεκροταφείου.

Ο Τσουντας παρατήρησε ότι η κατασκευή του ήταν παρόμοια με εκείνη των άλλων τάφων στη Σύρο, που ήταν στρογγυλοί ή τετραγωνικοί σε κάτοψη· ήταν χτισμένοι με ξερολιθιά από μικρές πέτρες και στην κορυφή έκλιναν ελαφρά προς τα μέσα· το άνοιγμα καλυπτόταν από μια σειρά πέτρινες πλάκες· και συνήθως υπήρχε είσοδος στη μία του πλευρά. Οι τάφοι της Σύρου ανήκουν στην Πρωτοκυκλαδική II περίοδο και μερικές φορές στην Πρωτοκυκλαδική IIIA (2300-2200 π.Χ.)¹.

Οι πλάκες που κάλυπταν την οροφή και μια πλευρά του κιβωτιόσχημου τάφου, που μας ενδιαφέρει, υπέστησαν ζημιές, αποτέλεσμα προφανώς της σύλησής του. Σε μια γωνία υπήρχε ένας σωρός από κόκαλα, λείψανα της ταφής τουλάχιστον δύο ατόμων. Κάτω από αυτά ανακαλύφθηκαν τα αγγεία για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

Η Κεραμική

1. Γκρίζο μινυακό δίωτο κύπελλο

Αυτό πρέπει να έχει εισαχθεί από την ελληνική ηπειρωτική χώρα και είναι σχετικά πρώιμο στη μινυακή ακολουθία, ανήκει στην πρώιμη Μεσοελλαδική, ενδεχομένως τέλη Πρωτοελλαδικής III².

1. Barber και MacGillivray 1980 149

2. Goldman 1931 138-9, εικ 187, 3-4 Dickinson 1977 20 και εικ 2. 2.

2. Πρόχους με μακρύ λαιμό και τριφυλλόσχημο στόμιο

Το υλικό κοκκινωπό και ατελώς ψημένο. Υπάρχει μια εντυπωσιακή ομοιότητα μεταξύ αυτού του αγγείου και ενός που χρονολογείται στην Πρωτοκυκλαδική IIIB (ύστερη Φυλακωπή I)³.

3. Εγχάρακτη κυλινδρική πυξίδα με καπάκι

Το σχήμα και τα διακοσμητικά στοιχεία παραλληλίζονται με εγχάρακτο υλικό από την Πρώιμη Πρωτοκυκλαδική IIIB⁴. Το υλικό μοιάζει πολύ με εκείνο των αγγείων της Φυλακωπής της ίδιας κατηγορίας.

3. Barber 1974 27-28, αρ. 16 (MM 136).

4. Atkinson - et al 1904 πίν. IV 2 (σχήμα) και V 16 (και τα δύο διακοσμητικά στοιχεία από το σώμα του αγγείου).

4. Θραύσματα σφαιρικής πυξίδας (;) (δεν απεικονίζονται)

Ο Τσουντας είχε αμφιβολίες σχετικά με την αναγνώριση του σχήματος αυτού από τα θραύσματα. Εάν η πρότασή του ήταν σωστή, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το σχήμα ανήκει στην Πρωτοκυκλαδική II και Πρωτοκυκλαδική IIIA⁵.

Η Χρονολόγηση του Τάφου

Ο Τσουντας πίστευε ότι τα αγγεία προέρχονταν από περισσότερες από μία ταφικές αποθέσεις σε σαφώς διαφορετικές περιόδους. Ο Caskey τα θεωρούσε σύγχρονα και το σύνολο άθικτο και οι παραλληλισμοί που επικαλείται δείχνουν ότι μάλλον είχε δίκιο.

Η εγχάρακτη κυλινδρική πυξίδα και η πρόχους με το τριφυλλόσχημο στόμιο τοποθετούνται με βεβαιότητα στην Πρωτοκυκλαδική IIIB. Η πυξίδα πρέπει να ανήκει στην πρώιμη και όχι στην όψιμη φάση της Πρωτοκυκλαδικής IIIB λόγω της σχέσης της με τη Φυλακωπή I-ii μάλλον παρά με την I-iii. Η πρόχους μπορεί να είναι επίσης της ίδιας περιόδου μιας και το υλικό της μοιάζει πολύ με αυτό της πυξίδας.

Το γκρίζο μινυακό κύπελλο μπορεί να τοποθετηθεί στην αρχή της Μεσοελλαδικής, ακόμη και λίγο νωρίτερα- μια χρονολόγηση που ταιριάζει απόλυτα με τις εγχάρακτες πυξίδες της Πρωτοκυκλαδικής IIIB που εισάγονται

στην ηπειρωτική χώρα από τις Κυκλάδες (βλέπε παρακάτω).

Ο παραλληλισμός του γκρίζου μινυακού κυπέλλου με τα αντίστοιχα της βοιωτικής Εύτρησης φαίνεται να έχει προέλθει από το πρωιμότερο Μεσοελλαδικό επίπεδο⁶ δεδομένου ότι παρόμοια σχήματα με εγχάρακτες ραβδώσεις προέρχονται από το δεύτερο επίπεδο της Μεσοελλαδικής και πιστεύεται ότι είναι ύστερα.⁷

Ακόμη και η κυλινδρική πυξίδα, εάν ήταν τέτοια, μπορεί να χρονολογηθεί, εφόσον η πρώιμη Πρωτοκυκλαδική IIIB (Φυλακωπή I-ii) έχει κάποια χαρακτηριστικά τα οποία σχετίζονται με την Πρωτοκυκλαδική IIIA⁸ στην οποία σίγουρα εμφανίζεται μια τέτοια μορφή. Επομένως η ομάδα αυτών των ευρημάτων μπορεί να τοποθετηθεί στην πρώιμη Πρωτοκυκλαδική IIIB. Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη περισσότερες από μία φορές⁹ ότι υπήρχε ένας σημαντικά μεγαλύτερος βαθμός επικάλυψης ανάμεσα στην Πρω-

τοκυκλαδική IIIB (Φυλακωπή I-ii/iii) και στην πρώιμη Μεσοελλαδική / Μεσομινωική από ό, τι συνήθως ήταν αποδεκτό. Αν η παραπάνω χρονολογική ανάλυση της

κεραμικής είναι σωστή, τότε η ομάδα αυτών των ευρημάτων είναι σε αρμονία με μια τέτοια άποψη.

Σχετική Χρονολόγηση της Ύστερης Πρωτοκυκλαδικής και της πρώιμης Μεσοκυκλαδικής περιόδου

Συνδέσεις με την ηπειρωτική Ελλάδα

Έχει συχνά διατυπωθεί η υπόθεση ότι η Πρωτοκυκλαδική III (εκπροσωπούμενη από τη Φυλακωπή I-ii /iii) ήταν περίπου σύγχρονη με την Πρωτοελλαδική III, και η Μεσοκυκλαδική περίοδος (Φυλακωπή II) με τη Μεσοελλαδική.¹⁰ Ένας λόγος γι' αυτή την άποψη είναι ότι η εισηγμένη κεραμική από τη Φυλακωπή II, με τη μορφή της MM IA-II και η γκρίζα μινυακή¹¹ μπορούν με μια επιπόλαιη ματιά να θεωρηθούν ότι υποστηρίζουν μια αντιστοιχία Φυλακωπής II/ME/MM. Ένας άλλος λόγος είναι ότι η αρχική έκθεση των ανασκαφών της Φυλακωπής έδειξε ότι κάποια από τα δείγματα της γεωμετρικής κεραμικής, τόσο χαρακτηριστική της ύστερης Φυλακωπής I (ΠΚ IIIB) συνέχισαν να κατασκευάζονται και στη Δεύτερη Πόλη (MK).¹²

Δεδομένου ότι ένα μέρος αυτής της κεραμικής - ίσως πιο εμφανώς ο πίθος-συνδέεται σαφώς, τόσο στη μορφή όσο και στη διακόσμηση, με την πρώιμη ME αμαυρόχρωμη (ματ) κεραμική¹³, ήταν δυνατό να φανταστεί κανείς ότι η σχέση αυτή ανήκε στην αρχή της Φυλακωπής II (πρώιμη MK), ακόμη και αν το στυλ ήταν πρώιμο και συγκεκριμένα κυκλαδικό στην καταγωγή.

Στην πραγματικότητα, το σχήμα του πίθου και άλλα συναφή χαρακτηριστικά εμφανίζονται τόσο πρώιμα όσο στην περίοδο της Φυλακωπής I-ii (πρώιμη ΠΚ IIIB)¹⁴ και η σύνδεση με την εν λόγω περίοδο είναι εξίσου εύλογα χρονολογήσιμη αφ' εαυτής.

Ένας παράγοντας, μεταξύ άλλων, που κάνει την προηγούμενη σύνδεση πιο πιθανή, είναι ο πολύ

5. Barber και MacGillivray 1980 148, III. 2

6. Goldman 1931 124, 138-9, εικ 187 3-4

7. Στο ίδιο 138, εικ 187 1-2

8. Barber και MacGillivray 1980 155

9. Barber 1978 377-8, Overbeck 1979 114 έως 17

10. Renfrew 1972 203 - 4

11. Dawkins και Droop 1911 16-18· Renfrew 1972 198, πίνακας I. 31

12. Atkinson κ.ά. 1904 259

13. Buck 1964 σε διάφορα μέρη· Barber 1974 23 και αναφορές (s.v. p i t h o s)

14. Atkinson κ.ά. 1904 249, εικ. VIII 4

σκοτεινός χαρακτήρας της πρώτης φάσης της Φυλακωπής II (II-i), όπως ορίζεται στην αρχική δημοσίευση¹⁵.

Αν αυτό δεν ήταν ποτέ μια πραγματική φάση της ιστορίας του τόπου, όπως έχει πρόσφατα υποστηριχθεί¹⁶ η Γεωμετρική κεραμική δεν μπορεί να ήταν παρούσα σε σημαντικό βαθμό στη Δεύτερη Πόλη¹⁷.

Μερικά από τα πιο θετικά αποδεικτικά στοιχεία για τις εξωτερικές σχέσεις της ύστερης Φυλακωπής I (ΠΚ IIIB) έχουν συζητηθεί από τον Renfrew (1972 198-9) και τον Overbecks (1979 114-17).

Όπως έχει παρατηρηθεί, η εγχάρκτη κεραμική σχετίζεται με εκείνη της Φυλακωπής I-ii και προφανώς εισάγεται από τις Κυκλάδες, εμφανίζεται δε στην πρώιμη ΜΕ ή στην πολύ ύστερη ΠΕ για την ελληνική ηπειρωτική χώρα, όπως για παράδειγμα, στην Εύτρηση¹⁸ και τη Λέρνα (με υλικό Μεσομινωικής ΙΑ εποχής, βλέπε παρακάτω). Υπάρχει και άλλο υλικό με κυκλαδικές επίσης συνδέσεις¹⁹. Η σχέση της πρώιμης ελλαδικής αμαυρόχρωμης κεραμικής με την ΠΚ IIIB Γεωμετρική κεραμική έχει ήδη επισημανθεί.

Συνδέσεις με την Κρήτη

Το κρητικό υλικό αποτελεί επίσης μια πολύ σημαντική συμβολή στη λύση αυτού του προβλήματος. Η πιο σημαντική εγχάρκτη κεραμική είναι εκείνη που βρέθηκε στη ΜΜ ΙΑ αποθήκη των πίθων στην Κνωσό²⁰.

Η ΜΜ χρονολόγηση και η κυκλαδική προέλευση αυτών των ευρημάτων έχουν αμφισβητηθεί προφανώς από τον Evans και τον Renfrew, αλλά για λόγους που δεν είναι πειστικοί. Είναι αλήθεια ότι το σχήμα της τρίποδης πυξίδας παραπέμπει περισσότερο σε

πρωτομινωικά παρά σε πρωτοκυκλαδικά πρότυπα²¹ αλλά η διακόσμηση των διαγραμματισμένων τριγώνων είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, κοντά στην ΠΚ IIIB.²² Πιο σημαντικά, ωστόσο, είναι τα μοτίβα στο καπάκι, όπως έχουν αποτυπωθεί από τον Evans, που μπορεί σίγουρα να είναι μόνο ΠΚ IIIB.

Τα ζιγκ-ζαγκ σχέδια με την επίκρουστη γέμιση είναι απολύτως αντίστοιχα της Φυλακωπής²³.

Μπορούμε επίσης να σημειώσουμε ότι θραύσματα εγχάρκτης

πυξίδας, πολύ πιθανόν κυκλαδικής, αν και δεν θεωρείται ως τέτοια από τον Evans, βρέθηκαν σε αποθέσεις Μεσομινωικής ΙΑ στις Κουλούρες της δυτικής Αυλής στην Κνωσό²⁴.

Κάποιες περαιτέρω ενδιαφέρουσες αν και όχι λιγότερο σημαντικές συνδέσεις μεταξύ ΜΜΙΑ και ΠΚ IIIB αξίζει να σημειωθούν.

Ο Scholes παρατήρησε σχέσεις μεταξύ ΠΚ IIIB κεραμικής με την ανοιχτόχρωμη σε σκούρο φόντο διακόσμηση και ΠΜ III / ΜΜ ΙΑ. Ένα κύπελλο της ΜΜΙΑ περιόδου αποτυπωμένο από τον Evans, έχει σχήμα παρόμοιο με τα γεωμετρικά κύπελλα και των δύο κατηγοριών τόσο των αμαυρόχρωμων όσο και των στιλπνών από τη Φυλακωπή και έχει, επιπλέον, εγχάρκτη λευκή διακόσμηση. Ένα τέτοιο κύπελλο από τη Μήλο έχει ένα παρόμοιο διακοσμητικό σχέδιο, αλλά ζωγραφισμένο με σκούρο χρώμα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια.

Ένας άλλος τύπος ΠΚ IIIB κυπέλλου²⁵ μπορεί επίσης να έχει σχέση με ΜΜΙΑ²⁶.

Το σχήμα των κρητικών ωκέλυ-

φων αγγείων μοιάζει επίσης πολύ, αλλά έχουν μια βάση σε σχήμα δίσκου που δεν συναντιέται στις Κυκλάδες²⁷.

Είναι δυνατόν επίσης να υποθέσει κανείς ότι υπάρχει μια σύνδεση ανάμεσα στα αδρά διακοσμημένα θραύσματα της ΜΜ ΙΑ και σε ματ όστρακα γεωμετρικής εποχής από τη Μήλο²⁸.

Αυτές οι συνδέσεις ανάμεσα στην ύστερη Φυλακωπή I (ΠΚ IIIB) και την ΜΜΙΑ ενισχύονται περαιτέρω από ευρήματα από τη Λέρνα όπου ένα κυκλαδικό αγγείο σε σχήμα πάπιας από το πρώτο ανασκαφικό στρώμα της Λέρνας V (ΜΕ) συνδέθηκε με υλικό ΜΜΙΑ²⁹. Τα περισσότερα από τα αγγεία σε σχήμα πάπιας της Φυλακωπής ανήκουν στην εγχάρκτη κεραμική της φάσης I - ii και το σχήμα τους δεν φαίνεται να εμφανίζεται στη θέση μετά την ΠΚ IIIB (Φυλακωπή I-ii/iii). Θραύσματα παρόμοιου κυκλαδικού αγγείου από την Εύτρηση προέρχονται από την ύστερη ΠΕ /πρώιμη ΜΕ περίοδο όπως η πυξίδα και άλλα κυκλαδικά θραύσματα που συζητήθηκαν παραπάνω³⁰.

15. Atkinson κ.ά. 1904 254-9

16. Barber 1978 368- Overbeck 1979 117

17. Φυλακωπή II (2000-1600 π.Χ.)

18. Goldman 1931 182 - 6, εικ. 253 - 5. 1, 257

19. Goldman 1931 182-6, εικ. 255. 2, 256 και 120, εικ 163. 2

20. Evans 1921 166, εικ. 118 β, 1935 89-91, εικ. 57

21. Ξανθουδίδη 1924 πίν., XVIII αρ. 4195, 4196

22. Atkinson κ.ά. 1904 εικ. IV 2 και V 4

23. Atkinson κ.ά. 1904 πίν. V 5

24. Evans 1935, 89 έως 90.

25. Atkinson κ.ά. 1904 101 Σχήμα 10, πίν. VIII 8, 12

26. Evans 1935 εικ. 50 No 5

27. Evans 1935 πίν. 51 αρ. 15, 22

28. σύγκρισε Evans 1921 182-3, εικ.132 (ειδικότερα β) με Atkinson κ.ά. 1904 εικ. XII (ειδ. 24).

29. Caskey 1960 298-9- αποτυπωμένα 1957 πίν. 42δ

30. Goldman 1931 182 έως 3, εικ. 255 - 6

Υπάρχουν, επομένως κάποιες ενδείξεις των δεσμών μεταξύ της Πρωτοκυκλαδικής IIB / ύστερης Πρωτοελλαδικής και της πρώιμης Μεσοελλαδικής / Μεσομινωικής IA. Εν όψει αυτών η άποψη από

την οποία ξεκινήσαμε, ότι, δηλαδή, το σύνολο των ευρημάτων στον Άγιο Λουκά είναι της ίδιας εποχής, παύει να φαίνεται τελείως απίθανη.

Φυλακωπή και Αγία Ειρήνη, Κέα

Οι Overbecks (1979) έχουν σχολιάσει τη σχέση διαδοχής της ύστερης Φυλακωπής I με την Αγία Ειρήνη που έπεται χρονικά.

Αυτό δεν είναι καθόλου εύκολο να γίνει κατανοητό, αφού η εγχάρρακτη κεραμεική και τα αγγεία σε σχήμα πάπιας τα οποία αναφέρονται ως εμφανιζόμενα στην Περίοδο IV στην Αγία Ειρήνη όπως και υλικά που είναι χαρακτηριστικά της MK δεν θα πρέπει να είναι μεταγενέστερα της I-ii περιόδου της Φυλακωπής (πρώιμη ΠΚ IIIB).

Το μελανό στιλβωτό αγγείο σε σχήμα πάπιας, που βρέθηκε στην Αγία Ειρήνη, αποτελεί δείγμα μιας σημαντικής κατηγορίας της MK εποχής τόσο της Μήλου όσο και της Κέας.

Στη Φυλακωπή, δεν έχουν αναγνωριστεί μέχρι στιγμής παρόμοια αγγεία παρόλο που το στιλβωμα είναι μια βασική MK επεξεργασία. Αυτό ίσως υποδηλώνει τη λειτουργία ορισμένων τοπικών προτιμήσεων (τέτοιες τοπικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται επίσης στον Overbeck).

Είναι πολύ περίεργο, όμως, ότι

εμφανίζονται τέτοια αγγεία στη Μήλο στην ΠΚ IIIB και στην Κέα στην πρώιμη MK, αλλά κανένα σε άλλη θέση ή σε κάποια άλλη περίοδο.

Τα εγχάρρακτα αγγεία από την Αγία Ειρήνη είναι ακόμα πιο δύσκολο να εξηγηθούν, δεδομένου ότι προέρχονται από την Περίοδο IV³¹. Θα είναι ενδιαφέρον να δούμε, σε πλήρη δημοσίευση, πόσο στενά συνδέονται με συγγενικό υλικό από τη Μήλο.

Άλλα δείγματα κεραμεικής από την Αγία Ειρήνη της Περιόδου IV σχετίζονται σαφώς με τη Φυλακωπή II³². Είναι ιδιαίτερα περίεργο ότι τα θραύσματα της ραμφόστομης πρόχου προέρχονται από το ίδιο στρώμα (β) όπως και τα εγχάρρακτα αγγεία, τη στιγμή που φαίνεται ακατανόητο το ότι έχουν βρεθεί μαζί στη Φυλακωπή.

Όσον αφορά τις απόψεις που έχουν ήδη διατυπωθεί για τις εξωτερικές σχέσεις του Κυκλαδικού κεραμεικού υλικού, η χρονολόγηση της περιόδου IV της Αγίας Ειρήνης στη MMI - II³³ σημαίνει ότι η έναρξη αυτού του σταδίου θα

μπορούσε να τοποθετηθεί το νωρίτερο στην περίοδο I-ii της Φυλακωπής. Οι Overbecks αρνούνται την ύπαρξη του σταδίου II - i στη Φυλακωπή, έχοντας κάνει τη λογική πρόταση ότι η Περίοδος IV της Αγίας Ειρήνης ισοδυναμεί με τις I-iii προς II-ii (συμπεριλαμβανομένης) σε αυτή τη θέση. Αλλά αυτή η εξίσωση εξακολουθεί να αφήνει ορισμένα ιδιαίτερα σημαντικά προβλήματαάλυτα. Στη Φυλακωπή, εγχάρρακτα αγγεία φαίνεται να υπάρχουν μόνο κατά τη διάρκεια της I-ii φάσης και οι ασυνέπειες στη χρονική ακολουθία της κεραμεικής που προαναφέρθηκαν παραμένουν.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί

ότι τα χαρακτηριστικά στιλβνά αντικείμενα της προηγούμενης MK περιόδου (Φυλακωπή II και Αγία Ειρήνη IV) δεν εμφανίζονται στην Φυλακωπή I-iii, όπου υπάρχει μια πρωιμότερη και σαφώς διακριτή ποικιλία. Υλικό από την Αθήνα, όπου στιλβωμένη κεραμεική (κάποια ίσως Κυκλαδικά) έχει βρεθεί μαζί με εγχάρρακτα αγγεία σε σχήμα πάπιας, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τους συσχετισμούς με τις Κυκλάδες³⁴. Αν και είναι σαφές ότι η Αγία Ειρήνη IV και η ύστερη Φυλακωπή I επικαλύπτονται σε κάποιο βαθμό, είμαστε ακόμη μακριά από την επίλυση των δυσκολιών.

Άλλα αποδεικτικά στοιχεία και συμπεράσματα

Κύριο μέλημά μου εδώ ήταν να καταδείξω τα στοιχεία των εξωτερικών χρονολογικών συνδέσεων της ύστερης ΠΚ με την πρώιμη MK περίοδο. Υπάρχουν ένα ή δύο άλλα αποδεικτικά στοιχεία, τόσο πριν όσο και μετά την περίοδο αυτή, τα οποία βοηθούν στην επιβεβαίωση των σχέσεων που έχουν διαπιστωθεί μέχρι σήμερα. Έχει ήδη επισημανθεί ότι μερικά από τα χαρακτηριστικά της κεραμεικής της περιόδου Φυλακω-

πής I-ii (πρώιμη ΠΚ IIIB) φαίνεται να προέρχονται από την ΠΚ IIIA τα οποία ανήκουν στην ΠΕ III της ηπειρωτικής χώρας³⁵.

Αυτό εναρμονίζεται με την άποψη ότι η Φυλακωπή I-ii είναι ουσιαστικά αργότερα από την ΠΚ IIIA, αλλά και με την ανακάλυψη του εγχάρρακτου υλικού, χαρακτηριστικού αυτής της φάσης της Φυλακωπής, στα πλαίσια της πολύ πρώιμης ME περιόδου.

31. Overbeck 1979 114

32. π.χ. τα θραύσματα της ραμφόστομης πρόχου, Caskey 1972 381, πίν. 84-85: D 62, 63, 69 (i), η οποία είναι σαφώς MK μάλλον παρά ΠΚ τύπου.

33. Caskey 1979 412

34. Immerwahr 1971 59.

35. Popham και Sackett 1968 8

Μπορούμε να τοποθετήσουμε την αρχή της ΜΕ μέσα στην Ι-ii φάση της Φυλακωπής, ενώ η ΜΜ-ΙΑ ήταν ήδη σε εξέλιξη.

Η ΜΜ-ΙΑ ήταν μια μεγάλη χρονική περίοδος και είναι λογικό ότι θα πρέπει να υπάρχουν ευρήματα αυτής της κεραμικής και στη Φυλακωπή στα πλαίσια της Δεύτερης Πόλης (II).

Μια χρήσιμη πληροφορία από την Κρήτη έρχεται με τη μορφή θραυσμάτων μιας ξεχωριστής Μεσοκυκλαδικής ραμφόστομης πρόχου της ΜΜ-ΙΒ περιόδου (Hood 1961-2 94· Renfrew 1972 πίν. 13, 2.) Αυτή η πρόχους είναι

προφανώς ένα πρώιμο δείγμα της κατηγορίας που τώρα ονομάζεται Κυκλαδικό Λευκό,³⁶ δεδομένου ότι φαίνεται να ανήκει στο Πρώιμο Καμπυλόγραμμο Στυλ του Furumark (1941).

Αν συνεχίσουμε να παραβλέπουμε την ύπαρξη της Φυλακωπής II-i, το κομμάτι θα πρέπει να ανήκει στην πρώιμη φάση της Δεύτερης Πόλης. Είναι πιθανό ότι τα σύνορα μεταξύ ΜΜ-ΙΑ και ΜΜ-ΙΒ βρίσκονται στην πρώτη φάση της Δεύτερης Πόλης, όπου επίσης βρέθηκε κεραμική της ώριμης ΜΕ περιόδου (γκρίζα μινυακά κύπελλα με δακτυλιόσχημο πόδι κλπ). ■

Πρώιμη - Μεσοκυκλαδική σχετική χρονολόγηση

Είμαστε μακριά από τον τάφο του Αγίου Λουκά Σύρου που ενέπνευσε αυτή την περιήγηση στα προβλήματα της Κυκλαδικής χρονολόγησης, αλλά είναι ενθαρρυντικό να διαπιστώνει κανείς ότι η απλούστερη εξήγηση, ότι δηλ. τα ευρήματα αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, φαίνεται να είναι ορθή και ότι οι εξωτερικές σχέσεις των Κυκλάδων, τις οποίες μας οδήγησε να διερευνήσουμε, παρουσιάζουν μια αρκετά συνεπή και πειστική εικόνα. ■

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Χαρά Πελεκάνου

- Πρωτοκυκλαδική Περίοδος, (ΠΚ I, ΠΚ II, ΠΚ III) 3000-2000 π.Χ. περίπου
- Μεσοκυκλαδική Περίοδος, (ΜΚ Πρώιμη, ΜΚ Ύστερη) 2000-1500 π.Χ.
- Ύστεροκυκλαδική Περίοδος, (ΥΚ I, ΥΚ II, ΥΚ III) 1500-1100 π.Χ.

Συντομογραφίες

ΠΕ = Πρωτοελλαδική Περίοδος
 ΜΕ = Μεσοελλαδική Περίοδος
 ΠΜ = Πρωτομινωική Περίοδος
 ΜΜ = Μεσομινωική Περίοδος

36. Barber 1978 375-6.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ATKINSON, T.D., BOSANQUET, R.C., EDGAR, C.C., EVANS, A.J., HOGARTH, D.G., MACKENZIE, D., SMITH, C., and WELCH, F. 1904. *Excavations at Phylakopi in Melos*, London: Macmillan for Society for the Pro-motion of Hellenic Studies.
- BARBER, R.L.N. 1974. 'Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age' in *Annual of the British School at Athens* 69 1-53. — 1978. The Cyclades in the Middle Bronze Age' in C. Doumas (Ed.), *Thera and the Aegean World I*, Athens, 1968, 367-379.
- BARBER, R.L.N., and MacGILLIVRAY J.A. 1980. The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology' in *American Journal of Archaeology* 84, 141 - 57.
- BUCK, R.J. 1964. 'Middle Helladic Matt-painted Pottery' in *Hesperia* 33 231 - 313.
- CASKEY, J.L. 1957. 'Excavations at Lerna, 1956' in *Hesperia* 26 142 - 62.
- 1960. 'The Early Helladic Period in the Argolid' in *Hesperia* 29 285 - 303.
- 1972. 'Investigations in Keos. Part II. A Conspectus of the Pottery' in *Hesperia* 41 357 - 401.
- 1973. 'Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age' in Edwards I.E.S., Gadd C.J., Hammond N.G.L., Sollberger, E. (Edd.). *The Cambridge Ancient History*, 3rd. ed., Vol. II /1. 117 - 40.
- 1979. 'Ayia Irini, Keos: The Successive Periods of Occupation' in *American Journal of Archaeology* 83 412.
- DAWKINS, R.M., and DROOP, J.P. 1911. The Excavations at Phylakopi in Melos' in *Annual of the British School at Athens* 17 1-22.
- DICKINSON, O.T.P.K. 1977. *The Origins of Mycenaean Civilisation* (Studies in Mediterranean Archaeology 49) Goteborg: Astrom.
- EVANS, SIR ARTHUR. 1921. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. London: Macmillan.
- 1935. *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. 4, London: Macmillan.
- FURUMARK, A. 1941. *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historik och Antikvets Akademien.
- GOLDMAN, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- HOOD, M.S.F. 1961 - 2. 'Stratigraphic Excavations at Knossos 1957 - 61' in *Kretika Chronika* 17 92-98.
- IMMERWAHR, S.A. 1971. *The Athenian Agora Vol. XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- OVERBECK, J.C. and G.F. 1979. 'Consistency and Diversity in the Middle Cycladic Period' in Davis IL., and Cherry, J.F. (Edd.), *Papers in Cycladic Prehistory*, 106 - 21, Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- POPHAM, M.R., and SACKETT, L.H. (Edd.), 1968. *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66*. A preliminary Report, London: Thames & Hudson.
- RENFREW, A.C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, London: Methuen.
- SCHOLIS, K. 1956. 'The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis' in *Annual of the British School at Athens* 51 9-40.
- TSOUNTAS, C. 1899. 'Kykladika' in *Archaiologike Ephemeris*, 73 - 134.
- XANTHOUIDES, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara*. London: Hodder and Stoughton for Liverpool U.P. *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology*, 1981.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ο κ. J.A. MacGillivray πολύ ευγενικά διάβασε ένα σχέδιο του παρόντος άρθρου και πρόσφερε πολύτιμα σχόλια επιστώντας επίσης την προσοχή μου στην παράλειψη μιας σημαντικής αναφοράς. Με ενθάρρυνε η διαπίστωση ότι και εκείνος είχε καταλήξει, ανεξάρτητα από μένα, σε παρόμοιο συμπέρασμα σχετικά με τη χρονολόγηση του τάφου.

Είμαι ευγνώμων στις Εκδόσεις Cahiers d'Art του Παρισιού για την άδεια να αναπαράγω τις φωτογραφίες που χρησιμοποιούνται στους πίνακες και στην Δρ Barbara Ottaway για τη βοήθειά της στην οργάνωση των εικόνων.

Η ΕΡΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ

κείμενο: Τέος Ρόμβος
σκέτσα: Εύη Τσακνιά

Μέσα μου φουρτούνα, αντάρα και καημός. Από τα δάχτυλά μου ξεχύνονται αράδες οι λέξεις, αναβλύζουν λόγια ζυμωμένα με πάθος και οργή, φουσκώνουν φράσεις βουτηγμένες στην καταστροφή του τοπίου, εκτοξεύονται απειλές από παντού, μηνύσεις, δίκες, κραυγές και ουρλιαχτά για σεβασμό προς τον πλανήτη που μας φιλοξενεί, αγώνας για να συνεχίσει να υπάρχει τούτο εδώ το νησιωτικό σύμπλεγμα του Αιγαίου χωρίς να καταστρέφεται από τους μύριους εχθρούς που το πολιορκούν αδιάκοπα, αιώνες τώρα...

Εμπρός, φίλοι μου, σας προσκαλώ σε ένα μεγάλο σεργιάνι στο Αιγαίο. Πάνω από την αγριεμένη θάλασσα και τα αφρισμένα κύματα μέχρι κάτω στο βυθό, εκεί που αναπαύονται τα αρχαία ναυάγια, ψάρια απροσδιόριστης ηλικίας, μαργαριτάρια και γιούσουρι.

Αναδυθείτε και κοιτάξτε τα χελιδονόψαρα που κυνηγιούνται, πώς φτερουγίζουν σύρριζα στα ανεβοκατεβάσματα και στις ρυτιδώσεις του νερού, πώς πλέουν δίπλα μας τα κήτη και οι θαλάσσιες χελώνες αργά σαν τα μικρά νησιά, πώς ξεχνιόνται οι κορμοράνοι στα μακροβούτια τους. Ελάτε να μπούμε σε ανεξερεύνητες θαλασσινές σπηλιές και στήστε αυτί να ακούσετε τα ερωτικά αγκομαχητά και τους ανασασμούς της φώκιας. Χαρείτε τα παιχνίδια που κάνουν οι σάλπες, όταν ξωκείλουν στο γιαλό για να γονιμοποιήσουν πέφτοντας με το πλάι, κι όπως σπαρ-

ταράνε βλέπεις τα λέπια τους να χρυσαφίζουν και να στραφταλίζουν στις ζεστές ακτίνες του ήλιου. Μετά τη γονιμοποίηση οι αρσενικοί θα ανοιχτούν στη θάλασσα για να πεθάνουν και, καθώς τα κουφάρια τους θα κατεβαίνουν στο βυθό στροβιλίζοντας, θα ακουμπήσουν πάνω στις θαλάσσιες ανεμώνες, όπου θα γίνουν τροφή για τα αρσενικά χταπόδια και τις σουπιές που θα πεθάνουν με τη σειρά τους, όταν κοπάσει ο οργασμός.

Ελάτε, φίλοι μου, να βγούμε στη βόρεια ακτή της Σύρου, στο Διαπόρι, στις Σκρόφας το γιαλούδι, στη Γλυσούρα ή στου Ψύχα, να σκαρφαλώσουμε προσεκτικά πάνω στα κοφτερά βράχια, ενώ θα απομακρύνονται αιφνιδιασμένα καβούρια, αστερίες, σαλιγκάρια και ψείρες του νερού, κι αυτή η μικρή αλκυόνη θα φτερουγίσει τρομαγμένη μακριά από τη φωλιά της, σαν ένα μικρό ουράνιο τόξο πάνω από τις αφρίλες των κυμάτων. Πάνω στα άγρια ξεβράσματα της λάβας, στα ασβεστολιθικά και ηφαιστειακά πετρώματα της παραλίας, εκεί που σβήνει ο παφλασμός και το αντιμάμαλο, ερμαφρόδιτες πεταλίδες, κολλημένες σφιχτά, ζευγαρώνουν και με τα δυο ερωτικά πλοκάμια τους, που σαλεύουν σαν φίδια, η αρσενική απόληξη γλιστράει στο όστρακο και αφήνει το σπέρμα για να γονιμοποιηθούν τα αυγά, ενώ η άλλη, η θηλυκιά, την ίδια στιγμή υποδέχεται την αρσενική στο διπλό μεθύσι του έρωτα.

Ελάτε σιμά, φίλοι μου, να γευτούμε την άγρια νησιωτική φύση, να απολαύσουμε την Απάνω Μεριά, το τελευταίο συριανό τοπίο, έτσι όπως το ονειρεύτηκε εκείνα τα χρόνια τα αρχαία ο Όμηρος που στέγη δεν είχε και περιπλανιόταν σε τούτα εδώ τα νησιά του Αρχιπελάγους. Ελάτε να περπατήσουμε στις αμμοθίνες, να ανακαλύψουμε την ομορφιά, ένα ποιμενικό τοπίο με πεζούλες και ξερολιθιές, ελάχιστους δρόμους και μονοπάτια, με μικρούς οικισμούς στα Χαρτιανά, στη Φοινικιά, στον Μύτακα, στο Παπούρι, στο Ρηχωπό, στη Χαλανδριανή, στο Λυγερό και πέρα στον Σα Μιχάλη, και λίγες αγροικίες στην Κυπερούσα και στον Κάμπο που γίνονται μέρος του τοπίου.

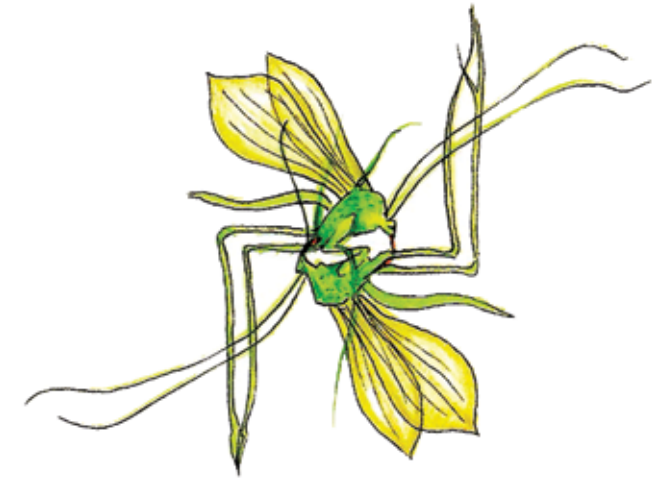
Η Οργάς, η καλλιεργημένη γη, τρίζει, συστέλλεται και διαστέλλεται από τη συνεχή σπορά και το σκάψιμο, που γίνεται με τον ίδιο απaráλλακτο βασανιστικό τρόπο εδώ και χιλιάδες χρόνια. Εδώ κατοικούν λιγιστοί μόνο άνθρωποι που συνυπάρχουν για αιώνες αρμονικά με τη φύση, καλλιεργώντας τα άνυδρα χωράφια τους. Άνθρωποι, ζώα και φυτά, πουλιά και έντομα σε μια αδιάσπαστη ενότητα. Εδώ γεννήθηκε ο πολιτισμός του Αιγαίου.

Θα δείτε τους τρυφερούς αλίφωνες, που ριγούν κοντά στη θάλασσα αύρα, και γύρω στο ξωκλήσι του Αϊ-Γιάννη του Φυσώντα τα δηλητηριώδη άνθη του κολχικού. Θα γευτείτε τη λαδερή μυρωδιά του φασκού και θα λιγωθείτε από τα λιωμένα στον ήλιο αιθέρια έλαια του ανθισμένου θυμαριού, από τις μυρωδιές των φυτών, των φρύγανων, της σμύρνας, της ρίσας, του ασφόμελου, της κονιζιάς, της αλωνιάδας και του ενδημικού κρόκου, που ανακάλυψε ο Τουρνεφόρ στις βοτανολογικές του έρευνες.

Τέλος, θα ακούσετε από το ριζικό τους σύστημα που απλώνεται παντού, υπόκωφους λιγωμένους ψιθύρους μεταξύ των ερμαφρόδιτων φυτών, που αλληλοαναπαράγονται υπόγεια. Νανόδεντρα, αρεφτιές και φίδες, σχίνοι, λυγαριές, μυρτιές, ρείκια, αγριελιές και χαρουπιές.

Στο μούχρωμα του απογευματινού ήλιου πετούν χρυσαετοί, πετρίτες και κουρούνες και κυνηγιούνται πάνω από το προϊστορικό Καστρί. Μέσα από τη χαράδρα του Αϊ-Θανάση ακούγεται το γλυκόλαλο κελήδισμα του μέροπα που καλεί το ταίρι του.

Όταν ο ανοιξιάτικος ήλιος αρχίζει να ζεσταίνει τη γη, οι οχιές βγαίνουν από τη χειμερία τους νάρκη, ξετρυπώνουν από το χώμα και τις πέτρες, έρπουν, κινούνται κυματιστά για να γιορτάσουν το ξύπνημά τους με ομαδικό έρωτα πάνω στα ζεστά βράχια, δένονται πάνω στα φρύγανα

και στους ασπάλαθους, αγκαλιάζονται, τα αρσενικά γλιστράνε τα διχλωτά πέλμα μέσα στη σχισμή των θηλυκών και συγκρατώντας το ένα το άλλο κινούνται σαν τα μαλλιά της Μέδουσας σε μια ερωτική φρενίτιδα που θα διαρκέσει ολόκληρη τη μέρα.

Οι σκαντζόχοιροι κρυμμένοι μέσα στους αμπελώνες, λιγωμένοι από τη γλύκα των μυρωδάτων σταφυλιών, μεθυσμένοι από λευκά σερφιώτικα, κόκκινες ξυλομαχειρούδες, πορφυρές σαν το αίμα κουντούρες, διονυσιασμένοι από όλα τα θείκα ζουμιά, καβαλάνε τη θηλυκιά που περιμένει τεντωμένη πάνω στο έδαφος κι ενώ έχει μαζέψει πάνω στο σώμα της τα αγκάθια της.

Αφουγκραστείτε το βουητό του μελισσιού στις χιλιάδες στείρες μέλισσες που ακολουθούν τους δρόμους του νέκταρος και μεταφέρουν από φυτό σε φυτό τη γύρη, στη μοναχική πτήση των λιγιστών κηφήνων, που ψάχνουν να ζευγαρώσουν με τη βασίλισσα που φτερουγίζει με τα μεγάλα φτερά της μακριά από την κυψέλη αφήνοντας στο διάβα της μια αφροδισιακή μυρωδιά. Κι εκείνοι πίσω της, ξετρελαμένοι, αλληλοσκοτώνονται μέχρι να καταφέρει κάποιος να την καβαλήσει και να διεισδύσει μέσα της. Αμέσως διπλασιάζεται το πέος του, εκσπερματώνει και παραλύει, τα γεννητικά του όργανα κόβονται και αποκολλώνται μένοντας μέσα στη βασίλισσα και ο θάνατος του αρσενικού επέρχεται ακαριαία. Η πρώτη του ερωτική πράξη είναι και η τελευταία, το ερωτικό πάθος της βασίλισσας τελειώνει εκεί...

Η θηλυκιά σαύρα κάνει κύκλους, σταματάει, σηκώνει την ουρά της και παρουσιάζει την ποθητή γεννητική σχισμή. Ο αρσενικός πλησιάζει, την αρπάζει από το λαιμό, σηκώνει ένα από τα πίσω πόδια του, το περνάει πάνω από τη ράχη της και καλπάζει πάνω της. Οι αρσενικές χελώνες καβαλάνε τις θηλυκές και σπρώχνουν γερά στο έδαφος για να χωθούν μέσα τους.

Ακούστε την αρσενική αράχνη πώς χτυπάει τα ξερά φύλλα για να προσελκύσει τα θηλυκά. Οι θηλυκές αράχνες, που κρύβονται στα λουλούδια και στα κλαδιά των δέντρων, ανταποκρίνονται εκστασιασμένες στο κάλεσμα. Ο αρσενικός γνέθει μια μικρή μεταξωτή αιώρα και ανεβοκατεβαίνει στον ιστό, αιωρείται, ταλαντεύεται και χαϊδολογεί τη θηλυκιά κι όταν τελικά καταφέρει να την πλησιάσει, τοποθετεί την αριστερή του γναθική προσαρκτρίδα μέσα στο αριστερό άνοιγμα του γεννητικού της συστήματος και τη δεξιά του στο δεξιό της άνοιγμα, η θηλυκιά αντιλαμβάνεται τις ερωτικές δονήσεις και ο αρσενικός κουνάει τις κεραίες του που εισχωρούν και εκτοξεύουν σπέρμα μες στη γεννητική της οπή. Ζευγαρώνουν πάνω στον ιστό που χρησιμοποιεί η θηλυκιά, για να συλλαμβάνει και να τρώει το θήραμά της. Ο αρσενικός θα πεθάνει αμέσως μετά την ερωτική συνάντηση.

Στην πηγή του νερού, στο Μάρμαρο, μια αρσενική Λιβελούλη ζουζουνίζει και ζευγαρώνει στον αέρα με τη θηλυκιά, αφού πρώτα την πλευρίσει και τη δαγκώσει από πίσω ώστε να κρατιόνται μαζί στον αέρα κι ενώ κάνουν κύκλους η θηλυκιά κουλουριάζεται με τέχνη γύρω του.

Από τη Μαύρη Ράχη και μέχρι πάνω στο όρος Σύριγγας, γεμάτο από κρημνες πλαγιές, γκρεμούς σάρες και μικρά φαράγγια μέχρι κάτω στον Αετό, στη σπηλιά του Λεντίνου και πίσω από τα Χάλαρα στον Άϊ-Λούκα και στους προϊστορικούς τάφους ακούγονται κρωξιμάτα, κραυγές, μυκηθμοί κακαρίσματα, τιτιβίσματα, μουγκρητά και γουργουρητά.

Αρσενικές ακρίδες σκαρφαλώνουν στη ράχη της θηλυκιάς συντρόφου τους. Πηδηχτούλες πεταλούδες πετάνε ανάλαφρα από λουλούδι σε λουλούδι, ενώ τις πλησιάζει ο αρσενικός για να ζευγαρώσει μαζί τους.

Στη διάρκεια του παρατεταμένου ζευγαρώματος αποσπώνται τα γεννητικά του όργανα και παραμένουν μέσα στη θηλυκιά πεταλούδα, που συνεχίζει να πετάει ανάλαφρη μέσα στη ντάλα του καλοκαιριού από λουλούδι σε λουλούδι και να ρουφάει το νέκταρ, ενώ εκείνος ξεψυχάει σπαρταρώντας στο έδαφος. Κάτω από τις πέτρες οργιάζουν μικρά νηματόμορφα σκουλήκια αγκαλιασμένα σε ερωτικά συμπλέγματα. Πάνω στις φλούδες των κέδρων αρσενικά τζιτζίκια ρουφούν χυμούς και τρί-

βουν τα έλυτρά τους προσκαλώντας τις θηλυκές, μέρμηγκες ακολουθούν τα χνάρια των διαδρομών τους, γύρω παντού απλώνονται ερωτευμένοι ήχοι, βουητά, βόμβοι, καλέσματα από μαμούνες, μπιρμπιλόνια, παπουτσήδες. Το αρσενικό αλογάκι της παναγίας οδηγημένο από το γενετήσιο ένστικτο καβαλάει τη θηλυκιά και καθώς κάνουν έρωτα, η θηλυκιά με μια επιδέξια κίνηση των μπροστινών ποδιών της του αποκόβει το κεφάλι και το καταβροχθίζει, ενώ το υπόλοιπο σώμα του αρσενικού συνεχίζει την ερωτική ελεγεία.

Στο σούρουπο κατεβαίνουν από τα ουράνια μονοπάτια τα μεταναστευτικά πουλιά σε κοπάδια και αφού ξαποστάσουν λίγες ώρες και βατευτούν, σηκώνονται πάλι στον αέρα με οδηγό τον νυχτοκόρακα και χάνονται σαν κινούμενες περισπωμένες στο ξεκίνημα της αιγαιοπελαγίτικης μέρας...

Παίρνει να χαράζει κι η πούλια λάμπει ψηλά στο γαλακτερό ουρανό.

Ναι, φίλοι μου. Τα πλάσματα της Απάνω Μεριάς διαβιούν όπως όλα τα έμβια στον πλανήτη μας, τα σμήνη των πουλιών, τα κοπάδια των ψαριών, τα θηλαστικά, οι αγέλες των ζώων, τα έντομα, πετάνε, κολυμπάνε, καλπάζουν και οδηγούνται από την ίδια μυστηριώδη δύναμη, που τα καλεί κατά μόνες, κατά ζεύγη και ομαδικά να αναπαραχθούν και να πεθάνουν. Ο Οργασμός είναι το ύψιστο μυστικό της γενετήσιας διέγερσης και ικανοποίησης. ■

(*) γιούσερ, το : γιούσουρι, μαύρο σκληρό κοράλλι
Νίκος Καββαδίας

ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ, ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗ ΒΛΑΣΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

κείμενο-φωτογραφίες:
Καίλης Νικόλας

Εισαγωγή

Η Απάνω Μεριά, ως γνωστό, καταλαμβάνει τη γεωγραφική περιοχή βορείως του οικισμού της Άνω Σύρου μέχρι και το βορειότερο άκρο του νησιού, το Διαπόρι.

Σε αντίθεση με το ήπιο ανάγλυφο του νότιου τμήματος της Σύρου, το βόρειο κομμάτι της παρουσιάζει ορεινό χαρακτήρα, με απότομες πλαγιές, χαράδρες και ρέματα, τα οποία εκβάλλουν σε μικρές παραλίες.

Σε αυτήν τη φαινομενικά άγρια και άνυδρη περιοχή του νησιού, ο άνθρωπος μετρά τουλάχιστον 5.000 χρόνια παρουσίας και, προτάσσοντας την ανάγκη του για επιβίωση, διαμόρφωσε το περιβάλλον και έβαλε τη «σφραγίδα» του στο τοπίο.

Στη μικρή εισαγωγή που προηγήθηκε, εκτίθενται εν συντομία οι περισσότεροι από τους παράγοντες που επιδρούν στη σύνθεση της βλάστησης της περιοχής, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Όμως, προτού προχωρήσουμε θα πρέπει να συζητηθούν, εν τάχει, κάποιες έννοιες που θα μας απασχολήσουν.

Πρώτον και βασικότερο όλων, τι είναι βλάστηση; Τα φυτά, κάτω από φυσικές προϋποθέσεις, δεν εμφανίζονται μόνα τους, αλλά αυξάνουν σε μια περισσότερο ή λιγότερο στενή κοινωνική σχέση με άλλα φυτά, δημιουργούν δηλαδή κοινότητες, οι οποίες ονομάζονται φυτοκοινότητες, το σύνολο των οποίων αποτελεί τη βλάστηση μιας περιοχής.

Ο Νικόλας Καίλης είναι Δασοπόνος με μεταπτυχιακές σπουδές στη βοτανική-γεωβοτανική.

Άρα, το σύνολο των φυτών που καλύπτουν σε περισσότερο ή λιγότερο κλειστή μορφή μια περιοχή ονομάζεται φυτοκάλυψη ή βλάστηση (Αθανασιάδης, 1985). Η βλάστηση μιας ευρύτερης περιοχής είναι αποτέλεσμα της συνεπίδρασης διαφόρων παραγόντων, όπως του κλίματος, της γεωμορφολογίας, της ανθρώπινης επίδρασης κλπ. Βεβαίως, ο πρωταρχικός παράγοντας όσον αφορά τη σύνθεση της βλάστησης δεν είναι άλλος από τη χλωρίδα μιας συγκεκριμένης περιοχής, δηλαδή τα διάφορα φυτικά είδη που απαντούν σε αυτή. Το κλίμα της Σύρου και κατ' επέκταση και της Απάνω Μεριάς, χαρακτηρίζεται από ήπια και υγρή χειμερι-

νή περίοδο και θερμή και ξηρή θερινή περίοδο. Το κλίμα της περιοχής, σε συνδυασμό με τις διάφορες ανθρωπογενείς δραστηριότητες, έχουν δημιουργήσει την εικόνα της βλάστησης που βλέπουμε σήμερα.

Ο Σαρλής Π. (1994) ασχολήθηκε με τη χλωρίδα και τη βλάστηση του νησιού και διέκρινε τις εξής, τυπικά μεσογειακές, διαπλάσεις βλάστησης: α.) παράκτια, β.) αείφυλλη και σκληρόφυλλη, γ.) φρυγάνων και δ.) ζιζανίων.

Στην περιοχή της Απάνω Μεριάς απαντούν και οι τέσσερις προαναφερθείσες διαπλάσεις, όμως στο παρόν κείμενο θα ασχοληθούμε περισσότερο, λόγω και οικονομίας χώρου, με τις διαπλάσεις της

αείφυλλης και σκληρόφυλλης βλάστησης καθώς και με τα φρύγανα, οι οποίες είναι και οι πιο εκτεταμένες αλλά και αυτές που καθορίζουν τον οικολογικό χαρακτήρα της Απάνω Μεριάς.

Η βλάστηση της Απάνω Μεριάς

Γενικά

Στην Ελλάδα διαμορφώνονται πέντε ζώνες βλάστησης, κάθε μια από τις οποίες περιλαμβάνει και υποζώνες, οι οποίες διακρίνονται μεταξύ τους χλωριστικά, οικολογικά, φυσιογνωμικά και ιστορικά. Η περιοχή της Απάνω Μεριάς, καθώς και η Σύρος συνολικότερα, ανήκει στην ευμεσογειακή ζώνη βλάστησης και πιο συγκεκριμένα στην υποζώνη Ελιάς – Χαρουπιάς (υποζώνη Oleo – Ceratonion). Στη Συζήτηση που θα ακολουθήσει λαμβάνεται υπόψη η διάκριση και περιγραφή των ζωνών, όπως αυτή αναφέρεται από τους Φοίτος Δ., Κωνσταντινίδης Θ., & Καμάρη, Γ. (2009α). Η ευμεσογειακή ζώνη βλάστησης καταλαμβάνει μια σχεδόν συνεχή λωρίδα κατά μήκος των ακτών της ηπειρωτικής Ελλάδας και των κοντινών σε αυτές ημιορεινών περιοχών ενώ σε αυτήν εντάσσονται και τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους.

Η ζώνη αυτή λόγω της γεωγραφικής της θέσης, της εύκολης πρόσβασής της προς τις θαλάσσιες οδούς αλλά και των ευνοϊκών κλιματικών συνθηκών της, αποτέλεσε τον κατεξοχήν χώρο στον

οποίο αναπτύχθηκε ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, αφού η Ελληνική Χερσόνησος και τα νησιά της κατοικούνται ήδη από την προϊστορική εποχή. Στη ζώνη αυτή, αναπτύχθηκαν όλες οι μεγάλες σύγχρονες πόλεις της Ελλάδας και εγκαταστάθηκε σταδιακά σχεδόν το 80% του πληθυσμού της, με αποτέλεσμα την πρώιμη καταστροφή και υποβάθμιση των δασών της, η οποία συνεχίζεται και σήμερα (Ντάφης, 2010). Παρόλα αυτά όμως, η Ελλάδα συνεχίζει ακόμα και σήμερα να αποτελεί το βιολογικό παράδεισο της Ευρώπης (Βώκου, 2005).

Η υποζώνη της Ελιάς – Χαρουπιάς, όπως είναι μάλλον κατανοητό αποτελεί τον χώρο ανάπτυξης της αγριελιάς (*Olea europaea subsp. oleaster*) και της χαρουπιάς ή κουντουριδιάς (*Ceratonia siliqua*) και πρόκειται για μια φυσική διάπλαση η οποία, λόγω των όσων αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, έχει προ πολλού υποβαθμιστεί και αντικατασταθεί κυρίως από φρυγανώδη βλάστηση και θαμνώδεις ή συχνότερα ημιθαμνώδεις σχηματισμούς.

Πυκνή φρυγανική βλάστηση στην Απάνω Μεριά.

Φρύγανα

Η βλάστηση της Απάνω Μεριάς, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της φρυγανικής διάπλασης μαζί με κάποια θαμνώδη είδη τα οποία εμφανίζονται άλλοτε μεμονωμένα, ενίοτε να σχηματίζουν αραιούς θαμνώδεις και σπάνια πυκνούς και σχεδόν αδιαπέρατους θαμνώδεις. Αυτή η εικόνα της βλάστησης είναι απόλυτα εξηγήσιμη και αναμενόμενη καθώς είναι το αποτέλεσμα της υπερχλιετούς ανθρωπογενούς παρέμβασης στην περιοχή και δείχνει μια δυναμικότητα στην εξέλιξή της, ανάλογα με την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Από την αρχαιότητα, η λέξη φρύγανα χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσει τους χαμηλούς θάμνους αλλά και τα κλαδιά ψηλότερων θάμνων και δένδρων που χρησιμοποιούνταν ως καύσιμη ύλη (Γεννάδιος, 1914). Μάλιστα, ο *Tournefort* (1717) αναφέρει πως «αν και η Σύρος είναι ορεινό νησί, της λείπει η ξυλεία και καίνε μόνο φρύγανα».

Σήμερα, παρότι σε ορισμένες περιοχές η λέξη έχει ακόμη την ίδια σημασία, όταν αναφερόμαστε στα φρύγανα, εννοούμε την διάπλαση της βλάστησης, που χαρακτηρίζεται από ξηρόμορφους, προσκεφαλοειδείς (με την μορφή μαξιλαριού), χαμηλούς θάμνους, με εποχικό διμορφισμό φύλλων, που φύονται σε ξηρά, πετρώδη και συνήθως ασβεστολιθικά εδάφη (Fielding & Turland, 2005).

Centaurea spinosa, με χαρακτηριστικό προσκεφαλοειδές σχήμα.

Geranium purpureum - ταξικαρπία.

Οι φρυγανικές διαπλάσεις αποτελούν χαρακτηριστικό τύπο βλάστησης της ανατολικής Μεσογείου (Lafranchis & Sfikas, 2009) και προκύπτουν συνήθως, όπως έχει ήδη ειπωθεί, από την υποβάθμιση της θαμνώδους βλάστησης κυρίως λόγω των πυρκαγιών και της βόσκησης (Polunin, 1987). Λόγω της «έντονης» συνύπαρξης ζώων και φυτών, τα τελευταία έχουν αναπτύξει μέσω της εξελικτικής διαδικασίας δυο κύριους μηχανισμούς άμυνας κατά της βόσκησης. Έτσι, οι αρωματικοί θάμνοι περιέχουν διάφορα έλαια που τους δίνουν μια πικάντικη γεύση την οποία δεν προτιμούν τα ζώα, μειώνοντας έτσι τις πιθανότητες να βοσκηθούν, ενώ ορισμένα θαμνώδη είδη φέρουν αγκάθια, αποτρέποντας τα ζώα από το να τα βοσκήσουν. Χαρακτηριστικά αρωματικά φρύγανα της Απάνω Μεριάς είναι το θυμάρι (*Thymbra capitata*), οι λαδανιές (*Cistus creticus* & *C. salviifolius*) και το φασκόμηλο (*Salvia fruticosa*), ενώ οι συχνότεροι αγκαθωτοί θάμνοι είναι η αφάνα (*Sarcopoterium spinosum*), ο ασπάλαθος (*Calicotome villosa*) και ο αλιφός (*Centaurea spinosa*). Σύμφωνα με τους Γεωργίου & Δεληπέτρου (2005) οι αιγαιακές φρυγανικές κοινότητες με *Centaurea spinosa*, που απαντούν και στην Απάνω Μεριά, είναι μεταξύ αυτών που είτε δεν εμφανίζονται είτε είναι σπάνιες

Prospero autumnale

Μια orchideά *Anacaptis papilionacea*, ανθίζει προστατευμένη μέσα σε ένα θυμάρι.

στην υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς το συγκεκριμένο είδος απαντά μόνο στην περιοχή του Αιγαίου. Πέραν της δικής τους προστασίας, οι αγκαθωτοί θάμνοι δημιουργούν με τα αγκάθια τους ένα πλέγμα το οποίο προστατεύει από την βόσκηση και διάφορα ποώδη φυτά που αναπτύσσονται ανάμεσά τους.

Υπάρχει η αντίληψη πως οι φρυγανότοποι είναι στέρφα γη, αποτέλεσμα της θερινής, ξηρής εικόνας που έχουν οι περισσότεροι άνθρωποι στο νου τους. Αντιθέτως όμως, σε αυτό το ξηρό τοπίο, μετά τις πρώτες βροχές αρχίζει να εμφανίζεται ένα πολύ-

χρωμο αλλά βραχύβιο μωσαϊκό φυτικών ειδών.

Ο Polunin (1987) αναφέρει ότι περίπου 200 φυτικά είδη έχουν καταγραφεί στους φρυγανότοπους της Ελλάδας, ενώ σύμφωνα με νεότερες μελέτες (Dimoroulos et al., 2013), από τα 6600 φυτικά είδη που απαντούν στη χώρα, το 13% (περίπου 858 είδη) εμφανίζεται σε ξηρικά μεσογειακά φρύγανα και ποολίβαδα.

Το ποσοστό αυτό των ειδών δεν έχει μόνο ποσοτική σημασία, αλλά είναι και ποιοτικά σημαντικό καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία της ίδιας μελέτης, περίπου το 75% των ενδημικών

Fritillaria ehrhartii

Iris tuberosa

φυτικών ειδών και ειδών περιορισμένης γεωγραφικής εξάπλωσης της ελληνικής χλωρίδας απαντούν σε απόκρημνες πλαγιές, ψηλά βουνά, ξηρικά μεσογειακά φρύγανα και ποολίβαδα καθώς και σε εύκρατα και υπομεσογειακά ποολίβαδα.

Τι είναι όμως τα ενδημικά φυτικά είδη και τα είδη περιορισμένης γεωγραφικής εξάπλωσης και γιατί θεωρούνται σημαντικά;

Ως φυτικά είδη περιορισμένης γεωγραφικής εξάπλωσης χαρακτηρίζονται τα είδη εκείνα τα οποία απαντούν σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή, με τους πιο απομακρυσμένους γνωστούς πληθυσμούς τους να έχουν γραμμική απόσταση έως 500 km. Η εξάπλωση ενός τέτοιου είδους μπορεί να περιλαμβάνει περισσότερες από μια όμορες χώρες, ενώ αντίθετα ένα ενδημικό φυτικό είδος απαντά εντός των ορίων μιας και μόνο χώρας (Dimopoulos et al., 2013).

Τα είδη αυτά είναι σημαντικά, επειδή απαντούν αποκλειστικά σε μία περιορισμένη περιοχή και μας δίνουν πληροφορίες για το παρελθόν και τους ιδιαίτερους οικολογικούς παράγοντες αυτής (Απλαδά, 2005). Στους φρυγανότοπους της Απάνω Μεριάς απαντούν πολλά ενδιαφέροντα και σπάνια φυτικά είδη όπως η Φριτιλάρια του Έρχαρτ (*Fritillaria ehrhartii*), μια βολβώδης πόα με σκούρα καφέ – μαύρα άνθη η οποία

Crocus cartwrightianus

Crocus tournefortii

αν και είναι πολύ συχνή στην περιοχή, απαντά μόνο στις Κυκλάδες, τη νότιο Εύβοια και τη Σκύρο. Το συγκεκριμένο φυτό είναι σημαντικό όχι μόνο λόγω του περιορισμένου εύρους εξάπλωσής του, αλλά επειδή αποτελεί τον εξελικτικό συνδετικό κρίκο μεταξύ των ειδών *Fritillaria* με κίτρινα άνθη του ανατολικού Αιγαίου και αυτών με σχεδόν μαύρα άνθη του δυτικού Αιγαίου (Καμάρη, 2005). Στην Απάνω Μεριά απαντούν επίσης και τα τρία είδη κρόκου που έχουν καταγραφεί στο νησί. Ο Κρόκος ο λείος, (*Crocus laevigatus*), με τις χαρακτηριστικές μωβ γραμμώσεις (1 έως 3) στα εξωτερικά τέπαλα του άν-

θους, ο οποίος ανθίζει από τις αρχές του φθινοπώρου έως τα μέσα του χειμώνα και είναι ενδημικός της νοτίου Ελλάδας.

Το δεύτερο είδος είναι ο Κρόκος του Τουρνεφόρ, είδος ενδημικό των νησιών του νοτίου Αιγαίου, ο οποίος ονομάστηκε προς τιμήν του *Joseph Pitton De Tournefort*, του πρώτου μελετητή της κυκλαδικής χλωρίδας.

Ο τελευταίος, και ευρύτερα γνωστός, είναι ο Κρόκος του Καρτράιτ (*Crocus cartwrightianus*), είδος συγγενικό με το σαφράνι ή σαφράν (*Crocus sativus*), τα στίγματα του οποίου είναι περιζήτητα ως καρύκευμα ή αφέψημα.

Το φυτό αυτό είναι επίσης ονο-

Ophrys cretica

Ophrys calypsus

μαστό από την αρχαιότητα για τις βαφικές του ιδιότητες.

Πώς είναι δυνατό όμως να μιλήσουμε για τους φρυγανότοπους της Απάνω Μεριάς και να μην αναφερθούμε στις ορχιδέες, αυτά τα συναρπαστικά φυτά, που απαντούν εκεί! Γενικά, οι ξηροί μεσογειακοί θαμνώνες και τα φρύγανα αποτελούν ιδανικό βιότοπο για τις ορχιδέες (Delforge, 2006).

Ο κατάλογος των ορχιδεών, που απαντούν στην Απάνω Μεριά, είναι αρκετά μεγάλος, σε σχέση με την περιορισμένη της έκτασής της, και δεν είναι καθόλου απίθανο να μεγαλώσει ακόμη περισσότερο στο μέλλον με την προσθή-

κη νέων για την περιοχή ειδών. Ενδεικτικά, για την Απάνω Μεριά, αναφέρονται τα παρακάτω είδη, χωρίς να γίνεται λόγος για τα υποείδη στα οποία κάποια από αυτά διακρίνονται και στα μεταξύ τους υβρίδια: *Anacamptis pyramidalis*, *A. sancta*, *A. papilionacea*, *Orchis anatolica*, *Ophrys bombyliflora*, *Ophrys lutea*, *Ophrys fusca*, *Ophrys omegaifera*, *Ophrys calypsus*, *Ophrys sphegodes*, *Ophrys cretica*, *Ophrys ferrum-equinum*, *Ophrys tenthredinifera*, *Neotinea lactea*, *N. maculata* κ.α.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει, σε ένα είδος ορχιδέας, που στο νησί φύεται μόνο στην Απάνω Μεριά, την

Η μικροσκοπική αλλά εντυπωσιακή ορχιδέα, *Orchis anatolica*.

Ophrys fuciflora subsp. andria

Ophrys fuciflora subsp. andria.

Η ορχιδέα αυτή θεωρείται σπάνια και απαντά μόνο σε λίγα νησιά των Κυκλάδων ενώ μέχρι πρότινος θεωρούνταν αποκλειστικά ενδημικό είδος της Άνδρου, απ' όπου προκύπτει και το όνομά της.

Η ταξινόμηση των ατόμων που απαντούν στη Σύρο δεν είναι ξεκάθαρη, καθώς κάποια εξ αυτών δεν μπορούν να καταταγούν με σιγουριά σε ένα συγκεκριμένο υποείδος (Strid, 2016) που σημαίνει πως στην περιοχή μπορεί να απαντά ένα νέο, διακριτό υποείδος.

Τελευταία σε αυτή τη σύντομη παρουσίαση, ορισμένων μόνο εκ των φυτικών ειδών των φρυγα-

νοτόπων της Απάνω Μεριάς, είναι δυο πολύ γνωστά φυτά στους κατοίκους του νησιού, η καρύδα και η αλεντρίδα και τα δυο πολύ αγαπητά «χόρτα του βουνού». Η καρύδα (*Centaurea raphanina subsp. mixta*) είναι φυτό ενδημικό των νησιών του νοτίου Αιγαίου. Το επιστημονικό όνομα του γένους *Centaurea* (κενταύρια), αναφέρεται στο μύθο του κενταύρου Χείρωνα και στις φαρμακευτικές ιδιότητες που αποδίδονται σε πολλά είδη κενταύριων (Μπάουμαν, 1999). Και η αλεντρίδα, επίσης, παρότι είναι και αυτή ένα πολύ συνηθισμένο φυτό στα φρύγανα και τις βραχώδεις θέ-

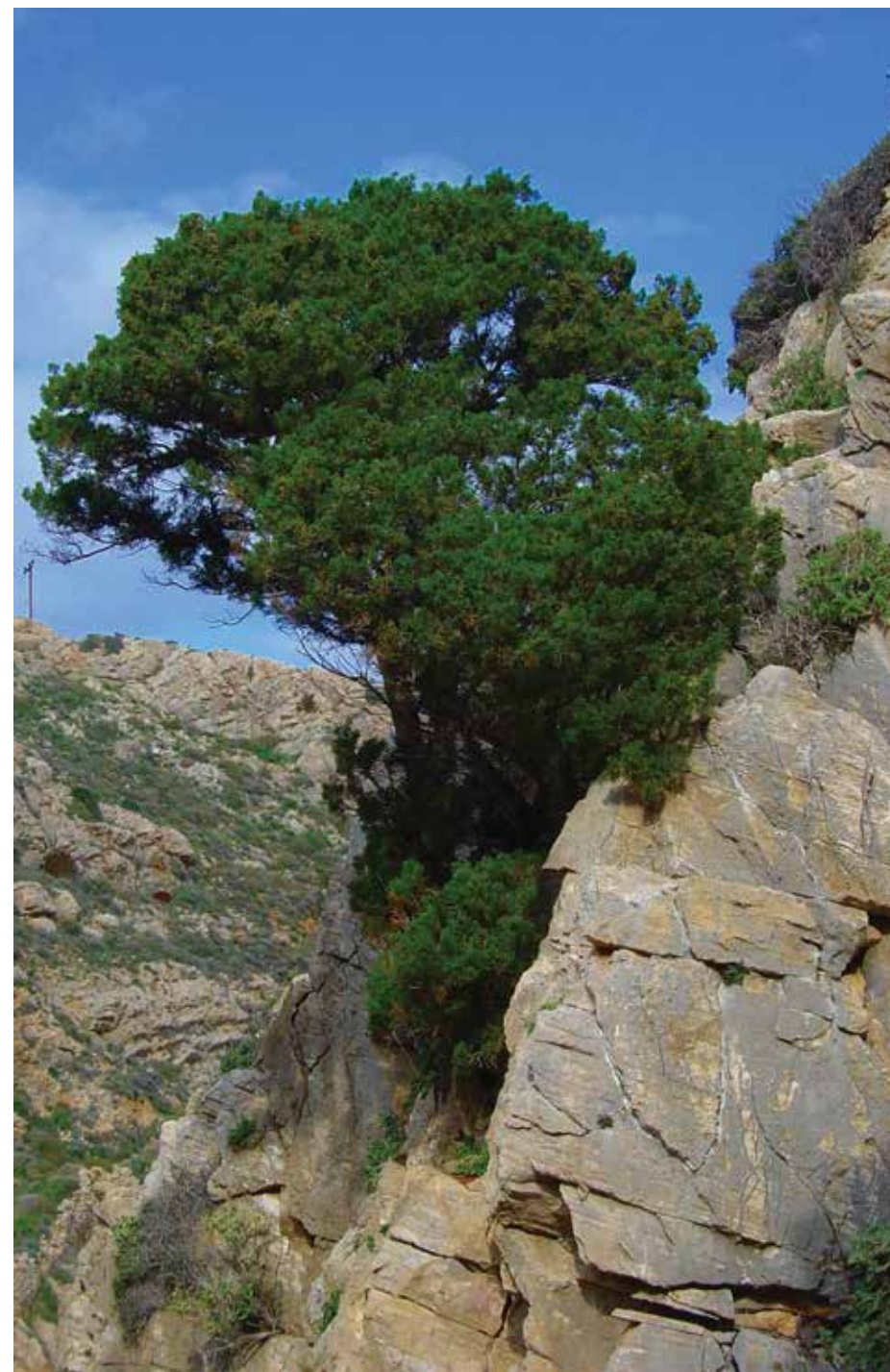
σεις της Απάνω Μεριάς, εμφανίζει περιορισμένη γεωγραφική εξάπλωση, όντας ενδημική της Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα των Κυκλάδων και της δυτικής Κρήτης.

Θαμνώδης βλάστηση

Πέραν των χαμηλών θάμνων, οι οποίοι σχηματίζουν τα φρύγανα, σε ορισμένες θέσεις, όπως γράφηκε και προηγουμένως, εμφανίζονται και ψηλότερα θαμνώδη είδη συνήθως μεμονωμένα ή σε μικρές αραιές ομάδες και σπανίως σχηματίζοντας πυκνούς θαμνώνες. Η ύπαρξη των φυτών αυτών δίνει σημαντικά στοιχεία αναφορικά με την ιστορία της βλάστησης στην περιοχή καθώς τα είδη αυτά, εφόσον οι οικολογικές συνθήκες, αλλά και οι ανθρώπινες δραστηριότητες, το επιτρέψουν, μπορούν να πάρουν τη μορφή της μακίας βλάστησης (*maquis*). Μιας διάπλασης η οποία αποτελείται από αείφυλλους – σκληρόφυλλους θάμνους ύψους 1,5 - 3,5 μ., που σχηματίζουν πυκνές και αδιάβατες συστάδες με το υπέργειο τμήμα τους να μην διαφοροποιείται σαφώς σε κύριο κορμό και δευτερεύοντες κλάδους (Φοίτος Δ. et al., 2009a).

Τέτοιου τύπου διαπλάσεις συναντώνται κυρίως στη δυτική Ελλάδα και σπανιότερα στις ανατολικές περιοχές της χώρας. Στην Απάνω Μεριά μόνο στις πλαγιές εκατέρωθεν του ρέματος της Βαρβαρούσας σχηματίζονται εκτεταμένοι, πυκνοί θαμνώνες από αρευστιές οι οποίοι προσεγγίζουν την περιγραφή της μακίας βλάστησης. Στην υπόλοιπη περιοχή η θαμνώδης βλάστηση εμφανίζει σημάδια περαιτέρω υποβάθμισης με τα φυτά να είναι χαμηλότερα του 1,5 μ., ευρισκόμενη ουσιαστικά σε ένα μεταβατικό στάδιο μεταξύ της μακίας βλάστησης και των φρυγάνων, το *garrigue*. Ο όρος *garrigue* χρησιμοποιείται για τους χαμηλούς θαμνώδεις σχηματισμούς της δυτικής Μεσογείου.

Η ύπαρξη των τριών αυτών διαπλάσεων στην ίδια περιοχή δίνει μια εικόνα του πώς μπορεί να ήταν η βλάστηση παλαιότερα (πυκνοί και ψηλοί θαμνώνες) και πώς, λόγω της ανθρωπογενούς παρέμβασης και των περιβαλλοντικών συνθηκών, αυτή υποβαθμίστηκε σε φρυγανικές διαπλάσεις. Μάρτυρες αυτής της παρελθούσας κατάστασης είναι και τα διάφορα μεμονωμένα άτομα, κυρίως αρευστιάς, με δενδρώδη μορφή που απαντούν σποραδικά στην περιοχή. Ενδιαφέρον στοιχείο, άξιο μελέτης, αποτελεί και η εξακρίβωση της προέλευσης των ολιγάριθμων ατόμων βαλανιδιάς (*Quercus ithaburensis* subsp. *macrolepis*) που υπάρχουν στην περιοχή Παπούρι (αλλά και συνολικότερα στο νησί).

Αρευστιά (*Juniperus phoenicea*).

Εφόσον αυτή είναι φυσική, τα άτομα αυτά θα μπορούσαν να αποτελούν υπολείμματα αρχέγονων δασών Δρυός, κάτι που θα άλλαζε την επικρατούσα εικόνα για την ιστορία της βλάστησης στη Σύρο. Το ευρύτερα διαδεδομένο θαμνώδες είδος της Απάνω Μεριάς είναι η αρευστιά (*Juniperus phoenicea*), ένας αιθαλής βαθυπράσινος θάμνος ή μικρό δένδρο με ύψος (σπανίως) έως 8μ. Τα φύλλα του αρχικά είναι βελονοειδή και στη συνέχεια λεπιοειδή, παρόμοια δηλαδή με αυτά του κυπαρισσιού. Οι δενδρώδεις θαμνώνες αρευστιάς, αποτελούν τον πλέον συχνό τύπο θαμνώνα στο Αιγαίο (Γεωργίου & Δεληπέτρου, 2005). Το ξύλο της είναι σκληρό, μεγάλης αντοχής και διάρκειας και δεν προσβάλλεται από μύκητες και έντομα (Ντάφης, 2010). Για το λόγο αυτό ήταν πολλαπλά χρήσιμο στους κατοίκους της περιοχής, κυρίως ως δομικό υλικό σε σπίτια και αγροτικές κατασκευές. Επίσης, ως καυσόξυλο δίνει λαμπερή φλόγα και χρησιμοποιούνταν για τη λειτουργία σιδηρουργείων και χαλκουργείων, αφού πρώτα είχε ανθρακοποιηθεί (γυφτοκάρβουνο).

Ο Γρίσπος (1973), παραθέτει μια μαρτυρία τόσο για τη χρησιμότητα της αρευστιάς, όσο και για εικόνα της βλάστησης του πα-

ρελθόντος: «Δάσος από αρκεύθους είχαν επίσης η νήσος Σύρος, επί της ανατολικής κλιτύος του όρους Πύργος, των οποίων την υλοτομίαν διέταξε κατά την παράδοσιν, ο καπουδάν πασάς, διότι το ξύλον της Αρκεύθου είναι κατάλληλο δια ξιφολαβάς».

Άλλα σημαντικά θαμνώδη είδη της Απάνω Μεριάς είναι το πουρνάρι (*Quercus coccifera*), ο σχίνος (*Pistacia terebinthus*) και η αγριελιά. Στην Απάνω Μεριά, και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή του Λυγερού, βρίσκεται το μοναδικό σημείο στο νησί όπου απαντά ο σφένδαμος ο αιθαλής (*Acer sempervirens*) ένα θαμνώδες είδος, ενίοτε και μικρό δένδρο, της ανατολικής Μεσογείου.

Ιδιαίτερη είναι και η βλάστηση των ρεμάτων της Απάνω Μεριάς (εικ. 9), όπου κυρίαρχο ξυλώδες είδος, είναι η πικροδάφνη (*Nerium oleander*).

Στα ρέματα απαντούν μια σειρά από είδη φυτεμένα από τον άνθρωπο, όπως λεύκες (*Populus alba*), ιτιές (*Salix alba*), πλατάνια (*Platanus orientalis*) κ.ά., όμως εκεί απαντούν και κάποια είδη σπάνια για το νησί όπως ο κισσός (*Hedera helix*) ή η μυρτιά (*Myrtus communis*), η οποία δεν εμφανίζεται ως αυτοφυές, πουθενά αλλού στο νησί. Κατά συνέπεια, η σημασία της βλάστησης της περιοχής, σε τοπικό επίπεδο, έγκειται

Ρεματιά στο Λυγερό με σχετικά πυκνή και ψηλή βλάστηση.

και στη συμμετοχή σε αυτήν φυτικών ειδών τα οποία απαντούν μόνο στην Απάνω Μεριά.

Συζήτηση, ανθρωπογενείς παρεμβάσεις και βλάστηση

Η βλάστηση στην περιοχή της Απάνω Μεριάς, αλλά και στο υπόλοιπο τμήμα του νησιού είναι προφανώς προσαρμοσμένη στο ξηρικό μεσογειακό κλίμα. Πολλά από τα φυτικά είδη της περιοχής είναι σκληρόφυλλα, με παχιά δερματώδη φύλλα, είτε φέρουν μικρά σε μέγεθος φύλλα ή ακόμη και φύλλα καλυμμένα με πυκνό τρίχωμα.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, όπως και ο εποχικός διμορφισμός των φύλλων, συμβάλλουν στη μείωση της διαπνοής κατά τη θερμή και ξηρή θερινή περίοδο, μειώνοντας τις απώλειες σε νερό. Η υπεροχή των θερόφυτων στη χλωρίδα του νησιού με ποσοστό συμμετοχής 51,41% (Σαρλής, 1994), αντικατοπτρίζει ακριβώς την προσαρμογή της χλωρίδας στην παρατεταμένη θερινή περίοδο.

Πέραν των κλιματικών συνθηκών, η εικόνα της βλάστησης της Απάνω Μεριάς είναι αποτέλεσμα και της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή, που χρονολογείται τουλάχιστον από την 3η χιλιετία π.Χ. Ένδειξη επίσης της έντονης ανθρωπογενούς επίδρασης αποτελούν και τα απομεινάρια των αναβαθμίδων που ακόμη και σήμερα είναι ορατά σε πολύ μεγάλο μέρος των πλαγιών της Απάνω Μεριάς, δίνοντας μια εικόνα για την έκταση και ένταση των αγροτικών δραστηριοτήτων στο παρελθόν. Η δημιουργία και καλλιέργεια των αναβαθμίδων προκάλεσε μια μεγάλη αλλαγή στη βλάστηση της περιοχής, αλλάζοντας την κατανομή των φυτικών ειδών στο χώρο.

Σύμφωνα, βέβαια, με τους *Snogerup et al.* (2006) μια τέτοιου είδους αγροτική δραστηριότητα δεν σημαίνει ότι κατ' ανάγκη προκάλεσε μεγάλες μεταβολές στη σύνθεση των ειδών σε τοπικό επίπεδο. Πολλά από τα φυτικά είδη που «εκδιώχθηκαν», βρήκαν καταφύγιο σε κοντινές βραχώδεις θέσεις, ακατάλληλες για γεωργική εκμετάλλευση ή ακόμη και ανάμεσα στις πέτρες των ξερολιθιών των αναβαθμίδων.

Τα είδη αυτά λόγω της γειννιάσής τους με τις καλλιεργούμενες εκτάσεις ήταν, τις περισσότερες φορές, προστατευμένα από τη βόσκηση. Επίσης, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αποτελούν έναν από τους ανθρωπογενείς βιοτόπους, όπου φύονται ως ζιζάνια ένας σημαντικός αριθμός ειδών, τα περισσότερα εκ των οποίων είναι αλλόχθονα.

Η μετάβαση από την παραδοσιακή καλλιέργεια στη μηχανική, η χρήση φυτοφαρμάκων, η αλλαγή στη χρήση γης και ο περιορισμός των αγροτικών εκτάσεων απειλούν με εξαφάνιση αυτήν την κατηγορία των φυτών που, εκτός της σημασίας τους στη βιοποικιλότητα, έχουν και ιστορική αξία. Καθόλου τυχαία μάλιστα, από τα φυτικά είδη που περιλαμβάνονται στο δίτομο «Βιβλίο Ερυθρών Δεδομένων των Σπάνιων και Απειλούμενων Ειδών της Ελληνικής Χλωρίδας» (Φοίτος Δ. et al., 2009b), το μοναδικό είδος που απαντά και στη Σύρο είναι το *Leontice leontopetalum* subsp. *leontopetalum*. Ένα αγροφυτικό είδος, ζιζάνιο των σιταγρών και της αρόσιμης γης, το οποίο χαρακτηρίζεται ως τρωτό, διατρέχει δηλαδή, υψηλό κίνδυνο εξαφάνισης στη φύση.

Narcissus tazetta - Φιορέτα, κρινάκι είναι ένα από τα χαρακτηριστικότερα φυτικά είδη των ανθρωπογενών βιοτόπων της περιοχής.

Sternbergia lutea

Σε αντίθεση με τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική για είδη τα οποία βρίσκονταν σε βοσκοτόπια με έντονη βόσκηση και όπου εφαρμόζονταν η πρακτική του καψίματός τους.

Στις περιοχές αυτές παρατηρείται η αποψίλωση της όποιας δενδρώδους και θαμνώδους βλάστησης, ώστε να αντικατασταθεί από χαμηλή και κατάλληλη για κτηνοτροφία βλάστηση.

Η αλλαγή της χρήσης γης από αγροτική σε κτηνοτροφική, σε συνδυασμό με το περιοδικό και εκτεταμένο κάψιμο των εκτά-

σεων αυτών, κυρίως σε παλαιότερους χρόνους, είχε αρνητικό αντίκτυπο στη βλάστηση μειώνοντας τον αριθμό των ειδών που συμμετείχαν σε αυτή και, κατά συνέπεια, υποβαθμίζοντάς την.

Ανάλογα με την ένταση των ανθρωπογενών παρεμβάσεων και τις επικρατούσες κλιματικές συνθήκες, τέτοιου είδους δραστηριότητες μπορούν, εν τέλει, να οδηγήσουν στο στάδιο του γυμνού εδάφους ή όπως γλαφυρά περιγράφει ο Καπετάνιος (2010), στην «αποστέωση της γης και τη βραχοποίησης της».

Hymenonema graecum

Μέσα σε αυτές τις λίγες σελίδες έγινε μια προσπάθεια να παρουσιαστούν κάποια βασικά στοιχεία της βλάστησης της Απάνω Μεριάς, όσο το δυνατόν συντομότερα και κατανοητά.

Η περαιτέρω μελέτη της επίδρασης της ανθρώπινης παρουσίας στη βλάστηση και τη χλωρίδα της Απάνω Μεριάς, της ιστορίας της βλάστησης της περιοχής, όπως φυσικά και η συνέχιση της μελέτης της χλωρίδας της είναι πολύ σημαντικές παράμετροι για την κατανόηση της φυσιογνωμίας της περιοχής ως ένας χώρος συμβίωσης και αλληλεπίδρασης του ανθρώπου και της φύσης, μέσα στη διαδρομή των χιλιετιών.

Είναι ένα θεμελιώδες κομμάτι γνώσης, που θα πρέπει να κατέχουμε στην όποια προσπάθεια προστασίας της περιοχής, καθώς η προστασία της φύσης και συνεπακόλουθα η διατήρηση της βιοποικιλότητας είναι πολύ

Eruca vesicaria - Άγρια ρόκα.

σημαντική, όμως δεν είναι κάτι απλό. Είναι αντικείμενο διαχείρισης και όταν αναφερόμαστε στη διαχείριση του περιβάλλοντος, τότε μιλάμε για μια πολύ δύσκολη δράση που βασίζεται σε μια πληθώρα, φυσικών, κοινωνικών και ιστορικών παραμέτρων.

Διαχείριση σημαίνει ότι γνωρίζουμε τι έχουμε, το πού θέλουμε να φτάσουμε και ότι διαθέτουμε τα μέσα για την επίτευξη των στόχων που τέθηκαν, δηλαδή διαθέτουμε την κατάλληλη επιστημονική τεκμηρίωση, κατάλληλες μεθοδολογίες προσέγγισης και υλοποίησης των διαχειριστικών σχεδίων, επαρκείς πόρους και λαϊκή συναίνεση ως προς τους στόχους αυτούς.

Βεβαίως, η προστασία της φύσης δεν είναι μόνο θέμα των αρμόδιων επιστημόνων· η διατήρηση του βιολογικού μας πλούτου αφορά ολόκληρη την κοινωνία και θα πρέπει να γίνει έγνοια όλων μας. ■

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Η.Ν. 1985. *Δασική Φυτοκοινωνιολογία*. Εκδόσεις ΓΙΑΧΟΥΔΗ, Θεσσαλονίκη.
- Απλαδά, Ε. 2005. *Σπάνια και Ενδημικά Φυτά Εθνικού Δρυμού Πάρνηθας*. Περιφέρεια Αττικής, Δασαρχείο Πάρνηθας, Αθήνα.
- Βώκου, Δ. 2005. Ελληνικό περιβάλλον και προστασία της βιοποικιλότητας. Βιοποικιλότητα και φυσική κληρονομιά στο Αιγαίο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Θεόφραστος 2000»*, Αθήνα: σελ. 279-296.
- Γεννάδιος, Γ.Π. 1914. *Λεξικόν Φυτολογικόν*. (επανεκδοση, 2005) Δαμιανός, Αθήνα.
- Γεωργίου, Κ., & Δεληπέτρου, Π. 2005. Τα νησιά του Αιγαίου στο Ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο «ΦΥΣΗ 2000». Βιοποικιλότητα και φυσική κληρονομιά στο Αιγαίο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Θεόφραστος 2000»*, Αθήνα: σελ. 197-212.
- Γρίσπος, Π. 1973. *Δασική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Αυτοτελείς εκδόσεις της Υπηρεσίας Δασικών Εφαρμογών και Εκπαιδεύσεως, Υπουργείου Γεωργίας, Αθήνα.
- Καμάρη, Γ. 2005. Βιοποικιλότητα του γένους *Fritillaria* L. (Liliaceae) στην περιοχή του Αιγαίου. Βιοποικιλότητα και φυσική κληρονομιά στο Αιγαίο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Θεόφραστος 2000»*, Αθήνα: σελ. 149-160.
- Καπετανίος, Α.Β. 2010. Τα Δένδρα που Αγαπούμε τα Πληγώνουμε!.. στο: *Φιλιππότης [επιμेल.]*, *Ημερολόγιο του Αρχιπελάγους*. Αθήνα.
- Μπάουμαν, Έ. 1999. *Η ελληνική χλωρίδα στο μύθο, στην τέχνη, στη λογοτεχνία*. Μετάφραση: Μπρούσαλης, 2η εκδ., Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης.
- Ντάφης, Σ. 2010. Τα δάση της Ελλάδας. Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη.
- Σαρλής, Γ.Π. 1994. Τα Φυτά της Σύρας, *Συριανά γράμματα*, σελ. 99-213. Έκδοση των *Συριανών γραμμάτων*, Νέο Ψυχικό.
- Φοίτος Δ., Κωνσταντινίδης Θ., & Καμάρη, Γ. [επιμेल.]. 2009α. *Βιβλίο Ερυθρών Δεδομένων των Σπάνιων και Απειλούμενων Ειδών της Ελληνικής Χλωρίδας*. Τόμος 1 (Α-Δ), Ελληνική Βοτανική Εταιρεία, Πάτρα.
- [επιμελ.]. 2009β. *Βιβλίο Ερυθρών Δεδομένων των Σπάνιων και Απειλούμενων Ειδών της Ελληνικής Χλωρίδας*. Τόμος 2 (Ε-Ζ), Ελληνική Βοτανική Εταιρεία, Πάτρα.
- Delforge, P. 2006. *Orchids of Europe, North Africa and the Middle East*. Timber Press, Portland, USA.
- Dimopoulos, P., Raus, T., Bergmeier, E., Constantinidis, T., Iatrou, G., Kokkini, S., Strid, A., & Tzanoudakis, D. 2013. *Vascular plants of Greece: An annotated checklist*, Berlin: Botanischer Garten und Botanisches Museum Berlin - Dahlem; Athens: Hellenic Botanical Society, Englera 31.
- Fielding, J., & Turland, N.J. 2005. *Flowers of Crete*. Board of Trustees of the Royal Botanic Gardens, Kew, UK.
- Lafranchis, T., & Sfikas, G. 2009. *Flowers of Greece*. 1st ed., Vol. 1, DIATHEO, Greece.
- Polunin, O. 1987. *Flowers of Greece and the Balkans, a field guide*. Oxford University Press, New York.
- Snogerup, S., Snogerup, B., Stamatiadou, E., Bothmer, R.V., & Gustafsson, M. 2006. Flora and vegetation of Andros, Kiklahdes, Greece. *Annales Musei Goulandris, Vol. 11*: 85-270 p.p.
- Strid, A. 2016. *Atlas of the Aegean flora*. Part 2: Maps. Botanic Garden and Botanical Museum Berlin, Freie Universität Berlin, Englera 33(2), Berlin.
- Tournefort, J.P. 1717. *Ταξίδι στην Κρήτη και τις Νήσους του Αρχιπελάγους*. Μετάφραση: Απέργης & Απέργη, (Επανεκδοση 2003) Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

ΠΑΝΙΔΑ ΣΤΗΝ ΑΠΑΝΩ ΜΕΡΙΑ

μια επικαιροποίηση

του Αχιλλέα Δημητρόπουλου

Σ

την Απάνω Μεριά, στο μονοπάτι από τον Κάμπο προς τα Γράμματα, δύο γερμανόφωνοι Ελβετοί πεζοπόροι έχουν σταθεί και σχολιάζουν μία επιγραφή-επίκληση προς τον θεό που γεννήθηκε στην κοντινή Δήλο:

Θεέ Απόλλωνα,
βοήθησε τους Έλληνες
να ξαναβρούν το δρόμο τους.

Στο δρόμο προς τα Γράμματα εκπλήσσομαι ευχάριστα συναντώντας κάθε τόσο περιπατητές εκεί όπου κατά τη δεκαετία του 1980, άλλοτε μοναχός κι άλλοτε με τη συντροφιά του Δημήτρη Βαρθαλίτη, είχα συλλέξει υλικό για τα άρθρα μου στο περιοδικό *Συριανά γράμματα*. Έχουν περάσει δεκαοχτώ χρόνια από τότε που κυκλοφόρησε το 43^ο και τελευταίο τεύχος του περιοδικού και παρά την ύπαρξη του Διαδικτύου φαίνεται ότι λείπει-και χρειάζεται-μία πηγή πληροφοριών, ένα έντυπο ίσως, όπου κάθε ενδιαφερόμενος θα μπορεί να βρει συγκεντρωμένα όλα τα θέματα που αφορούν τη Σύρο και την ιστορία της, τη λαογραφία, τη λογοτεχνία, τις καλές τέχνες... και τη φυσική ιστορία, βεβαίως. Το περιοδικό *Συριανά γράμματα* κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του είχε καινοτομήσει δημοσιεύοντας επανειλημμένα άρθρα για τη φύση στην Απάνω Μεριά (τεύχος 16) και την πανίδα (τεύχη 5, 7, 9, 12, 16, 18, 23-24, 29, 32 και 37). Τα τεύχη εκείνα έτυχαν ιδιαίτερα καλής υποδοχής από τους αναγνώστες στη Σύρο και όχι μόνο, και με ιδιαίτερη ικανοποίηση είχα διαπιστώσει ότι ενέπνευσαν αντίστοιχες προσπάθειες στη Μύκονο και αλλού, συμβάλλοντας στην ευαισθητοποίηση του κοινού.

Ο Αχιλλέας Δημητρόπουλος ερευνά από το 1970 την πτηνοπανίδα και την ερπετοπανίδα.

Μέρουπας ή Γαλαζοκότσουφας, *Monticola solitarius*, πάνω στον τρούλο του Αγίου Νικολάου του Φτωχού. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Η Απάνω Μεριά είναι η ψυχή της Σύρου

Σ' αυτή συναντώνται μερικές από τις αρχαιότερες μαρτυρίες ανθρωπίνης παρουσίας πάνω στο νησί, αυτά τα άγονα εδάφη έθρεψαν για ολόκληρους αιώνες τους Συριανούς, αυτές οι ξερές βουνοκορφές θα θυμίζουν έναν παλιό και διαφορετικό τρόπο ζωής, όταν ολόκληρη η Σύρος θα έχει κατοικηθεί πυκνά. Αυτές οι κορφές θα μας θυμίζουν από πού ερχόμαστε.

Καμιά αναφορά στο φυσικό περιβάλλον, τη φύση ενός τόπου, δεν μπορεί να είναι πλήρης, αν δεν περιλαμβάνει και την πανίδα, δηλαδή τα είδη των ζώων που συναντώνται στο συγκεκριμένο τόπο.

Για πολλά χρόνια στη χώρα μας ο τομέας αυτός, όπως και οι υπόλοιπες φυσικές επιστήμες, παρέμενε ελάχιστα γνωστός, χαμηλά στην αξιολογική βαθμίδα ως «υποδεέστερος» τάχα, κι όμως τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος είναι εκείνα που καθορίζουν το τοπίο, τη φυσιογνωμία της χώρας.

Αυτά είναι η χώρα: αυτά προϋπήρξαν του ανθρώπου και του επέτρεψαν να εγκατασταθεί σε συγκεκριμένες περιοχές και να αναπτύξει εκεί τον πολιτισμό που ανέπτυξε: έναν πολιτισμό εμπνευσμένο και βαθύτατα επηρεασμένο από τα στοιχεία του περιβάλλοντος.

Η θεότητα με τα φίδια από τη μινωική Κρήτη, ο Μινώταυρος και οι άγριοι ταύροι *Bos primigenius* που διασώζονταν ακόμη-όπως και λιοντάρια-στον ελληνικό χώρο, το γαλάζιο πουλί της Κνωσού, τα δελφίνια και οι πάνθηρες της Δήλου και αναρίθμητα άλλα παραδείγματα συνδέουν με υπέροχο τρόπο την πανίδα του ευρύτερου ελληνικού χώρου με τα ανώτερα δημιουργήματα του ανθρώπου σ' αυτό το κομμάτι του κόσμου· πρόκειται για αρχέτυπα σύμβολα του συνολικού υποσυνείδητου. Δεν χωράει λοιπόν αμφιβολία ή επιφύλαξη όταν μιλάμε για την αξία της πανίδας, αξία περιβαλλοντική, πολιτισμική και επιστημονική· δεν αναρωτιόμαστε πλέον «γιατί να μιλήσουμε για φίδια, πουλιά και αγρίμια;... είναι τόσο σημαντικά;...»

Στις Κυκλάδες, ναι.

Όλα αυτά τα πλάσματα αποτελούν καθοριστικό μέρος της κυκλαδίτικης φυσικής κληρονομιάς, η οποία συνδέεται άμεσα με την άλλη, την υπόλοιπη, την πιο γνωστή και προφανή, τη βαριά ιστορική κληρονομιά αυτού του τόπου.

Τα νησιά μας δεν είναι μόνο γραφικές γωνιές, γαλάζια θάλασσα και ουρανός, επιτεύγματα του ανθρώπου. Είναι και κάτι που υπήρξε πολύ πριν τον άνθρωπο, κάτι που τον περιβάλλει μόνο σ' αυτά τα νησιά, κάτι που οι ξένοι επισκέπτες αξιολογούν περισσότερο από εμάς τους ίδιους. Αυτό το κάτι του φυσικού περιβάλλοντος στις Κυκλάδες υποχωρεί, περιορίζεται και σιγά-σιγά εξαφανίζεται, χάνεται· και μαζί του χάνεται και η ταυτότητα του τόπου. Ο μόνος τρόπος να διασώσουμε και να διατηρήσουμε ό,τι απομένει περνάει μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης, της διαφώτισης και της ευαισθητοποίησης· δεν μπορείς να προστατέψεις κάτι που δεν γνωρίζεις ή νομίζεις ότι γνωρίζεις, αλλά μονάχα αποσπασματικά και στερεότυπα.

Ερευνητές της φύσης, άλλοτε και τώρα

Ο Όμηρος θεωρείται η αρχαιότερη πηγή πληροφοριών για την ελληνική φύση, αλλά οι πρώτες καταγεγραμμένες πληροφορίες για την πανίδα του ελληνικού χώρου και της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου μας έχουν παραδοθεί από τον κορυφαίο Αριστοτέλη (Στάγειρα, Χαλκιδική 384 π.Χ.-Χαλκίδα 322 π.Χ.), ο οποίος αφ' ενός κατέγραψε τις αναρίθμητες προσωπικές παρατηρήσεις του και αφ' ετέρου συγκέντρωσε τεράστιο όγκο πληροφοριών, ουσιαστικά σχεδόν όλες τις σχετικές γνώσεις (αλλά και δοξασίες, πεποιθήσεις και θρύλους) που επικρατούσαν στην εποχή του και μερικές εξακολουθούν να ισχύουν, μολοντί λανθασμένες, ακόμα και στις μέρες μας.

Μεγαλόσωμη Οχιά *Vipera ammodytes*. Τα θηλυκά, όπως αυτό εδώ, έχουν καφετίες αποχρώσεις, ενώ τα αρσενικά είναι πιο γκριζα. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Το τιτάνιο αυτό έργο παρουσιάζεται με τη μορφή μιας σειράς πραγματειών που ανάγονται στη σφαίρα των θετικών επιστημών και μάλιστα της Βιολογίας.

Στην ενότητα «*Τῶν περί τὰ ζῷα ἱστοριῶν*» μεταξύ άλλων δεδομένων γίνεται περιγραφή 540 ειδών ζώων και, το σημαντικότερο, για πρώτη φορά ο Αριστοτέλης επιχειρεί να κατατάξει τα ζωντανά πλάσματα διατυπώνοντας ένα πρωτογενές σύστημα ταξινόμησης με βάση τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους.

Πρόκειται για κορυφαία πράξη Φυσικής Ιστορίας από το κύρος της οποίας ο Αριστοτέλης μπορεί να κριθεί, να συγκριθεί και να θεωρηθεί δημιουργός και «πατέρας» αρκετών κλάδων των βιολογικών επιστημών, με πρώτη τη Ζωολογία, καθώς και τη Συστηματική ή Ταξινομία, δηλαδή την θεωρία και πρακτική που χρησιμοποιούν οι βιολόγοι για να κατατάξουν τα έμβια όντα.

Ο Νίκανδρος ο Κολοφώνιος (από την Κλάρο της Κολοφώνος στην Ιωνία, σημερινό Değirmendere) μεταξύ του 200 και του 130 π.Χ. προχώρησε περισσότερο, με την έννοια ότι επέλεξε να μη περιλάβει στο έργο του δοξασίες, πεποιθήσεις και θρύλους, όπως ο ευρυμαθής και πολυμερέστατος Αριστοτέλης, αλλά προτίμησε να ξεχωρίσει τα πραγματικά δεδομένα και μόνο αυτά να καταγράψει, μαζί με ένα πλήθος από προσωπικές, ακριβείς και επιστημονικές παρατηρήσεις τις οποίες είχε κάνει, μολοντί ο ίδιος υπήρξε ποιητής μάλλον και γιατρός-θεραπευτής,

παρά φυσιοδίφης. Στο έργο του Θηριακά και Αλεξιφάρμακα επιχειρεί να περιγράψει όλα τα δηλητηριώδη φίδια της γεωγραφικής περιοχής, η οποία περιλαμβάνει τις χώρες που βρέχονται από την Ανατολική Μεσόγειο.

Οι σοφοί της Αρχαιότητας διατύπωσαν πολλούς από τους όρους που χρησιμοποιούνται σήμερα και τους συναντάμε ως επίσημη ορολογία στις σύγχρονες επιστήμες.

Τα **φρύγανα**-βοτανικός όρος που διατυπώθηκε για πρώτη φορά από το **Θεόφραστο** (Ερεσσός Λέσβου 371 π.Χ.-Αθήνα περίπου 287 π.Χ.)-είναι τα σκληρόφυλλα, αείφυλλα, ξυλώδη φυτά που χαρακτηρίζουν τα απολύτως υποβαθμισμένα οικοσυστήματα χωρίς δενδρώδη βλάστηση και τα οποία αποτυπώνουν-απεικονίζουν τον χαρακτήρα του μεσογειακού κλίματος και κατ' επέκταση του τοπίου.

Ο **Ηρόδοτος**, ο κατ' εξοχήν ιστορικός, περιηγητής και γεωγράφος (Αλικαρνασός 484 π.Χ.-Θούριοι 425 π.Χ.) αναφέρεται αρκετά συχνά στα ζώα των περιοχών που περιγράφει ή έχει επισκεφθεί, τα αντιμετωπίζει όμως περισσότερο ως χαρακτηριστικά αντιπροσωπευτικά στοιχεία του κάθε τόπου παρά ως αντικείμενα μελέτης.

Ήδη από τον 8^ο π.Χ. αιώνα οι αρχαίοι Έλληνες προσωποποιούν την αταξία, την έλλειψη μέτρου, την υπέρβαση των ορίων και την καταστροφή των ισορροπιών μεταξύ της φύσης και των ανθρώπων: είναι η Ύβρις, η βεβήλωση που συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία που ανατρέπουν την τάξη πραγμάτων, η Γαίας ατίμωσις, η παράβαση του θεϊκού νόμου τον οποίο ακολουθεί ολόκληρος ο αρχαίος κόσμος.

Τόσο στην αρχαία Ελλάδα των κλασικών αλλά και των ελληνιστικών χρόνων, όσο και στην ακμάζουσα Ρώμη και αργότερα στο Βυζάντιο, πολλά φωτισμένα πνεύματα στρέφουν το ενδιαφέρον τους στο φυσικό κόσμο και ασχολούνται λιγότερο ή περισσότερο με την πανίδα:

ο **Καλλίμαχος ο Κυρηναίος** (Κυρήνη, Β. Αφρική 311 π.Χ.-Αλεξάνδρεια Αιγύπτου 240 π.Χ.) ποιητής, επιγραμματοποιός και εκπρόσωπος της Αλεξανδρινής ποίησης έγραψε «Περί Ορνέων»· ο **Ηρόφιλος ο Χαλκηδόνιος** (Χαλκηδών 331 π.Χ.-Αλεξάνδρεια Αιγύπτου 280 π.Χ.), ο **Θεόκριτος ο Συρακούσιος** (315 π.Χ.-260 π.Χ.), ο **Ερασίστρατος ο Χίος** (Χίος 303 ή 304 π.Χ.-πιθανά 258 π.Χ.), ο **Κτησίας ο Κνίδιος** (Κνίδος Καρίας τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.), ο **Αθήναιος ο Ναυκρατίτης** (Ναύκρατις Αιγύπτου τέλη 2ου μ.Χ.-αρχές 3ου αι. μ.Χ.), ο **Ησύχιος ο Αλεξανδρεύς** (5ος αι. μ.Χ.), ο **Ευφρόνιος ο Χερσονησίτης** (221 π.Χ.- 204 π.Χ.) κ.ά.

Ο **Θέων ο Αλεξανδρεύς** (Αλεξάνδρεια Αιγύπτου περίπου 335 μ.Χ.-περίπου 405 μ.Χ.), ένας από τους τελευταίους μαθηματικούς, αστρονόμους και συγγραφείς της Ελληνιστικής Περιόδου, πατέρα της περίφημης νεο-

Αρσενικό Σιλιβούτι *Podarcis erhardii*, η πιο συνηθισμένη σαύρα στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

πλατωνικής φιλοσόφου και μαθηματικού Υπατίας (370 μ.Χ.-415 ή 416 μ.Χ.), τελευταίος διευθυντής της Βιβλιοθήκης της Αλεξανδρείας προτού αυτή καταστραφεί, συνέγραψε μεταξύ άλλων «*Σημεία και έξετάσεις τῶν πτηνῶν*» ή «*Περί τῶν σημείων τῶν πτηνῶν καὶ τῶν κραυγῶν τῶν ἱεράκων*».

Ο **Ησύχιος ο Αλεξανδρεύς** (5ος αι. μ.Χ.) αναφέρει ότι ένα ξενικό είδος, αφρικανικές φραγκόκοτες, εκρατούντο ως ιερά πουλιά μέσα στην Ακρόπολη.

Γιατροί-θεραπευτές, όπως ο **Γαληνός** (Πέργαμος 130 μ.Χ.-Ρώμη 216 μ.Χ.) έγραψαν επίσης για την πανίδα, όμως ένας πραγματικός φυσιοδίφης, ο **Πλίνιος ο Πρεσβύτερος-Γάιος Πλίνιος Σεκούνδος** (Novum Comum-Κόμο 23 μ.Χ.-Σταβίες, Καμπανία 25 Αυγούστου 79 μ.Χ.) στα ίχνη του **Αριστοτέλη**, συγκέντρωσε ένα μεγάλο μέρος από τις γνώσεις της εποχής του στο μνημειώδες έργο του Φυσική Ιστορία -*Naturalis Historia*-, μία αληθινή εγκυκλοπαίδεια για τη φύση αλλά και για την τέχνη, όταν αυτή η τελευταία συνδέεται με την πρώτη ή εμπνέεται από αυτή.

Η σύνδεση της φύσης με την τέχνη, και μάλιστα από έναν πρωτοπόρο των θετικών επιστημών, αποτελεί κλασική τοποθέτηση και κατευθυντήρια αρχή για τους μιμητές και οπαδούς του, για την κρατούσα αντίληψη και για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Η φύση -και συνακόλουθα και η πανίδα- έχει αξία γιατί τρέφει την τέχνη.

Μεταξύ του 8^{ου} και του 13^{ου} αιώνα σημειώνεται ανάπτυξη του ενδιαφέροντος προς την κατεύθυνση των βιολογικών επιστημών, με αρκετούς φυσιοδίφες που προέρχονται από τον μουσουλμανικό κόσμο.

Ο **Αλβέρτος ο Μέγας** (Λάουνινγκεν, Γερμανία, περίπου 1200 μ.Χ.-Κολωνία 15 Νοεμβρίου 1280 μ.Χ.), θεολόγος και φιλόσοφος, άγιος της Ρωμαιο-καθολικής εκκλησίας, ο επικαλούμενος *Doctor Universalis*-διδάσκαλος πασών των επιστημών-στο έργο του *De animalibus libri XXVI* συνδυάζει δικές του παρατηρήσεις με αποσπάσματα από τα έργα του **Αριστοτέλη** και άλλων σοφών της Αρχαιότητας.

Από τον **Αριστοτέλη** («*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*») μαθαίνουμε ότι «στη Θράκη, που κάποτε την έλεγαν Κεδρίπολη, οι άνθρωποι κυνηγούν πουλιά στους βάλτους με τη βοήθεια γερακιών». Αυτή είναι μία από τις πρώτες μαρτυρίες της τέχνης αυτής, που θα διαδοθεί σε ολόκληρη την Ευρασία ως ευγενές άθλημα των αξιωματούχων ανωτέρων βαθμίδων. Η διάδοση της ιερακοθηρίας –δηλαδή του κυνηγιού με τη χρησιμοποίηση εκπαιδευμένων γερακιών και αετών– από την Κεντρική Ασία όπου σήμερα βρίσκονται περιοχές που ανήκουν στη Ρωσία, το Καζακστάν, την Κίνα και τη Μογγολία, αλλά και από την Μέση Ανατολή, από την Αραβική Χερσόνησο μέχρι την Ιορδανία, στο Βυζάντιο και από εκεί στη Δύση κατά τις Σταυροφορίες, υπήρξε αφορμή για να μελετηθούν και να καταγραφούν τόσο η μορφολογία και η φυσιολογία, όσο και η συμπεριφορά των αρπακτικών πουλιών.

Στο Βυζάντιο, ειδικότερα, κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας των Παλαιολόγων, με εντολή του **Μιχαήλ Παλαιολόγου** στον ιατρό του **Δημήτριο Κωνσταντινοπολίτη** ή **Πεπαγωμένον** εκδίδεται, το 1270, το κορυφαίο σύγγραμμα «*Ίερακοσόφιον ἢ περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς τε καὶ θεραπείας*», καθώς και «*Τὸ Ὀρνεοσόφιον ἀγροικότερον*», όπου καταγράφονται τα μυστικά της τέχνης της εκπαίδευσης γερακιών και αετών. Διαδεδομένο, επίσης, ήταν και το εγχειρίδιο εκτροφής νεοσσών γερακιών «*Περὶ πούλλων ἱεράκων*».

Στη Δύση, το 13^ο αιώνα, συντάσσεται στη λατινική γλώσσα ένα περιβόητο σύγγραμμα, ύστερα από εντολή –ή και με συμμετοχή στη συγγραφή, αφού ενδεχομένως πρόκειται για δικό του έργο– του αυτοκράτορα της Γερμανίας **Φρειδερίκου Β'**, το εγχειρίδιο ιερακοθηρίας

De venatione cum anibus-«*Περὶ τῆς κυνηγεσίας μετὰ πτηνῶν*» (ἢ *De Arte venandi per aves*-«*Περὶ τῆς δι' ἀρπακτικῶν πτηνῶν κυνηγεσίας*»).

Από τον 6^ο αιώνα εμφανίζονται μεμονωμένοι ερευνητές που μεταξύ άλλων ασχολούνται και με την Ζωολογία, όπως ο **Γεώργιος Πισίδης**, αστρονόμος, ζωολόγος και βοτανολόγος που πίστευε στη σφαιρικότητα της Γης (6ος-7ος αιώνας), ο **Παύλος ο Αιγινήτης**, ιατρός, ζωολόγος και

Κατσουφράς ή χρυσόμυγα -Μεταξάδες τους έλεγε ο Μάρκος Βαμβακάρης. (φωτ. Κων. Καταγάς)

φαρμακολόγος (7ος αιώνας) και ο πιο γνωστός απ' όλους, ο **Μανουήλ Φιλής**, ποιητής, ζωολόγος και συγγραφέας (περίπου 1275-1345).

Ο **Ιωάννης Τζέτζης**, γνωστός και ως **Ισαάκ ή Ισαάκος Τζέτζης** (Κωνσταντινούπολη 1110 μ.Χ.-1180 μ.Χ.), Βυζαντινός λόγιος, ποιητής και συγγραφέας, στο έμμετρο έργο του κάνει αναφορές στο φυσικό κόσμο.

Αλλά και στη Δημόδη Βυζαντινή Λογοτεχνία εντοπίζονται δείγματα γνώσεων Ζωολογίας, όπως στο μεσαιωνικό ποίημα «*Πουολόγος*» του 14^{ου} αιώνα, στο οποίο κατά την ανθρωποκεντρική αντίληψη του Αισώπου και των πολυάριθμων μιμητών του χρησιμοποιούνται πουλιά για να εκφραστούν και να περιγραφούν ανθρώπινες καταστάσεις.

Ο **R. Chandler**, περίπου το 1764-66, αναφέρει ότι έλαβε μέρος σε κυνήγι με εκπαιδευμένα γεράκια στις πλαγιές του Υμηττού.

Κατά τη διάρκεια του 17^{ου}, του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τις φυσικές επιστήμες και εκδηλώνεται με την οργάνωση αποστολών που έχουν σκοπό την πραγματοποίηση νέων ανακαλύψεων και την αναζήτηση νέων εμπορικών δρόμων, αλλά και σφαιρών επιρροής των ισχυρών κρατών. Βασιλείς και αυτοκράτορες, ανώτατοι αξιωματούχοι και τυχοδιώκτες κάθε λογής επιδίωκαν να αποκτήσουν εξουσία και πλούτη ξεκινώντας για να εξερευνηθούν νέες γαίες, ενώ παράλληλα επιδίδονται στην καταγραφή: περιγράφουν συλλήβδην γεωγραφικά, αρχαιολογικά, λαογραφικά και άλλα ετερόκλητα δεδομένα κι ανάμεσα σ' αυτά και ασυνήθιστα πλάσματα που ζουν στα

μέρη εκείνα. Ο χαρακτήρας των αποστολών εκείνων δεν διέφερε από τις κλασικές εξερευνησεις και τα ελληνικά νησιά παρουσίαζαν, τότε, εικόνα πολύ διαφορετική. Σύντομα οι Κυκλάδες αποκτούν φήμη εξαιρετικά ενδιαφέροντος προορισμού, από τους πιο ενδιαφέροντες στην Ευρώπη, όσον αφορά τις φυσικές επιστήμες.

Η πρώτη απόπειρα συστηματικής καταγραφής της πανίδας γίνεται στα χρόνια της νεοσύστατης Ελλάδας, μεταξύ του 1832 και του 1836, από Γάλλους, οι οποίοι επισκέπτονται την Πελοπόννησο κατά την «Επιστημονική αποστολή του Μορέως». Τα αποτελέσματα της αποστολής αυτής δημοσιεύονται σε ένα μνημειώδες σύγγραμμα που τυπώνεται στο Παρίσι το 1833. Κλασικές παραμένουν οι εργασίες των ερευνητών του 19^{ου} αιώνα: γερμανόφωνοι οι περισσότεροι, ανακαλύπτουν «μία άλλη Ελλάδα».

Το 1858, ένας Γερμανός γιατρός μόνιμος κάτοικος Σύρου, ο *Dr. Erhard*-γνωρίζουμε μόνο το επώνυμο, όχι και το όνομά του-δημοσιεύει έναν κατάλογο των πουλιών που έχουν παρατηρηθεί στις Κυκλάδες το χειμώνα ή κατά τις μεταναστεύσεις. Το όνομα του *Erhard* θα διασωθεί ως τις μέρες μας έχοντας δοθεί στην επιστημονική ονομασία της πιο συνηθισμένης μικρής σαύρας των Κυκλάδων-*Podarcis erhardii*-Σιλιβούτι -.

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα ξεχωρίζουν δύο πρωτοπόροι ζωολόγοι, στο έργο των οποίων ιδιαίτερη θέση έχουν οι Κυκλάδες: ο *Dr. Theobald Johannes Krüper* (1829-1917) επιμελητής και διευθυντής του Ζωολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου της Αθήνας, το οποίο ο *Krüper* εμπλούτισε εξαιρετικά με σπάνια και εξωτικά είδη, και ο *Otmar Reiser* (1861-1936) επιμελητής Φυσικής Ιστορίας στο Εθνικό Μουσείο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στο Σεράγεβο, ο οποίος στον τρίτο τόμο του μνημειώδους έργου του *Ornis Balcanica. Part III. Greece and the Greek Islands except Crete* καλύπτει από ορνιθολογική άποψη τον ελληνικό χώρο και τα νησιά ως τμήμα της ευρύτερης Βαλκανικής Χερσονήσου. Εξετάζοντας τα γραφόμενά του, στη σημερινή εποχή, δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε ότι τότε, το 19^ο αιώνα, οι συνθήκες ήταν τόσο διαφορετικές και υπήρχαν μόνιμα ή έφταναν ως τις Κυκλάδες ορισμένα από τα είδη που αναφέρονται.

Το Ζωολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών που αναφέρθηκε πιο πάνω, το οποίο δημιουργήθηκε το 1858, θα αποτελέσει μέχρι το 1920 κέντρο μελέτης και έρευνας, ενώ οι πολύτιμες συλλογές του θα γίνουν για τους επιστήμονες του μέλλοντος μοναδική πηγή πληροφοριών για την κατάσταση της πανίδας στο ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

Στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα διαπιστώνεται αξιοσημείωτη δραστηριότητα με πρωτοβουλία του ζωολόγου *Νικολάου Γερμανού* (Βάβδος Χαλκιδικής 1864 - Θεσσαλονίκη 1935), δημιουργού του πρώτου ζωολογικού κήπου και ενυδρείου στη χώρα μας, εμπνευστή και ιδρυτή της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, ο οποίος μετέφρασε και επιμελήθηκε μία συνοπτική απόδοση του πολύτομου έργου *Brehms Tierleben* του κορυφαίου ζωολόγου *Alfred Edmund Brehm* (Unterrenthender 2/2/1829 - 11/3/1884), το οποίο κυκλοφόρησε με τον τίτλο «*Ο Βίος τῶν Ζῴων*» από τις εκδόσεις Ελευθερουδάκη το 1932 και παρέμεινε το μοναδικό βιβλίο για ζώα στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του '70, όταν τη θέση του παίρνει μία ακόμη μετάφραση-απόδοση της εγκυκλοπαίδειας «Ο θαυμαστός κόσμος των ζώων» μιας πλειάδας νέων Ισπανών επιστημόνων με επιμέλεια του φυσιοδίφη και παρουσιαστή ντοκιμαντέρ *Dr. Félix Rodriguez de la Fuente* (Poza de la Sal, Burgos, 14/3/1928-Shaktoolik, Αλάσκα, 14/3/1980). Οι πόλεμοι και οι δοκιμασίες της χώρας μας, από την ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897 μέχρι και το 1949, δεν αφήνουν περιθώρια για τίποτε άλλο πέρα από την επιβίωση, ανακόπτοντας την παραπέρα εξέλιξη των προσπαθειών που έγιναν ως τότε και εκμηδενίζοντας τις προϋποθέσεις για ουσιαστική έρευνα και γνώση της ελληνικής πανίδας. Ωστόσο, κατά το Μεσοπόλεμο σημειώνεται αξιόλογη ερευνητική δραστηριότητα στις Κυκλάδες. Το 1931, ένας από τους σημαντικότερους εμπειρογνώμονες ερπετολόγους του 20^{ου} αιώνα, ο Ελβετός *Hans Schweizer* (1891-1975) ανακαλύπτει στη Μήλο και στα γύρω νησιά τη μοναδική στον κόσμο Οχιά της Μήλου *Macrovipera schweizeri* και συνδέει το όνομά του τόσο με αυτή, όσο και με το Νερόφιδο της Μήλου *Natrix natrix schweizeri* και την Τρανόσαυρα της Μήλου *Lacerta trilineata hansschweizeri*, αφού οι επιστημονικές ονομασίες των ερπετών αυτών φέρουν το όνομα του ερευνητή.

Κλασικές παραμένουν οι εκτεταμένες εργασίες των *Buchholz, Cyrén, Stepánek, Werner* και *O. von Wettstein*, οι οποίοι στις αρχές και στα μέσα του 20^{ου} αιώνα ασχολήθηκαν συστηματικά για να μας παραδώσουν μερικά από τα πιο λεπτομερή στοιχεία για τα ερπετά στις Κυκλάδες. Την ίδια εποχή, δημοσιεύονται και οι σημαντικότερες εργασίες σχετικά με τα είδη των πουλιών που συναντώνται στα νησιά.

Το 1968, ο *Robert Mertens*, από τους διαπρεπέστερους Ευρωπαίους ερπετολόγους της εποχής εκείνης, περιέγραψε ένα ακίνδυνο κατάμαυρο φίδι από το νησί Γυάρο (Γιούρα), βορειοδυτικά της Σύρου. Η συστηματική κατάταξή του παρέμεινε αμφισβητούμενη και απροσδιόριστη για αρκετά χρόνια: ο *Mertens* το είχε θεωρήσει υποείδος Δεντρογαλιάς

Coluber gemonensis gyarosensis, ενώ στο παρελθόν είχε θεωρηθεί ότι αποτελεί ξεχωριστό είδος, *Coluber gyarosensis* (Mertens, 1968) και μόνο σχετικά πρόσφατα βρέθηκε ότι πρόκειται για απομονωμένο πληθυσμό του είδους *Hierophis viridiflavus* (Lacépède, 1789) και μάλιστα του υποείδους *Hierophis viridiflavus carbonarius* (Bonaparte, 1833) διαδεδομένου σε ολόκληρη την ιταλική χερσόνησο και τη Μάλτα, το οποίο φαίνεται ότι έχει εισαχθεί στη Γυάρο κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όταν το νησί είχε χρησιμοποιηθεί ως τόπος εξορίας· υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Σύλλας είχε φυλακίσει εκεί τους αντιπάλους του.

Από το 1980 και μετά διαπιστώνεται για πρώτη φορά μία στροφή της κοινής γνώμης απέναντι στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Η ευρύτατη διάδοση πληροφόρησης-και μάλιστα από τον υπόλοιπο κόσμο, όχι μόνο από τα στενά πλαίσια της χώρας-συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη μιας νέας στάσης απέναντι στη φύση. Όλο και περισσότεροι νέοι επιστήμονες, αλλά και ευαισθητοποιημένα άτομα και εμπειρογνώμονες από ολόκληρο το φάσμα των επιμέρους κλάδων της Βιολογίας, στρέφονται προς την έρευνα και την προστασία της πανίδας. Σε επιστημονικό επίπεδο, για πρώτη φορά η Ζωολογία, η Βοτανική και οι υπόλοιπες φυσικές επιστήμες δεν αντιμετωπίζονται ακαδημαϊκά ούτε εξετάζονται μεμονωμένα, αλλά σε συνάρτηση με τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ τους· η Οικολογία, ως ξεχωριστή επιστήμη πλέον, κερδίζει έδαφος, όπως και η Βιοχημεία, η Φυσιολογία και η Γενετική που έχουν άπειρες εφαρμογές, όπως για παράδειγμα στη διαμόρφωση νέων κριτηρίων ταξινόμησης των ειδών. Με την ίδρυση και τη λειτουργία ορνιθολογικής, ερπετολογικής και ζωολογικής εταιρείας, με τη διάδοση της παρατήρησης πουλιών στη φύση, με τη δράση εξειδικευμένων συλλόγων προστασίας συγκεκριμένων ειδών (Μεσογειακή Φώκια, θαλάσσιες χελώνες, κητώδη, Αρκούδα) διαμορφώνεται μία ευμενέστερη πραγματικότητα που επιτρέπει περισσότερη αισιοδοξία για την προστασία της φύσης σ' αυτή τη χώρα.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η «Οδηγία περί Βιοτόπων» στην οποία ενσωματώνεται και η «Οδηγία για την Ορνιθοπανίδα» προβλέπει τη σύσταση ενός πανευρωπαϊκού δικτύου περιοχών σημαντικών για τη διατήρηση της φυσικής κληρονομιάς της ηπείρου.

Οι περιοχές αυτές ονομάζονται «Ειδικές Ζώνες Διατήρησης» και όλες μαζί συναποτελούν το δίκτυο «Φύση 2000»-*Natura 2000*-στόχος του οποίου είναι η διασφάλιση του φυσικού περιβάλλοντος στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ελλάδα, με τόσες σημαντικές περιοχές και τόσα σπάνια είδη, με περίπου 3.000 μικρά και μεγάλα νησιά, έχει τεράστια σημασία στα πλαίσια αυτού του δικτύου.

Βάτραχος, *Pelophylax* sp. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

Η πανίδα της Σύρου

Αμφίβια

Τα Αμφίβια είναι η πρώτη κατηγορία Σπονδυλωτών-ζώων με σπονδυλική στήλη-που πέρασαν από το υγρό στοιχείο και την υδρόβια διαβίωση στη στεριά και στη χερσαία διαβίωση. Μολονότι μπορούν να ζήσουν και στην ξηρά, τα Αμφίβια γεννάνε αυγά μέσα σε γλυκό νερό και για να αναπαραχθούν εξαρτώνται απόλυτα από την ύπαρξη επιφανειακών υδάτων. Τα περισσότερα είδη Αμφιβίων κατά τη διάρκεια της ζωής τους περνούν από δύο διαφορετικά στάδια: ένα υδρόβιο στάδιο ως γυρίνοι και ένα χερσαίο στάδιο ως ενήλικα άτομα. Τα Αμφίβια που ζουν σήμερα διαχωρίζονται σε τρεις τάξεις:

Άνουρα, Ουροδελή ή Ουρόδηλα (= δηλώνω + ουρά) και Άποδα ή Γυμνόφεις. Στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα 15 είδη Άνουρα (Βάτραχοι και Φρύνοι) και 7 Ουροδελή (Σαλαμάνδρες και Τρίτωνες).

Στη Σύρο έχουν βρεθεί στο παρελθόν δύο είδη Άνουρων: ένας Βάτραχος και ένας Φρύνος, τα οποία σήμερα απειλούνται με εξαφάνιση.

Τα Αμφίβια είναι εξαιρετικά ευαίσθητα σε περιβαλλοντικές υποβαθμίσεις, όπως η ρύπανση των υδάτων και μπορούν να θεωρηθούν ως δείκτες των συνθηκών που επικρατούν σε ένα οικοσύστημα. Η παρουσία τους υποδη-

λώνει καλή κατάσταση του συγκεκριμένου οικοσυστήματος.

Οικογένεια *Bufo*nidae

Πράσινος Φρύνος *Pseudepidalea viridis* (Laurenti, 1768)

Μέχρι τη δεκαετία του 1980 υπήρχαν στη Σύρο πολλές περιοχές, στις οποίες ζούσαν μεγάλοι πληθυσμοί αυτού του είδους, το οποίο αναπαράγονταν σε στέρνες και δεξαμενές άρδευσης σε ολόκληρο το νότιο τμήμα του νησιού (Βήσσας, Φοίνικας, Γαλησσάς, Μέγας Γιαλός-Τσαπατσούπα-, Ποταμός στο Κίνι) και σε φυσικούς υγροτόπους, όπως εποχιακούς χειμάρρους, εκβολές χειμάρρων και υγρά λιβάδια (Φοίνικας, Γαλησσάς, Λαζαρέτα, Στρατόπεδο) ακόμη και μέσα στην Ερμούπολη (αλούλλιο Αγίου Νικολάου, κηπάριο πλατείας Τσιροπινά, εκβολές χειμάρρων Ρώπακα, Ταλάντων και Λαλακιά). Σήμερα επιβιώνουν οριακά δύο μικροί πληθυσμοί στο νότιο τμήμα του νησιού, ενώ η κατάσταση των πληθυσμών στην Απάνω Μεριά χρειάζεται διερεύνηση.

Όπως όλοι οι φρύνοι, έχει δέρμα με πολλές αποφύσεις σαν κρεατοελιές και παρώτιους αδένες στο πίσω μέρος του κεφαλιού, οι οποίοι παράγουν τοξίνη (μπουφοτοξίνη, από την λατινική επισημονική ονομασία *Bufo* = φρύνος). Φτάνει τα 10 cm σε μήκος και έχει κρυπτικό χρωματισμό: ένα μωσαϊκό από πράσινα σχέδια

με σκουρότερο περίγραμμα σε ασπρουδερό φόντο.

Τα θηλυκά είναι μεγαλύτερα από τα αρσενικά και έχουν μερικά κόκκινα στίγματα ανάμεσα στα υπόλοιπα σχέδια.

Σε σύγκριση με άλλα είδη Αμφιβίων, αυτός ο φρύνος μπορεί να ζήσει σε ξηρές, άνυδρες περιοχές, αλλά χρειάζεται επιφανειακά νερά για να αναπαραχθεί.

Όταν τελειώνει η εποχή της αναπαραγωγής μπορεί να βρεθεί μακριά από το νερό, αφού μετακινείται σε μεγάλες αποστάσεις, μέχρι και 5 χιλιόμετρα από τα συνηθισμένα του σημεία. Δραστηριοποιείται κατά το σούρουπο και σε ολόκληρη τη διάρκεια της νύχτας, την άνοιξη και τη μέρα.

Συχνά τον βλέπουμε κοντά σε αναμμένα φώτα, όπου παραμονεύει νυχτοπεταλούδες και άλλα ιπτάμενα έντομα, αράχνες, σαρανταποδαρούσες, μυρμήγκια, γαιοσκώληκες και άλλα ασπόνδυλα. Τη νύχτα, επίσης, ακούγεται το κάλεσμά του. Δεν κοάζει σαν βάτραχος, αλλά τερετίζει σαν γρύλλος ή παρόμοιο έντομο (ένα τρρρρρρ... συνεχές και μάλλον χαμηλών τόνων).

Αναπαράγεται σε γλυκό νερό, μερικές φορές και σε υφάλμυρο.

Κάθε θηλυκό γεννάει από 2.000 μέχρι 30.000 αυγά σε ζελατινώδεις ταινίες. Οι γυρίνοι έχουν γκριζοπράσινο χρώμα και μεταμορφώνονται σταδιακά σε μικρόσωμα «αντίγραφο» των ενηλίκων.

Πρασινόφρυνος ή «Φουρνός», *Pseudepidalea viridis*. (φωτ. Henrik Bringsøe)

Μαζικές μεταμορφώσεις έχουν σαν αποτέλεσμα να εμφανιστούν ξαφνικά πολλά μικροσκοπικά «βατραχάκια» που απλώνονται στις όχθες και στη γύρω περιοχή. Πέφτει σε νάρκη είτε μεμονωμένα είτε ομαδικά, στη στεριά συνηθώς αλλά και μέσα στο νερό, από τον Οκτώβριο μέχρι τον Φεβρουάριο, όταν αρχίζει η περίοδος αναπαραγωγής. Ζει περίπου 7-10 χρόνια.

Οικογένεια *Ranidae*

Βαλκανικός Βάτραχος

Pelophylax kurtmuelleri (Gayda, 1940)

Πιο σπάνιος από τον Πράσινο Φρύνο, αυτός ο βάτραχος είχε ευρύτατη κατανομή στη Σύρο, σε

χειμάρρους και εκβολές χειμάρρων, υγρά λιβάδια, νερόλακκους και στέρνες, δεξαμενές, αρδευτικά κανάλια και πηγάδια. Από τη δεκαετία του 1960 άρχισε να μειώνεται σε αριθμούς και το 1980 είχε ήδη γίνει ιδιαίτερα σπάνιος. Σήμερα επιβιώνει οριακά σε τρία σημεία στο νότιο τμήμα του νησιού, ενώ η κατάσταση των πληθυσμών στην Απάνω Μεριά χρειάζεται διερεύνηση.

Αρκετά μεγάλος (7-10 cm) με λείο, υγρό δέρμα, όπως όλων των βατράχων, χωρίς αποφύσεις ή αδένες, όπως του Πράσινου Φρύνου, με πρασινοκαφετί χρώμα και σκουρότερες κηλίδες, οι οποίες γίνονται ραβδώσεις στα

Γυρίνοι Πρασινόφρονου, *Pseudis viridis*. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

πίσω πόδια του. Σε μερικά άτομα υπάρχει πράσινη διαμήκης γραμμή κατά μήκος του κεφαλιού και της ράχης, ενώ άλλα άτομα είναι πράσινα από πάνω.

Ιδιαίτερα υδρόβιος, αρκετά σπάνια απομακρύνεται από το νερό και ακόμα σπανιότερα βρίσκεται κρυμμένος κάτω από πέτρες, αν το περιβάλλον έχει ικανοποιητική υγρασία. Συναντάται σε επιφανειακά ύδατα, στάσιμα ή τρεχούμενα, ακόμα και υφάλμυρα ως ένα βαθμό, τόσο σε φυσικά οικοσυστήματα (λίμνες, λιμνοθάλασσες, ποτάμια, εποχιακούς χειμάρρους, εκβολές), όσο και σε κατασκευές του ανθρώπου (στέρνες, δεξαμενές, αρδευτικά κανάλια, πηγάδια) στις Κυκλάδες περιορίζεται σε εποχιακούς χειμάρρους και τις εκβολές τους, νερόλακκους, φυσικές ή τεχνητές λίμνες με πυκνή

βλάστηση στις όχθες αλλά και μέσα στο νερό, δεξαμενές, στέρνες και αρδευτικά κανάλια.

Δραστηριοποιείται τόσο τη μέρα όσο και τη νύχτα και κοάζει δυνατά κάνοντας αισθητή την παρουσία του. Ο Αριστοφάνης δεν είχε πέσει έξω όταν, το 405 π. Χ., περιέγραψε τον κοασμό του με την ηχομιμητική λέξη «βρεκεκεκέξ κοάξ κοάξ»!

Τρέφεται με έντομα ιπτάμενα και έρποντα, αράχνες, σαρανταποδαρούσες, σκουλήκια και άλλα ασπόνδυλα. Ζευγαρώνει νωρίς την άνοιξη και κάθε θηλυκό μπορεί να γεννήσει περισσότερα από 10.000 αυγά σε ζελατινώδεις ταινίες που συγκεντρώνονται σχηματίζοντας ενιαίες μάζες. Οι γυρίνοι έχουν γκριζοκαφετί χρώμα και μεταμορφώνονται σταδιακά σε μικρογραφίες των ενηλίκων.

Το μαλακό «κέρατο» στο ρύγχος της επικίνδυνης Οχιάς *Vipera ammodytes*, τη διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα φίδια της Σύρου, τα οποία είναι ακίνδυνα. (φωτ. Κ. Ι. Καταγάς)

Ερπετά

Τα Ερπετά ανήκουν στα Σπονδυλωτά ή Σπονδυλόζωα, δηλαδή τα ζώα που διαθέτουν σπονδυλική στήλη· εξελικτικά, τα Ερπετά τοποθετούνται μετά τα Αμφίβια και πριν τα Πτηνά. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ερπετών είναι το φολιδωτό δέρμα τους, το οποίο είναι επίσης ξηρό, στεγνό και σκληρό, συχνά ενισχυμένο με οστέινους σχηματισμούς ή κεράτινες πλάκες.

Τα Ερπετά κυριάρχησαν πάνω στη Γη κατά το Μεσοζωϊκό Αιώνα ως εξαιρετικά επιτυχημένη κατηγορία ζώων (Δεινόσαυροι), από μικρόσωμα μέχρι κολοσσιαία σε μέγεθος. Από ορισμένους Σαυρίσχιους Δεινόσαυρους προέρχονται τα σημερινά Πτηνά, ενώ από μία άλλη ομάδα Δεινόσαυρων, τα Θηριόποδα ή Θηρόποδα, προέρχονται τα Θηλαστικά.

Τα Ερπετά που ζουν σήμερα περιλαμβάνουν τις χελώνες, τις σαύ-

ρες, τα φίδια, τους κροκόδειλους, τα αμφισβαιοειδή και τον Σφηνόδοντα ή Τουατάρα, μοναδικό επιζώντα εκπρόσωπο της τάξης των Ρυγχοκεφαλίων, τα οποία έχουν εξαφανιστεί. Έχουν τέσσερα άκρα, εκτός από τα φίδια και ορισμένες σαύρες, γεννούν αυγά ή ζωντανά μικρά και είναι ζώα ποικιλόθερμα· η θερμοκρασία του σώματός τους εξαρτάται από τη θερμοκρασία του περιβάλλοντος.

Τα αυγά των Ερπετών έχουν κέλυφος μεμβρανώδες (φίδια, σαύρες) ή σκληρό όπως των πουλιών (χελώνες, κροκόδειλοι), που προστατεύει το έμβρυο από την αφυδάτωση, του επιτρέπει να αναπτυχθεί εκτός νερού (αντίθετα από τα αυγά των ψαριών και των Αμφιβίων, που πρέπει να παραμένουν μέσα στο νερό) και κάνει δυνατή την ανταλλαγή των αερίων.

Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί περίπου 7.500 είδη Ερπετών, τα οποία ανήκουν στις τάξεις Ρυγχοκεφάλια, Κροκοδείλια, Φολιδωτά και Χελώνια· στην Ευρώπη συναντώνται είδη από τις τελευταίες δύο τάξεις: Φολιδωτά-σαύρες, φίδια και αμφισβαιοειδή-και Χελώνια.

Στην Ελλάδα υπάρχουν 9 είδη χελωνών, 29 είδη σαυρών, 1 είδος αμφίσβαινας και 23 είδη φιδιών· από αυτά, στη Σύρο συναντώνται 1 είδος νεροχελώνας, 6 είδη σαυρών και 5 είδη φιδιών.

Τάξη: **Χελώνια (Testudines)**

Οικογένεια: **Geoemydidae**

Γραμμωτή Νεροχελώνα

Mauremys rivulata (Valenciennes, 1833)

Η πιο συνηθισμένη νεροχελώνα στα νησιά του Αιγαίου, όπου συναντάται σε εποχιακούς χειμάρρους και στις εκβολές τους. Μπορεί να ζήσει σε υφάλμυρα ή στάσιμα νερά με υψηλό βαθμό ευτροφισμού. Ορισμένοι πληθυσμοί στις νοτιότερες περιοχές κατανομής του είδους πέφτουν σε θερινή νάρκη: θάβονται στη λάσπη της κοίτης των χειμάρρων, όταν αυτοί ξεραίνονται, καθώς και κάτω από πέτρες, βράχους, ρίζες αλλά και μέσα σε χώμα. Στην Πάρο έχει υποστεί μείωση, ενώ στη Μύκονο έχει ευνοηθεί από την ύπαρξη δύο μεγάλων ταμιευτήρων, στα φράγματα Μαράθι και Φοκός.

Μαυριδερή νεροχελώνα με πλατύ, χαμηλό χέλυο (καβούκι) και χαρα-

κτηριστικές κιτρινωπές και πρασινωπές παράλληλες γραμμώσεις στο λαιμό και στα πόδια, καθώς και σκούρο ως μαύρο το κοιλιακό τμήμα του χελύου που έχει μήκος 25-30 cm.

Ευκίνητη σχεδόν σαν σαύρα, δραστήρια και δειλή, παρατηρείται συνήθως από απόσταση, όταν λιάζεται πάνω σε κούτσουρα και πέτρες, πάντα κοντά στο νερό, στο οποίο βουτάει με την πρώτη υποψία κινδύνου. Τρέφεται με ασπόνδυλα, σπονδυλωτά (γυρίνους, βατράχους, ψάρια και πτώματα), αλλά και με φυτική τροφή. Τα θηλυκά αναπαράγονται μετά τα 5 χρόνια τους (τα αρσενικά νωρίτερα) και γεννάνε 4-10 (σπάνια 12) αυγά, τα οποία θάβουν μέσα σε μαλακό χώμα. Εκκολάπτονται ύστερα από 1-2 μήνες.

Τα νεογνά έχουν μήκος χελύου 3-3,5 cm και τρεις διαμήκειες τριπίδες στο ραχιαίο τμήμα· δύο κατά μήκος των πλευρών και μία κατά μήκος της ράχης.

Συναντάται σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα, κυρίως σε χαμηλά υψόμετρα (μέχρι 800 μ.), στα περισσότερα νησιά του Ιονίου, σε Κρήτη, Γαύδο, Ικαρία, Λέσβο, Χίο, Σάμο, Κω και Ρόδο. Στις Κυκλάδες έχει βρεθεί σε Άνδρο, Τήνο, Μύκονο, Δήλο, Πάρο, Νάξο, Κέα, Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο και Μήλο.

Στη Σύρο βρίσκεται στα όρια της εξαφάνισης και διασώζεται μόνο ένας, απομονωμένος και πολύ μικρός πληθυσμός.

Η Γραμμωτή Νεροχελώνα *Mauremys rivulata* επιβιώνει οριακά στη Σύρο, όπου υπάρχει μόνο ένας απομονωμένος πληθυσμός. (φωτ. Henrik Bringsøe)

Τάξη: **Λεπιδωτά (Squamata)**

Υπόταξη: **Σαύρια (Sauria)**

Οικογένεια **Gekkonidae**

Σαμιαμίδι

Hemidactylus turcicus (Linnaeus, 1758)

Το πιο συνηθισμένο είδος σαμιαμιδιού στις Κυκλάδες, συναντάται τόσο στην ύπαιθρο όσο και σε κατοικημένες περιοχές, καθώς και μέσα σε ανθρώπινες κατοικίες, αποθήκες, στάβλους κλπ.

Στην ύπαιθρο συναντάται σε πετρότοιχους, πεσμένους κορμούς, χαλάσματα, ακαλλιέργητες και ξηρές περιοχές με ή χωρίς θάμνωδη βλάστηση. Τις νύχτες το βλέπουμε κοντά σε φώτα, όπου παραμονεύει τα έντομα που προσελκύνονται, ενώ τη μέρα κρύβεται κάτω από πέτρες, ξύλα, πεσμένους κορμούς κλπ. Στο φώς της μέρας είναι πιο σκούρο, αλλά γενικά έχει απαλές σαρκόχρωμες αποχρώσεις και σχεδόν διαφανές

δέρμα, με σκουρότερες κηλίδες και ραβδώσεις που σχηματίζουν δακτυλίους στην ουρά. Στις άκρες των δακτύλων υπάρχουν νύχια, αλλά και βεντούζες που σχηματίζονται από αναδιπλώσεις του δέρματος και προσκολλώνται σαν «βέλκρο» πάνω σε οποιαδήποτε επιφάνεια, ακόμα και σε ταβάνια σπιτιών. Μήκος μέχρι 10 cm, σπάνια περισσότερο. Όταν απειλείται προσπαθεί να τραβήξει την προσοχή του επιτιθέμενου στην ουρά, την οποία κουνάει επιδεικτικά και η οποία μπορεί να αποσπαστεί από το σώμα· μία δεύτερη υποτυπώδης «ψευδοουρά» αναπτύσσεται στη θέση της κομμένης.

Νυκτόβιο, τρέφεται με ιπτάμενα έντομα, μυρμήγκια και αράχνες, τα οποία παραμονεύει για αρκετή ώρα και τα αρπάζει με ξαφνική, γρήγορη κίνηση.

Από τα ελάχιστα ερπετά που έχουν φωνή, μπορεί να βγάζει αδύναμα τερετίσματα, τα οποία ακούγονται σε μικρή απόσταση. Γεννάει 1-2 άσπρα αυγά, μέσα σε χαραμάδες τοίχων ή κάτω από πέτρες. Συναντάται σε ολόκληρη την Ελλάδα –εκτός από τμήματα των κεντρικών οροσειρών– και αφθονεί στις Κυκλάδες (Άνδρο, Σύρο, Γυάρο, Δήλο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο, Αντίπαρο, Δεσποτικό, Επάνω Κουφονήσι, Ηρακλεία, Σχινούσα, Αμοργό, Ίο, Σίκινο, Μήλο, Θήρα), ακόμα και σε νησίδες (Χριστιανή και Νέα Καμένη Θήρας, Γαϊδουρονήσι ή Διδύμη Σύρου).

Μολυντήρι *Cyrtopodion kotschyi*
(Steindachner, 1870)

Μοιάζει με το κοινό Σαμιαμίδι, αλλά δεν έχει βεντούζες στα χαρακτηριστικά κυρτά δάχτυλά του, ενώ ο χρωματισμός του είναι συνήθως πιο σκούρος με σχέδια σχήματος V στη ράχη. Μήκος μέχρι 10 cm. Σε σύγκριση με το Σαμιαμίδι, συναντάται πιο σπάνια σε ανθρώπινες κατοικίες και συνήθως προτιμάει την ύπαιθρο, όπου βρίσκεται σε ξηρές, πετρώδεις περιοχές με θάμνους. Δραστηριοποιείται κατά τη διάρκεια της νύχτας, αλλά ανάλογα με την εποχή, την άνοιξη και το καλοκαίρι μπορεί να το δει κανείς και τη μέρα, ιδίως νωρίς το πρωί και αργά το απόγευμα.

Κινείται στο επίπεδο του εδά-

φους, αλλά σκαρφαλώνει και σε πετρότοιχους, όχι όμως τόσο ψηλά όσο το Σαμιαμίδι. Τρέφεται με έντομα, μυρμήγκια και αράχνες. Όπως και το Σαμιαμίδι, μπορεί να βγάζει ήχους χαμηλής έντασης. Γεννάει 1-2 άσπρα αυγά, τα οποία κρύβει σε χαραμάδες κάτω από πέτρες.

Είναι συνηθισμένο είδος, ιδίως στο νότιο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας και στις Κυκλάδες αφθονεί τόσο στα μεγαλύτερα νησιά, όσο και στις νησίδες.

Οικογένεια **Lacertidae**

Κολοσαύραδος *Lacerta trilineata*
(Bedriaga, 1886)

Το αρχαίο **κολ**– παραπέμπει στην ταχύτητα του ζώου, υποδηλώνει κίνηση, μετακίνηση=περπατώ, προχωρώ– πρβλ. κολοσταυρίδα (Ικαρία), κολισαύρα, ακολισαύρα (Κρήτη). Η μεγαλύτερη σαύρα στην Ελλάδα και στις Κυκλάδες. Τα αρσενικά μπορούν να φτάσουν σε μήκος σώματος τα 16 cm –η ουρά είναι διπλάσια– και με τέτοιες διαστάσεις δεν μπορεί να το μπερδέψει κανείς με άλλο είδος. Γίνεται όλο και σπανιότερος, ιδίως στο νότιο τμήμα της Σύρου, και έχει πολύ πιο περιορισμένη κατανομή σε σύγκριση με το Σιλβούτι, το μικρότερο είδος σαύρας, το οποίο αφθονεί σε ολόκληρη την έκταση του νησιού. Τα αρσενικά έχουν όμορφο, ζωηρό κίτρινο του λεμονιού στη ράχη και γκριζωπό στο υπόλοιπο σώμα

Αρσενικός Κολοσαύραδος, *Lacerta trilineata citrovittata*, με τη χαρακτηριστική κίτρινη απόχρωση. (φωτ. Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς)

(χαρακτηριστικό του υποείδους *citrovittata* που συναντάται στη Σύρο, την Τήνο, τη Μύκονο και την Άνδρο) με γαλαζωπές αποχρώσεις στο πηγούνι.

Τα νεογνά και τα νεαρά άτομα φέρουν χαρακτηριστικά τρεις (ή πέντε) παράλληλες, ανοιχτόχρωμες ραβδώσεις κατά μήκος της ράχης σε καφετί ή κοκκινωπό φόντο. Στα πλευρά υπάρχουν ανοιχτόχρωμα οφθαλμωτά στίγματα. Εξαιρετικά δειλή και γρήγορη σαύρα, κατά κανόνα παρατηρείται δύσκολα και τυχαία, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου έχει συνηθίσει την παρουσία του ανθρώπου και όπου δεν καταδιώκεται.

Τις περισσότερες φορές τη βλέ-

πουμε καθώς διασχίζει κάποιο δρόμο ή μονοπάτι. Την άνοιξη τα αρσενικά γίνονται κάπως πιο εμφανή, όταν αποκτούν τα πιο ζωηρά χρώματά τους και ορίζει το καθένα δική του επικράτεια, τον ζωτικό του χώρο, τον οποίο υπερασπίζεται από άλλα αρσενικά-ανταγωνιστές.

Τα θηλυκά γεννάνε 6-18 αυγά, συχνά δύο φορές το χρόνο. Τα νεογνά έχουν μήκος σώματος μέχρι 3,5 cm. Τρέφεται με έντομα, ιδίως κανθάρους, προνύμφες εντόμων, σκουλήκια, αράχνες και μικρά σπονδυλωτά, όπως νεογνά άλλων σαυρών, φιδιών καθώς και τρωκτικών. Στις Κυκλάδες συναντάται στα παρακάτω νησιά: Σύρο, Τήνο, Μύκονο, Άνδρο

(υποείδος *L.t. citrovittata*), Μήλο, Κίμωλο, Πολύαιγο, Σίφνο (*L.t. hansschweleri*) οι πληθυσμοί της Κύθνου και της Σερίφου πρέπει να επανεξεταστούν από ταξινομική άποψη.

Σιλιβούτι *Podarcis erhardii*

(Bedriaga, 1882)

Η πιο συνηθισμένη και χαρακτηριστική μικρή σαύρα στις Κυκλάδες, όπου συναντάται ακόμα και μέσα σε κατοικημένες περιοχές. Εξαιρετικά ποικιλόμορφο είδος που διαφοροποιείται από νησί σε νησί ή ομάδα νησιών, όπου η γεωγραφική απομόνωση και η εξελικτική διαδικασία έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών σε κάθε πληθυσμό. Το χρώμα αλλά και το μέγεθος ποικίλλουν ανάλογα με την εποχή, το φύλο, το υποείδος, την περιοχή και την ηλικία, όμως η πιο συνηθισμένη εντύπωση που δίνει στον παρατηρητή είναι μιας «τυπικής» σαύρας με γκριζοκαφέ ή πρασινοκαφέ χρώμα και πολλά σκούρα σχέδια-«μωσαϊκό» ή «διχτυωτό»-στη ράχη (αρσενικά) και δύο ανοιχτόχρωμες ραβδώσεις κατά μήκος του σώματος, πιο έντονες στα θηλυκά. Συχνά υπάρχουν γαλάζια στίγματα στα πλευρά και στα πίσω πόδια. Μήκος σώματος μέχρι 7 cm, ουρά σχεδόν διπλάσια, μερικές φορές περισσότερες.

Ημερόβιο και δραστήριο κατά το μεγαλύτερο διάστημα του χρό-

νου, κινείται στο επίπεδο του εδάφους και σκαρφαλώνει πάνω σε πετρότοιχους, πετροσωρούς και θάμνους. Τρέφεται με έντομα και αράχνες. Τα θηλυκά γεννάνε δύο φορές τον χρόνο, ίσως και περισσότερες, μέχρι 5 αυγά τη φορά, και τα νεογνά παρατηρούνται συνήθως από τον Αύγουστο. Το είδος αυτό έχει απασχολήσει τους επιστήμονες εξαιτίας της ποικιλομορφίας και της διαφοροποίησης των πληθυσμών του. Έχουν περιγραφεί από τους ειδικούς τουλάχιστον 25 υποείδη, πολλά από τα οποία αμφισβητούνται. Είναι αναγκαία μία συνολική επανεξέταση και πρόταση κατάταξης γι' αυτό το είδος.

Συναντάται σε ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο και στην Ελλάδα και χαρακτηρίζεται από ασυνεχή κατανομή με αρκετά κενά καθώς και από την ύπαρξη πολλών απομονωμένων πληθυσμών τόσο στην ηπειρωτική χώρα όσο και στα νησιά. Διαφοροποιείται εξαιρετικά σε πολυάριθμες μορφές στα νησιά του Αιγαίου και παρουσιάζει μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον. Δεν υπάρχει στην Πάρο, μολονότι συναντάται στα γύρω μικρά νησιά, ενώ στη Μήλο και στα κοντινά νησιά-Κίμωλο, Πολύαιγο, Αντίμηλο, Ανάνες, Βελοπούλα και Φαλκονέρα-τη θέση του παίρνει το στενά συγγενικό Σιλιβούτι της Μήλου *Podarcis milensis* (Bedriaga, 1882).

Κλειδάκι του Αϊ-Γιάννη, *Ablepharus kitaibelii*, μια σαύρα τόσο μικρή, ώστε να παρατηρείται δύσκολα. (φωτ. Κωνσταντίνος Ι. Καταγός)

Οικογένεια *Scincidae*

Κλειδάκι του Αϊ-Γιάννη (ή της Παναγίας) *Ablepharus kitaibelii*

(Bibron & Bory, 1833)

Αυτό το είδος, όπως και το Λιακόνη που αναφέρεται παρακάτω, ανήκουν σε μία κατηγορία σαυρών, τους σκίγκους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από ατροφία των άκρων: τα πόδια υπάρχουν, αλλά χρησιμοποιούνται λιγότερο απ' όσο στις κανονικές σαύρες. Την ατροφία των άκρων συνοδεύει αυξημένη σκαπτική ικανότητα: οι σκίγκοι θάβονται στην άμμο, στο μαλακό χώμα ή κάτω από φύλλα και ξερά χόρτα.

Η λέξη **σκίγκος** ή **σκίγγος** είναι αρχαία ελληνική και αναφέρε-

ται για πρώτη φορά από τον Διοσκορίδη στο έργο *Περί ύλης 4, 144 και από τον Αρεταίο, αρχαίο Έλληνα ιατρό που συνέγραψε δύο συγγράμματα, στο ένα από τα οποία, το Περί θεραπείας όξινων και χρονίων παθών, αναφέρεται ο σκίγκος, 2.5.4.*

Η λαϊκή ονομασία Κλειδάκι του Αϊ-Γιάννη (ή της Παναγίας) προέρχεται από παμπάλαιες δοξασίες, οι οποίες ήταν κάποτε διαδομένες στις χώρες της Μεσογείου και απέδιδαν στους σκίγκους «σκοτεινές» ιδιότητες: τόσο στη Σικελία και στη νότια Ιταλία, όσο και στην Κρήτη πιστεύουν ακόμη ότι οι σκίγκοι είναι δηλητηριώδεις· οι Κρητικοί ειδικότερα έχουν

δημιουργήσει πολλούς θρύλους για το Λιακόνι και το φοβούνται υπερβολικά. Πρόκειται, ωστόσο, για ξεκάθαρη μυθοπλασία: τόσο το Κλειδάκι όσο και το Λιακόνι είναι απολύτως ακίνδυνα ζώα.

Το Κλειδάκι είναι εξαιρετικά μικρόσωμο και συνήθως περνάει απαρατήρητο, ακόμη και στα μέρη όπου αφθονεί.

Έχει χαρακτηριστική εμφάνιση: λεπτό και κυλινδρικό σώμα, πολύ μικρά ατροφικά πόδια, δυσδιάκριτα από απόσταση, γυαλιστερό μπρούτζινο χρώμα και μικροσκοπικά μάτια χωρίς βλέφαρα (η επιστημονική του ονομασία είναι Αβλέφαρος).

Μήκος γύρω στα 13,5 cm.

Σπάνια εκτίθεται σε ανοιχτό, ακάλυπτο χώρο: συνήθως παραμένει καλά κρυμμένο κάτω από πεσμένα φύλλα, ξερά χόρτα και κλαδιά και μετακινείται πολύ γρήγορα, με κυματοειδείς, οφιοειδείς κινήσεις του σώματος, σαν μικροσκοπικό φίδι, αφού τα άκρα του δεν χρησιμοποιούνται για βάδισμα. Το βλέπουμε τυχαία και στιγμιαία, λίγο πριν κρυφτεί και πάλι. Τρέφεται με έντομα και αράχνες. Ζευγαρώνει τον Απρίλιο ή τον Μάιο και τα θηλυκά γεννάνε 2-4 αυγά.

Στις Κυκλάδες υπάρχει στα παρακάτω νησιά: Άνδρο, Σύρο, Τήνο, Μύκονο, Πάρο, Αντίπαρο, Δεσποτικό, Στρογγυλό, Επάνω Κουφονήσι, Σέριφο, Μήλο, Πολύαιγο, Αμοργό. Έχει ευρύτατη κατανομή

στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα νησιά του Ιονίου, του Αιγαίου και τα Δωδεκάνησα.

Λιακόνι

Chalcides ocellatus (Forsskål, 1775)

Εντυπωσιακό και αρκετά μεγάλο σε σύγκριση με τις περισσότερες σαύρες στα νησιά του Αιγαίου, το Λιακόνι συναντάται σε αμμώδεις ακτές, θαμνώδεις εκτάσεις, κοντά στην κοίτη εποχιακών χειμάρρων, αλλά και σε καλλιεργημένες περιοχές και έχει χαρακτηριστική εμφάνιση.

Κοντόχοντρο, κυλινδρικό σώμα, γυαλιστερό με όμορφα χρώματα: κίτρινο, πορτοκαλί ή κανελί, με πολλά μικρά ασπρόμαυρα, οφθαλμωτά στίγματα που συχνά ενώνονται και σχηματίζουν σειρές. Μικρά και αδύναμα πόδια. Μήκος 20-30 cm.

Θάβεται γρήγορα μέσα στην άμμο ή σε μαλακό χώμα, όπου σκάβει επιδέξια με το ρύγχος του και με κυματοειδείς κινήσεις του σώματος.

Δραστηριοποιείται κατά τη διάρκεια της μέρας και παρατηρείται συχνότερα την αυγή και το σούρουπο. Τρέφεται με έντομα, σαλιγκάρια και σκουλήκια. Τα θηλυκά γεννάνε μέχρι 12 νεογνά μήκους 7-10 cm.

Έχει ευρύτατη κατανομή στην Ελλάδα, αλλά από τις Κυκλάδες έχει καταγραφεί μόνο από την Κέα και, πρόσφατα, από τη Σύρο.

Υπόταξη: **Οφίδια** (*Serpentes*)

Οικογένεια **Colubridae**

Έφιος

Dolichophis caspius (Gmelin, 1789)

Μεγαλόσωμο: το μεγαλύτερο είδος φιδιού στην Ελλάδα. Δείγματα από την Άνδρο φτάνουν τα 200 cm αλλά στις υπόλοιπες Κυκλάδες σπάνια ξεπερνάνε τα 120 cm.

Ένα από τα πιο συνηθισμένα και γνωστά φίδια σε ορισμένα νησιά, όπως στην Άνδρο, αλλά σπάνιο σε άλλα, όπως στη Σύρο: ημερόβιο, παρατηρείται εύκολα, αφού ζει σε κήπους, μπουστάνια και χωράφια. Η αναγνώρισή του είναι εύκολη: δίνει συχνά την εντύπωση ενός «μεγάλου κίτρινου φιδιού»: από κοντά διακρίνονται καθαρά οι ανοιχτόχρωμες, παράλληλες ραβδώσεις που διατρέχουν το μήκος του σώματος στα ενήλικα και γίνονται τόσο έντονες στην ουρά, ώστε να μπορούμε να το αναγνωρίσουμε προσέχοντας την ουρά που φαίνεται τελευταία, όταν το ζώο απομακρύνεται: τότε διακρίνονται καθαρά εναλλάξ σκούρες και ανοιχτόχρωμες ραβδώσεις. Ο βασικός χρωματισμός μπορεί να είναι κίτρινος, γκριζος, καφέ ή πορτοκαλής, ενώ η κοιλιά μονόχρωμη κίτρινη, πορτοκαλιά, ρόδινη, κόκκινη και στα νεογνά άτομα (που έχουν ακαθόριστες ραβδώσεις και κηλίδες στο σώμα και στο κεφάλι) άσπρη ή ασπρουδερή. Το κεφάλι είναι συνήθως πορτοκαλί και ξεχωρίζει.

Συναντάται τόσο σε φρύγανα ή δασωμένους λόφους με σχίνους και αρεφτιές, όσο και σε μεγάλα αγροκτήματα, ελαιώνες και κατοικημένες περιοχές (αλλά δεν μπαίνει μέσα σε κατοικίες, όπως το Σπιτόφιδο). Δραστηριοποιείται τη μέρα και μάλιστα το πρωί, ακόμα και στη ζέστη του καλοκαιριού: δραστήριο, ευκίνητο και νευρικό φίδι που δεν σκαρφαλώνει πολύ, αλλά κυνηγάει επιδέξια στο έδαφος και εκδηλώνει περιέργεια για ό,τι συμβαίνει γύρω του. Μερικές φορές είναι δυνατό να προβλέψει κανείς το πέρασμά του από ορισμένα σημεία, απ' όπου συνηθίζει να ακολουθεί κάποια «διδρομή». Αν και δεν είναι δηλητηριώδες, δαγκώνει άγρια αν το πιάσει κανείς, αλλά είναι απολύτως ακίνδυνο για τον άνθρωπο. Τρέφεται με τρωκτικά, των οποίων είναι αποτελεσματικότετος διώκτης: τα νεογνά και τα νεογνά τρώνε σαύρες και έντομα. Σπανιότερα τρώει άλλα φίδια, βατράχια ή πουλιά που φωλιάζουν στο έδαφος. Ορισμένα ενήλικα άτομα τρώνε νεογνά του ίδιου είδους αλλά και οχιές σε μέτριο μέγεθος της Δεκαοχτούρας. Καταδιώκει τη λεία του με επιμονή, τρέχοντας με ασυνήθιστη ταχύτητα, μπαίνει σε τρύπες αρουραίων και τρώει τον έναν μετά τον άλλον, εισχωρεί σε σχισμές βράχων και τραβάει τις σαύρες έξω από τους κρυψώνες τους: κολυμπάει για

να φτάσει σε νησίδες στη μέση χειμάρρων. Αρπάζει το θύμα του, τυλίγεται και το πιέζει βίαια πάνω στο έδαφος ή το συσφίγγει με το σώμα του· τα μικρότερα θηράματα τα τρώει ζωντανά, χωρίς να τα συσφίξει.

Ζευγαρώνει στις αρχές Μαΐου και αυτήν ειδικά την εποχή γίνεται ακόμα πιο δραστήριο, παρακολουθώντας ενεργά ό,τι συμβαίνει στην περιοχή του, μερικές φορές ακολουθώντας κάποιον «εισβολέα» από μικρή απόσταση. Τα αρσενικά αναμετρούνται συμπλέκοντας τα σώματά τους και σπρώχνοντας. Τα θηλυκά γεννάνε 7-11 αυγά σε ωοειδές σχήμα, από τα μέσα Ιουνίου μέχρι τα μέσα Αυγούστου.

Ευρύτατα διαδεδομένο στη Βαλκανική Χερσόνησο, την Ουκρανία, τη Ρωσία (Καύκασος) και τη χώρα μας, στις Κυκλάδες έχει βρεθεί στα παρακάτω νησιά: Άνδρος, Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Σίφνος, Τήνος. Υπάρχει μόνο μία καταγεγραμμένη αναφορά του είδους από τη Σύρο (Richard Clark, 1972), αλλά καμία παρατήρηση από τότε.

Νερόφιδο *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758)

Στο παρελθόν –μέχρι και τη δεκαετία του 1980– υπήρχαν στις Κυκλάδες αρκετά σημεία με επιφανειακά νερά και πυκνή παρόχθια βλάστηση, φυσικά (χείμαρροι και εκβολές χειμάρρων, λίμνες,

λιμνοθάλασσες) και τεχνητά (δεξαμενές, στέρνες, φράγματα και ταμιευτήρες, αρδευτικά κανάλια). Αποτέλεσμα των συνθηκών αυτών ήταν κάποια σχετική αφθονία αμφιβίων και ερπετών. Η κατάσταση σήμερα είναι πολύ διαφορετική· τα επιφανειακά νερά αποστραγγίζονται, περιορίζονται και εκλείπουν και μαζί τους τα αμφίβια, βάτραχοι και φρύνοι, και συνακόλουθα τα ερπετά, οι φυσικοί θηρευτές τους.

Το Νερόφιδο είναι χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα: ένα από τα πιο συνηθισμένα φίδια των Κυκλάδων στο παρελθόν, σήμερα απειλείται με εξαφάνιση στα περισσότερα νησιά ή επιβιώνει οριακά (όπως στη Σύρο) ύστερα από την αποξήρανση των παράκτιων υγροτόπων, την άντληση του νερού και τη μείωση των αμφιβίων με τα οποία τρέφεται. Γενικά παρατηρείται παντού (εκτός, ίσως, από την Άνδρο) σημαντική μείωση των πληθυσμών του, ακόμα και στις περιοχές όπου ήταν πρόσφατα συνηθισμένο.

Τα Νερόφιδα των Κυκλάδων διαφοροποιούνται αρκετά σε σχέση με τα Νερόφιδα της ηπειρωτικής Ελλάδας, τόσο στην εμφάνιση όσο και στις συνήθειες (το υποείδος *Natrix natrix fusca* Cattaneo, 1990 είναι ενδημικό της Κέας). Σ' αυτό το νησιωτικό σύμπλεγμα, και ιδίως στο δυτικό τμήμα του, επικρατεί η παρουσία του υποείδους *Natrix natrix schweizeri*

Νερόφιδο *Natrix natrix schweizeri*, σκούρα χρωματική ποικιλία των Κυκλάδων. (φωτ. Α. Ρουμελιώτης)

Müller, 1932 που παρουσιάζεται σε 3 χρωματικές ποικιλίες. Μεγάλο ποσοστό των δειγμάτων είναι κατάμαυρα, μελανόχρωμα ή πολύ σκούρα γκριζα. Τα υπόλοιπα μπορεί να είναι είτε ασημόγκριζα με τρεις σειρές από μεγάλες μαύρες κηλίδες είτε μαυριδερά με πολυάριθμα ανοιχτόχρωμα στίγματα (ή και ακαθόριστες ραβδώσεις). Στη Σύρο υπήρχαν μέχρι πρόσφατα και οι τρεις ποικιλίες, αλλά τα ελάχιστα δείγματα που έχουν παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια είναι ασημόγκριζα με τρεις σειρές μαύρων κηλίδων. Ολικό μήκος συνήθως μέχρι 120 cm, σπάνια και περιστασιακά μέχρι τα 200 cm· τα θηλυκά είναι μεγαλύτερα από τα αρσενικά.

Δεν είναι μόνο χρωματικές οι προσαρμογές των Νερόφιδων στο ιδιόμορφο περιβάλλον των Κυκλάδων: άλλαξαν και οι τροφικές τους συνήθειες και καθώς έχουν λιγότερο ή περισσότερο αποδεσμευτεί από την εξάρτησή τους από επιφανειακά νερά, συμπεριφέρονται σαν εδαφόβια φίδια και αντί να κυνηγάνε βατράχους και φρύνους που σπανίζουν (στην Άνδρο, η λαϊκή ονομασία του Νερόφιδου είναι Φουρνοφάϊσα = τρώει φουρνούς, δηλαδή φρύνους) έχουν στραφεί προς τις σαύρες, τα σαμιαμίδια, ακόμη και τα τρωκτικά. Τρώνε επίσης έντομα, σαρανταποδαρούσες και, όταν βρουν, ψάρια. Κυνηγάνε πολύ τους Κολοσαύραδους

(*Lacerta trilineata citrovittata*) και σε αρκετές περιπτώσεις αυτές οι μεγαλόσωμες σαύρες αποτελούν την κυριότερη τροφή τους.

Τα Νερόφιδα συναντώνται σε εποχιακούς χειμάρρους και στις εκβολές τους, σε λίμνες (Αχιβαδολίμνη Μήλου, ιερή λίμνη Δήλου που σήμερα έχει αποξηρανθεί), νερόλακκους, στέρνες και δεξαμενές, πάντοτε κοντά σε παρόχθια βλάστηση (καλαμιώνες) αλλά και σε πετρότοιχους. Δραστηριοποιούνται τόσο κατά τη διάρκεια της μέρας όσο και της νύχτας, ιδίως το καλοκαίρι.

Κυνηγάνε στη στεριά, ανάμεσα σε θάμνους και πέτρες, αλλά και μέσα στο νερό, όπου μπορούν το ίδιο αποτελεσματικά να αντιλαμβάνονται χημικά ερεθίσματα, όσο και στον αέρα.

Απολύτως ακίνδυνα για τον άνθρωπο, δεν έχουν άλλους τρόπους να αμυνθούν από το να κάνουν τον ψόφιο όταν τρομάξουν πολύ αναποδογυρίζουν, γουρλώνουν τα μάτια, βγάζουν αφρούς από το στόμα και μένουν ακίνητα. Ζευγαρώνουν την άνοιξη –τον Απρίλιο ή τον Μάιο– και τα θηλυκά γεννάνε από 2-5 μέχρι 100 αυγά, ανάλογα με το μήκος του σώματος της μητέρας· συνήθως γύρω στα 30. Εκκολάπτονται ύστερα από δύο μήνες περίπου και τα νεογνά έχουν πολύ λεπτό σώμα, μήκους 12-21 cm.

Τα Νερόφιδα πέφτουν σε νάρκη από το Νοέμβριο μέχρι τον Μάρ-

τιο, κάτω από φύλλα, ξερά χόρτα, κούτσουρα και πέτρες, αλλά και σε τρύπες, χάσματα του εδάφους ή λαγούμια τρωκτικών.

Είναι πολύ συνηθισμένο είδος στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου· στις Κυκλάδες έχει παρατηρηθεί στα παρακάτω: Κέα (υποείδος *Natrix natrix fusca*), Άνδρο, Σύρο, Τήνο, Μύκονο, Δήλο, Πάρο, Αντίπαρο, Δεσποτικό, Νάξο, Μήλο, Κίμωλο, Πολύαιγο (υποείδος *Natrix natrix schweizeri*).

Σπιτόφιδο *Zamenis situlus*

(Linnaeus, 1758)

Σίγουρα το πιο όμορφο ευρωπαϊκό φίδι· ορισμένα ζωηρόχρωμα νεαρά άτομα μοιάζουν με ζωντανά κοσμήματα εντυπωσιάζοντας όποιον τα βλέπει. Σαν να μην έφτανε η εντυπωσιακή του εμφάνιση, έχει και τη συνήθεια να μπαίνει σε σπίτια, αποθήκες και κελάρια κι έτσι είναι πασίγνωστο. Παρουσιάζει δύο χρωματικές ποικιλίες, μία στικτή και μία ραβδωτή, που συνυπάρχουν ακόμα και στα νεογνά της ίδιας γέννας. Στη ράχη υπάρχουν δύο παράλληλες διαμήκεις ραβδώσεις που ξεκινούν από το κεφάλι και φτάνουν στην άκρη της ουράς (ραβδωτή ποικιλία) ή μία σειρά από κηλίδες (μερικές φορές διπλές, εφαπτόμενες) οβάλ, τετράγωνες ή ακανόνιστες (στικτή ποικιλία) σε έντονο καφεκόκκινο, κανελί ή σοκολατί χρώμα, πλαισιωμένες

Σπιτόφιδο, ραβδωτή ποικιλία, το πιο συνηθισμένο ακίνδυνο φίδι στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

από μαύρο περίγραμμα. Μαύρες κηλίδες στα πλευρά και ασπρόμαυρη κοιλιά. Στο κεφάλι υπάρχουν μαύρες ραβδώσεις: μία στο μέτωπο πάνω από τα μάτια, μία σε κάθε άκρη του ματιού μέχρι την άκρη του στόματος καθώς και σφηνοειδές σχήμα εκεί όπου αρχίζουν οι κηλίδες ή οι ραβδώσεις της ράχης. Μερικά ραβδωτά δείγματα σκουραίνουν όσο περνάει η ηλικία και φαίνονται «μονόχρωμα» από απόσταση. Μήκος γύρω στα 100-130 cm. Συνήθως τα θηλυκά είναι μεγαλύτερα από τα αρσενικά, αλλά όχι πάντα. Χαρακτηριστικό είδος της μεσογειακής παραθαλάσσιας ζώνης, βρίσκεται σε θαμνώδεις περιοχές με πετρότοιχους, καλλιεργημένα χωράφια, κήπους με πυκνή

βλάστηση τόσο σε πόλεις όσο και στην ύπαιθρο, παλιά κτίρια, κατοικίες, αποθήκες, αλλά και φρύγανα, ημερημικές εκτάσεις και παραθαλάσσιους υγρότοπους. Μετακινείται και ψάχνει για τροφή στο έδαφος, αλλά επίσης σκαρφαλώνει επιδέξια και κολυμπάει καλά. Τρέφεται κυρίως με ποντίκια και αρουραίους, σπανιότερα με σαύρες κι ακόμη σπανιότερα με μικρόσωμα πουλιά. Παραμονεύει τα ποντίκια, τα αρπάζει με τα σαγόνια και τα σκοτώνει με σύσφιγξη· συχνά ανυψώνει το θύμα από το έδαφος, καθώς το συσφίγγει.

Ζευγαρώνει το Μάιο ή τον Ιούνιο και τα θηλυκά γεννάνε 2-7 μακρόστενα, ασπρουδερά αυγά που εκκολάπτονται ύστερα από

60-70 μέρες τα νεογνά έχουν μήκος 24-35 cm. Πέφτει σε νάρκη από το Νοέμβριο μέχρι τον Απρίλιο, αλλά πάντοτε είναι πιθανό να δραστηριοποιηθεί στα μέσα ή στα τέλη του χειμώνα, αν ο καιρός είναι αρκετά ζεστός.

Αυτό το όμορφο φίδι προσέλκυσε από παλιά την προσοχή των ανθρώπων. Στις Κυκλάδες, οι «νοικοκυραίοι» το έφερναν στα σπίτια και στις επαύλεις τους, ώστε να τρώει τα ποντίκια και «να φέρνει γούρι» σαν «φίδι του σπιτιού» («οικουροί όφεις» της Αρχαιότητας) το φίδι-«γούρι του σπιτιού» δεν έπρεπε ποτέ να σκοτωθεί γιατί ο θάνατός του θα συνοδευόταν από δυσάρεστα περιστατικά. Πλήθος από μύθους και αφηγήσεις έχουν επίκεντρο ένα τέτοιο Σπιτόφιδο που εξημερώθηκε περισσότερο από τα συνηθισμένα, όπως το θρυλικό «φίδι της κυρά-Λετερίνας» στην Άνω Σύρο (Μιχαήλ Π. Στεφάνου «Συριανές Σελίδες»).

Κατανομή στις Κυκλάδες:

Άνδρος, Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Σίφνος, Μήλος, Θήρα, Κίμωλος, Πάρος, Τήνος στη Σύρο είναι, μαζί με το Αγίοφιδο, τα πιο συνηθισμένα ακίνδυνα φίδια.

Αγίοφιδο *Telescopus fallax*

(Fleischmann, 1831)

Το πιο διαδεδομένο φίδι στις Κυκλάδες, αλλά ελάχιστα γνωστό και ακόμη λιγότερο αναγνωρισμένο τις πιο πολλές φορές το μπερ-

δεύουν με την Οχιά, μολονότι διαφέρει αρκετά και, αντίθετα μ' εκείνη, είναι ακίνδυνο για τον άνθρωπο. Νυχτόβιο, δραστήριο από το απόγευμα μέχρι νωρίς το πρωί. Συναντάται σε θαμνώδεις και πετρώδεις περιοχές, φρύγανα, καλλιέργειες με πετρότοιχους, πλαγιές λόφων και κοίτες εποχιακών χειμάρρων. Άλλοτε βρίσκεται κοντά σε νερό κι άλλοτε σε τελείως άνυδρα ερημονήσια. Αγαπάει τις υψηλές θερμοκρασίες και λιάζεται αμέσως μετά την ανατολή πάνω σε ξερολιθιές ή ανάμεσα στα κλαδιά των θάμνων. Σπάνια μπαίνει σε κατοικίες ή άλλα κτίσματα, όπως το Σπιτόφιδο.

Τις νύχτες κυνηγάει δραστήρια, ψάχνοντας ανάμεσα σε πέτρες για να βρει σαύρες, μπαίνοντας μέσα σε λαγούμια ποντικών ή εισχωρώντας ανάμεσα στη βλάστηση. Παραμονεύει, αιφνιδιάζει τα θύματά του και τα σκοτώνει με σύσφιγξη ή δαγκώνοντας και συγκρατώντας τα με τα σαγόνια και το σώμα του. Οι σαύρες πεθαίνουν μέσα σε 1-3 λεπτά ύστερα από το δάγκωμα. Τρέφεται κυρίως με μικρές σαύρες, σαμιαμίδα, τρωκτικά και σπανιότερα με νεοσσούς πουλιών, τους οποίους για να πιάσει αναγκάζεται να σκαρφαλώσει κάπως αδέξια, αργά αλλά σταθερά, πάνω σε θάμνους και χαμηλά δέντρα.

Η εμφάνισή του είναι κάπως κρυπτική: έχει σώμα λεπτό και πλευρικά πιεσμένο και το κεφάλι

Αγίοφιδο *Telescopus fallax*, εξίσου συνηθισμένο με το Σπιτόφιδο, ακίνδυνο για τον άνθρωπο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

είναι πιο πλατύ από το λαιμό-χαρακτηριστικό που μπορεί να θυμίζει την Οχιά-, γκριζοκαφετί χρωματισμό με σκούρες καφέ ή μαύρες κηλίδες στη ράχη και στα πλάγια του σώματος, καθώς και χαρακτηριστικό «σταυρό» από το πίσω μέρος του κεφαλιού ως τον τράχηλο. Τα δείγματα από τη Θήρα και τη νησίδα Χριστιανή δεν έχουν ούτε «σταυρό» ούτε κηλίδες, αλλά ενιαίο υποκίτρινο, κεραμιδί ή ωχροκίτρινο χρωματισμό. Σε μερικά νησιά, τα Αγίοφιδα είναι πολύ σκούρα, ενώ σε άλλα ανοιχτόχρωμα. Ολικό μήκος μέχρι 120 cm.

Διαθέτει πολύ ελαφρό δηλητήριο, αλλά δεν αποτελεί κίνδυνο για τον άνθρωπο επειδή τα δό-

ντια που χρησιμοποιούνται για την δίοδο του δηλητηρίου βρίσκονται βαθιά μέσα στο στόμα και δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά όταν το φίδι αυτό δαγκώνει άνθρωπο, κάτι που συμβαίνει έτσι ή αλλιώς σπάνια, γιατί το Αγίοφιδο είναι πολύ ήμερο ζώο και δεν δαγκώνει παρά μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις. Ακόμη και τότε, το χειρότερο που μπορεί να περιμένει κανείς είναι κάποιο πρόσκαιρο πρήξιμο στο σημείο που δαγκώθηκε.

Συνήθως το Αγίοφιδο δεν αντιδρά ούτε όταν το πιάσει κανείς στα χέρια του κατά τη διάρκεια θρησκευτικής τελετής στο Μαρκόπουλο της Κεφαλονιάς οι πι-

στοί πιάνουν και τυλίγουν επάνω τους τέτοια φίδια.

Ζευγαρώνει αργά την άνοιξη και κατά τον Ιούνιο-Ιούλιο τα θηλυκά γεννάνε 5-9 αυγά κάτω από θάμνους και ανάμεσα σε πέτρες. Εκκολάπτονται προς το τέλος του καλοκαιριού και τα νεογνά έχουν μήκος 15-20 cm, πολύ λεπτό σώμα και το κεφάλι χαρακτηριστικά πλατύτερο από το λαιμό· τρέφονται με έντομα και μικρές σαύρες.

Οικογένεια *Viperidae*

Οχιά *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758)

Πασίγνωστο και διαδεδομένο φίδι στις Κυκλάδες, όπου μαζί με τη συγγενική Οχιά της Μήλου (που συναντάται μόνο στη Μήλο, την Κίμωλο, τη Σίφνο και την Πολύαιγο) είναι τα μόνα επικίνδυνα φίδια σ' αυτό το γεωγραφικό χώρο.

Είναι το πιο διαδεδομένο είδος οχιάς στη χώρα μας και συναντάται σε ολόκληρο το ηπειρωτικό τμήμα, συμπεριλαμβανομένης της Πελοποννήσου, καθώς και στην Εύβοια, τα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ιθάκη, Λευκάδα), τη Θάσο, τη Σαμοθράκη, τη Σκιάθο, τις νησίδες Αδελφή και Αδελφοπούλα, καθώς και σε ορισμένες από τις Κυκλάδες: Άνδρο, Τήνο, Σύρο, Μύκονο, Δήλο, Πάρο, Αντίπαρο, Νάξο, Ίο, Σίκινο, Στρογγυλό, Ηρακλειά, Επάνω Κουφονήσι.

Δεν είναι πάντοτε εύκολο να την

αναγνωρίσει κανείς, γιατί τα δείγματα από τις Κυκλάδες παρουσιάζουν αρκετή ποικιλομορφία, από κατάμαυρα μέχρι ανοιχτοκίτρινα. Γενικά, τα αρσενικά τείνουν προς το γκριζο, ενώ τα θηλυκά προς ποικίλους καφέ τόνους. Στην άκρη του ρύγχους υπάρχει χαρακτηριστική απόφυση, σαν μικρό μαλακό κέρατο, και στη ράχη ζιγκ-ζαγκ σχήμα που άλλοτε «σπάζει» σε κηλίδες και άλλοτε μετατρέπεται σε ράβδωση κατά μήκος του πάνω μέρους του σώματος. Εντυπωσιακό φίδι με χοντρό σώμα, πλατύ κεφάλι, λεπτότερο λαιμό και κοντή ουρά, συνήθως αργές κινήσεις και «κέρατο» στο ρύγχος: αυτά είναι τα πρώτα πράγματα που προσέχει κανείς στην Οχιά, όταν τη δει να στέκεται κουλουριασμένη στη βάση κάποιου θάμνου ή ανάμεσα σε πέτρες.

Ο βασικός χρωματισμός ποικίλλει πολύ και μπορεί να είναι από μαύρος μέχρι κίτρινος, πορτοκαλής ή κόκκινος· συνήθως πρόκειται για κάποια ακαθόριστη απόχρωση μεταξύ καφέ και γκριζου. Το ζιγκ-ζαγκ σχήμα της ράχης μπορεί να είναι μαύρο, καφετί, γκριζο ή κόκκινο, πλαισιωμένο από σκούρο, συχνά μαύρο περίγραμμα. Η άκρη της ουράς είναι συνήθως πράσινη. Μήκος μέχρι 90 cm, σπάνια περισσότερο.

Συναντάται σε πετρώδεις και θαμνώδεις περιοχές: πλαγιές λόφων με φρύγανα, γυμνά εδάφη, καλλιέργειες, πετρότοιχους και ξερο-

Η Οχιά *Vipera ammodytes* με το χαρακτηριστικό ζιγκ-ζαγκ σχήμα στη ράχη και την απόφυση σαν μαλακό «κέρατο» στην άκρη του ρύγχους, είναι το μοναδικό επικίνδυνο είδος φιδιού στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

λιθιές. Δραστηριοποιείται τόσο κατά τη διάρκεια της μέρας όσο και της νύχτας: ημερόβια την άνοιξη, αποκτά όλο και περισσότερο συνήθειες νυκτόβιου ζώου, όσο προχωράει το καλοκαίρι. Νωρίς την άνοιξη μπορούμε να τη δούμε καθώς λιάζεται πάνω σε πέτρες ή στο έδαφος.

Κυνηγάει παραμονεύοντας και αιφνιδιάζοντας τα θύματά της, ιδίως τα τρωκτικά· σκαρφαλώνει σε θάμνους ή χαμηλά δέντρα, ψάχνοντας για νεοσσούς πουλιών· μπαίνει στο νερό και συχνά χώνεται μέσα σε λαγούμια ποντικών, όπου και εγκαθίσταται αφού φάει έναν προς έναν τους ενοίκους.

Στα νησιά τρέφεται κυρίως με τρωκτικά και έντομα, νεοσσούς πουλιών, σαύρες και διάφορα ασπόνδυλα, κυρίως σαρανταποδαρούσες. Δαγκώνει το θύμα και το αφήνει να πεθάνει, ακολουθεί το δρόμο που έχει πάρει και τελικά το τρώει αρχίζοντας από το

κεφάλι. Πέφτει σε νάρκη από τον Οκτώβριο ως τον Φεβρουάριο ή τον Μάρτιο και ζευγαρώνει κατά τα τέλη Απριλίου.

Τα αρσενικά αναμετρούνται ανυψώνοντας το κεφάλι και το λαιμό, σπρώχνοντας τον αντίπαλο και συμπλέκοντας τα σώματά τους. Τα θηλυκά γεννάνε 5-20 νεογνά (συνήθως 5-10) προς το τέλος Αυγούστου. Τα νεογνά έχουν μήκος 15-25 cm και αναπτύσσονται γρήγορα.

Κατά κανόνα δεν είναι επιθετική, αλλά δαγκώνει όταν νιώσει ότι απειλείται. Το δηλητηριό της είναι ισχυρό και επικίνδυνο για τον άνθρωπο. Μολονότι έχουν καταγραφεί αρκετές περιπτώσεις θανάτων, τις περισσότερες φορές αρκεί η παραμονή λίγων ημερών στο νοσοκομείο για να αναρρώσει ένας ενήλικος, υγιής άνθρωπος. Τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι και οι αλλεργικοί κινδυνεύουν πολύ περισσότερο.

Τι πρέπει να κάνουμε σε περίπτωση δαγκώματος από φίδι

1. Καθησυχάστε αυτόν που δαγκώθηκε· οι πιθανότητες να πεθάνει άνθρωπος από δάγκωμα φιδιού δεν είναι τόσο μεγάλες όσο πιστεύουμε. Περιμένετε για λίγο διάστημα, ώστε να δείτε αν πρήζεται η πληγή. Αν όχι, τότε δεν έχει διοχετευθεί δηλητήριο και δεν χρειάζεται θεραπεία.
2. Αν πρηστεί η πληγή –το πρήξιμο συνοδεύεται συχνά και από πόνο– τότε κρατήστε το δαγκωμένο μέλος όσο γίνεται ακίνητο και ειδοποιήστε αμέσως γιατρό ή μεταφέρετε τον άρρωστο στο νοσοκομείο. Μην κόψετε ή ρουφίξετε την πληγή, όπως συνηθίζουν να κάνουν σε ορισμένες περιοχές της χώρας μας, γιατί αυτό μπορεί να επιδεινώσει την κατάσταση. Μην τοποθετείτε στην πληγή αντισηπτικά ή άλλες φαρμακευτικές ουσίες. Μην δίνετε οιοπονευματώδη ποτά στον ασθενή.
3. Σε περιπτώσεις καθυστέρησης του γιατρού ή πολύωρης μεταφοράς σε νοσοκομείο, είναι χρήσιμο να δέσετε ένα κομμάτι ύφασμα στο δαγκωμένο μέλος, λίγο πιο πάνω από το σημείο στο οποίο έχει γίνει το δάγκωμα. Μην το σφίγγετε πολύ, γιατί το σφιχτό δέσιμο μπορεί να περιορίσει ή και να διακόψει τη ροή του αίματος και να προκαλέσει γάγγραινα· θα πρέπει να χαλαρώνετε αρκετά συχνά το δέσιμο και να το ξανασφίγγετε.
4. Γενικά, η χρήση ορού αποφεύγεται, αφού συνήθως με νοσοκομειακή περίθαλψη τα συμπτώματα υποχωρούν με την κατάλληλη αγωγή. Μόνο πολύ σοβαρές περιπτώσεις απαιτούν τη χορήγηση ορού.
5. Θυμηθείτε πως η προφύλαξη είναι πάντα η καλύτερη θεραπεία: μη κυκλοφορείτε ξυπόλητοι ή με ανοιχτά παπούτσια στην ύπαιθρο. Προσέχετε πού βάζετε τα χέρια σας όταν σκαρφαλώνετε, όταν μαζεύετε χόρτα και σαλιγκάρια.

Προτεινόμενη βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφία που υπάρχει σχετικά με τα ερπετά στην Ελλάδα και ειδικότερα στις Κυκλάδες είναι εξαιρετικά εκτεταμένη και λεπτομερής. Χαρακτηρίζεται από τεράστιο όγκο εργασιών που έχουν γραφεί σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες –με τη γερμανική γλώσσα να υπερτερεί αριθμητικά σε δημοσιεύσεις– και η πλήρης αναφορά των τίτλων όλων αυτών των εργασιών είναι αδύνατη στα πλαίσια ενός άρθρου. Προτίμησα λοιπόν να αναφέρω ενδεικτικά μερικές από τις εργασίες που έχουν παραμείνει «κλασικές», άλλες που παρουσιάζουν ενδιαφέρον και ορισμένα βιβλία που εκδόθηκαν και περιέχουν σημαντικά στοιχεία:

- Beutler, A. 1979. General principles in the distribution of Reptiles and Amphibians in the Aegean. *Biol. Gallo-Hellen.*, 8: 337-344.
- Beutler, A. & Fror, E. 1980. Die Amphibien und Reptilien der Nordkykladen (Griechenland). *Mitt. Zool. Ges. Braunau*, 3: 255-290.
- Clark, R. J. 1968. Aussergewöhnliche Färbung und Zeichnung bei *Vipera ammodytes meridionalis* von griechischen Inseln. *Salamandra*, 4: 69-72.
- Clark, R. J. 1972. New locality records for Greek reptiles. *Brit. J. Herp.* 4: 311-312.
- Gruber, U. 1979. Patterns of relationship and ecology of Aegean snakes. *Biol. Gallo-Hellen.*, 8: 345-348.
- Gruber, U. & Fuchs, D. 1977. Die Herpetofauna der Paros-Archipels (Zentral Ägäis). *Salamandra*, 13: 60-77.
- Gruber, U. 1989. Die Schlangen Europas und rund ums Mittelmeer. *Franckh'sche Verlag*, Stuttgart.
- Lotze, H. U. 1973. Die Schlangen der Erimonissia in der Kykladen (Griechenland). *Salamandra*, 9: 58-70.
- Schätti, B. 1988. Systematik und Evolution der Schlangengattung *Hierophis* Fitzinger, 1843 (Reptilia, Serpentes). *Inaugural-Dissertation*. Zürich.
- Werner, F. 1930. Contributions to the knowledge of the Reptiles and Amphibians of Greece, especially the Aegean Islands. *Occ. Pap. Mus. Zool. Univ. Michigan*, 211: 1-47.
- Werner, F. 1932. Eine neue Schlange aus den Cycladen-Archipel. *Anz. Ak. Wiss. Wien*, 99: 232.
- Werner, F. 1938. Die Amphibien und Reptilien Griechenlands. *Zoologica*, 35: 1-17.
- Wettstein, O. von. 1953. Herpetologia aegaea. *Sber. Österr. Akad. Wiss. Math.-Naturw. Kl.*, 162: 651-833.
- Wettstein, O. von. 1957. Nachtrag zu meiner Herpetologia aegaea. *Sber. Österr. Akad. Wiss. Math.-Naturw. Kl.*, 166: 123-164.
- Zingg, A. 1968. Die Kykladenviper *Vipera lebetina* schweizeri Werner, 1953. *Aqua Terra*, 5: 73-76.

Πουλιά

Πασιγνωστα και δημοφιλή, τα πουλιά-Πτηνά κατά την ακαδημαϊκή ονομασία τους-είναι η μεγαλύτερη σε αριθμό ειδών ομοταξία των Σπονδυλωτών: περιλαμβάνει περίπου 10.000 είδη. Τα πουλιά προέρχονται από ορισμένους Σαυρίσχιους Δεινόσαυρους: στο τέλος της Κρητιδικής Περιόδου όλοι οι Σαυρίσχιοι εκτός από τα πουλιά εξαφανίστηκαν.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των πουλιών είναι τα φτερά: όλα τα πουλιά έχουν φτερά και αντίστροφα τα πουλιά είναι τα μόνα ζωντανά πλάσματα που έχουν φτερά.

Επιπλέον, τα πουλιά, όπως και τα Θηλαστικά, είναι ομοιόθερμα, δηλαδή η θερμοκρασία του σώματός τους διατηρείται σε υψηλό και σταθερό επίπεδο.

Η ομοταξία των πουλιών χωρίζεται σε 28 τάξεις, από τις οποίες 19 συναντώνται στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, όπου έχουν παρατηρηθεί μέχρι σήμερα 442 είδη.

Η ορνιθοπανίδα μιας περιοχής, δηλαδή το σύνολο των ειδών πουλιών, τα οποία συναντώνται στον συγκεκριμένο τόπο, αποτελεί έναν από τους κυριότερους δείκτες της ποιότητας του οικοσυστήματος. Η αξία μιας περιοχής, από ορνιθολογική άποψη, δεν αφορά μόνο τον αριθμό των ειδών που συναντώνται εκεί, αλλά και το πόσο σπάνια είναι αυτά τα

είδη, πόσο μεγάλοι ή μικροί αριθμητικά είναι οι πληθυσμοί τους, καθώς και πώς χρησιμοποιούν το οικοσύστημα της περιοχής, δηλαδή αν φωλιάζουν, ψάχνουν για τροφή, ξεχειμωνιάζουν ή σταματούν κατά τις μεταναστεύσεις. Είναι γνωστό ότι πολλά είδη πουλιών μεταναστεύουν δύο φορές το χρόνο, από τη Βόρεια Ευρώπη προς την Αφρική, για να ξεχειμωνιάσουν και να αναπαραχθούν φωλιάζοντας στις κατάλληλες γι' αυτό το σκοπό περιοχές.

Οι διαδρομές που ακολουθούν είναι συγκεκριμένες και καθορισμένες και κατά τη διάρκειά τους τα πουλιά χρησιμοποιούν σταθμούς, όπου ξεκουράζονται, ανακτούν δυνάμεις και συνεχίζουν το ταξίδι. Οι Κυκλάδες είναι από τους πλέον σημαντικούς σταθμούς για πολλά είδη μεταναστευτικών πουλιών.

Υπάρχουν αρκετές καταγραμμένες παρατηρήσεις πουλιών από τις Κυκλάδες κι ανάμεσά τους πολλές από τη Σύρο, τόσο παλαιότερες -από τον 19^ο αιώνα- όσο και σύγχρονες. Η σημασία, η αξιοπιστία και η αυθεντικότητα ορισμένων από τις παλαιότερες αμφισβητούνται, δεν παύουν ωστόσο να αποτελούν τα μόνα τεκμήρια που διασώζονται και δίνουν κάποια εικόνα του τι συνέβαινε κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Κουρούνα *Corvus corone* το πιο συνηθισμένο από τα κορακοειδή στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Ψαρόνια *Sturnus vulgaris*, συνηθισμένοι χειμωνιάτικοι επισκέπτες στη Σύρο. Μεγάλα κοπάδια κουρνιάζουν πάνω σε καλώδια, πάρκα, καλάμιώνες και ψηλά δέντρα. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Το περιοδικό *Συριανά γράμματα* έχει επανειλημμένα δημοσιεύσει άρθρα που αναφέρονται στα πουλιά, τα οποία έχουν παρατηρηθεί στη Σύρο (τεύχη 7 και 23-24), αλλά έχοντας σαν δεδομένο ότι έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τις τελευταίες δημοσιεύσεις και με επίσης δεδομένη τη μεταβλητή παράμετρο των ορνιθολογικών παρατηρήσεων απαιτείται μία επικαιροποίηση.

Στην καταγραφή που ακολουθεί αναφέρονται μόνο όσα είδη πουλιών διαπιστώθηκε ότι έχουν αναπαραχθεί στη Σύρο από τον Απρίλιο του 2009 μέχρι τον

Οκτώβριο του 2016. Δεν περιλαμβάνονται όσα είδη δεν έχουν αναπαραχθεί, δηλαδή όλα τα μεταναστευτικά που περνούν και παρατηρούνται κατά την αποδημία, αλλά δεν έχουν επιχειρήσει να αναπαραχθούν στη Σύρο· επίσης, δεν αναφέρονται τα είδη που είναι χειμερινοί ή σποραδικοί επισκέπτες, καθώς και όσα αναφέρονται στη βιβλιογραφία πριν το 2000.

Σκοπός της παρούσας καταγραφής είναι να ενημερωθούν όσοι ενδιαφέρονται για την επικρατούσα κατάσταση, όπως αυτή διαμορφώνεται σήμερα.

ΕΙΔΗ ΠΟΥΛΙΩΝ
ΠΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΗΘΗΚΑΝ ΝΑ ΦΩΛΙΑΖΟΥΝ
ΣΤΗ ΣΥΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 2009-ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 2016

Οικογένεια Accipitridae	
<i>Buteo buteo</i> (Linnaeus, 1758)	Γερακίνα
Οικογένεια Falconidae	
<i>Falco tinnunculus</i> (Linnaeus, 1758)	Γκαντηνέλος, Βραχοκιρκίνεζο
<i>Falco peregrinus</i> (Tunstall, 1771)	Πετρίτης
Οικογένεια Phasianidae	
<i>Alectoris chukar</i> (J. E. Gray, 1830)	Νησιώτικη Πέρδικα
Οικογένεια Laridae	
<i>Larus cachinnans</i> (Pallas, 1811)	Ασημόγλαρος
Οικογένεια Columbidae	
<i>Streptopelia decaocto</i> (Frisvaldsky, 1838)	Δεκαοχτούρα
Οικογένεια Tytonidae	
<i>Tyto alba</i> (Scopoli, 1769)	Τυτώ
Οικογένεια Strigidae	
<i>Athene noctua</i> (Scopoli, 1769)	Κουκουβάγια
<i>Otus scops</i> (Linnaeus, 1758)	Γκιώνης
<i>Asio otus</i> (Linnaeus, 1758)	Νανόμπουφος
Οικογένεια Apodidae	
<i>Apus apus</i> (Linnaeus, 1758)	Σταχτάρα
Οικογένεια Alaudidae	
<i>Galerida cristata</i> (C. L. Brehm, 1841)	Κατσουλιέρης
Οικογένεια Turdidae	
<i>Monticola solitarius</i> (Linnaeus, 1758)	Μέρουπας
Οικογένεια Sylviidae	
<i>Sylvia melanocephala</i> (J. F. Gmelin, 1789)	Μαυροπούλι, Μαυροτσιροβάκος
Οικογένεια Corvidae	
<i>Corvus corone</i> (Linnaeus, 1758)	Κουρούνα
<i>Corvus corax</i> (Linnaeus, 1758)	Κόρακας
Οικογένεια Passeridae	
<i>Passer domesticus</i> (Linnaeus, 1758)	Σπουργίτης
Οικογένεια Fringillidae	
<i>Carduelis cannabina</i> (Linnaeus, 1758)	Φανέτο

Ενήλικος Χρυσασετός *Aquila chrysaetos*, Σύρος 29/4/2016 (φωτ. Διονύσης Βασιλειάδης)

Κοκκινολαίμης ή Γιαντασής *Erithacus rubecula*, το χειμώνα συνηθισμένος παντού στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Μέρουπας ή Γαλαζοκότσουφας *Monticola solitarius*, αρσενικό. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Βιβλιογραφία για τα πουλιά στο Αιγαίο

Από τον τεράστιο όγκο δημοσιεύσεων σχετικών με τα πουλιά στα νησιά του Αιγαίου, αντιπροσωπευτικές είναι οι παρακάτω εργασίες:

Balance, D. K., & Lee, S. L. B. 1961. Notes on autumn migration at the Bosphorus and in the Aegean. *Ibis* 103: 195-204.

Bird, C. G. 1935. A visit to the Cyclades. *Ibis* (13)5: 336-355.

Broggi, M., & Willi, G. 1986. Ornithologische Beobachtungen auf Naxos. *Ber. Bot. Zool. Ges. Liecht.* 15: 91-102.

Catsadorakis, G. 1983. Some data on the avifauna of Naxos isl. and the migration over the Aegean. *Rapp. Comm. Int. Mer Médit.* 28(8): 123-124.

Dragoumis, E. 1984. Ornithological observations in Sifnos isl. *H. O. S. Newsl.* 1: 5-10.

Erhard, ?. 1858. Katalog der auf den Cycladen einheimischen und überwinternden oder nur durchziehenden Arten von Vögeln. *Naumannia* 8: 1-26.

Ghigi, A. 1929. Ricerche faunistiche nell' isole italiane dell' Egeo: *Uccelli. Arch. Zool. Ital.* 13: 25-30.

Handrinos, G., & Akriotis, T. 1996. A bibliography of Greek ornithology. *Hellen. Zool. Arch.* 5: 1-36.

Handrinos, G., & Akriotis, T. 1997. The Birds of Greece. *Christopher Helm. A. & C. Black. London.* 336 p.

Heldreich, T.V. 1878. *La faune de la Grèce.* Exposition universelle de Paris. Athènes.

Krüper, T. 1860. Über Aquila bonelli in Griechenland. *J. Orn.* 8: 442-447.

Krüper, T. 1862. Ornithologische Notizen über Griechenland. *J. Orn.* 10: 360-379, 435-448.

Krüper, T. 1863. Die Brutvögel von Naxos. *J. Orn.* 11: 402-407.

Kummer, J. 1981. Ornithologische Beobachtungen in der Ägäis. *Beitr. Vogelk.* 27(2): 57-69.

Lynes, H. 1909. Observations on the migration of birds in the Mediterranean. III. Migration at sea. *Brit. Birds* 8: 133-150.

Magioris, S. 1987a. Check-list of the bird species that have been observed in Cyclades, Aegean, Greece, during 19th and 20th century. *Ecol. Mediterr.* 12(1/2): 15-22.

Magioris, S. 1987b. Migration over the Cyclades, central Aegean. *Ringing Migr.* 8(2): 109-114.

Magioris, S. 1988. Breeding birds of the island of Naxos (Cyclades, Greece). *Rapport C. I. E. S. M.* 31(2): 131.

Magioris, S. 1989. Supplementary elements regarding the check-list of the bird species that have been observed in the Cyclades, Aegean Sea, Greece. *Ecol. Mediterr.* 15(1/2): 65-68.

Magioris, S. 1992a. Mission dans l'île de Naxos du 23 au 25 mars 1989. Mission dans l'île de Skopelos du 20 au 27 avril 1989. In Inventaire de la Faune de Grèce. Milieux Humides Insulaires: Egée Occidentale et Centrale. Condensés des Rapports des Missions. *Biol. Gallo-hellen.* 19: 104.

Magioris, S. 1992b. Nidification des fauveltes Sarde (*Sylvia sarda*) et de Ruppell (*Sylvia rueppelli*) dans les îles Cyclades en Mer Egée (Grèce). *Alauda* 60(2): 123.

Magioris, S. 1994. The avifauna of the Cyclades (Aegean Sea). *Hellen. Zool. Arch.* 2: 1-16.

Matvejev, S. 1986. The life and works of Dr. O. Reiser, ornithologist of the Balkan lands. *Larus* 36/37: 205- 224.

Moreau, R. E. 1953. Migration in the Mediterranean area. *Ibis* 95: 329-364.

Moreau, R. E., & Moreau, W. 1963. Aegean observations, autumn 1961. *Ibis* 105: 268-269.

Μαυροπετρίτης *Falco eleonorae*, ανοιχτόχρωμη ποικιλία. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

Γερακίνα *Buteo buteo* σε πτήση, συνηθισμένη εικόνα στη Σύρο, όπου συναντώνται 3-5 ζευγάρια. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Κόρακας *Corvus corax* σε πτήση. Στη Σύρο υπάρχουν 3-5 ζευγάρια, αλλά περιστασιακά έχουν παρατηρηθεί συγκεντρώσεις που φτάνουν τα πενήντα άτομα σε σκουπιδότοπους. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

Σταχτοτσικινιάς *Ardea cinerea* στην ακροθαλασσιά κοντά στα ερείπια του εργοστασίου Λαδοπούλου. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Λευκοτσικινιάς *Egretta garzetta*, ένας άσπρος ερωδιός πολύ συνηθισμένος στη Σύρο κατά την ανοιξιάτικη μετανάστευση. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

- Nisbet, I. C. T. 1967. Frühjahrs-Vogelzug auf Paros (Kykladen). *Bonn. Zool. Beitr.* 18: 234-252.
- Nisbet, I. C. T. 1975. Greece and the Greek islands. Pp: 285-296 in Ferguson Lees, J., Hockliffe, O., & Zweeres, K. (eds) *A Guide to Bird Watching in Europe*. Bodley Head, London.
- Reiser, O. 1905. *Ornis Balcanica. III. Griechenland und die Griechischen Inseln (Mit Ausnahme von Kreta)*. Wien.
- Stresemann, E. 1943. Überblick über die Vögel Kretas und den Vogelzug in der Ägäis. *J. Orn.* 91: 448-514.
- Stresemann, E. 1951. *Die Entwicklung der Ornithologie von Aristoteles bis zur Gegenwart*. Berlin.
- Vaughan, R. 1960. Notes on autumn migration in Greece and Crete. *Ibis* 102: 87-92.
- Vaughan, R. 1961. Falco eleonora. *Ibis* 103a: 114-128.
- Walter, H. 1978. Eleonora's Falcon (*Falco eleonora*) in Greece. *Nature, H. S. P. N. Bulletin* 15: 30-32.
- Watson, G. E. 1961. Aegean bird notes including two breeding records new to Europe. *J. Orn.* 102: 301-307.
- Watson, G. E. 1973. Sea-bird colonies in the Islands of the Aegean Sea. *Nat. Geogr. Soc. Res. Rep. Proj.* 1966: 299-305.
- Wettstein, O. v. 1938. Die Vögelwelt der Ägäis. *J. Orn.* 86: 9-53.

Κουκουβάγια *Athene noctua* στην Απάνω Μεριά. Σπανίζει στο νότιο τμήμα της Σύρου. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Τσαλαπετεινός *Upupa epops*, συνηθισμένος επισκέπτης της Σύρου κατά τη διάρκεια της μετανάστευσης. (φωτ. Τάσος Κάρτας)

Δύο Λευκοσουσουράδες *Motacilla alba*, χειμωνιάτικοι επισκέπτες στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Δύο Ασπροκωλίνες *Oenanthe hispanica*, καλοκαιρινοί επισκέπτες στη Σύρο. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Θηλαστικά

Τα Θηλαστικά προέρχονται από τα Θηραψιδωτά ή Θηραψίδια (από την αρχαιοελληνική λέξη θήρ=θηρίο, άγριο ζώο), Ερπετά που έζησαν από την Πέρμια Περίοδο μέχρι το ήμισυ της Τριάσιας Περιόδου, δηλαδή πριν από 275-205 εκατομμύρια χρόνια περίπου. Η σταδιακή μετάβαση από τα φολιδωτά, ποικιλόθερμα («ψυχρόαιμα» κατά την εσφαλμένη ορολογία) Ερπετά στα τριχωτά ομοιόθερμα («θερμόαιμα») Θηλαστικά αρχίζει με ζώα που μοιάζουν με σαύρες στην ανατομία του σκελετού και φτάνει –στις αρχές του Μεσοζωϊκού Αιώνα– σε ζώα, των οποίων ο σκελετός παρουσιάζει ομοιότητες με τον σκελετό των σημερινών, αρτίγονων Θηλαστικών, τόσο των Μαρσιποφόρων, όσο και των Πλακουντοφόρων.

Τα Θηλαστικά –όπως και τα Πουλιά– είναι ομοιόθερμα: η θερμοκρασία του σώματός τους διατηρείται σε σταθερό και υψηλό επίπεδο, έχουν τρίχωμα και εξελιγμένη οδοντοφυΐα, τα θηλυκά παράγουν γάλα και κυοφορούν –εκτός από τα Μονοτρήματα και εν μέρει τα Μαρσιποφόρα που γεννάνε νεογνά σε πρόωρο στάδιο ανάπτυξης την οποία ολοκληρώνουν μέσα στον μάρσιπο.

Η ομοταξία των Θηλαστικών περιλαμβάνει περισσότερα από 5.400 είδη, από τα οποία περίπου 116 (εκτός από τα οικόσιτα) συναντώνται στην Ελλάδα (102 χερσαία και 14 θαλάσσια).

Χερσαία Θηλαστικά στη Σύρο

Στην παλαιότερη βιβλιογραφία υπάρχουν λιγοστές αναφορές για τα είδη Θηλαστικών που συναντώνται στις Κυκλάδες. Οι πρώτες δημοσιευμένες πληροφορίες προέρχονται από τον *Tournefort* (1717), τον *Erhard* (1858) και τον *Heldreich* (1878) και σε αυτές περιλαμβάνονται αρκετές μαρτυρίες από τη Σύρο, καθώς ο *Erhard*, γνωστός ως «ο Γερμανός ο γιατρός» υπήρξε μόνιμος κάτοικος Σύρου. Μαθαίνουμε λοιπόν, και αρκετά νωρίς χρονικά, ότι η Σύρος φιλοξενεί μόνο 6 είδη χερσαίων Θηλαστικών: Σκαντζόχοιρο, Αγριοκούνελο, Λαγό, Ποντικό, Αρουραίο και Ατσίδα. Ελάχιστα γνωρίζουμε, ωστόσο, για τα Χειρόπτερα –τις νυχτερίδες– που υπάρχουν πάνω στο νησί και στα σπήλαιά του κι ακόμα λιγότερα για τα Κητώδη –τα δελφίνια και τις φάλαινες– που συναντώνται στη θάλασσα περιοχή γύρω από τη Σύρο.

Η σχετική σπανιότητα δημοσιεύσεων για τα Θηλαστικά οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στο γεγονός ότι ο αριθμός των ειδών στις Κυκλάδες είναι περιορισμένος, αλλά και γιατί πολλά είδη είναι κρυπτικά και πα-

Οι Καλικατσούδες ή Θαλασσοκόρακες *Phalacrocorax aristotelis*, συνυπάρχουν με τις γάτες στο λιμάνι της Ερμούπολης. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Η Τυτώ, *Tyto alba*, είναι μαζί με τον Νανόμπουφο *Asio otus* οι πιο συνηθισμένες κουκουβάγιες στη Σύρο. (αρχείο Αχ. Δημητρόπουλου)

Δυο Καλικατσούδες ή Θαλασσοκόρακες *Phalacrocorax aristotelis*, στο λιμάνι της Ερμούπολης. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

ρατηρούνται δύσκολα. Εκείνα που είναι περισσότερο εμφανή, όπως ο Σκαντζόχοιρος, είναι και γνωστότερα στους κατοίκους του νησιού, ενώ τα κρυπτικά όπως η Ατσίδα, και καταδιωκόμενα από τον άνθρωπο, περνούν σχεδόν πάντα απαρατήρητα. Πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και το γεγονός ότι τα Θηλαστικά γενικότερα παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσχέρειες στην παρατήρηση, συνήθως περισσότερες από τα ερπετά και τα πουλιά. Μόνο τυχαία μπορεί κανείς να συναντήσει τη Μεσογειακή Φώκια και τα Κητώδη –δελφίνια και φάλαινες– που συναντώνται στη θάλασσα των Κεντρικών Κυκλάδων.

Εντομοφάγα

Αυτή η τάξη περιλαμβάνει 370 είδη περίπου, τα οποία ανήκουν σε 3 οικογένειες: *Erinaceidae*-Σκαντζόχοιροι, *Talpidae*-Τυφλοπόντικες και *Soricidae*-Μυγαλές. Στις Κυκλάδες, μόνο ο Σκαντζόχοιρος έχει καταγραφεί από τους εκπροσώπους αυτής της τάξης.

Οικογένεια *Erinaceidae* Σκαντζόχοιρος

Erinaceus roumanicus nesiotus

Bate, 1905

Από τα πιο συνηθισμένα ζώα στις Κυκλάδες, οι Σκαντζόχοιροι συναντώνται στα παρακάτω νησιά: Άνδρος, Κέα, Τήνος, Κύθνος, Γυάρος, Μύκονος, Ρήνεια, Δήλος, Σύρος, Νάξος, Πάρος, Μήλος, Κίμωλος, Σίφνος, Ίος, Φολέγανδρος, Αστυπάλαια, Αμοργός.

Ο Σκαντζόχοιρος έχει ευρύτατη κατανομή, αλλά είναι και από τα πιο εμφανή και γνωστά είδη. ας μη ξεχνάμε ότι, μέχρι πρόσφατα, οι κάτοικοι των νησιών έτρωγαν Σκαντζόχοιρους. Ο Απανωσυριανός λόγιος Μιχαήλ Π. Στεφάνου αναφέρει ότι «...τους Σκαντζόχοιρους τους τρώνε με λιγουριά, είτε στιφάδο και κρασάτους –σαν το λαγό– είτε της κατσαρόλας κοκκινιστό με τηγανιτές ψιλές πατάτες ραντισμένες (sic!...) με πιπέρι και κανέλλα. οι Ερμουπολίτες, αρχικά, δεν τους έτρωγαν. όταν, όμως, με τη συχνή επαφή τους με τους Συρίους έσωσαν κι εδοκίμασαν, άρχισαν κι αυτοί να

τους τρώνε και μάλιστα να τους αποζητούνε».

Σήμερα οι Σκαντζόχοιροι δεν κινδυνεύουν να γίνουν τροφή των ανθρώπων. ελάχιστοι τους τρώνε. και, εξ άλλου, προστατεύονται από τη νομοθεσία.

Οι Σκαντζόχοιροι δραστηριοποιούνται και μετακινούνται κατά τη διάρκεια της νύχτας, ψάχνοντας για τροφή. Τρέφονται με ασπόνδυλα –όχι μόνο έντομα, αλλά και σαλιγκάρια και σκουλήκια– και σπονδυλωτά (σαύρες, μικρά φίδια, πτώματα), αλλά και με φυτικές τροφές. Ζευγαρώνουν την άνοιξη, σχεδόν αμέσως μετά τη χειμερία νάρκη. Ύστερα από εγκυμοσύνη 5-6 εβδομάδων, τα θηλυκά γεννάνε 2-10 (συνήθως 4-5) μικρά που έχουν τα μάτια κλειστά και είναι εφοδιασμένα με λιγιστά, κοντά, μαλακά κι εύκαμπτα αγκάθια. Όταν τα μικρά γίνουν 3 εβδομάδων εγκαταλείπουν τη φωλιά κι ακολουθούν τη μητέρα τους.

Πολλοί Σκαντζόχοιροι σκοτώνονται από τα τροχοφόρα στους εξοχικούς δρόμους και για ορισμένους πληθυσμούς οι απώλειες αυτές συνιστούν σοβαρή απειλή. Η αλόγιστη χρήση φυτοφαρμάκων και εντομοκτόνων είναι μία επιπρόσθετη απειλή, γιατί όσοι Σκαντζόχοιροι τρώνε έντομα δηλητηριασμένα από εντομοκτόνα αρρωσταίνουν και πεθαίνουν.

Λαγόμορφα

Παρά τις όποιες μορφολογικές ομοιότητές τους με τα τρωκτικά, τα λαγόμορφα δεν έχουν καμιά σχέση με τα ποντίκια και τους αρουραίους. στην πραγματικότητα, οι δύο τάξεις εξελίχθηκαν παράλληλα και σ' αυτή την παράλληλη εξέλιξη οφείλονται οι κάποιες ομοιότητές τους, ιδίως εκείνες που εντοπίζονται στη δομή του κρανίου.

Οικογένεια *Leporidae* Αγριοκούνελο *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758)

Τα κουνέλια δεν ανήκουν στην πανίδα των Κυκλάδων: προέρχονται από την Ιβηρική Χερσόνησο, την κοιτίδα του είδους και αρχική γεωγραφική κατανομή του, από την οποία διαδόθηκαν με τη συμβολή του ανθρώπου σε ολόκληρη την Ευρώπη και στον υπόλοιπο κόσμο. Όλες οι κατοικίδιες φυλές κουνελιών προέρχονται από το Αγριοκούνελο, και δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με το Λαγό, ο οποίος είναι ένα εντελώς διαφορετικό ζώο.

Ωστόσο, στη Σύρο κυρίως, αλλά και στα γύρω νησιά, ονομάζουν Λαγό τόσο τον καθαυτό Λαγό, όσο και τα κατοικίδια και τα ημίγρια κουνέλια που ζουν απελευθερωμένα από τον άνθρωπο σε ορισμένα σημεία του νησιού και στο Γαϊδουρονήσι (Διδύμη ή Φανάρι). Απελευθερώσεις κουνελι-

ών γίνονταν πάντα, και τώρα και στο παρελθόν –πολλοί επιστήμονες θεωρούν ότι πρώτοι οι Φοίνικες μετέφεραν και απελευθερώναν κουνέλια από την Ιβηρική Χερσόνησο– για να υπάρχει τροφή προς διάθεση τυχόν ναυαγών. Αγριοκούνελα υπάρχουν σήμερα στα παρακάτω νησιά και ερημονήσια των Κυκλάδων: Άνδρος, Γαυριονήσια Άνδρου, Γυάρος, Τήνος, Μύκονος, Ρήνεια, Δήλος, Σύρος, Διδύμη (Γαϊδουρονήσι ή Φανάρι) Σύρου, Στρογγυλό Σύρου, Νάξος, Πάρος, Αντίπαρος, Εβραϊόκαστρο Πάρου, Λεβίθα, Φολέγανδρος, Θήρα, Χριστιανή Θήρας, Ανάφη, Παχιά Ανάφης, Ζαφορά και Σύρνα Αστυπάλαιας, Σέριφος, Κύθνος, Κίμωλος, Μήλος, Αμοργός.

Φαίνεται ότι το είδος έχει εξαφανιστεί από τη Σίφνο και την Αστυπάλαια. Ο βαθμός επιμιξίας των διαφόρων πληθυσμών Αγριοκούνελων με ήμερα κουνέλια ποικίλλει και δεν διαπιστώνεται εύκολα. Υπάρχουν πληθυσμοί με τον χαρακτηριστικό καφεκίτρινο, ενιαίο χρωματισμό του είδους, χωρίς ενδείξεις λευκού, μαύρου ή άλλων αποχρώσεων προερχομένων από επιμιξία με κατοικίδια κουνέλια.

Τα Αγριοκούνελα δραστηριοποιούνται κυρίως το σούρουπο, καθώς και σε ολόκληρη τη διάρκεια της νύχτας. Όπου δεν κατα-

διώκονται, δεν κρύβονται τόσο και μερικές φορές μπορεί να τα δει κανείς κατά τη διάρκεια της μέρας. Είναι, πάντως, ένα από τα είδη Θηλαστικών που, όπου υπάρχουν, φαίνονται, παρατηρούνται με σχετική ευκολία. Σκάβουν δαιδαλώδεις στοές μέσα στο έδαφος, όπου κρύβονται και γεννάνε. Στις Κυκλάδες, η περίοδος αναπαραγωγής των κουνελιών αρχίζει μέσα στον χειμώνα και τελειώνει αργά την άνοιξη, δηλαδή συμπίπτει με το χρονικό διάστημα που αναπτύσσεται η βλάστηση. Ύστερα από εγκυμοσύνη 28-30 ημερών, κάθε θηλυκό γεννάει κατά μέσον όρο 4-6 μικρά, που αναπτύσσονται γρήγορα και μπορούν να ζευγαρώσουν για πρώτη φορά, όταν φτάσουν τους 3-4 μήνες. Αν η πληθυσμιακή πυκνότητα φτάσει σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα, τα θηλυκά κουνέλια που βρίσκονται στις κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας δεν γεννούν καθόλου ή γεννούν μόνο ένα μικρό.

Λαγός

Lepus europaeus Pallas, 1778

Στις Κυκλάδες ο Λαγός είναι μάλλον σπάνιο, ασυνήθιστο ζώο, με μικρούς τοπικούς πληθυσμούς, οι οποίοι είναι συνήθως απομονωμένοι, περιορισμένοι σε συγκεκριμένα σημεία. Στα νησιά του Αιγαίου γενικότερα, ιδίως στα μεγαλύτερα, είναι περισσότερο πολυπληθής, και σήμερα

συναντάται στη Σάμο, στη Χίο, στη Λέσβο, στη Ρόδο, στη Σκύρο και στην Κω, όπου συνυπάρχει με το Αγριοκούνελο.

Λαγοί υπάρχουν σήμερα στα παρακάτω νησιά και ερημονήσια των Κυκλάδων: Άνδρος, Τήνος, Κέα, Νάξος, Πάρος, Κίμωλος, Μήλος, Αμοργός· έχει επανεισαχθεί στη Σύρο.

Αν και οπωσδήποτε υπάρχει κάποια μορφολογική ομοιότητα του Λαγού με το Αγριοκούνελο, ο Λαγός είναι πολύ διαφορετικό ζώο: το μέγεθός του είναι κατά κανόνα πολύ μεγαλύτερο και τα αυτιά του μισή φορά μακρύτερα από του Αγριοκούνελου, με μαύρες άκρες. Ενώ το μήκος του Λαγού κυμαίνεται από 48 μέχρι 67 cm και το βάρος του από 2,5 μέχρι 6,5 κιλά, το Αγριοκούνελο δεν ξεπερνάει τα 34-45 cm και τα 1,3-2,2 κιλά αντίστοιχα. Εξ άλλου, τα δύο ζώα έχουν απολύτως διαφορετικό τρόπο ζωής: ο Λαγός δεν σκάβει συνήθως υπόγεια καταφύγια, αλλά «γιατάκι»-μικρό, ρηχό βαθούλωμα στο έδαφος -, αναπαύεται και γεννάει κρυμμένος μέσα σε πυκνή βλάστηση, δεν είναι κοινωνικός ούτε συναντάται σε ομάδες, όπως το Αγριοκούνελο, αλλά ζει μοναχός και βγαίνει για βοσκή το βράδυ. Για την άμυνά του στηρίζεται τόσο στο καμουφλάζ, λουφάζοντας ακίνητος πάνω στο έδαφος, όσο και στη φυγή, αφού μπορεί να αναπτύξει πολύ μεγάλη ταχύτητα και να

αλλάζει συνεχώς κατευθύνσεις· έχοντας οπτική γωνία 80° μπορεί να παρακολουθεί συνεχώς τον διώκτη του. Όταν τρομάζει, βγάζει μία χαρακτηριστική κραυγή. Οι Λαγοί ζευγαρώνουν συνήθως

στις αρχές της άνοιξης, τον Μάρτιο και τον Απρίλιο. Κάθε θηλυκό γεννάει δύο ή και τρεις φορές το χρόνο από ένα μέχρι πέντε μικρά (συνήθως δύο).

Τρωκτικά

Αυτή είναι η μεγαλύτερη σε αριθμό ειδών τάξη των Θηλαστικών, με κύριο χαρακτηριστικό τους δύο κοπήρες στην πάνω και άλλους δύο στην κάτω σιαγόνα, οι οποίοι ακολουθούνται από κενό εκεί όπου σε άλλα ζώα υπάρχουν κυνόδοντες. Οι κοπήρες αυτοί αυξάνονται αδιάκοπα όσο το ζώο είναι ζωντανό, και φθείρονται από τη χρήση. Εκπρόσωποι αυτής της τάξης συναντώνται σε όλες τις κλιματικές ζώνες της γης, με μικρότερο ένα συγγενή του συνηθισμένου σπιτικού ποντικού, το αφρικανικό *Mus minutoides* (5 cm και 5-6 γραμμάρια) και μεγαλύτερο το νοτιοαφρικανικό καπυμπάρα (120 cm και πάνω από 45 κιλά).

Οικογένεια *Muridae*

Ποντικός

Mus domesticus Ruddy, 1772

Το γνωστότερο και το πιο διαδεδομένο ζώο στις Κυκλάδες, όπου φαίνεται ότι υπάρχει σ' όλα τα νησιά και τα ερημονήσια και μεταφέρεται με τη βοήθεια του ανθρώπου. Οι ποντικοί μετανάστευσαν από την περιοχή του σημερινού Πακιστάν, η οποία

αποτελεί την αρχική κατανομή του είδους, και πραγματοποιώντας μία πραγματική διασπορά εισέβαλαν στις γύρω περιοχές, απ' όπου με τη συμβολή του ανθρώπου εξαπλώθηκαν στο μεγαλύτερο τμήμα του πλανήτη. Ήδη κατά τη διάρκεια της 11^{ης} χιλιετίας π.Χ. είχαν φτάσει στο σημερινό Ισραήλ, την 7^η χιλιετία στη Μ. Ασία και τη 2^η στην Αίγυπτο και την Ευρώπη. Πρόκειται για ένα από τα πιο ευπροσάρμοστα και επεκτατικά είδη που υπάρχουν· οι συνήθειες και ο τρόπος ζωής του ποικίλλουν ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν εκεί όπου ζει. Τουλάχιστον 7 διαφορετικές μορφές έχουν περιγραφεί από τους επιστήμονες με βάση δείγματα από διαφορετικές περιοχές της Ευρώπης και 5 από αυτές έχουν θεωρηθεί ότι διαφοροποιούνται αρκετά, σε σημείο που είναι δυνατό να θεωρηθούν ότι αποτελούν ξεχωριστά είδη. Οι ποντικοί που ζουν κοντά σε ανθρώπινες κατοικίες και εγκαταστάσεις είναι παμφάγοι και αναπαράγονται όλο το χρόνο, ενώ οι πληθυσμοί που ζουν στη φύση –σε καλλιέργειες, μεσογειακή

μακία βλάστηση ή, σπανιότερα, αραιά δάση- τρέφονται κυρίως με σπόρους από φυτά, καλλιεργημένα και μη -, καθώς και με έντομα, και αναπαράγονται από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο. Σε κάθε γέννα γεννιούνται 4-8 μικρά, που ενηλικιώνονται και μπορούν με τη σειρά τους να αναπαραχθούν, ύστερα από 35-40 ημέρες.

Αρουραίος

Rattus rattus (Linnaeus, 1758)

Μαζί με τον Ποντικό, είναι τα πιο διαδεδομένα θηλαστικά στις Κυκλάδες, στις οποίες έχει μεταφερθεί από τον άνθρωπο-αφθονεί στα αμπάρια των караβιών!-κι έχει φτάσει σε πολλά ερημονήσια, ακόμα και σκοπέλους στην ανοιχτή θάλασσα. Μεταναστεύει αποικίζοντας όλο και περισσότερες περιοχές' όπως οι ποντικοί, έτσι και οι αρουραίοι είναι εξαιρετικά επεκτατικά είδη. Μολονότι η αρχική κατανομή του είδους περιελάμβανε την Ινδική χερσόνη-

σο, από εκεί οι αρουραίοι έχουν επεκτείνει την κατανομή τους διαμέσου των κλασικών εμπορικών διαδρομών του ανθρώπου και ήδη κατά την προϊστορική περίοδο το είδος ήταν ευρύτατα διαδεδομένο. Σήμερα είναι πολυπληθέστατοι στις χώρες της Μεσογείου και σταδιακά γίνονται κάπως σπανιότεροι όσο προχωρούμε προς τη Β. Ευρώπη.

Όπως οι ποντικοί, έτσι και οι αρουραίοι που ζουν κοντά σε ανθρώπους είναι παμφάγοι, αλλά γενικότερα το είδος αυτό έχει την τάση να τρέφεται περισσότερο με φυσικές τροφές και κυρίως καρπούς, ιδίως όταν ζει στην ύπαιθρο. Ορισμένοι πληθυσμοί στις Κυκλάδες -και στη Σύρο- τρέφονται με καρπούς δένδρων, συχνά χαρούπια, κουκουνάρια κ.ά., ζώντας πάνω στα δένδρα, σαν σκίουροι. Ορισμένοι επιστήμονες κατατάσσουν αυτούς τους πληθυσμούς σε ξεχωριστό είδος, το *Rattus frugivorus*.

Σαρκοφάγα

Τα ζώα που ανήκουν σ' αυτή την τάξη διαθέτουν ανεπτυγμένους κυνόδοντες, κατάλληλους για να συγκρατούν τη λεία και να ξεσχίζουν τις σάρκες. Τα Σαρκοφάγα χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα Πτερυγιόποδα (με άκρα σαν πτερύγια: φώκιες, ωταρίες, θαλάσσιοι ελέφαντες) και τα Σχιστόποδα (όλα τα υπόλοιπα χερσαία σαρκοφάγα, από τους

λύκους και τους σκύλους μέχρι τις αρκούδες).

Οικογένεια *Mustelidae*

Ατσιίδα

Martes foina (Erxleben, 1777)

Ατσιίδα λένε το Κουνάβι οι Κυκλαδίτες, ειδικότερα το Πετροκούναβο, το οποίο έχει ευρύτατη κατανομή στην υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και στα νησιά του Αιγαί-

ου (Σκόπελος, Ικαρία, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Σαμοθράκη, Θάσος, Λέρος, Ρόδος, Κως, Κάρπαθος). Αφθονεί στην Κρήτη και σε ορισμένα από τα γύρω μικρά νησιά, καθώς και στην Εύβοια.

Στις Κυκλάδες, η Ατσιίδα είναι το μοναδικό σαρκοφάγο σε άγρια κατάσταση' έχει ευρύτατη κατανομή και σε ορισμένα νησιά, όπως η Αμοργός και η Άνδρος (Χώρα) συνυπάρχει με τον άνθρωπο σε κατοικημένες περιοχές. Η παρουσία της έχει διαπιστωθεί στα παρακάτω νησιά: Άνδρο, Τήνο, Σύρο, Νάξο, Πάρο, Αντίπαρο, Αντίμηλο ή Ερημόμηλο, Κύθνο, Σέριφο, Θήρα και Αμοργό.

Μικρότερη σε μέγεθος από τις γάτες που υπάρχουν σε ημί-άγρια κατάσταση στις Κυκλάδες, η Ατσιίδα έχει μήκος 42-48 cm και βάρος 1-2 κιλά. Ξεχωρίζει από τον ενιαίο, σκούρο καφέ χρωματισμό, που διακόπτεται από μια λευκή ή λευκοκίτρινη κηλίδα ποικίλης έκτασης στο λαιμό και το στήθος' αυτή η κηλίδα μπορεί να είναι πολύ εκτεταμένη ανάμεσα στα μπροστινά πόδια ή και περιορισμένη, ακόμα και να λείπει τελείως (όπως συμβαίνει σε πολλά, αλλ' όχι όλα τα άτομα του είδους από την Κρήτη). Πολλά άτομα όταν πεθάνουν, ξασπρίζουν σύντομα από το φως του ήλιου στο πάνω μέρος του σώματος. Η Ατσιίδα δραστηριοποιείται συνήθως κατά τη διάρκεια της νύχτας. Όσο περισσότερο κατα-

διώκεται από τον άνθρωπο σε μία περιοχή, τόσο πιο νυχτόβιες συνήθειες αναπτύσσει. Στη διάρκεια της νύχτας, επίσης, μπορεί να ακουστεί και η χαρακτηριστική, δυνατή κραυγή της. Τρέφεται με οποιοδήποτε μικρόσωμο πλάσμα μπορεί να σκοτώσει, από έντομα και αμφίβια μέχρι ερπετά, πουλιά και θηλαστικά, αλλά το διαιτολόγιό της αποτελείται σε πολύ μεγάλο ποσοστό από ποντίκια, ενώ το φθινόπωρο τρώει συχνότερα φυτικές τροφές.

Ζει και δραστηριοποιείται μέσα στα συγκεκριμένα όρια μιας επικράτειας, την οποία οριοθετεί εναποθέτοντας τα περιττώματά της σε εμφανή σημεία, όπως πάνω σε πετρότοιχους ή βράχους. Στις Κυκλάδες ειδικότερα, αυτά είναι και τα πιο συνηθισμένα βιοδηλωτικά ίχνη που μαρτυρούν την παρουσία της. Φτιάχνει μία υποτυπώδη φωλιά μέσα σε σχισμές βράχων και σε ανοίγματα του εδάφους, αλλά και μέσα σε χωριά και σε πόλεις (Χώρα Άνδρου και Αμοργού, Ερμούπολη Σύρου).

Βιβλιογραφία για τα χερσαία θηλαστικά στις Κυκλάδες. Σε σύγκριση με τα ερπετά και τα πουλιά, στα χερσαία θηλαστικά των Κυκλάδων επικεντρώνονται λιγότερες αναφορές και επιστημονικές εργασίες. Στα πλαίσια των επισκέψεων στα νησιά του Αιγαίου, οι πρωτοπόροι ερευνητές όπως ο *Erhard* και ο *Heldreich*

επιχείρησαν να συγκεντρώσουν στοιχεία για το σύνολο της πανίδας και οι «παράπλευρες» παρατηρήσεις τους για τα Θηλαστικά παρέχουν τις πρώτες πληροφορίες για την παρουσία των περισσότερο γνωστών ειδών, όπως ο Λαγός, το Αγριοκούνελο και η Ατσίδα. Πιο συγκεκριμένες γίνονται τον 20^ο αιώνα (Wettstein 1942) και από τη δεκαετία του 1960 ξεκινάει μία σταθερή αύξηση του αριθμού των δημοσιευμένων εργασιών κάθε χρόνο.

Μία ενδεικτική καταγραφή της βιβλιογραφίας που αφορά τα χερσαία και τα ιπτάμενα Θηλαστικά (Χειρόπτερα, νυχτερίδες)

- Δημάκη Μ. 1999. First record of the edible dormouse *Glis glis* (Linnaeus, 1776) from the Greek island of Andros. *Annales Musei Goulandris* 10: 181-183.
- Ηλιοπούλου-Γεωργουδάκη Ι. 1977. Συστηματική μελέτη και γεωγραφική εξάπλωση των Χειροπτέρων της Ελλάδος. Πανεπιστήμιο Πατρών. 173 σελ.
- Τσούνης, Γ. 1989. Τα θαλάσσια Θηλαστικά στην Ελλάδα. *Φύσις* 44-45 :10.
- Τσούνης, Γ. 1990. *Τα Θηλαστικά της Ελλάδας. Περγαμινή*. 76 σελ.
- Couturier, M. 1959. Statut actuel des représentants du genre *Capra* dans le bassin Méditerranéen. *Colloque du service de sauvegarde IUCN*, 5.
- Douma-Petridou, E. 1984. Contribution to the knowledge of *Martes foina* Erxleben from Achaia, Northern Peloponnesus, Greece, and the rest Southern Balkan Peninsula. *Mammalia* 48, 4: 565-572.
- Erhard, Dr. 1858. *Fauna der Cykladen*. Leipzig.
- Heldreich, T. de. 1878. *La faune de Grèce*. Athènes. Imprimerie de la Philocalie. 113 p.
- Helversen, O., & Weid, R. 1990. Die Verbreitung einiger Fledermäuserarten in Griechenland. *Bonner Zoologische Beiträge* 41:9-22.
- Iliopoulou-Georgoudaki, J. 1985. New Records of the Occurrence of the Genus *Pipistrellus* (Chiroptera; Vespertilionidae) in Greece. *Mammalia* 49:131-133.
- Laar, V. van, & Daan, S. 1964. On some *Chiroptera* from Greece. *Beaufortia* 10:158-166.
- Massetti, M. 2012. *Atlas of terrestrial mammals of the Ionian and Aegean Islands*. Walter de Gruyter & Co. 302 p.
- Ondrias, J. 1965. Die Säugetiere Griechenlands. *Säugetierkundliche Mitteilungen* 13, 3:109-127.
- Ondrias, J. 1966. The Taxonomy and Geographical Distribution of the Rodents of Greece. *Säugetierkundliche Mitteilungen* 14 Supplementum. 1-136.
- Sfougaris, A. I. 1990. *Wild Goats (Capra aegagrus) in Greece*: Book of Abstracts of the 5th International Congress on the Zoogeography and Ecology of Greece and Adjacent Regions. Iraklio, Crete.
- Weid, R. 1988. Occurrence of the Parti-coloured Bat *Vespertilio murinus* (Linnaeus 1758) in Greece and Some Observations of its Display Behaviour. *Myotis* 26:117-128.
- Wettstein, O. von. 1942. Die Säugetierwelt der Ägäis nebst einer Revision des Rassenkreises von *Erinaceus europaeus*. *Annalen Naturhistorisches Museum Wien* 52:245-278.

Πτερυγιόποδα

Μία αρκετά διαφοροποιημένη τάξη σαρκοφάγων Θηλαστικών είναι τα Πτερυγιόποδα, τα οποία έχουν προσαρμοστεί στη θαλάσσια διαβίωση και έχουν πάρει αυτή την ονομασία γιατί, μεταξύ άλλων προσαρμογών, τα πόδια τους έχουν διαμορφωθεί σε πτερύγια. Τα Πτερυγιόποδα ζουν και τρέφονται μέσα στο νερό στη στεριά βγαίνουν μόνο για να αναπαιθθούν, συχνά ομαδικά, να καταφύγουν σε περίπτωση τρικυμίας και, το σημαντικότερο, για να γεννήσουν και να μεγαλώσουν τα νεογνά τους.

Στα Πτερυγιόποδα ανήκουν οι φώκιες, οι ωταρίες, οι θαλάσσιοι λέοντες, οι τρίχεχοι ή θαλάσσιοι ίπποι και οι θαλάσσιοι ελέφαντες.

Μεσογειακή Φώκια *Monachus monachus* (Hermann, 1779)

Η Μεσογειακή Φώκια είναι το σπανιότερο, περισσότερο απειλούμενο με εξαφάνιση θηλαστικό της Ευρώπης και ένα από τα πιο σπάνια είδη σ' ολόκληρο τον κόσμο. Κατά την ημερομηνία που γράφεται το κείμενο αυτό (Ιανουάριος 2017) οι τελευταίες καταμετρήσεις φέρουν το συνολικό πληθυσμό να κυμαίνεται μεταξύ 380 και 500 ατόμων, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας-Κύπρου-Λιβύης υπάρχουν 120-250 άτομα.

Με αυτά τα δεδομένα, μόνο συντονισμένες και αποφασιστικές παρεμβάσεις μπορούν να σώσουν το είδος από την εξαφάνιση και κάθε πληθυσμός, όσο μικρός κι αν είναι, έχει μεγάλη σημασία το κάθε άτομο μετράει.

Στην Ελλάδα, η Φώκια άλλοτε δεν ήταν σπάνια. Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα υπήρχαν αρκετοί πληθυσμοί στα νησιά του Ιονίου, στον Κορινθιακό κόλπο, στις ακτές της Πελοποννήσου, στην Κρήτη, στην Εύβοια, στις Κυκλάδες και στα νησιά του βορείου και ανατολικού Αιγαίου. Στην πρώτη συστηματική καταγραφή που είχαν κάνει οι επιστήμονες D. Marchessaux και R. Duguay από το 1974 μέχρι το 1976, μόνο γύρω από τη Σύρο είχαν καταγραφεί τουλάχιστον 15 άτομα. Ωστόσο από τότε έχουν αλλάξει πολλά. Οι πιέσεις που δέχεται το είδος έχουν αναμφισβήτητα αυξηθεί και, ειδικά στις Κυκλάδες, απαιτούνται ενδεδειγμένες ενέργειες και συγκεκριμένη στρατηγική προστασίας.

Η Μεσογειακή Φώκια είναι μεγάλος ζώο, που μπορεί να φτάσει σε μήκος τα 3,80 μ., αλλά συνήθως κυμαίνεται γύρω στα 2,20 μ. και ζυγίζει μέχρι 230 κιλά.

Τα νεογέννητα έχουν μήκος γύρω στο ένα μέτρο και βάρος από 10 μέχρι 20 κιλά. Ο χρωματισμός ποικίλλει σημαντικά από άτομο

σε άτομο και μολονότι δεν υπάρχουν κανόνες, τα αρσενικά είναι συνήθως σκουρότερα –γκρίζα ή μαύρα– και τα θηλυκά καφετιά, με λευκές ή ανοιχτόχρωμες κηλίδες στο κάτω μέρος του σώματος. Έχουν βρεθεί κατάμαυρα, καφετιά, αλλά και κάτασπρα άτομα. Η Μεσογειακή Φώκια τρέφεται με ψάρια, μαλάκια και μαλακό-

στρακα. Ύστερα από κυοφορία 11 μηνών τα θηλυκά γεννάνε ένα νεογνό κάθε δύο χρόνια και το θηλάζουν επί 6 εβδομάδες. Οι περισσότερες γέννες σημειώνονται στις αρχές φθινοπώρου, από το Σεπτέμβριο μέχρι και τον Οκτώβριο. Υπολογίζεται ότι η Μεσογειακή Φώκια ζει 30-35 χρόνια.

Θαλάσσια Θηλαστικά στη Σύρο και στις Κυκλάδες

Κητώδη (Cetacea)

Κητώδη ή Κήτη είναι τα θαλάσσια Θηλαστικά-δελφίνια, φάλαινες, φυσητήρες και συγγενή είδη-και μόνον αυτά είναι λάθος να ονομάζουμε κήτος ένα μεγαλόσωμο ψάρι.

Τα Κητώδη προέρχονται από τα Κρεόδοντα, τα οποία έμοιαζαν με τα σημερινά σαρκοφάγα θηλαστικά της ξηράς και «επέστρεψαν» στο υγρό στοιχείο πριν από 45 εκατομμύρια χρόνια περίπου. Αρχικά ζούσαν στα ρηχά, είχαν τέσσερα πόδια και μικρό μέγεθος και μπορούσαν να βγαίνουν στη στεριά, όμως γίνονταν όλο και πιο ανεξάρτητα από το χερσαίο περιβάλλον, με αποτέλεσμα μετά από μερικά εκατομμύρια χρόνια να έχουν εξελιχθεί σε εντελώς υδρόβια και να μπορούν πλέον να γεννήσουν μέσα στο νερό. Τα πίσω πόδια τους ατροφούσαν όλο και περισσότερο για να φτάσουμε στη σύγχρονη εποχή, κατά την οποία από τα πίσω πόδια και τη λεκάνη μαζί έχουν απομείνει

μονάχα δύο, μικρά, απλά οστά: σε ένα κήτος μήκους 5 μέτρων τα οστά αυτά δεν ξεπερνούν τα 5-6 εκατοστά.

Τα Κητώδη διαχωρίζονται σε δύο ομάδες (τάξεις) με κριτήριο την ύπαρξη δοντιών ή μπαλενών: τα **Οδοντοκήτη** που έχουν δόντια χαρακτηριστικά σε σχήμα και μέγεθος για κάθε είδος, ενώ τα **Μυστικήτη ή Μυστακοκήτη** αντί για δόντια έχουν πλάκες με μπαλένες που κρέμονται από τον ουρανίσκο και φιλτράρουν το νερό κατακρατώντας μικροσκοπικούς οργανισμούς για τροφή.

Τα Μυστακοκήτη αντιπροσωπεύονται παγκόσμια από 10 ή 11 γνωστά είδη (φάλαινες, φυσητήρες) που ανήκουν σε 3 οικογένειες και έχουν γενικά μεγάλο μήκος σώματος (με εξαίρεση ένα μικρόσωμο είδος), ενώ τα Οδοντοκήτη αριθμούν 67 ή 68 είδη που ανήκουν σε 7 ή 8 οικογένειες και περιλαμβάνουν από μικρόσωμα μέχρι μεσαίου μεγέθους ζώα (από 1,5 μ. μέχρι 10 μ.) με εξαίρεση τον

Φυσητήρα, τα αρσενικά άτομα του οποίου φτάνουν τα 15, μερικές φορές και τα 18 μ.

Από τα είδη Κητωδών που έχουν καταγραφεί στο Αιγαίο, ορισμένα ζουν μόνιμα σ' αυτή τη θαλάσσια περιοχή, ενώ άλλα την επισκέπτονται εποχιακά, κι άλλα έρχονται από διαφορετικά σημεία της Μεσογείου. Αρκετά μάλιστα μπαίνουν στη Μεσόγειο από τον Ατλαντικό περνώντας από το στενό του Γιβραλτάρ, ενώ κάποια μετακίνηση παρατηρείται κι από

την Ερυθρά Θάλασσα διαμέσου της Διώρυγας του Σουέζ.

Οι παρατηρήσεις Κητωδών είναι συνήθως τυχαίες και σποραδικές και μόλις τα τελευταία χρόνια γίνονται συστηματικές επιστημονικές έρευνες για την παρουσία και τις μετακινήσεις αυτών των ζώων. Και ενώ είναι γνωστά τα είδη των δελφινιών που συναντώνται πιο συχνά, για τα σπανιότερα και πιο ασυνήθιστα, καθώς και για τα μεγαλύτερα είδη γνωρίζουμε ελάχιστα.

Από τα 14 είδη που έχουν καταγραφεί στις ελληνικές θάλασσες, στις Κυκλάδες έχουν παρατηρηθεί τα παρακάτω 12 είδη:

Οδοντοκήτη

Οικογένεια *Delphinidae*

Ρινοδέλφινο *Tursiops truncatus* (Montagu, 1821)

Ζωνοδέλφινο *Stenella caeruleoalba* (Meyen, 1833)

Δελφίνι *Delphinus delphis* (Linnaeus, 1758)

Γράμπος ή Σταχτοδέλφινο *Grampus griseus* (G. Cuvier, 1812)

Οικογένεια *Globicephalidae*

Μαυροδέλφινο *Globicephala melas* (Traill, 1809)

Όρκα *Orcinus orca* (Linnaeus, 1758)

Ψευδόρκα *Pseudorca crassidens* (Owen, 1864)

Οικογένεια *Physeteridae*

Φυσητήρας *Physeter macrocephalus* (Linnaeus, 1758)

Οικογένεια *Ziphiidae*

Ζιφιός *Ziphius cavirostris* (G. Cuvier, 1812)

Οικογένεια *Phocoenidae*

Φαλιανός ή Φώκαινα *Phocoena phocoena* (Linnaeus, 1758)

Μυστακοκήτη

Οικογένεια *Balaenopteridae*

Πτεροφάλαινα *Balaenoptera physalus* (Linnaeus, 1758)

Ρυγχοφάλαινα *Balaenoptera acutorostrata* (Lacépède, 1804)

Βιβλιογραφία για τα Θαλάσσια Θηλαστικά

Στη θαλάσσια περιοχή γύρω από τις Κυκλάδες έχει διαπιστωθεί η παρουσία ορισμένων από τα σπανιότερα Θηλαστικά: η Μεσογειακή Φώκια *Monachus monachus*, το πιο σπάνιο είδος φώκιας στον κόσμο βρίσκεται εδώ, καθώς και Κητώδη, τα οποία συναντώνται μεν σπάνια και συνήθως τυχαία, αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι εκτός από τα περισσότερα γνωστά δελφίνια, στο Αιγαίο ζουν και άλλα, πολύ λιγότερο γνωστά είδη, όπως ο Ζιφιός, ο Γράμπος, η Πτεροφάλαινα και η Ρυγχοφάλαινα.

Βαλούκας, Β. Α., & Οικονομίδης, Π. Σ. 1989. Δελφίνια και φάλαινες στις ελληνικές θάλασσες. *Αλιευτικά Νέα* 95: 81 –6.

Ελληνική Ζωολογική Εταιρεία-Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία. 1992. *Το Κόκκινο Βιβλίο των απειλούμενων σπονδυλοζώων της Ελλάδας*. 356 σελ.

Πουλόπουλος, Ι. 1989. Νέο Θηλαστικό για την Ελλάδα. *Mesoplodon bidens*. *Φύσις* 44-45: 7-9.

Τσούνης, Γ. 1989. Τα θαλάσσια Θηλαστικά στην Ελλάδα. *Φύσις* 44-45: 10.

Alpers, A. 1979. *Dolphins*. London. Robin Clark.

Arseniev, V. A. 1986. *Atlas of Marine Mammals*: U. S. A. TFH Publications.

Bosner, N. 1989. *Whales of the World*. London. Blandford.

Coffey, D. J. 1977. *The Encyclopedia of Sea Mammals*. London. Granada Publishing.

Cousteau, J. Y., & Paccalet, Y. 1988. *Jacques Cousteau-Whales*. New York. Abrams.

Evans, G. H. P. 1987. *The Natural History of Whales and Dolphins*. London.

Leatherwood, S., & Reeves, R. 1983. *The Sierra Club Handbook of Whales and Dolphins*. San Francisco. Sierra Club Books.

Lockley, M. R. 1979. *Whales, Dolphins and Porpoises*. Oxford. David and Charles.

Marchessaux, D. 1980. A Review of the Current Knowledge of the Cetaceans in the Eastern Mediterranean. *Vie Marine* 2: 59-68.

Marchessaux, D. & Duguay, R. 1978. Note preliminaire sur les cétacés de la Méditerranée orientale. *Rapport Comm. Mer Méditerranée*. 3 p.

Martin, R. A. 1990. *Whales and Dolphins*. London. Salamander Books.

Moetzer-Bruyns, W. F. J. 1974. On Sight Records of the Euphrosyne Dolphin: *Stenella caeruleoalba* (Meyen 1833) in the Mediterranean. *Mammalia* 38,3: 503-507.

Richard, E. 1982. *The Book of Whales*. New York. Knoph.

Richard, E. 1983. *Dolphins and Porpoises*. London. Hale.

Richard, H., & Bryden, M. 1990. *Whales, Dolphins and Porpoises*. London. Merehurst.

Rudge, A. J. B., Klinowska, M., & Andersson, S. S. *Preliminary Status Report on the Marine Mammals of Major Relevance to Europe*: Commission of the European Community Luxembourg Report EUR 7317 EN.

Stonehouse, B. 1985. *Sea Mammals of the World*. London. Penguin Books.

Sylvestre, J. P. 1993. *Dolphins and Porpoises: A Worldwide Guide*. New York. Sterling Publishers.

Tomiline, A. 1974. *Le monde des Baleines et des Dauphins*. Moscow. Mir Editions.

United Nations Environment Programme (UNEP). *Technical Report on the State of Cetaceans in the Mediterranean*. Tunis 1994.

Viale, D., Crescenzo, de J. N., Erlich, I., & Isetti, A. M. 1988. Cétacés en Méditerranée orientale. *Rapport Comm. Mer Médit.* 31,2: 289.

Watson, L. 1981. *Sea Guide to Whales of the World*. London. Hutchison.

Whitlow, W. A. 1993. *The sonar of Dolphins*. Hawaii, Naval Ocean Systems Center.

Willock, C. 1990. *Kingdom of the Deep*. London. Boxtree.

Κιρκινέζι ή Γκαντηνέλος *Falco tinnunculus*. (φωτ. Γιάννης Βαβίτσας)

Χρυσαιτός, *Aquila chrysaetos*, ενήλικο. (σχέδιο: Αχιλλέας Δημητρόπουλος)

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΧΑΛΙ ΤΗΣ ΣΥΡΙΑΝΗΣ ΦΥΣΗΣ

στοιχεία για τη βλάστηση και τα βότανα
στην Απάνω Μεριά

κείμενο - φωτογραφίες
Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς

Αυτό το μονάκριβο χαλί μας, υφασμένο με τα υλικά της Συριανής χλωρίδας, συνέδεε τους προγόνους μας, αλλά κι εμάς με την ιστορία μας, τις παραδόσεις μας, την ίδια μας τη ζωή στο νησί.

Φρόντιζαν τη διατροφή μας, την υγεία μας, τη βοσκήσιμη ύλη, τον εμπλουτισμό των υποβαθμισμένων εδαφών, την εξισορρόπηση των οικοτόπων, τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, την αισθητική μας, την ψυχική μας ισορροπία, την αναψυχή μας και είναι από τα πολυτιμότερα συστατικά της βιοκοινότητας του νησιού.

Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τμήματα του «σπιτιού» μας.

Η Σύρα βρίσκεται στο κέντρο του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων και μαζί με την Αστυπάλαια αποτελούν το 13ο χλωριδικό τρίγωνο (kik), το οποίο αυτόνομα υιοθετήθηκε για τη δημιουργία της Flora Hellenica (Rechinger, 1951 - Strid, 1996), επειδή δεν παρουσιάζει τα ίδια χλωριδικά στοιχεία με τα όμορά του (τόξο Νοτίου Αιγαίου στα νότια, Πελοπόννησο δυτικά, Ανατολικό Αιγαίο και παράλια Μικράς Ασίας ανατολικά και Βόρειο Αιγαίο, Αττική και Βόρεια Εύβοια).

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι οι Κυκλάδες εμφανίζουν τη μεγαλύτερη βιοποικιλότητα στην Ευρώπη.

Ο Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς είναι Δασολόγος, πτυχιούχος της σχολής δασολογίας & φυσικού περιβάλλοντος του Α.Π.Θ.

Ένας ζωντανός πίνακας που αλλάζει συνεχώς. Τη στιγμή της φωτογράφισης κυριαρχεί το Ορνιθόγαλο. (φωτ. Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς)

Η Απάνω Μεριά είναι η περιοχή που ορίζεται από τον άξονα Άνω Σύρου - Γαλησσά και καλύπτει όλο το Βόρειο τμήμα του νησιού. Αποτελεί την οριοθετημένη περιοχή ενταγμένη στο δίκτυο «Natura 2000».

Η βλάστηση της Απάνω Μεριάς είναι το σύνολο των ατόμων όλων των φυτικών ειδών της περιοχής. Αντιπροσωπεύεται από το σύνολο των φυτοκοινωνιών και εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται τα φυτικά είδη ποιοτικά και ποσοτικά, έτσι ώστε να δίνουν τις διάφορες φυτοκοινωνίες και είναι αποτέλεσμα της επίδρασης διαφόρων παραγόντων

όπως το κλίμα, η γεωμορφολογία, οι ανθρώπινες επεμβάσεις κλπ.

Οι έννοιες της χλωρίδας και της βλάστησης μπορεί να βρίσκονται σε αντινομία, είναι δηλαδή δυνατό μια περιοχή με πλούσια βλάστηση να έχει φτωχή χλωρίδα π.χ. ένα δάσος πεύκης ή μια περιοχή με φτωχή βλάστηση να έχει πλούσια χλωρίδα π.χ. οι φρυγανικές διαπλάσεις.

Βότανα είναι όλα τα χρήσιμα φυτά, των οποίων οι ρίζες, οι μίσχοι, τα άνθη και τα φύλλα χρησιμοποιούνται ως τροφή ή θεραπεία, χάρη στο άρωμά τους ή με κάποιο άλλο τρόπο.

Τους τελευταίους αιώνες η έννοια «βότανο» περιορίστηκε στενά σε κάποια συγκεκριμένα φυτά, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν είτε ως θεραπευτικά ροφήματα, ως αρτύματα (βασικά στην καθημερινή διατροφή και φυσικά εποχικά), ως πρώτη ύλη για τη δημόδη ιατρική, βάμματα, καταπλάσματα, συστατικά αλοιφών και ελαίων είτε στη σύγχρονη φαρμακολογία ως δρόγες.

Φαρφαλιά, Μελισσάκι, Βοτανάκι, Αγούδουρας, Δαιμοναριά, Βάλσαμο, Βαλσαμόχορτο, Κοκκοράκι, Αλιβάρβαρο, Γαλανάγκαθο, Κρινάκι, Καρύδα, Σκορπίδι, Γαλατσίδα, Σμυρνιά, Αγαποβότανο, Λυχνάρακι, Ασφάκα, Κουνούκλα, Αρμυρήθρα, Ογλίγορας, Απήγανος, Κοκκοράκι, και τόσα άλλα αποτελούσαν λέξεις της καθημερινότητας των κατοίκων, μιας και συμμετείχαν σημαντικά στην οικιακή οικονομία αλλά και στην αντιμετώπιση της καθημερινότητας των κατοίκων. Ταυτόχρονα αποτελούσαν το βασικό τροφικό υπόστρωμα της μελισσοκομίας, των οικόσιτων αλλά και των αγριών ζώων και πτηνών.

Εξασφάλιζαν ανοσίες ή και θεραπείες για τη βιοκοινότητα προσφέροντας σημαντικά στην ισόρροπη εξέλιξη της περιοχής.

Θέλουμε στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι με τις ελάχιστες δυνατές αναφορές κάποιων αντιπρο-

σωπευτικών ειδών που μπορούν να γίνουν σε ένα άρθρο αυτής της έκτασης, έχουμε σκοπό να αναδείξουμε μέσω αυτών τη σπουδαιότητα της διατήρησης αυτής της αυτοφυούς βλάστησης, η οποία δέχεται διαρκώς «σύγχρονες αναπτυξιακές πιέσεις» που μπορούν να οδηγήσουν σε τραγική μείωση της αυτοφυούς χλωρίδας ή και καταστροφή της.

Η επιλογή αναφοράς κάποιων ιδιοτήτων γίνεται για να σημειωθεί emphaticά η ποιοτική αξία της βλάστησης για τη βιοκοινότητα διαχρονικά.

Οι ισχυροί ανταγωνιστές της διατήρησης της βιοποικιλότητας στο νησί είναι: η αλόγιστη τουριστική ανάπτυξη, η έλλειψη σχεδιασμού χρήσεων γης, η αλόγιστη εκμετάλλευση των παραλιών και των βραχωδών ακτών, η αλλαγή χρήσης γης των παραλιακών ζωνών, η δόμηση εκτός σχεδίου που συνοδεύεται από πλήθος τεχνικών έργων που εξυπηρετούν μόνο μια εγκατάσταση άναρχα, η εισαγωγή ξενικών ειδών με τη λανθασμένη εφαρμογή της κηποτεχνίας, η εσκεμμένη υποβάθμιση της αξίας τους για λόγους συμφέροντος, οι πυρκαγιές, η αλόγιστη διάνοιξη δρόμων, η ρύπανση, η χρήση χημικών δηλητηρίων, οι ψεκασμοί των καλλιεργειών, η ελεύθερη βοσκή κ.ά.

Τυπική διάπλαση βραχώδους - φρυγανώδους έκτασης. (φωτ. Κωνσταντίνος Ι. Καταγάς)

Η βλάστηση του νησιού εντάσσεται στους τυπικούς νησιωτικούς μεσογειακούς φρυγανότοπους και θαμνότοπους με επικρατέστερες τις υποβαθμισμένες ζώνες φρυγάνων.

Η Απάνω Μεριά της Σύρας διαθέτει τα βότανα, τα ιάματα, τα δηλητήρια και τα αντίδοτα που απαιτούνται για μια απόλυτα συμβιωτική κοινότητα.

Είναι πλέον εμφανές σε όλους ότι τα αυτοφυή είδη αποτελούν βασικά συστατικά της διατήρησης της ισορροπίας της νησιωτικής βιοκοινότητας και πρέπει να εξασφαλιστεί ο βιοτικός χώρος ανάπτυξής τους.

Από τα 642 είδη και υποείδη που αποτελούν τη βλάστηση της Σύρας (Γ.Π. Σαρλής, 1994), έχουν καταγραφεί από τον συγγραφέα τουλάχιστον 450 είδη που απαντώνται στην Απάνω Μεριά και η καταγραφή συνεχίζεται, ενώ έχουν προσδιορισθεί περισσότερα από 250 είδη και υποείδη τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί ή χρησιμοποιούνται κατά παράδοση ως βρώσιμα χόρτα, ιάματα, φάρμακα, συμπληρώματα διατροφής κλπ.

Στη Σύρα κυκλοφορούν πολλές παραδοσιακές συνταγές για βάμματα, κρέμες, καταπλάσματα, έλαια, αφεψήματα κ.ά. παρασκευάσματα.

Mathiola tricuspidata (L.) R. Br. 1812 - άγρια Βιολέτα.

Τα είδη αυτά θεωρούνται σήμερα απαραίτητα για τη φυσική διαβίωση των κατοίκων συμβιωτικά με το περιβάλλον τους.

Είναι συστατικά του «ευ ζην».

Τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί καλλιέργειες αρωματικών φυτών και βοτάνων για διάφορες χρήσεις. Είναι σημαντικό οι καλλιεργητές να προτιμούν τις τοπικές ποικιλίες βοτάνων και να αποφεύγουν την εισαγωγή ξενικών ειδών.

Με τον τρόπο αυτό θα αποφευχθούν υβριδισμοί, θα έχει εξασφαλισθεί η προσαρμοστικότητα του είδους, θα απαιτείται λιγότερη επικουρική ενέργεια, λίπανση και νερό για την ανάπτυξη της

καλλιέργειας και η ίδια θα είναι ανθεκτικότερη σε προσβολές.

Τα αυτοφυή είδη φυτών συγκροτούν, μεμονωμένα ή κατά ομάδες, φυτικές βιοκοινότητες οι οποίες αποτελούν τη βλάστηση του νησιού.

Τα είδη αυτά αφού εξελικτικά εναρμονίστηκαν με το κλίμα και το έδαφος στο βάθος του χρόνου, διαμόρφωσαν χαρακτηριστικούς τύπους βλάστησης, τις διαπλάσεις.

Κυριότεροι τύποι είναι:

- **αμμόφιλη βλάστηση**, την οποία συναντάμε σε αμμώδεις παραλίες (Αετός, Λεία, Βαρβαρούσα, Γράμματα, Δελφίни κ.α.) με αντιπροσωπευτικότερα είδη τα:

Pancratium maritimum L. - Κρινάκι της θάλασσας.

Pancratium maritimum L. - κρινάκι της θάλασσας, γενικό όνομα του είδους προκύπτει από τη σύνθεση των ελληνικών λέξεων «παν» και «κρατείν», δηλαδή αυτό που κατέχει την «απόλυτη δύναμη» και αναφέρεται στις τονωτικές ιδιότητες του φυτού,

Eryngium maritimum L. - γαλανάγκαθο, το φυτό ονομάζεται ηρύγγιο από τον Θεόφραστο και το Διοσκουρίδη και χρησιμοποιήθηκε ως ευεργετικό σε περιπτώσεις ηπατικών και στομαχικών παθήσεων, κατακράτησης υγρών και αερίων,

Medicago marina L. - αρμυρήθρα (βρώσιμο),
Medicago litoralis Lois - τριφύλλι,
Cakile maritima Scop. - (βρώσιμο),

Eryngium maritimum L. - Γαλανάγκαθο.

Mathiola tricuspidata (L.) R. Br. 1812 - άγρια βιολέτα (φαρμακευτικό) και άλλα αμμόφιλα είδη.

Δυστυχώς, έχουν παραμείνει ελάχιστες αμμώδεις παραλίες στο νησί που δεν έχουν δεχτεί την «επίθεση της ξαπλώστρας» με συνέπεια να πιέζονται σημαντικά οι οικοτόποι των αμμόφιλων ειδών. Στην Απάνω Μεριά ακόμη διατηρούνται κάποιες περιοχές και είναι χρέος μας να τις παραδώσουμε αμιγείς στις επόμενες γενιές.

Οι αμμοθίνες του Γαλησά, της Βάρης, των Αγκαθωπών, του Δελφινιού και του Κινίου έχουν πλέον σχεδόν εξαφανισθεί ή πιεστεί τόσο που έχασαν τα χαρακτηριστικά τους.

Στο παρελθόν παρατηρήθηκαν μπουλντόζες που «έστρωναν» την άμμο για να υποδεχθούν κολυμβητές (Γαλησσάς, Κίνι και άλλες περιοχές), αλλά ευτυχώς ανακόπηκαν έγκαιρα λόγω της Δ.Α.Δ. της Δ.Δ.Κυκλάδων, η οποία προστατεύει τα είδη στις διαπλάσεις αυτές.

Σήμερα ελπίζουμε ότι είναι αυτονόητη η προστασία τους ανεξάρτητα των απαγορεύσεων που είναι σε ισχύ ή όχι.

• **αλόφιλη βλάστηση**, αφθονούσε παλιά σε πολλές παράκτιες περιοχές της Σύρας αλλά σήμερα παρουσιάζει έντονη υποβάθμιση, κυρίως λόγω της τουριστικής ανάπτυξης, της ρύπανσης, της αλλαγής χρήσης κάποιων παραλιακών ζωνών, της δόμησης, της εισαγωγής ξενικών ειδών, της λανθασμένης εφαρμογής της κηποτεχνίας κ.ά.

Στην Απάνω Μεριά διατηρούνται ακόμη κάποιες περιοχές αντιστεκόμενες στις πιέσεις (Τράχηλας, Βαρβαρούσα, Γάδαρος-Αετός, Καμινάκι, Διαπόρι, Σχιζομενές, Μαρμάρι, Πρίονας, Πριονάκι, Χόρτα, Χαλανδριανή - Κλεισούρα, Νερό Ψύχα κ.ά.).

Πολλές φορές χρειάστηκαν αποφάσεις του ΣΤΕ για να αποφευχθεί η βίαιη αλλαγή της χρήσης τους η οποία επιδιωκόταν για κοντόφθαλμες καιροσκοπικές «αναπτυξιακές» δράσεις.

Κάποια από τα αλόφιλα είδη είναι:

Crithmum maritimum L. - κρίταμο, τα φύλλα είναι βρώσιμα και εκτός όλων των άλλων ιδιοτήτων του έχει χρησιμοποιηθεί για την φυτοεξυγίανση του εδάφους από κάδμιο,
Mathiola tricuspidata (L.) R. Br. 1812 - άγρια βιολέτα (φαρμακευτικό),
Medicago marina L. - αρμυρήθρα (βρώσιμο),
Plantago coronopus L. - κοκκοράκι/περδικοπάτημα, ιδανικό αφέψημα για τους άνδρες, προστασία ουροποιητικού και προστάτη, διουρητικό, αντιφλεγμονώδες, το συναντάμε και υψηλότερα στις άλλες ζώνες.

Επιπρόσθετα μερικά από τα συχνότερα εμφανιζόμενα είδη είναι τα:

Atriplex hastata συν. *prostrata* Moq.
Juncus maritimus Lam.
Frankenia hirsuta L.
Scirpus holoschoenus L.
Vitex agnus-castus L.
Cakile maritima Scop.
Limonium graecum (Poiret) Rech.f.
Limonium sinuatum (L.) Mill.
Allium stacticiforme Sibth. & Sm.
Eryngium maritimum L.
Medicago marina L.
Beta vulgaris ssp. *maritima* (L.) Arcang.
Matthiola tricuspidata (L.) R. Br. 1812,
Glaucium flavum Crantz. κ.ά.

Ceterach officinarum (D.C.) - Σκορπίδι, Ασπλήνιο του Διοσκουρίδη.

Centaurea raphanina ssp. *mixta* (DC.) Runemark. Καρύδα ή Αλιβάβαρο.

• **βλάστηση των βραχιδών ακτών**, αποτελείται από χασμόφυτα και ξηρόφυτα, τα οποία παρουσιάζουν καχεκτική ανάπτυξη, λόγω της επίδρασης της θάλασσας και είναι ανθεκτικά στην ξηρασία και στην αλμύρα (σχεδόν σε όλη τη βραχώδη παραθαλάσσια περίμετρο της Απάνω Μεριάς - Τράχηλας, Καζάνι, Σαρακίτικο, Εγκρεμός, Διαπόρι, Πετρίτης, Κυλίστρες, Κακός Κατήφορος, Φόνισσα, Τραχηλιά και Τραχηλάκι, Ήπη, Καλόγερος, Αγρελώπο, Κλεισούρα, Κοράκι, Τούρκος, Πύργος, Μύτακας, Σταχτό, Χάλαρα, Φυσώντας, Καστρί, Σα Μιχάλης, Κακιά Σκληρή, Τροχός κ.ά.).

Μερικά είδη της ζώνης αυτής είναι: *Centaurea raphanina* ssp. *mixta* (DC.) Runemark - καρύδα ή αλιβάβαρο, με αντικαρκινικές, αντιοξειδωτικές ιδιότητες,

Ceterach officinarum (D.C.) - σκορπίδι, ασπλήνιο του Διοσκουρίδη, συνήθως το συναντάμε σήμερα στις ξηρολιθιές και η εμφάνισή του έχει μειωθεί σημαντικά.

Θεωρείται από την αρχαιότητα ως καταπραυντικό, διουρητικό, αποχρεμπτικό, εφιδρωτικό, κατά των νοσημάτων της κύστεως, των ουροφόρων οδών και των νεφρών, δρα κατά της διάρροιας και είναι θεραπευτικό της σπλήνας, των στηθικών παθήσεων και του βήχα.

Έχει επίσης ανθελμινθικές ιδιότητες (για τους σκώληκες των εντέρων),

Helichrysum stoechas (L.) Moench, Ελίχρυσος η στοιχάς, Αμάραντο, Ανθονοίδα, έχει ιδιότητες αντιφλεγμονώδεις, αντιλοιμώδεις, αιμοστατικές, επουλωτικές, χαρακτηρίζεται ευστόμαχος, λιπολυτικός, κατά των δερματικών παθήσεων, επιταχύνει τη θεραπεία της δερματίτιδας, των εγκαυμάτων, της ακμής, του έρπητα και φιλτράρει τις υπεριώδεις ακτίνες.

Μπορεί να συγκριθεί με την Άρνικα και έχει έως και 10 φορές μεγαλύτερη παυσίπονη δράση από αυτή, **Ruta graveolens** L. - απήγανος (θεραπευτικό),

Capparis spinosa L. - κάππαρη, συνήθως τη συναντάμε σε βραχώδεις σχισμές, σε ημιβραχώδη-βραχώδη πρηνή, ξηρολιθιές και αργολιθοδομές.

Η ρίζα και ο φλοιός του φυτού έχουν αναλγητικές, αντιαιμορροϊδικές, καθαρτικές, αποφρακτικές, εμμηναγωγές, αποχρεμπτικές, τονωτικές και αγγειοσυσπαστικές ιδιότητες, θεραπεία των γαστρεντερικών λοιμώξεων, διάρροια, ουρική αρθρίτιδα και ρευματισμούς,

Pallenis spinosa (L.) Cass. - (τοξικό, με αντιφλεγμονώδεις και αντιαλλεργικές ιδιότητες),

Crithmum maritimum L. - κρίταμο, (εδώδιμο υψηλής αξίας - εδαφοβελτιωτικό),

Reichardia picroides (L.) Roth - γαλατσιίδα, (βρώσιμο υψηλής αξίας),

Ephedra fragilis Desf. ssp. **campylopoda** (C.A. Meyer) - εφέδρα, (φαρμακευτικό - δρόγη),

Pistacia lentiscus L. - σχίνος, (εδαφοβελτιωτικό - πολύτιμο για παράγωγά του),

Juniperus phoenicea L. - αρευθιά, φίδα,

Atractylis gummifera L. - ατρακτυλίσ η κομμιφόρος - μαστιχιά, (καθαρισμός / φροντίδα δοντιών - στόματος),

Anthyllis hermanniae L. - αλογοθύμαρο, σμυρνιά, (μελισσοκομικό),

Sarcopoterium spinosum (L.) Sprach. - αστοιβή, (γίνονται μελέτες σχετικές με το ζαχαρώδη διαβήτη τύπου 1 - δρόγη),

Scolymus hispanicus L. - ασκόλυμπρος, (η ρίζα έχει φαρμακευτικές ιδιότητες - δρόγη),

Ballota acetabulosa (L.) Benth, - λυχναράκι, (φαρμακευτικό - αντισπασμωδικές ιδιότητες),

Phlomis fruticosa L. - ασφάκα, (πολλές χρήσεις στην οικιακή κτηνοτροφία - καύσιμο),

Limonium graecum (Poir.) - αμάραντο, (βρώσιμο υψηλής αξίας),

Teucrium polium L. - αγαποβότανο / βοτανάκι (φαρμακευτικό),

Είναι επίσης σημαντική η παρουσία ειδών αυτοφυούς ορχιδέας, όπως οι **Ophrys ferrum-equinum** Desf. και **Ophrys bombyliflora** Link. κ.ά., σε βραχώδεις θέσεις υπερά-

Helichrysum stoechas (L.) Moench, Ελίχρυσος η στοιχάς.

Reichardia picroides (L.) Roth - Γαλατσιίδα.

Scolymus hispanicus L. - Ασκόλυμπρος.

Ephedra fragilis Desf. ssp. *campylopoda*. (C.A. Meyer)

Pallenis spinosa (L.) Cass.

Ruta graveolens L. - Απήγανος.

Limonium graecum (Poir.) - Αμάραντο.

Teucrium polium L. - Αγαποβότανο.

νω της ακτογραμμής και έως ύψος 100 μέτρων, στους ρύακες κατάληξης των ομβρίων προς τη θάλασσα. Η ζώνη συμπληρώνεται με ποώδη ξηροφυτικά είδη.

Πολλά από τα είδη της ζώνης αυτής εμφανίζονται και στους εκτεταμένους φρυγανότοπους της Απάνω Μεριάς λόγω του χαμηλού υψομέτρου, του ανάγλυφου και της μικρής έκτασης του νησιού.

Συνήθως τα είδη της βραχώδους ζώνης εμφανίζονται σε εγκαταλειμμένους παραθαλάσσιους αγρούς, στα όρια οδών και χωματόδρομων, δίπλα σε μονοπάτια, σε ξηρολιθιές, βραχώδεις σχηματισμούς επιχωματώσεων και στα όρια ή εντός φρυγανότοπων. Αναφέρεται σε μελέτες ότι η έντονη υποβάθμιση της παράκτιας βλάστησης του νησιού, λόγω ανθρωπογενών επεμβάσεων, δεν επέτρεψε σε κανένα από τους παραπάνω αναφερόμενους τύπους βλάστησης (αμμόφιλη, αλόφιλη και βραχωδών ακτών) να συγκροτήσει και να διατηρήσει αντίστοιχες αμιγείς φυτοκοινωνίες των ειδών αυτών.

• φρυγανότοποι

Συγκροτούνται από ξυλώδη φυτά με μικρά και αγκαθωτά φύλλα, τα φρύγανα. Θεωρείται ότι είναι συνήθως αποτέλεσμα υποβάθμισης προϋπάρχουσας βλάστησης, μακίας και δάσους.

Αναπτύσσονται κυρίως σε φτωχά και βραχώδη ασβεστολιθικά και πυριτικά εδάφη ή σε εκτάσεις που έχουν επανειλημμένα καεί από πυρκαγιές.

Αν και οι φρυγανότοποι διακρίνονται εμφανώς της ζώνης των αειφύλλων σκληρόφυλλων ειδών, φυτοκοινωνιολογικά παρατηρούμε μια εναλλαγή αυτών των διαπλάσεων με εισροή της μιας στην άλλη ζώνη και τελική ποσοτική επικράτηση των φρυγανότοπων επί των θαμνωδών εδαφών λόγω των έντονων ανθρωπογενών επεμβάσεων (πυρκαγιές, έντονη βόσκηση, εκτός σχεδίου δόμηση, εγκατάλειψη αγροτικών εκμεταλλεύσεων λόγω κυρίως οικοπεδοποίησης κ.ά.).

Αντιπροσωπευτικοί φρυγανότοποι απαντώνται στη μεγαλύτερη έκταση της Απάνω Μεριάς.

Μερικά από τα είδη της διάπλασης των φρυγανότοπων είναι τα:

Τρία είδη λαδανιάς,

Cistus incanus L. - κουνούκλα

Cistus salviifolius L. - κουνουκλιά, λαδανιά

Cistus parviflorus Lam. - λαδανιά

Σημ.: Τα φύλλα της λαδανιάς έχουν την υψηλότερη περιεκτικότητα σε πολυφαινόλες, με εκπληκτική ικανότητα καταστροφής των ελευθέρων ριζών με υψηλή αντιοξειδωτική δράση.

Sarcopoterium spinosum (L.) Spach, - αστοιβή,

Τυπικό τοπίο της Απάνω Μεριάς. (φωτ. Γιώργος Στεφάνου)

Sarcopoterium spinosum (Linné) Spach - Αστοιβίδα.

Cistus incanus L. - Λαδανιά, Κουνούκλα.

Cistus salviifolius L. - Κουνουκλιά, Λαδανιά.

Atractylis gummifera L. - Ατρακτυλίσ.

Lavandula stoechas L. - άγρια λεβάντα (φαρμακευτικό - χρήση σε καλλυντικά),
Thymus capitatus Hoff. et Link. - θυμάρι (φαρμακευτικό - βρώσιμο),
Anthyllis hermanniae L. - αλογοθύμαρο, σμυρνιά (μελισσοκομικό),
Satureja thymbra L. - θρούμπι - (φαρμακευτικό - βρώσιμο),
Teucrium polium (L.) Tausch - βοτανάκι, αγαποβότανο (φαρμακευτικό),
Fumana thymifolia L. - φουμάνη θυμαρόφυλλη (φαρμακευτικό),
Fumana arabica (L.) Sprach. - φουμάνη, τραγανίδι (φαρμακευτικό),
Hypericum triquetrifolium Turra - υπερίκό/αγούδουρας (φαρμακευτικό),
Hypericum perforatum L. - υπερίκό/αγούδουρας (φαρμακευτικό, εποπλωτικό),
Hypericum gramineum G.Forst. - υπερίκό/αγούδουρας (φαρμακευτικό, εποπλωτικό),
Ballota aceta-bulosa (L.) Benth. - λυχναράκι (φαρμακευτικό, χρησιμοποιήθηκε για το άναμμα καντηλιού σε λάδι παλαιότερα),
Phlomis fruticosa L. - ασφάκα (δρόγη),
Dianthus tripunctatus Sibth. & Sm. - άγριο γαρύφαλλο (σπάνιο - απειλούμενο),
Micromeria nervosa (Desf.) Benth. (δρόγη),
Micromeria graeca (L.) Benth. ex Rchb. (δρόγη),

Genista acanthoclada DC. - αφάνα, χινοπόδι,
Helichrysum stoechas ssp. *barrelieri* (Ten.) Nyman - ελίχρυσος, αμάραντος (εποπλωτικό / παυσίπονο),
Asphodelus fistulosus L. - ασκέλα, σφοντύλι (δηλητήριο δεν βόσκειται, κατά τον Διοσκουρίδη και τον Ιπποκράτη είναι διουρητικό, εμμηναγωγό και αντιβηχικό),
Sylibum marianum (L.) Gaertn. - γαϊδουράγκαθο (αντιοξειδωτικό - αποτοξινωτικό),
Carduus pycnocephalus L. - γαϊδουράγκαθο, κάδρος,
Adonis microcarpa DC. - άδωνις,
Μεταξύ των παραπάνω ειδών εμφανίζονται, με μικρό όμως βαθμό κάλυψης, θάμνοι, όπως οι:
Calicotome villosa L. - ασπάλαθος,
Pistacia lentiscus L. - σχίνος,
Juniperus phoenicea L. - άρκευθος, φίδα
και ο υπώροφος συμπληρώνεται με ποώδη ξηροφυτικά είδη της διάπλασης των φρυγάνων μερικά εκ των οποίων είναι τα:
Pallenis spinosa (L.) Cass. - καρφόχορτο,
Piptatherum miliaceum (L.) Cos - ανεμόχορτο,
Reichardia picroides (L.) Roth - γαλατσίδα (καρδιοκινητικές, αντιοξειδωτικές και αναλγητικές ιδιότητες),
Plantago lagopus L. - πεντάνευρο (εποπλωτικό, αντικαταρροϊκό, αποχρεμπτικό, διουρητικό, στυπτι-

Carduus pycnocephalus L. - Γαϊδουράγκαθο.

Genista acanthoclada DC. - Αφάνα, Χινοπόδι.

Thymus capitatus Hoff. et Link. - Θυμάρι.

Fumana arabica (L.) Sprach. - Φουμάνη, Τραγανίδι.

Hypericum triquetrifolium Turra - Υπερίκό/Αγούδουρας.

Adonis microcarpa DC. - Άδωνις.

Calicotome villosa L. - Ασπάλαθος.

Dianthus tripunctatus Sibth. & Sm. - Άγριο Γαρύφαλλο.

κό και ωφέλιμο στη διάρροια, δυσκοιλιότητα),

Hordeum murinum L. - αγριοκρίθαρο (θεραπευτικό),

Silene colorata Poiret - σιληνή,

Lagurus ovatus L. - γατάκι,

Psoralea bituminosa L. - ψωραλέα
θεραπείες ψωρίασης,

Euphorbia peploides Gouan, - ευφόρβια

Tordylium apulum L. - καυκαλήθρα
(βρώσιμο - θεραπευτικό),

Daucus guttatus Sibthorp & Smith -
δαύκος (φαρμακευτικό - θεραπευτικό),

Hedypnois cretica (L.) Dum.Courset,

Allium guttatum Stev. (θεραπευτικό),

Knautia integrifolia (L.) Bertol. - κουφολάχανο (βρώσιμο),

Delphinium peregrinum L. - δελφινάκι,

Centaurea raphanina ssp. *mixta* (DC.) Runemark. - καρύδα,

Romulea bulbocodium (L.) Seb. & Mauri,

Urginea maritima (L.) Baker - ασκέλα,

Asparagus stipularis L. - άγριο σπαράγγι,

Muscari commutatum Guss. - μουσκάρι (θεραπευτικό - βρώσιμοι βολβοί και άνθη),

Crocus laevigatus Bory & Chaub. - κρόκος και

Crocus tournefortii Gay. - κρόκος (θεραπευτικά και τα δύο είδη, δρόγες, φαρμακευτικά).

• **Ζώνη των αειφύλλων σκληρόφυλλων**, που συνθέτουν τη βλάστηση της Σύρου, εκφράζουν την τυπική βλάστηση των μεσογειακών χωρών ή τη ζώνη της μακίας βλάστησης.

Στη ζώνη αυτή εντάσσεται και η μακία βλάστηση του νησιού η οποία απαρτίζεται από σκληρόφυλλους θάμνους και ξυλώδη είδη μορφής θάμνων, που εμφανίζονται είτε σαν μεμονωμένα άτομα, είτε κατά μικρές συστάδες ή με αραιή διάταξη σε ορισμένες περιοχές. Από τα αειθαλή θαμνώδη είδη, που συμμετέχουν στη σύνθεση της μακίας βλάστησης του νησιού, απαντούν τα:

Juniperus phoenicea L. - αρευθιά, φίδα (πολύτιμο - θεραπευτικό),

Juniperus oxycedrus L. - (θεραπευτικό),

Pistacia lentiscus L. - σχίνος,

Erica manipuliflora L. - ρείκι (μελισσοκομικό),

Quercus coccifera L. - πουρνάρι (πολλαπλές χρήσεις),

Ceratonia siliqua L. - χαρουπιά (πολύτιμο),

Olea europaea (L.) - αγριελιά (θεραπευτικό),

Έχουν αναφερθεί συστάδες του είδους

Quercus ithaburensis subsp. *macrolepis* (Kotschy) Hedge & Yalt.

(Δρυς) σε ένα σημείο του νησιού με καλό βαθμό αναγέννησης στη συστάδα.

Juniperus oxycedrus L. - Άρκευθος.

Juniperus phoenicea L. - Αρεφτιά, Φίδα.

Silene colorata Poiret - Σιληνή.

Silene gallica L. - Σιληνή.

Tordylium apulum L. - Καυκαλήθρα.

Tragopogon porrifolius L.

Calendula arvensis L. - Καλέντουλα.

Delphinium peregrina L. - Δελφινάκι.

Οι φυλλοβόλοι θάμνοι που έχουν παρατηρηθεί είναι κυρίως:

Calicotome villosa (Poir.) Link - ασπάλαθος (αντικαρκινικό, αντιοξειδωτικό),

Spartium juncea Scop. - σπάρτο (πολύτιμο),

Μερικά από τα φρύγανα που εμφανίζονται στη ζώνη αυτή είναι τα:

Sarcopoterium spinosum (L.) Sprach - αστοιβή,

Cistus incanus L. - λαδανιά, κουνούκλα,

Cistus salviifolius L. - κουνουκλιά, λαδανιά,

Cistus parviflorus Lam. - λαδανιά,

Prasium majus L. - λαγουδόχορτο,

Euphorbia acanthothamnos Heldr.&Sart. - γαλαστοιβή (αντιοξειδωτικό),

Thymus capitatus Hoff. et Link. - θυμάρι,

Salvia triloba L. - φασκομηλιά (τοξικό σε μεγάλες ποσότητες ή συνεχή λήψη, δρόγη, θεραπευτικό, φαρμακευτικό),

Ballota aceta-bulosa (L.) Benth. - λουμινιά,

Phlomis fruticosa L. - φλόμος, ασφάκα,

Lavandula stoechas L. - αγριολεβάντα,

Teucrium polium L. - αγαποβότανο, βοτανάκι,

και

Asparagus acutifolius L. - άγριο σπαράγγι (βρώσιμο, θεραπευτικό),

Μερικά από τα συνηθέστερα ποώδη φυτά, που εμφανίζονται μεταξύ των παραπάνω φυτικών ειδών και παρουσιάζουν διάφορο κατά τύπους βαθμό κάλυψης είναι τα:

Daucus guttatus Sibthorp & Smith,

Psoralea bituminosa (L.) C.H.Stirt.

Muscari comosum (L.) Mill.

Senecio vulgaris L. - σενέκιο, ογλίγορας, μουλαρόχορτο (ανθελμινθικό, αντισκορβουτικό, εφιδρωτικό, διουρητικό, εμμηναγωγό και καθαρτικό),

Plantago bellardii All. Gálv. - αντιοξειδωτικό,

Echium plantagineum L. - βοϊδόγλωσσα (τοξικό, φαρμακευτικό),

Gagea arvensis (Pers.) Dumort,

Anemone coronaria L. - ανεμώνη (φαρμακευτικό),

Pallenis spinosa (L.) de Cassini,

Cyclamen graecum Link, - κυκλάμινο (τοξικό, φαρμακευτικό),

Phagnalon graecum Boiss. & Heldr.

Anacamptis pyramidalis (L.) Rich.

Hordeum murinum L. - αγριοκρίθαρο,

Piptatherum miliaceum (L.) Coss.

Trifolium stellatum L. - τριφύλλι (φαρμακευτικό, θεραπευτικό, δρόγη),

Lamium amplexicaule L. - νεροτσουκνίδα,

Convolvulus althaeoides ssp. *tenuissimus* (Sm.) Stace 1971,

Thapsia garganica L. - πολύκαρπος (τοξικό),

Ατενίζοντας τους φρυγανότοπους από τον Σύριγγα. (φωτ. Χαρά Πελεκάνου)

Spergularia marina (L.) Besser

Carduus pycnocephalus L. - Γαϊδουράγκαθο.

Muscari commutatum Guss. - Μουσκάρι.

Asphodelus fistulosus L. - Ασφόδελος, Σφεντούκλι.

Serapias vomeracea ssp. orientalis

W. Greuter,

Ornithogalum umbellatum L. - ορνιθόγαλο (τοξικό, δηλητηριώδες, δρόγη),

Ornithogalum narbonense L. - ορνιθόγαλο (τοξικό, δηλητηριώδες, δρόγη),

Ornithogalum arabicum L. - ορνιθόγαλο (τοξικό, δηλητηριώδες, δρόγη),

Narcissus elegans L. - νάρκισσος,

Allium neapolitanum Cyr. - (θεραπευτικό),

Allium roseum L. - (βρώσιμο, θεραπευτικό),

Fritillaria ehrhartii Boiss. & Orph., (δηλητηριώδες - φαρμακευτικό),

Colchicum variegatum L. - κολχικό (τοξικό),

Romulea bulbocodium (L.) Sebastiani & Mauri,

Urginea maritima (L.) Baker - ασκέλα,

Asparagus stipularis L. - σπαράγγι (εδώδιμο),

Muscari commutatum Guss.

Crocus laevigatus Bory & Chaub. και **Crocus tournefortii** Gay.

Από παρατηρήσεις σε διάφορες καλλιέργειες της Απάνω Μεριάς, τα συχνότερα είδη πώδους βλάστησης που εμφανίζονται είναι τα: **Hordeum murinum** L. - αγριοκρίθαρο,

Avena sterilis L. - αγριοβρώμη (φαρμακευτικό),

Galium aparine L. - γάλλιο (φαρμα-

κευτικό, κατά της ψωρίασης),

Lolium temulentum L. - λόλιο (δηλητηριώδες),

Oxalis pes-caprae L. - οξαλίδα (πολύτιμο για τη μελισσοκομία),

Papaver rhoeas L. - παπαρούνα (βρώσιμο),

Malva sylvestris L. - μολόχα (θεραπευτικό),

Trifolium spumosum L. - τριφύλλι (βρώσιμο),

Trifolium stellatum L. - τριφύλλι (βρώσιμο),

Trifolium uniflorum L. - τριφύλλι (βρώσιμο),

Vicia cretica B.& Heldr. - αγριοβίκος,

Vicia hybrida L. - αγριοβίκος,

Chamomilla recutita (L.) Rauschert - χαμομήλι,

Anthemis chia L. - μαργαρίτα (φαρμακευτικό),

Sonchus oleraceus L. - ζοχός (φαρμακευτικό),

Sinapis arvensis L. - σινάπι, αγριοβρούβα (βρώσιμο, θεραπευτικό),

Cynodon dactylon (L.) Pers. - αγριάδα (φαρμακευτικό, θεραπευτικό),

Convolvulus althaeoides L. ssp. **tenuissimus** (Sibth. & Sm.) Stace, - χωνάκι (φαρμακευτικό),

Phalaris aquatica L. - φαλαρίδα (φαρμακευτικό),

Parietaria lusitanica L. - παριετάρια (φαρμακευτικό),

Urtica urens L. - τσουκνίδα (φαρμακευτικό, θεραπευτικό),

Portulaca oleracea L. - γλιστρίδα (θεραπευτικό, φαρμακευτικό),

Prasium majus L. - Λαγουδόχορτο.

Anemone coronaria L. - Ανεμώνη.

Papaver rhoeas L. - Παπαρούνα.

Trifolium stellatum L. - Τριφύλλι.

Galium aparine L. - Κολλητσίδα.

Trifolium uniflorum L. - Τριφύλλι.

Ornithogalum umbellatum L. - Ορνιθόγαλο.

colchicum variegatum L. - Κολχικό.

Calendula arvensis L. - καλέντουλα (θεραπευτικό, φαρμακευτικό) κ.ά. Η βλάστηση, που εμφανίζεται συχνότερα γύρω από οικισμούς, αγροτικές και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, ερείπια κτισμάτων και, γενικά, σε βιότοπους όπου αφθονούν αζωτούχα υλικά, αποτελείται κυρίως από νιτρόφιλου χαρακτήρα ποώδη είδη.

Μερικά είδη αυτής της κατηγορίας είναι τα:

Urtica dioica L. & *Urtica urens* L., τσουκνίδες (θεραπευτικά, φαρμακευτικά),

Sonchus oleraceus L. - ζοχός (θεραπευτικό),

Marrubium vulgare L. - μαρούβιο (φαρμακευτικό, αποχρεμπτικό, τοξικό),

Galium aparine L.

Onopordon illyricum L. - ιλλυρικό γαϊδουράγκαθο (φαρμακευτικό, θεραπευτικό),

Senecio vulgaris L. - σενέκιο, ογλίγορας,

Avena sterilis L.

Capsella bursa-pastoris (L.) Medicus,

Daucus guttatus Sibth.& Sm.

Reseda lutea L.

Malva sylvestris L.

Eryngium campestre L.

Parietaria officinalis L. κ.ά.

Δίπλα στους δρόμους και κατά μήκος των μονοπατιών αναπτύσσεται ποώδης βλάστηση, η οποία αποτελείται κυρίως από ετήσια

φυτά της κατηγορίας των νιτρόφιλων και ζιζανίων των καλλιεργειών.

Μερικά είδη της κατηγορίας αυτής είναι τα:

Tragopogon porrifolius L.

Bromus sterilis L.

Eryngium campestre L.

Melilotus officinalis (L.) Pallas, - μελίλωτος (φαρμακευτικός, θεραπευτικός, θεωρείται μαλακτικό, αρωματικό, σπασμολυτικό, αντιθρομβωτικό και διουρητικό. Είναι τονωτικό των φλεβών γιατί αυξάνει την αντοχή των αγγείων και βελτιώνει την κυκλοφορία του αίματος. Εξωτερικά χρησιμοποιείται ως κατάπλασμα σε πληγές, πρηξίματα και σπυριά (καλόγερους).

Chamomilla recutita (L.) Rauschert, - χαμομήλι (φαρμακευτικό, θεραπευτικό),

Bromus madritensis L.

Lolium perenne L.

Geranium molle L.

Erodium cicutarium (L.) L'Her.

Avena barbata Pott,

Senecio vulgaris L. κ.ά.

Αρκετά είδη δένδρων, θάμνων και αναρριχώμενων ειδών έχουν εισαχθεί στη Σύρα τους προηγούμενους αιώνες και έχουν απόλυτα προσαρμοστεί κυρίως ως καλλωπιστικά.

Παραθέτουμε κάποια από τα είδη αυτά:

Chamaerops humilis L. - χαμέρωπας, φοίνικας παλαμοσχιδής

Ρέμα της Βαρβαρούσας. Φυσικές λεκάνες συλλογής ομβρίων, πολύτιμες για το επερχόμενο καλοκαίρι. (φωτ.Γ.Στεφάνου)

Erodium chium L. - Μυρώνια, Χτενάκι.

Cynoglossum officinale L. - Κυνόγλωσσο.

Geranium pusillum L.

Trifolium nigrescens Viv.

Phoenix canariensis Hort. ex Chabaud - φοίνικας,
Eucalyptus globulus L. - ευκάλυπτος,
Eucalyptus viminalis L. - κινόδενδρο,
Cupressus sempervirens L. f. *horizontalis* (Miller) Voss. - κυπαρίσσι,
Cupressus sempervirens L. f. *sempervirens* (Miller) Voss. - κυπαρίσσι,
Araucaria heterophylla (Salisb.) Franco - αρωκάρια,
Pinus pinea L. - κουκουναριά,
Pinus halepensis Miller - χαλέπιος πεύκη,
Myrtus communis L. - μυρτιά,
Pistacia terebinthus L. - κοκκορεβυθιά,
Thuja orientalis L. - τούγια,
Acacia farnesiana L. - γαζία,
Acacia cyanophylla L. - αγριογαζία,
Albizia julibrissim L. - ακακία Κωνσταντινούπολης,
Acacia floribunda L. - μιμόζα,
Acacia dealbata L. - ακακία,
Tamarix tetrandra L. - αλμυρίκι,
Tamarix parviflora DC. - αλμυρίκι,
Punica granatum L. - ροδιά,
Medicago arborea L. - δενδρώδης μηδική,
Passiflora caerulea L. - ρολογάκι,
Laurus nobilis L. - δάφνη, κ.ά.
 Σύμφωνα με τον καθηγητή Γεώργιο Π. Σαρλή, η χλωρίδα της Σύρας συνίσταται σε 580 είδη, 60 υποείδη, 1 ποικιλία και 1 μορφή, δηλ. συνολικά σε 642 ταξινομικές μονάδες (taxa), που ανήκουν σε 340 γένη και 81 οικογένειες.

Από προγενέστερες έρευνες (K.H. Rechinger) ήταν γνωστά για τη χλωρίδα της Σύρας 648 taxa (590 είδη και 58 υποείδη), από τα οποία δεν ανευρέθηκαν 138, που ανήκουν σε 37 οικογένειες, ενώ 5 χαρακτηρίζονται σαν καλλωπιστικά είδη. Στη συνεχή καταγραφή στο νησί έχουν ήδη προσδιοριστεί 450 ταξινομικές μονάδες στην Απάνω Μεριά.

Είναι προφανές ότι δεν παρουσιάστηκε ολόκληρος ο κατάλογος των taxa της Απάνω Μεριάς στο παρόν κείμενο. Μία από τις πλέον έγκυρες δημοσιευμένες εργασίες είναι του καθηγητή Γεώργιου Π. Σαρλή (1989, 1994), η οποία δημοσιεύτηκε στα *Συριανά γράμματα*, τ. 26-27, Απρίλιος-Ιούλιος 1994. Καταγραφές σχετικές με τα είδη χλωρίδας του νησιού: Θ. Ορφανίδης (1856), Β.Τούντας - Herbarium Tuntasium (1905), F. Werner (1927), Κων. Ζερλέντης (1952), Χ. Διαπούλης - Ενδημικά φυτά των Κυκλάδων νήσων (1961), Παπανικολάου & Σαρλής (1991), Γεώργιος Π. Σαρλής (1989, 1994), Ανδρέας Καλόξυλος (1991), Strid (1996), Θ. Αραμπατζής (1998, 2001), Ταν & Ιατρού (2001), Κωνσταντίνος Ιωαν. Καταγάς (2009) και αποτελούν τη βάση για τη συνέχιση της επικαιροποίησης και συμπλήρωσης του καταλόγου των ταξινομικών μονάδων της Σύρας.

Crocus tournefortii Gay - Κρόκος.

Passiflora caerulea L. - Ρολογάκι, Πάθος.

Gynandris sisyrinchium (L.) Parl. - Γυνανδρίριδα.

Gagea arvensis (Pers.) Dumort.

Orchis anatolica Boiss. - Ορχιδέα.

Ophrys israelitica H.Baumann & Kuenkele

Orchis intacta Link.

Orchis sancta L. 1759

Επίσης στο νησί έχουν εντοπιστεί πάνω από 25 taxa ορχιδοειδών, με περισσότερα τα είδη και υποείδη οphrys, τα οποία υπερβαίνουν τα 12, σε μια ευρεία κατανομή από τα 10μ. υψόμετρο μέχρι τα 350 μέτρα κυρίως σε ζώνες φρυγάνων, σε πολύ μικρές συγκεντρώσεις ώστε να μας επιτραπεί ο χαρακτηρισμός «απειλούμενα» ή «υπό εξαφάνιση» στο σύνολό τους.

Παρατίθενται ενδεικτικά οι:

Orchis coriophora L., *Orchis laxiflora* Lam., *Orchis palustris* Link., *Orchis papilionacea* L., *Orchis anatolica* L., *Orchis italica* Poir. in J.B.A.M.de Lamarck (1798), *Ophrys ferrum-equinum* Desf., *Ophrys fusca* Link., *Ophrys bombyliflora* Link., *Ophrys fuciflora* Link., *Ophrys tenthredinifera* Willd., *Ophrys fuciflora subsp. andria* (P.Delforge) Faurh. 2006, *Ophrys lutea phryganae* Melki, 2000 κ.ά.

Αποδεχόμενοι την προφανή διαπίστωση του καθηγητή της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών Κ. Ζερλέντη, ότι «η έρευνα της χλωρίδος των Κυκλάδων νήσων δεν δύναται να θεωρηθεί ως εξαντληθείσα...», συνεχίζουμε εδώ και 20 χρόνια την επικαιροποίηση και συμπλήρωση των taxa της Σύρας.

Η ανάγκη προστασίας αυτού του φυτικού κεφαλαίου στην Απάνω Μεριά πρέπει να αποτελεί πρώτη

προτεραιότητα, απέναντι σε κάθε σχέδιο διαφοροποίησής της, τόσο για τη διατήρηση των αποτιμημένων προϊόντων της Απάνω Μεριάς, μερικά εκ των οποίων είναι:

- υψηλής ποιότητας παραγωγή εδωδιμων προϊόντων,
- καλλιέργεια βοτάνων-ιαμάτων -δρογών με αναπαραγωγή των αυτόχθονων ποικιλιών και ειδών,
- βελτίωση εδαφών, μελισσοκομία, παραπροϊόντα ή παράλληλες παραγωγές,
- άνυδρη γεωργία,
- λελογισμένες εποχικές καλλιέργειες ελεύθερες επιβαρυνμένων χημικών λιπασμάτων και εντομο-μυκητοκτονιών,
- βοσκήσιμη ύλη - παραγωγή κρέατος υψηλής ποιότητας και τροφικής αξίας,
- επαναχρησιμοποίηση αδρανών από παλαιότερες χρήσεις,
- παραγωγή υψηλής ποιότητας φυσικών λιπασμάτων για τις καλλιέργειες,
- υψηλής ποιότητας εδάφη ως υψηλής ποιότητας υπόβαθρο εποχικής εναλλακτικής γεωργίας,
- δημιουργία νέων βιολογικών προϊόντων και υπερτροφών,
- περιηγητικός, γεωλογικός, αρχαιολογικός, γεωπονικός και περιβαλλοντικός τουρισμός,
- έρευνα και νέες τεχνολογικές τεχνικές υποστήριξης της ήπιας εκμετάλλευσής με στόχο

Ophrys andria halkionis Kreutz

Ophrys cretica X Ophrys Spruneri

Ophrys ferrum-equinum Desf.

Ophrys iricolor astypalaeica P. Delforge

Ophrys bombyliflora Link

Ophrys lutea phryganae Melki, 2000

Ophrys neglecta Parlato (1858)

Orchis papilionacea L.

- τη βελτίωση της ποιότητας και της αξίας των τοπικών προϊόντων,
- έρευνα και δημιουργία προϊόντων τοπικής προέλευσης, κ.ά. όσο και για τη διατήρηση και ανάδειξη των μη αποτιμημένων προϊόντων που προσφέρει απλόχερα η Απάνω Μεριά, μερικά εκ των οποίων είναι:
 - βιοποικιλότητα, η οποία εξασφαλίζει τη διαβίωση των άγριων ζώων, της αυτόχθονης αλλά και της μεταναστευτικής πτηνοπανίδας και των ερπετών,
 - υψηλής ποιοτικής αξίας διαπλάσεις ως υπόβαθρο για τις ανθρώπινες δραστηριότητες,
 - περιοχές και διαδρομές αναψυχής και ανάτασης σε τοπία υψηλής αισθητικής αξίας με πολλαπλές προσεγγίσεις αισθητικών διαδρομών,
 - περιοχές υψηλής οπτικής αξίας,
 - περιοχές υψηλής οσφρητικής αξίας,
 - περιοχές υψηλής κινητικής αξίας,
 - περιοχές ισχυρών πεδίων,
 - περιοχές παρατήρησης σπάνιων ειδών,
 - περιοχές υψηλής λαογραφικής αξίας,
 - περιοχές υψηλής γεωμορφολογικής αξίας,
 - περιοχές υψηλής ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας κ.ά.,

- γενικότερα μιας σειράς μη αποτιμημένων παροχών της Απάνω Μεριάς προς τον άνθρωπο, οι οποίες βελτιώνουν την ποιότητα διαβίωσης και οι οποίες έχουν αποτελέσει αντικείμενο σύγχρονων ερευνητικών εργασιών πολλών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Οι περισσότερες δραστηριότητες που μπορούν να αναπτυχθούν γύρω από το πλήθος των παροχών της περιοχής είναι εποχικές. Κατανέμονται όμως σε όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Αυτό παρέχει την εξασφάλιση διαρκούς δραστηριότητας στην περιοχή, με δεδομένη τη διατήρηση των ήπιων δράσεων και εκμεταλλεύσεων, ενώ ταυτόχρονα δεν πιέζεται η φέρουσα ικανότητα της περιοχής και μπορεί να εξασφαλισθεί η αείφορη διαχείριση των πόρων της.

Έχει πλέον αποδειχθεί από επιστημονικές μελέτες, ότι το οικονομικό αποτέλεσμα είναι μεγαλύτερο όταν σκοπός του επιχειρείν δεν είναι η μέγιστη παραγωγή, αλλά η υψηλή ποιότητα των παραγομένων ή παρεχομένων «προϊόντων», σε περιοχές της κλίμακας της Σύρου και ειδικά της κλίμακας της Απάνω Μεριάς.

Είναι προφανές ότι αποκλείεται κάθε σχεδιασμός εντατικής εκμετάλλευσης.

Υπενθυμίζουμε ότι είναι αδιανόητη η άσκοπη συλλογή αυτοφυών ειδών από περιπατητές, περιηγητές, επισκέπτες αλλά και μόνιμους κατοίκους. Καλούμε το σύνολο των επισκεπτών και κατοίκων να σέβονται τις απαγορεύσεις προστασίας που έχουν εκδοθεί από τις αρμόδιες αρχές.

Τέλος, οι ενδείξεις φαρμακευτικό, θεραπευτικό, δρόγη κλπ. δόθηκαν

για να δείξουν τη σπουδαιότητα και τη χρηστικότητα των ειδών (κατά παράδοση ή και σήμερα) και επισημαίνεται ότι αυτές οι ιδιότητες δεν εξαντλούνται μόνο στα είδη που αναφέραμε στο άρθρο αυτό. Για όποια χρήση, θεραπευτική ή φαρμακευτική, θα πρέπει απαραίτητα να συμβουλευέστε το γιατρό ή το θεραπευτή σας. ■

Colus hirudinosus Cavalier & Séchier (1835)

Σημειώσεις:

1. Δρόγη είναι το φυτικό τμήμα από το οποίο λαμβάνονται δραστικές ουσίες για φάρμακα.
2. Η Σύρα βρίσκεται στο κέντρο του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων και μαζί με την Αστυπάλαια αποτελούν το 13ο χλωριδικό τρίγωνο (kik) το οποίο αυτόνομα υιοθετήθηκε για τη δημιουργία της Flora Hellenica (Rechinger, 1951 - Strid, 1996) επειδή δεν παρουσιάζει τα ίδια χλωριδικά στοιχεία με τα όμορά του (τόξο Νοτίου Αιγαίου στα νότια, Πελοπόννησο δυτικά, Ανατολικό Αιγαίο και παράλια Μικράς Ασίας ανατολικά και Βόρειο Αιγαίο, Αττική και Εύβοια Βόρεια).
- Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων της Flora Hellenica (Strid 1996), η Πελοπόννησος με τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, οι Κυκλάδες, το σύμπλεγμα Κρήτης - Καρπάθου και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (E Ae), περιλαμβάνουν συνολικά 3.575 είδη. Από αυτά, 999 είναι είδη «ευρείας εξάπλωσης», υπάρχουν δηλαδή και στις τέσσερις αυτές περιοχές. Τα είδη «στενής εξάπλωσης», δηλαδή αυτά που υπάρχουν μόνο σε μια εκ των τεσσάρων αυτών περιοχών και εξαπλώνονται στις γειτονικές αυτής περιοχές, τα οποία έχουν και μεγαλύτερη φυτογεωγραφική σημασία και αποτελούν μέτρο της «μοναδικότητας» της χλωρίδας της εκάστοτε περιοχής είναι 1.504 για την περιοχή της Πελοποννήσου (60,1% της συνολικής της χλωρίδας), 521 για τις Κυκλάδες (34,3% της συνολικής τους χλωρίδας), 799 για την Κρήτη, την Κάρπαθο και τα μικρότερα νησιά του συμπλέγματος (44,4% της συνολικής χλωρίδας τους) και 1.201 για τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (54,6% της συνολικής χλωρίδας τους).
- Ένας σημαντικός αριθμός ειδών που υπάρχουν στην ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου απουσιάζουν από το Κεντρικό Αιγαίο. Το κενό αυτό χαρακτηρίζεται από τον Rechinger ως «παράθυρο των Κυκλάδων» («Kykkladenfenster»).
- Από τη συνολική χλωρίδα των Κυκλάδων, 248 είδη δεν υπάρχουν στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα, 374 δεν υπάρχουν στην περιοχή Κρήτης - Καρπάθου, και 216 δεν υπάρχουν στο Ανατολικό Αιγαίο. Όσον αφορά τις περιοχές που περιβάλλουν το «παράθυρο», 1.231 από τα είδη φυτών της Πελοποννήσου, 625 είδη του συμπλέγματος Κρήτης - Καρπάθου και 895 είδη των νησιών ανατολικά της «γραμμής του Rechinger» δεν εξαπλώνονται στις Κυκλάδες. Τα taxa των Κυκλάδων ανέρχονται σε 1.640 (Tan και Ιατρού, 2001).
3. Έχει δημιουργηθεί τοπικά μια ανοιχτή ομάδα με σκοπό την καταγραφή και επικαιροποίηση του καταλόγου του Γ.Π.Σαρλή (1994) σε σύγκριση με τους καταλόγους των Tan & Ιατρού (2001) και του Κωνσταντίνου Ι. Καταγά (2007). Παράλληλα προωθεί τη δημιουργία φυτολογίου για τα αυτοφυή είδη της Σύρας. Κάθε ενδιαφερόμενος να συμμετέχει στην προσπάθεια αυτή μπορεί να επικοινωνήσει στο mail: cycladic.florae@gmail.com

Τα Συριανά τοπωνύμια του τεύχους

Chalandriani: 149, 150
 Syra: 102, 111
 Syros: 46, 112, 149, 150, 152
 Αγία Παρασκευή: 36, 66, 69, 72(5)
 Άγιοι Ανάργυροι και Τσ' Άγιοι Ανάργυροι.
 Στην Απάνω Μεριά: 65
 Άγιος Αθανάσιος και Άγιος Θανάσης και Αγιοθανάσης και Αϊ(ς)-Θανάσης: 35(2), 72, 100
 Άγιος Αντώνιος και Άγιος Αντώνης και Αγιαντώνης: 35
 Αγία Βαρβάρα και Αγιαβαρβάρα: 36, 72
 Άγιος Γεώργιος: 35, 97
 Άγιος Δημήτριος: 42, 62, 101
 Άγιος Ιωάννης και Αϊ-Γιάννης: 153, 202
 Άγιος Λουκάς και Αϊ(ς)-Λουκάς και Αϊ(ς)-Λούκας: 6, 11, 33, 34(3), 51, 64(2), 69, 79, 80, 81, 182, 188(5), 189(2), 190, 196, 198, 204
 Άγιος Νικόλαος: 225
 Άγιος Παντελεήμων και Άγιος Παντελεήμονας και Αϊ(ς)-Παντελεήμονας. Στην Απάνω Μεριά: 35(2), 76
 Άγιος Πέτρος και Αϊ(ς)-Πέτρος. Στο Κίνι: 37
 Άγιος Στέφανος και Αϊ(ς)-Στέφανος και Σαστέφανος: 65
 Άγιος Φωκάς και Αϊ(ς)-Φωκάς και Αϊ(ς)-Φώκος - Στ' Αϊ-Φώκου στα Γράμματα: 33, 138, 147
 Αγκαθωπες: 285
 Αγρελωπό: 287
 Αεροδρόμιο: 122(2), 129
 Αερόλιθος: 11, 55, 83(3), 84(2)
 Αετός και Αϊτός: 11, 23, 34(2), 35(4), 64, 69(2), 76(5), 80(2), 204, 284, 286
 Αζόλιμος, η: 20
 Άκρα, η: 36, 37(4), 69, 74(4), 75
 Αληθινή: 62, 66, 69(2), 72(3), 73, 157
 Αλσύλλιο Αγίου Νικολάου: 236
 Αμάραντος και Αμάραντου, στου: 20(2)
 Αμερικάνου, στου: 86, 87, 88
 Αμυγαλό: 22

Ανασκελάρι και Ανεσκελάρι: 31(2)
 Άνω Κάβος: 22. Βλ. Κάβος
 Άνω Μερά: 13
 Άνω Σύρος: 12(2), 13, 35, 62(2), 63(2), 70(4), 71(3), 72(4), 73, 140, 206, 252, 281
 Απάνω Μεριά, και Άνω και Επάνω και Απάνω και Πάνω Μεριά: 1(2), 3(2), 6(10), 8, 10(3), 11(2), 12(2), 13, 14(4), 16, 17, 19(2), 20, 21, 22(2), 23, 38, 39, 41(2), 44(4), 45, 48, 50, 52, 53(2), 54, 55(2), 56, 58(2), 62(8), 63(4), 64(5), 65(4), 66(2), 69, 70(6), 71, 73, 78, 79, 86, 91, 92, 111(2), 114(2), 117(2), 118(3), 122, 142, 153, 188, 200, 202, 205, 206(2), 207(2), 208(2), 209(2), 210(2), 212, 213, 214(4), 215, 216(2), 218(4), 219(2), 220(2), 222(2), 224(3), 225, 236, 237, 265, 280, 281(2), 282(2), 285, 286, 287, 290, 291, 298, 302(2), 304(2), 306(3)
 Απάνω Μεριά : 16, 17, 22
 Απη(γ)ανό: 79
 Ασπρο Μούτζουνο: 18
 Αυλάκι: 23, 34(2), 64, 77, 78, 79
 Αφώκου, στ' : 26. Βλ. Άγιος Φωκάς
 Βαποράκι: 70
 Βαρβαρούσα: 11, 13, 23, 34, 36(4), 37(2), 57, 64(2), 69(3), 74(5), 75, 76(3), 77, 216, 284, 286, 301
 Βάρη: 20, 22, 121, 126, 129(2), 285
 Βήσας: 236
 Βιγλαράκι: 22
 Βιγλοστάσι: 22
 Βλυχάδα: 37. Βλ. Γλυφάδα
 Βοθόνια, τα: 32
 Βολάδα του Γίπη: 18
 Βουνί: 37
 Βράχος: 96. Η Άνω Σύρος
 Βροντάδο: 42
 Βώλακας: 20, 22
 Γάδαρος και Γαϊδαρος : 34, 286
 Γάζιες: 35
 Γα(ι)δαρονήσι και Γα(ι)δαρόνησο(ς) και Γα(ι)δουρονήσι και Γα(ι)δουρόνησο(ς): 242, 269(2)
 Γαλησσάς: 20, 72, 133, 236, 281, 285, 286

Γερούσι: 100
 Γιαλούδι της Σκρόφας: 18, 201
 Γιούρα: 20, 30, 36, 138, 233
 Γλεισούρα: 29(3), 81, 82(2), 201. Βλ. Κλεισούρα
 Γράμματα: 6, 11, 23, 32(3), 36, 64, 65, 69, 77, 85(5), 86(4), 87(4), 89(2), 90, 134, 135, 136(5), 138(2), 140(2), 188, 224(2), 282(2)
 Γριά (Μ)πούντα: 137
 Γριά Σπηλιά: 11, 32, 64, 69, 83, 84(2), 85, 86(2), 89(2)
 Γυάρος: 85, 233, 234, 242, 269
 Δανακός: 22
 Δελφίνοι: 11, 13(2), 14, 22, 23, 37(3), 62, 64(2), 65, 69(3), 72, 73, 74(8), 284, 285
 Δελφινονήσι: 65
 Δήλι: 69, 71
 Διαπόρι: 11, 13, 32(2), 37, 69, 85(2), 87(2), 90(4), 201, 206, 286, 287
 Διδύμη και Δίδυμοι: 13, 242, 269. Το Γα(ι)δαρονήσι
 Δυόσμος: 69, 79, 84(4), 85
 Εγκρεμός: 287
 (Ε)λληνικόν: 6, 154(2), 156(2), 157, 158(2), 161, 177, 185
 Ερμούπολη: 12, 35, 38, 46, 70, 71, 72, 79, 103, 112(3), 147, 152, 181, 236, 267, 268, 273
 Ζαγκρινιά: 37
 Ήπη, Ίπη, στου: 64, 69, 91(2), 287
 Καβείρι: 106
 Κάβος: 31
 Κάβος του Πετρίτη: 30(2)
 Κάβος του Φουρλά: 30
 Καζάνι: 287
 Καθρέφτης: 77, 85, 87
 Κακός Κατήφορος: 31, 287
 Κακός Ποταμός: 36(2), 37, 69, 74(4)
 Κακιά Σκληρή : 287
 Κακιές Κυλίστρες: 31
 Καλογέρου, στου: 287. Βλ. Κελλί του Καλογέρου
 Καμινάκι: 32, 36(3), 286
 Καμπί: 26, 27
 Κάμπος: 22, 23, 48, 57, 62, 69(6), 83(5), 84, 85(3), 87, 90, 91, 122(2), 129, 202, 224

Καστρί: 11, 13, 23, 44, 45, 46, 64, 65, 69(3), 81(7), 82(4), 83(2), 94, 133, 142, 143(3), 144(4), 145, 146(2), 147, 153(5), 182, 202, 287
 Κάστρο: 19. Η Άνω Σύρος
 Κάτω Κάβος: 22. Βλ. Κάβος
 Κελλί του Καλογέρου: 18
 Κίνι, το: 20, 22, 36, 37(5), 62, 72(2), 73, 86, 122(3), 188, 236, 285, 286
 Κλεισούρα: 44(2), 45(3), 46, 64, 71, 286, 287
 Κόμητο, το: 121, 125, 126(2), 129(2)
 Κομμένο, το: 26(2)
 Κοράκι, το και Κοράκοι, οι: 26, 27, 287
 Κούλουθρο και Κούλουθρου, στου: 31(2)
 Κουλούρα, η: 22. Στον Πύργο
 Κούρκουλος: 19
 Κυλίστρες: 287
 Κυπερούσα: 22, 35(2), 202
 Λαδόπουλου, στου: 264
 Λαζαρέτα: 236
 Λαλακιά: 236
 Λατομείο του Κρικάκη: 69, 79(3), 84
 Λεντίνου, στου: 35
 Ληνικό, το: 23. Βλ. (Ε)λληνικό
 Λιμάνι, το: 267. Στην Ερμούπολη
 Λύ(γ)α: 11, 23, 64, 69(4), 79(2), 80(2), 83(4), 84(4), 85
 Λουλά, στου και Λουλάς, ο: 69, 71, 82(4)
 Λούρη, η: 26, 27
 Λυ(γ)έρο και Λυξερό: 22, 183(2), 202, 218, 219
 Μάλια: 3
 Μάνα, το: 22
 Μαντάλι, το: 27, 28
 Μάντρα του Γρίζα: 18
 Μάντρα του Κατάστεγου: 20
 Μάντρα του Κούρκουλου: 18, 20, 22
 Μάντρα του Τροχού: 20
 Μαρμάρι, το: 11, 23, 32, 33, 64(2), 69, 79, 83, 84(4), 85, 204, 286
 Μαρμαροκόπου, στου: 22
 Μαύρες Βολάδες και Μαυροβολάδες, οι: 23
 Μαύρη Ράχη: 18(2), 19, 20, 21, 70, 204
 Μαύρη Μυτιά: 31

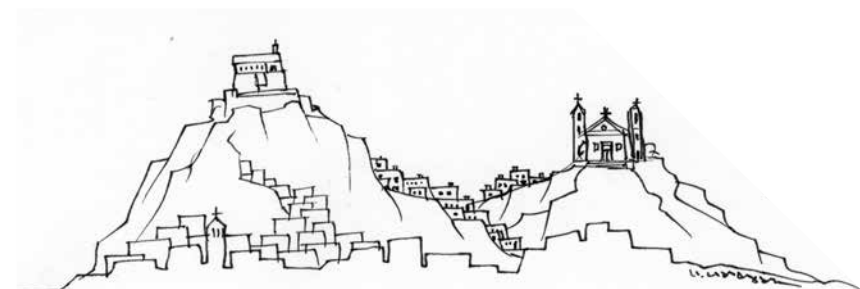
Μαύρο Βουνί και Μαυροβούνι: 22
 Μαυροβολάδες: 30. *Βλ. Μαύρες Βολάδες*
 Μαυροβούνιο, το: 22
 Μέγας Γιαλός, ο: 101, 121, 236
 Μέγας Λάκκος: 33(3), 64, 69, 83, 84(3)
 Μερτιές, οι: 23
 Μνήματα, τα: 46, 143
 Μπέρτουνας, ο: 29
 Μύλοι: 35. *Στην Άνω Σύρο*
 Μύτακας και Μύτικας: 22, 35, 62, 70, 72, 74, 202, 287
 Νεκρόπολη, της Χαλανδριανής: 94, 147, 148
 Νεκροταφείο Χαλανδριανής: 143, 144(3), 147(6), 148(2), 153
 Νεκροταφείο Αγίου Λουκά: 186(7), 190(2)
 Νερα(ν)τζιές: 26
 Νερά(ν)τζι (βουνό) : 20
 Νερό του Ψύχα: 286
 Νεώριο: 12
 Νίτες, οι: 22
 Ξυλοφάς, ο: 30(2)
 Όρμος Αετού: 34
 Όρος: 20, 21
 Όρος του Αστοιβωπού: 20
 Όρος του Αμάραντου: 20
 Πάλος: 32
 Παπούρι: 22, 62, 69(2) 76(3), 77(2), 202, 216
 Παναγία η Βουλιανή: 72
 Παναγία η Χαλανδριανή: 40, 41(3), 42, 43(2), 44(2), 142
 Παναυλές (Πανιαυλές): 6, 23, 48(2), 50, 51, 83, 157, 182
 Πανάχραντος: 69, 71(4), 287
 Πάνω Τέρμα: 72
 Πελεκάνιες: 34(2)
 Πετρίτης: 30(2), 32, 287
 Πέτρινο Γεφύρι: 72
 Πηγάδι του Ελληνικού: 96. *Βλ. Φρέαρ Ελληνικό*
 Πήδημα: 188
 Πικριές: 28
 Πισκοπειό: 72
 Πλακάκι: 29

Πλατεάκι: 24
 Πλατεία Μιαούλη: 56
 Πλατεία Τσιροπινά: 236
 Πλάτος: 22, 74
 Πλατύ Βουνί: 23, 27, 62, 66, 69(2), 71(4), 82(3)
 Πορτάρα: 66, 69, 72(2), 73
 Ποταμάκι: 32(2)
 Ποταμιές: 142, 147
 Ποταμός στο Κίνι: 236
 Πριονάκι: 286
 Πρίονας: 32(3), 286
 Πύκαιον Όρος: 48
 Πύργος: 22, 36(2), 62, 72(2), 73, 218, 287
 Ραχιάμος: 41
 Ρεικωπό (Ρυχοπό): 62, 66, 69(2), 71(4), 72, 202
 Ρύακας: 32
 Ρώπακας: 236
 Σαμιχάλης: 23, 33, 62, 69, 70, 82(4), 154, 156, 157, 158, 202, 287
 Σαρακίνικο: 287
 Σεροσπηλιά: 32
 Σκάλα: 31
 Σκοπή: 22
 Σπηλιά του Λεντίνου: 35, 69, 77(2), 78(4), 80, 204
 Σπηλιά του Φερεκύδη: 60, 65, 71, 72
 Σπηλιά του Μεντόνη: 48, 49, 83
 Σταχτό: 287
 Στρατόπεδο: 236
 Στεάδη: 32
 Στροβί(γ)λια: 22
 Συκαμιά: 64, 91
 Συκαμινιά: 30(2)
 Σύριγγας: 6, 11, 23, 33(2), 34, 35(2), 48, 51(2), 55, 62, 69(3), 77(3), 78, 79, 80(5), 84, 100, 204, 297
 Σύρα: 3, 18, 20, 95, 96, 97, 98(3), 99, 100, 101(2), 102(3), 105, 106, 107, 108(3), 109, 112(2), 116, 159, 223, 228, 280, 283(2), 286, 300, 302(3), 304, 307(2)
 Σύρος :1(2), 3, 6(9), 8, 10(2), 12(4), 13(4), 14(2), 16(2), 17, 18(2), 20, 21, 23, 24(3), 27, 37, 38(5), 39(3), 40, 41, 42(2), 43(2), 44(5), 45, 46(6), 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56(5), 58,

60(2), 62(2), 63, 64, 65, 70(4), 73, 77, 78, 81, 84, 86, 89, 94(3), 95(3), 96(7), 97(4), 98(6), 99, 100(2), 101(3), 102(2), 103, 104, 106(4), 107, 108, 110(3), 111(5), 112(6), 120(5), 121(3), 122, 123, 124, 125(2), 126(2), 127, 129(5), 130(2), 132(3), 136, 140, 142(2), 144, 146, 147, 148, 150, 152(10), 153(3), 154(2), 156(2), 157(2), 158(3), 159(3), 161, 173, 177(2), 185(2), 186, 188(2), 189(3), 190(2), 198, 201, 206(2), 207, 208, 209, 215, 218(2), 220, 224(2), 225(2), 229, 232, 233, 235(2), 236, 237, 239, 240(2), 241, 242(3), 243(2), 246(2), 247, 248(2), 249, 250, 251, 252(2), 254, 255, 258, 259(5), 260, 261(2), 263(2), 264, 265(4), 266(5), 267, 269(3), 270, 272, 273(2), 275, 276, 281, 294, 306, 308
 Σχιζομενές: 23, 34(2), 69, 77(4), 81, 286
 Σχινονήσι: 13
 Τάλαντα: 236
 Τάλληρο, Όρμος: 2
 Τούρκος: 287
 Τραχηλάκι: 287
 Τράχηλας: 37, 286, 287
 Τραχήλια, τα: 30(2), 287
 Τρίμεσο: 90
 Τροχός, ο: 30(2)
 Τσαπατσούπας: 236
 Φανάρι: 269(2)
 Φόνισσα: 30(2), 287

Φοίνικας: 122(2), 236(2)
 Φοινικιά: 35, 62, 70(3), 202
 Φουρλά: 30
 Φουρνάκι: 34, 81
 Φρέαρ Ελληνικό: 154, 155, 156(3), 157, 158(3), 159, 161(5), 162(2), 163(7), 165(7), 167(7), 168(3), 169(6), 170(2), 171, 172(6), 173(7), 174(7), 175(2), 176(7), 177(4), 178, 180(2), 181(2), 182(4), 183(7), 184(6), 185(3), 186(2), 187(4)
 Φύλακας: 72
 Φυρό Κατέλειμμα: 34, 35(2)
 Φυσώντας: 23, 153, 202, 287
 Χαλανδριανή: 6, 11, 13, 23, 39, 40(6), 41, 42(3), 43(3), 44(4), 46, 59, 62, 65, 69(2), 70, 71, 81(5), 82(3), 91, 94, 95, 117, 118, 132, 142(4), 143, 144(3), 147(4), 148(2), 150, 151, 152(3), 153(5), 156, 182, 183, 188(2), 202, 286
 Χάλαρα: 27, 80, 204, 287
 Χάντακας: 32
 Χαρτιανά: 22, 36, 62, 69(3), 72(2), 73, 74(6), 202
 Χόρτο: 30(3), 31, 286
 Χρυσά Δακτυλίδια: 143
 Ψύλλα, Κτήμα του: 35
 Ψύχα, στου: 27, 28(4), 64, 71, 82(2), 201, 286

Σημείωση: Δεν έγινε καμία αλλαγή στα τοπωνύμια του άρθρου Ο γύρος της Σύρου εις εξ ημέρας γιατί είναι αντιγραφή του κειμένου του Γεώργιου Ε. Κηπιώτη (σελ.22-35). Καθώς επίσης και στα τοπωνύμια των εγγράφων.

Παράρτημα: Σχετική ισχύουσα νομοθεσία προστασίας

Παραθέτουμε τα Φ.Ε.Κ. με τις κυριότερες πολεοδομικές, αρχαιολογικές, περιβαλλοντικές ρυθμίσεις για την Απάνω Μεριά. Πλέον αυτών μπορεί να είναι σε ισχύ και τοπικές απαγορεύσεις (καθορισμός ορίων οικισμών, άσκηση θήρας, συλλογή αυτοφυών ειδών κ.λ.π.) οι οποίες εκδίδονται από τις αρμόδιες υπηρεσίες με συγκεκριμένο ή μη χρόνο εφαρμογής. Τα Φ.Ε.Κ. είναι διαθέσιμα στο σύνδεσμο www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/2013-01-29-08-13-13.

1. Οριοθετημένοι Αρχαιολογικοί χώροι

02002281103980008

2235

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρ. Φύλλου 228

11 Μαρτίου 1998

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ)

2237

Αριθμ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ 43/2360/123 (3)
Κήρυξη αρχ/κών χώρου περιοχών: Καστρί - Χαλανδριανή
- Ατσιγανόκαστρο Δελφινονήσι - Χοντρά στη Σύρο.

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Έχοντας υπόψη:

1. Τις διατάξεις του Ν. 1558/85 (ΦΕΚ 137/Α/26.7.85) «Κυβέρνηση και Κυβερνητικά Όργανα».

2. Την ΥΠΠΟ/ΓΝΟΣ/49610/28.11.90 (ΦΕΚ 743/Β/29.11.90) «Εξαιρέση από τον περιορισμό των τριών υπογραφών».

3. Τις διατάξεις του Κ.Ν. 5351/32 «Περί Αρχαιοτήτων»

4. Τις διατάξεις του Ν. 1127/81, (ΦΕΚ 32/Α/81) «Περί κυρώσεως της εις Λονδίνον, την 6η Μαΐου 1969 υπογραφείσης Ευρωπαϊκής Συμβάσεως δια την προστασίαν της αρχαιολογικής κληρονομιάς».

5. Την ομόφωνη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων, όπως διατυπώθηκε στην αρ. 1/9.1.98 Συνεδρία του, αποφασίζουμε:

Χαρακτηρίζουμε ως αρχαιολογικό χώρο τις ακόλουθες γνωστές αρχαιολογικές θέσεις στη Σύρο.

1. Καστρί - Χαλανδριανή:

Περιοχή όπου ευρίσκονται ο τειχισμένος οικισμός και εκτεταμένο νεκροταφείο της Πρωτοκυκλαδικής Εποχής καθώς και δύο Πύργοι Ιστορικών χρόνων.

Η περιοχή οριοθετείται στο συνημμένο απόσπασμα Φ.Χ.Γ.Υ.Σ. με τα σημεία 1-11-ακτογραμμή -1 που αντιστοιχούν στις εξής συντεταγμένες:

1.	X = -3220	Ψ = 27525
2.	X = -3710	Ψ = 26290
3.	X = -3600	Ψ = 26235
4.	X = -3775	Ψ = 26000
5.	X = -3420	Ψ = 24970

6.	X = -3255	Ψ = 24970
7.	X = -3245	Ψ = 24970
8.	X = -3215	Ψ = 25185
9.	X = -2875	Ψ = 25325
10.	X = -2340	Ψ = 25675
11.	X = -1980	Ψ = 26120

2. Δελφινονήσι:

Ολόκληρη την νησίδα που καλύπτεται από πρωτοκυκλαδική εγκατάσταση.

3. Ατσιγανόκαστρο:

Ακρωτήριο στο οποίο σώζονται κτηριακά λείψανα προϊστορικού οικισμού. Η θέση οριοθετείται στο συνημμένο Φ.Χ.Γ.Υ.Σ. με τα σημεία Β1 - Β2 - Β3 - Β4 - ακτογραμμή - Β1, που αντιστοιχούν στις εξής συντεταγμένες:

Β1	X = -9870	Ψ = 16570
Β2	X = -9515	Ψ = 16260
Β3	X = -9585	Ψ = 16200
Β4	X = -9680	Ψ = 16045

4. Χοντρά:

Ακρωτήριο με λείψανα προϊστορικής εγκατάστασης: Η θέση οριοθετείται στο συνημμένο απόσπασμα Φ.Χ.Γ.Υ.Σ. 1:5000 με τα σημεία Β1, ακτή, Β2 που αντιστοιχούν στις εξής συντεταγμένες:

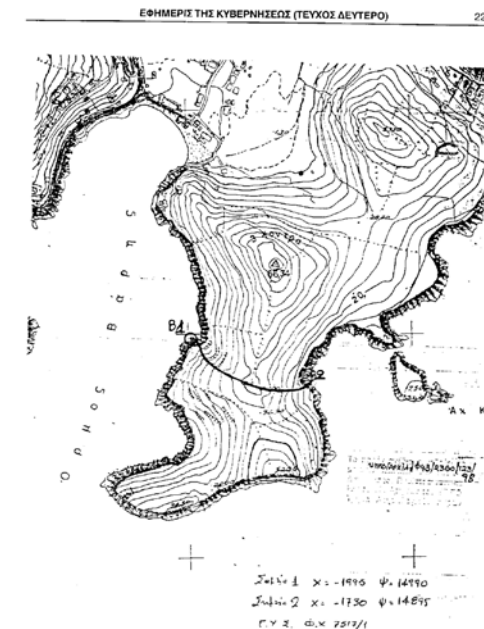
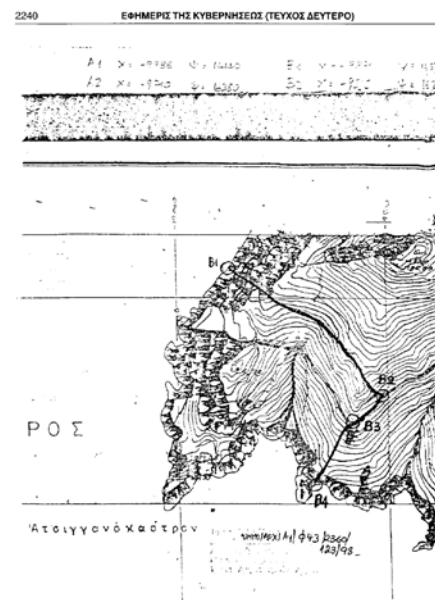
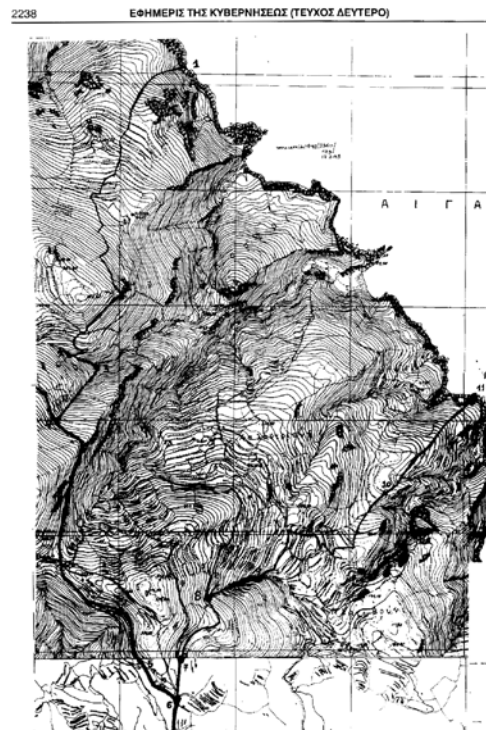
Β1	X = -1995	Ψ = 14990
Β2	X = -1730	Ψ = 14895

Από τις διατάξεις της παρούσας απόφασης δεν προκαλείται δαπάνη σε βάρος του Κρατικού Προϋπολογισμού. Η παρούσα απόφαση να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1998

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

2. Καθορισμός ζωνών προστασίας Α-Β αρχαιολογικών χώρων Ν.Σύρου.

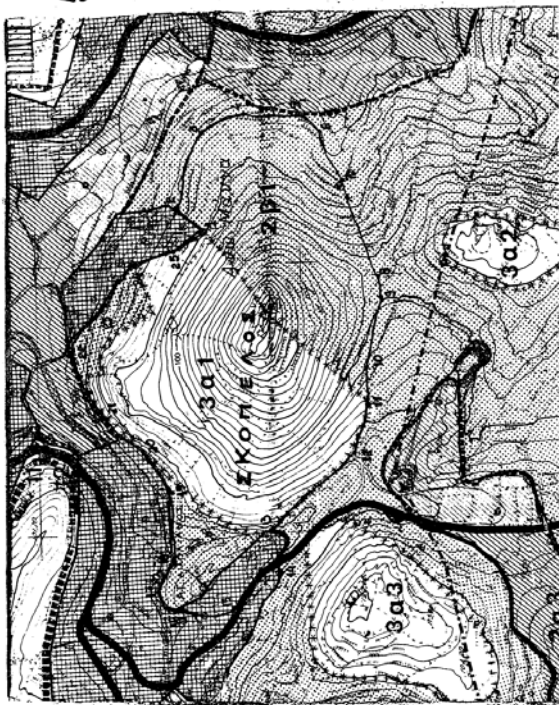
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 14 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1992	ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 91
------------------------------	----------------	----------------------

ΦΕΚ 91 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ) 941

Αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ21/1053/61 (5)
Καθορισμός ζωνών προστασίας Α-Β αρχαιολογικών χώρων Ν. Σύρου.

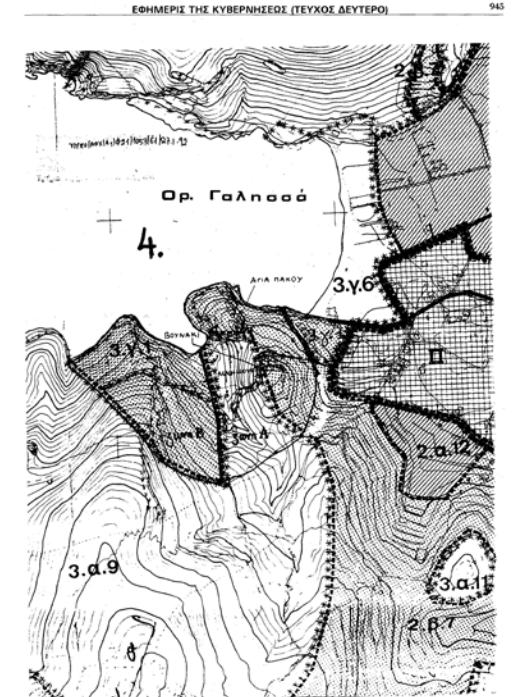
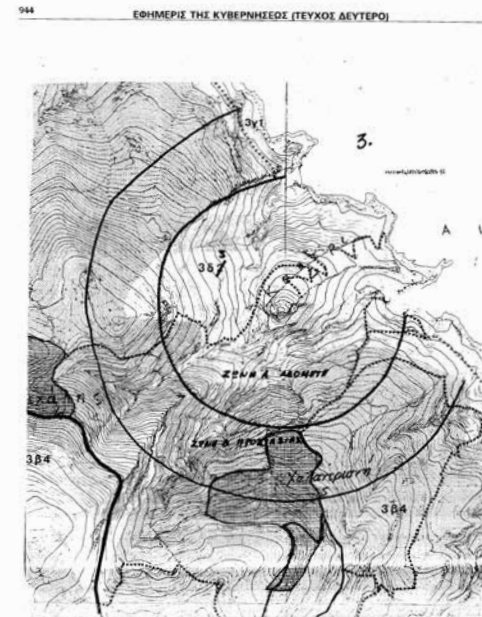
946 ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ) ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ) 947

-2α-
Περιοχής 5 - ΣΚΟΠΕΛΟΣ ΑΓ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ -
ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ

Χ	Ψ
1. χ=-1935	ψ=+18180.
2. χ=-1890	ψ=+18235.
3. χ=-1750	ψ=+18190.
4. χ=-1720	ψ=+18100.
5. χ=-1720	ψ=+18000.
6. χ=-1750	ψ=+17960.
7. χ=1850	ψ=+17915.
8. χ=-2030	ψ=+17860.
9. χ=-2070	ψ=+17855.
10. χ=-2195	ψ=+17885.
11. χ=-2265	ψ=+17885.
12. χ=-2355	ψ=+17910.
13. χ=-2500	ψ=+18070.
14. χ=-2545	ψ=+18055.
15. χ=-2645	ψ=+18150.
16. χ=-2645	ψ=+18255.
17. χ=-2605	ψ=+18290.
18. χ=-2555	ψ=+18255.
19. χ=-2425	ψ=+18255.
20. χ=-2340	ψ=+18310.
21. χ=-2270	ψ=+18390.
22. χ=-2150	ψ=+18440.
23. χ=-2080	ψ=+18390.
24. χ=-2000	ψ=+18315.
25. χ=-1975	ψ=+18245.

ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ21/1053/61/27.1.92

3. Πολεοδομικές διατάξεις

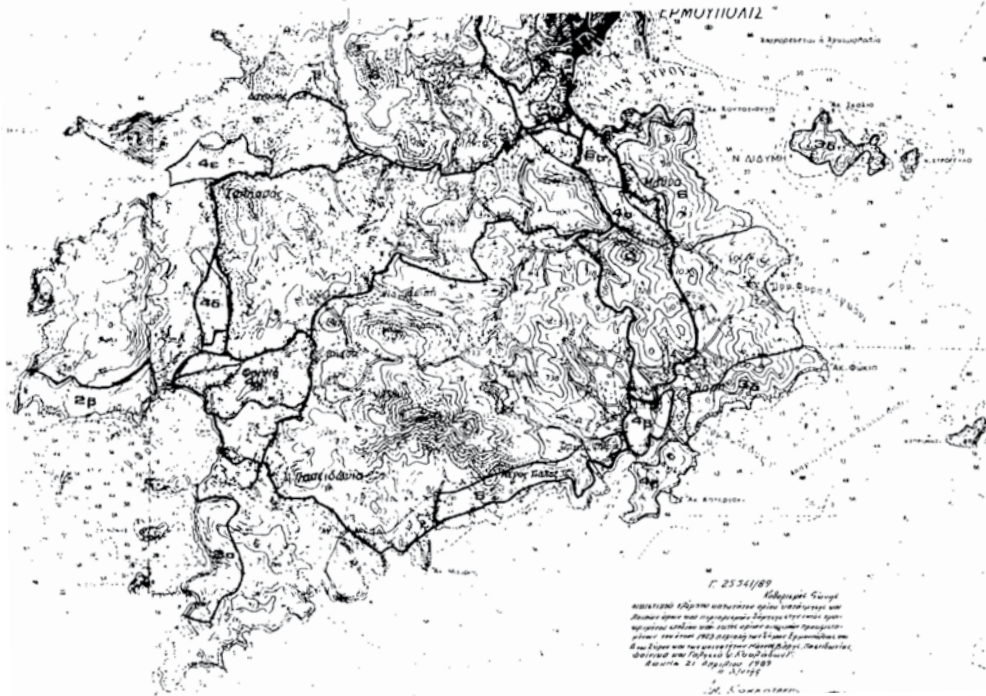
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2 ΙΟΥΝΙΟΥ 1989	ΤΕΥΧΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 339
-------------------------	----------------	-----------------------

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ
ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

Καθορισμός ζώνης οικιστικού ελέγχου κατωτάτου ορίου καταμετρήσεως και λοιπών όρων και περιορισμών δόμησης στην εκτός εγκεκριμένου σχεδίου και εκτός ορίων οικισμών προϋφισταμένων του έτους 1923 περιοχή των δήμων Ερμιονίδεως και Άνω Σύρου και των κοινοτήτων Μάννας, Βάρης, Ποσειδωνίας, Φοινίκας και Γαλησά (Ν. Κυκλάδων)

ΝΗΣΟΣ ΣΥΡΟΣ

4. Διατήρηση της βιοποικιλότητας και άλλες διατάξεις

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟ

Αρ. Φύλλου 60

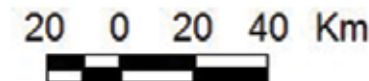
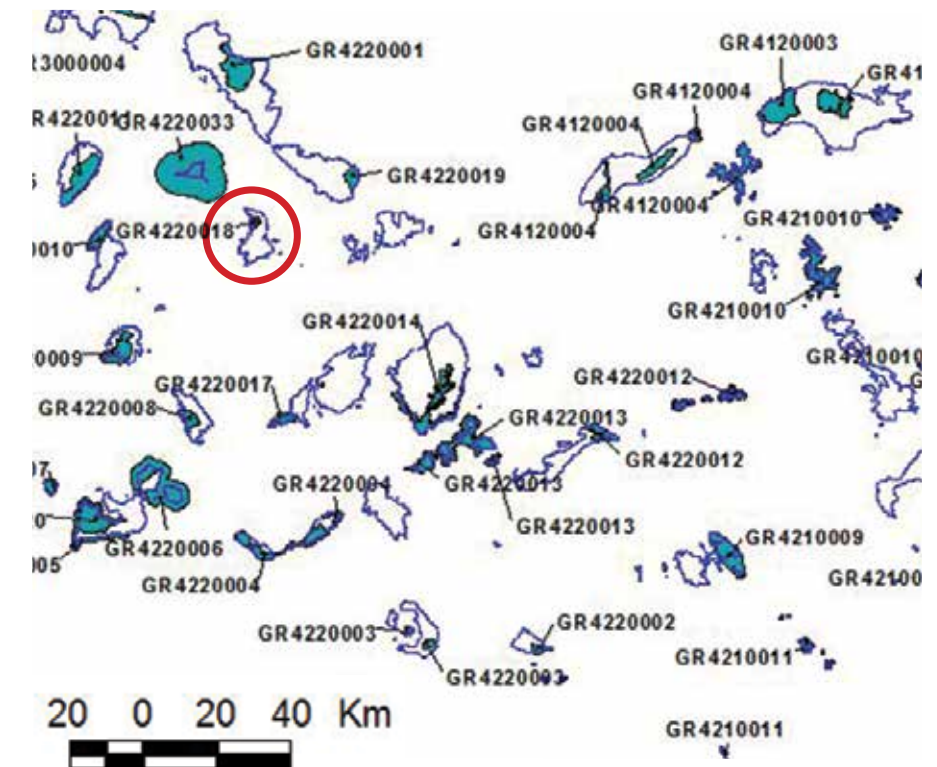
ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 3937

31 Μαρτίου 2011

Διατήρηση της βιοποικιλότητας και άλλες διατάξεις.

365	GR4220032	ΖΕΠ	ΒΟΡΕΙΑ ΣΥΡΟΣ ΚΑΙ ΝΗΣΙΔΕΣ	ΒΟΡΕΙΑ ΣΥΡΟΣ ΚΑΙ ΝΗΣΙΔΕΣ	2906
-----	-----------	-----	--------------------------	--------------------------	------

Τόποι Κοινοτικής Σημασίας

5. Περιοχές Φύση 2000 (Natura)

Επικαιροποίηση Ζωνών Ειδικής Προστασίας.
Εφαρμογή της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ.

GR4220032	VOREIA SYROS KAI NISIDES	2.906,000 εκτάρια
GR4220018	SYROS: OROS SYRINGAS EOS PARALIA	783,523 εκτάρια

ΠΗΓΗ: <http://geodata.gov.gr/dataset/to-diktuo-natura-2000-kai-prostateuomenes-periokhes>

6. Διατήρηση άγριας ορνιθοπανίδας και των οικοτόπων/ενδιαιτημάτων της (οδηγία 79/409/ΕΟΚ) περί διατήρησης άγριων πτηνών.

24271

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρ. Φύλλου 1495

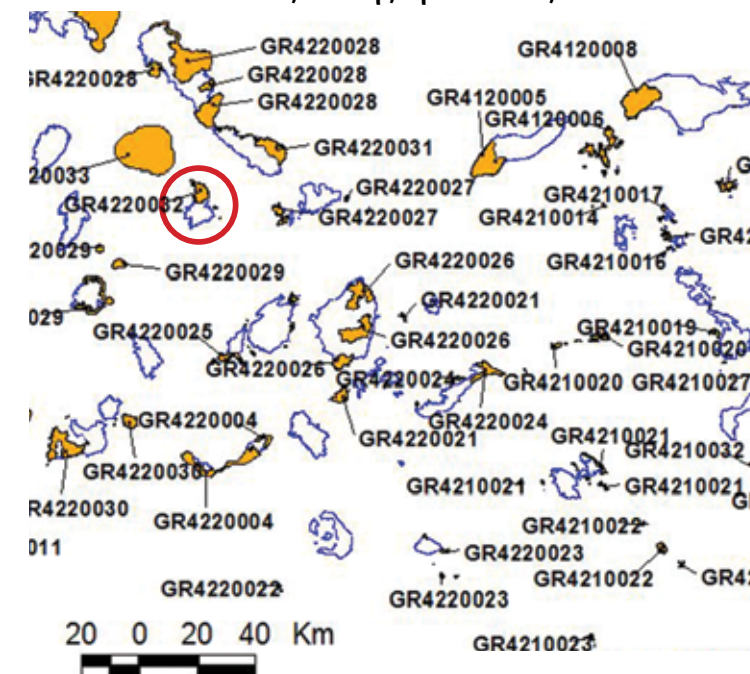
6 Σεπτεμβρίου 2010

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Αριθμ. Η.Π. 37338/1807/Ε.103
Καθορισμός μέτρων και διαδικασιών για τη διατήρηση της άγριας ορνιθοπανίδας και των οικοτόπων/ενδιαιτημάτων της, σε συμμόρφωση με τις διατάξεις της Οδηγίας 79/409/ΕΟΚ, «Περί διατήρησης των άγριων πτηνών», του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 2ας Απριλίου 1979, όπως κωδικοποιήθηκε με την οδηγία 2009/147/ΕΚ.

175	GR4220032	VOREIA SYROS KAI NISIDES	2906	E	24	50	N	37	52
-----	-----------	--------------------------	------	---	----	----	---	----	----

Ζώνες Ειδικής Προστασίας

7. Ίδρυση μόνιμου καταφυγίου θηραμάτων στη θέση «Άνω Μεριά».

5953

**ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ**

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρ. Φύλλου 524

5958

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ (ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ)

25 Ιουνίου 1997

Αριθ. 1454

(5)

Ίδρυση μόνιμου καταφυγίου θηραμάτων στη θέση «Άνω Μεριά» Δήμου Άνω Σύρου ν. Σύρου Ν. Κυκλάδων.

Η ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΠΕΡΙΦ/ΚΟΥ Δ/ΝΤΗ Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Έχοντας υπόψη:

1. Τις διατάξεις των άρθρων 253 και 254 παρ. 1, 2, 3, 4, του Ν.Δ. 86/69, καθώς έχουν αντικατασταθεί με τα άρθρα 3 και 4 παρ. 5, 6, 7, 8, του Ν. 177/75 «περί αντικαταστάσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 86/69 περί δασικού κώδικος».

2. Τις διατάξεις της αριθ. 414985/29.11.85 (ΦΕΚ 757/Β/18.12.85) κοινής απόφασης των Υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας και Αναπληρωτή Υπουργού Γεωργίας «μέτρα διαχείρισης της άγριας πτηνοπανίδας».

3. Τις διατάξεις του Π.Δ. 94/93 (ΦΕΚ 40/Α/22.3.93) «περί καθορισμού αρμοδιοτήτων που διατηρούνται από τον Υπουργό και τις περιφερειακές αρχές ή όργανα διανομαρχιακού επιπέδου του Υπουργείου Γεωργίας».

4. Τις διατάξεις του Ν. 2218/94 (ΦΕΚ 90/Α/13.6.94) «ίδρυση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης, τροποποίηση διατάξεων για την πρωτοβάθμια αυτοδιοίκηση και την περιφέρεια και άλλες διατάξεις».

5. Τις διατάξεις του Ν. 2240/94 (ΦΕΚ 153/Α/16.9.94) «συμπλήρωση διατάξεων για τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση και άλλες διατάξεις».

6. Το άρθρο 29Α του Ν. 1558/85 «Κυβέρνηση και Κυβερνητικά όργανα», που προστέθηκε με το άρθρο 27 του Ν. 2081/92 (ΕτΚ, Α 154/10.9.92).

7. Την αριθ. 1233/7.5.97 εισήγηση της Δ/νσης Δασών Κυκλάδων σε συνδυασμό με την ανάγκη ίδρυσης μόνιμου καταφυγίου θηραμάτων στην περιοχή «Άνω Μεριά» Δήμου Άνω Σύρου νήσου Σύρου, για την προστασία, ανάπτυξη, αναπαραγωγή και εκμετάλλευση του θηραματικού πλούτου και της άγριας πανίδας της Χώρας μας, αποφασίζουμε:

Ίδρύουμε μόνιμο καταφύγιο θηραμάτων και απαγορεύουμε για αόριστο χρόνο τη θήρα κάθε θηράματος σε 1.900 στρέμματα (μικτής μορφής δηλ. γεωργικής, χορτολιβαδικής και μερικώς δασοσκεπούς έκτασης, κατά περίπτωση) που πληροί τις προϋποθέσεις για την κάλυψη των βασικών αναγκών του θηράματος σε ότι αφορά την ησυχία, τροφή και νερό, στη θέση «Άνω Μεριά» Δήμου Άνω Σύρου νήσου Σύρου νομού Κυκλάδων, που ορίζεται ως εξής:

ΝΟΤΙΑ: Από Λαγκώνη Αη Λουκά - Λεία - ακολουθεί το ρέμμα Διπάταμος έως τους πρόποδες του λόφου Σκόπελος.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ: Από τους πρόποδες του λόφου Σκόπελος συναντά τον ασφαλτόδρομο της περιοχής Κάμπου, ακολουθεί το μονοπάτι Ξυλοφάκ, Μαγδαληνή, Μέσα Πύργο.

ΒΟΡΕΙΑ: Από τον Μέσα Πύργο έως το Λαγκώνη Γριάς Σπηλιά.

ΔΥΤΙΚΑ: Θάλασσα.

Η δίωξη των «επιβλοβών» θηραμάτων μέσα στο καταφύγιο ενεργείται σύμφωνα με τα άρθρα 4 παρ. 7 του Ν. 177/75 και 3 της 414985/29.11.85 κοινής απόφασης.

Οι παραβάτες τιμωρούνται με τις ποινές που προβλέπονται από τα άρθρα 287 παρ. 9 και 18 του Ν.Δ. 86/69 «Δασικός Κώδικας» ή 9 παρ. 3 της 414985/29.11.85 κοινής απόφασης «μέτρα διαχείρισης της άγριας πτηνοπανίδας».

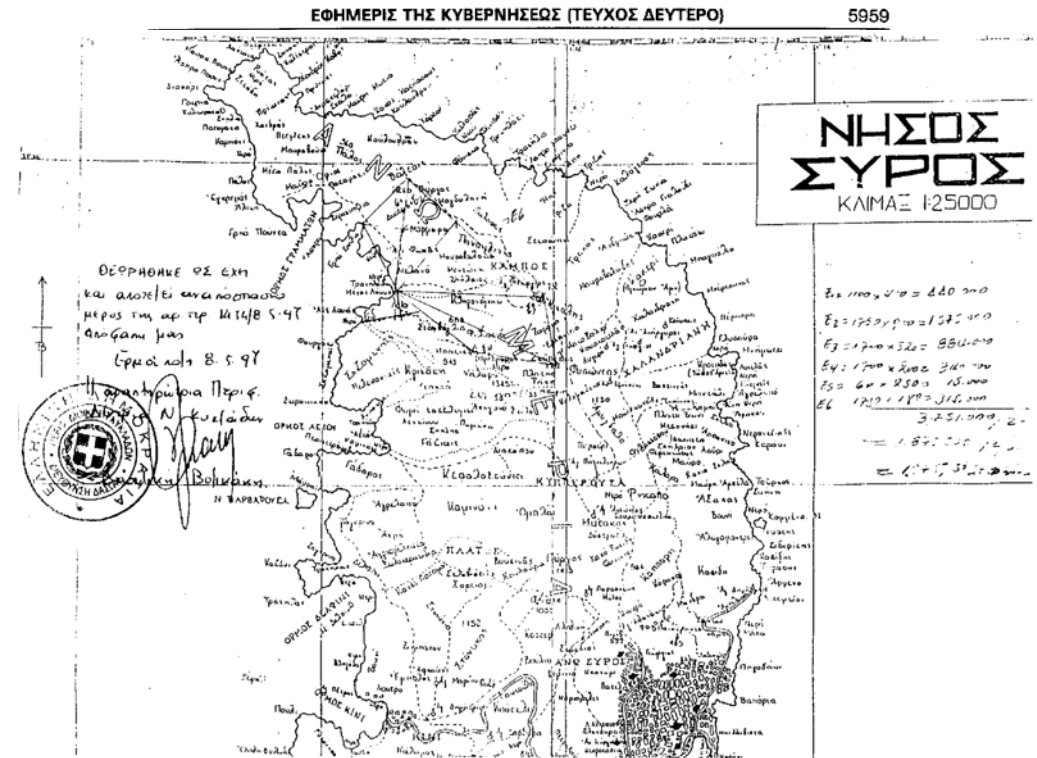
Από τις διατάξεις αυτής της απόφασης δεν προκαλείται δαπάνη σε βάρος του κρατικού προϋπολογισμού.

Η απόφαση αυτή να δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

(άρθρο 3 Ν. 177/75 ΦΕΚ 205/Α/1975) και θα ισχύει από το κνηνητικό έτος 1997 - 1998).

Ερμούπολη, 8 Μαΐου 1997

Η Αναπληρώτρια
Περιφερειακού Δ/ντή
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΟΛΙΚΑΚΗ

8. Διατάξεις προστασίας με εφαρμογή στην Απάνω Μεριά της Σύρου.

**ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ**

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΕΑ ΑΠΟ ΤΟ Π.Δ. 67/81 ΕΙΔΗ ΧΑΛΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΓΡΙΑΣ ΠΑΝΙΔΑΣ

ΕΙΔΗ Π.Δ. 67/1981
(ΦΕΚ 23/τ.Α'/30-01-1981)
«Περί προστασίας της αυτονομίας Χλωρίδας και Άγριας Πανίδας και καθορισμού διαδικασιών συντονισμού και ελέγχου της Έγερσης εν' ασπίδα»
όπως διαρθρώθηκε με το
ΦΕΚ 43/τ.Α'/18-02-1981
και τροποποιήθηκε με το Π.Δ. 256/1987
(ΦΕΚ 114/τ.Α'/07-07-1987)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΣΥΜΒΑΣΗΣ
CITES
για το διεθνές εμπόριο των ειδών της άγριας πανίδας και χλωρίδας που κινδυνεύουν να εξαφανισθούν» κυρωθείσης με το Ν.2055/1992 (ΦΕΚ 105/τ.Α'/30-06-1992)

ΠΙΝΑΚΑΣ
(Εφαρμοστικό της Σύμβασης CITES)
ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ
(ΕΚ) 338/1997
ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
της 9ης Δεκεμβρίου 1996 για την προστασία των ειδών άγριας πανίδας και χλωρίδας με τον έλεγχο του εμπόριου τους» (L 61/03-03-1997), όπως τροποποιήθηκε με τον ΚΑΝ. (ΕΚ) 1332/2005

ΟΔΗΓΙΑ 92/43/ΕΟΚ
ΤΟΥ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της
21^{ης} Μαΐου 1992
για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΣΥΜΒΑΣΗΣ
ΒΕΡΝΗΣ
για τη διατήρηση της άγριας ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος της Ευρώπης»
κυρωθείσης με το Ν.1335/1983 (ΦΕΚ 32/τ.Α'/14-03-1983)

Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσωπος - La Fontaine
Centre International de Recherche Ésope - La Fontaine (C.I.R.E.L.)

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Δαυίδ Αντωνίου ΑΘΗΝΑ 2009 *Γαλλικά Σχολεία Στην Ελλάδα. Απόπειρα πρώτης καταγραφής.*
2. Ευάγγελος Ν. Ρούσσος ΑΘΗΝΑ 2010 *Φερεκύδης ο Σύριος.*
3. Δαυίδ Αντωνίου ΑΘΗΝΑ 2011 *Ιταλικά Σχολεία στην Ελλάδα.*
4. David Antoniou ΑΘΗΝΕΣ 2011 *Écoles Françaises en Grèce.*
5. Ευάγγελος Ν. Ρούσσος ΑΘΗΝΑ 2011 *Τοπωνυμικό Σύρου (Τόμος Β') Οι καταγραφές.*
6. Δημήτρης Παντελοδήμος ΑΘΗΝΑ 2011 *Ο Παρθενώνας και οι Έλληνες του ΙΘ' αιώνα.*
7. Δαυίδ Αντωνίου ΑΘΗΝΑ 2012 *Διδάσκαλοι - Καθηγητές της Γαλλικής Γλώσσας στα Ελληνικά Σχολεία του 19ου Αιώνα. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία. Συμβολή στη διδασκαλία και διάδοση της γαλλικής γλώσσας και του γαλλικού πολιτισμού.*
8. Δαυίδ Αντωνίου ΑΘΗΝΑ 2013 *Συριανοί Εκπαιδευτικοί του 19ου Αιώνα. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία.*
9. Δαυίδ Αντωνίου ΑΘΗΝΑ 2014 *Διδάσκοντες «τον έρωτα των ωραίων τεχνών». Ζωγράφοι - Ιχνογράφοι - Καλλιγράφοι στα Ελληνικά σχολεία του 19ου αιώνα.*

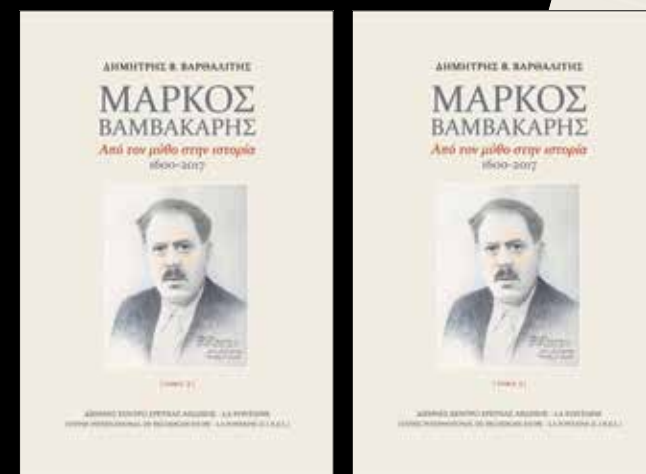
Κεντρική διάθεση: C.I.R.E.L., Πολυλά 5, 11141, τηλ. 210 2280568, fax. 210 2117468

École Franco-Hellénique "Saint Paul d'Athènes"

www.efsp.gr

Polyla 5, Patissia, 11141 • Tel: 210 2280 568 • Fax: 210 2117 468

Το δώσιμο έργο του Δημήτρη Β. Βαρθαλίτη
«ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΡΗΣ. Από τον μύθο στην ιστορία, 1600-2017»
Κυκλοφορεί από τα Εκπαιδευτήρια Άγιος Παύλος.

Συριανά γράμματα

τεύχος 1 | περίοδος Β' | Απρίλιος 2017

σχέδιο: Κωνσταντίνος Ι. Καταγός

«ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΜΒΑΚΑΡΗΣ. Από τον μύθο στην ιστορία, 1600-2017»

του Δημήτρη Β. Βαρθαλίτη | κυκλοφορεί από τα Εκπαιδευτήρια Άγιος Παύλος

ISSN: 1105-7505